

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MODERN DÜNYANIN KÖKENLERİ

ROBERT B. MARKS

ROBERT B. MARKS

MODERN 15. YÜZYILDAN 21. YÜZYILA DÜNYANIN DÜNYANIN KÜRESEL KÖKENLERİ VE EKOLOJİK TARİHİ

Çeviren: ULAŞ DENİZ TÜMKAYA

 SELENCE

ROBERT B. MARKS

Whittier College'de tarih ve çevre çalışmaları profesörü ve *China: An Environmental History* (Rowman & Littlefield, 2017) ve *Tigers, Rice, Silk ve Silt: Environment and Economy in Late Imperial China* (Cambridge University Press, 1998) isimli kitapların yazarıdır. 1996 yılında *Environmental History* dergisindeki en iyi makale dalında Aldo Leopold Ödülü'nü almıştır ve Çin'in çevre tarihi üzerine pek çok makale yayımlamıştır. Lisans eğitime odaklanan bir kolejdaki görevini sürdüren Marks, lisans öğrencilerine düzenli olarak giriş seviyesinde Modern dünyanın kökenleri dersi vermektedir. 2000 yılında Whittier College'in Harry W. Nerhood Eğitimde Üstün Başarı Ödülü'nü almıştır.

MODERN DÜNYANIN KÖKENLERİ

15. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Dünya'nın Küresel ve Ekolojik Tarihi

ROBERT B. MARKS

Whittier College

Çeviren

Ulaş Deniz Tümkeya

İstanbul, 2022

SELENCE YAYINLARI

No: 228 | Tarih Serisi: 174 | Ağustos 2022, 1. Baskı

ÖZGÜN ADI

The Origins of the Modern World: A Global and Ecological Narrative

YAZAR

Robert B. Marks

ÇEVİREN

Ulaş Deniz Tümkaya

EDİTÖR

Doğan Mert Demir

SON OKUMA

İbrahim Ünver

KAPAK GÖRSELİ

Afyon Savaşlarını gösteren bir tablo

KAPAK TASARIMI

Şevket Dönmezoglu

SAYFA DÜZENİ

İlhal Yazlık

BASKI YERİ

Repar Dijital Matbaası

YILLIK

070 674 7440 79-2

TEKNEK YILLIK

406/7

Translated from the English Language edition of *The Origins of the Modern World: A Global and Environmental Narrative from the Fifteenth to the Twenty-First Century, Fourth Edition (the work)*, by Robert B. Marks, originally published by Rowman & Littlefield,, an imprint of The Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., Lanham, MD, USA. Copyright 2019 by the author(s). Translated into and published in the Turkish language by arrangement with Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc. All rights reserved.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means electronic or mechanical including photocopying, reprinting, or on any information storage or retrieval system, without permission in writing from Rowman & Littlefield Publishing Group.

Selence Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selence.com.tr
e-posta: selence@selence.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayınevinin izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Önsöz ve Teşekkür 7

Başlangıç: Batı'nın Yükselişi? 13

I. Bölüm

Maddî ve Ticârî Dünyalar, 1400'lü yıllar 41

II. Bölüm

Çin'le Başlamak 75

III. Bölüm

İmparatorluklar, Devletler ve Yeni Dünya, 1500-1775 109

IV. Bölüm

Sanâyi Devrimi ve Devrim'in Sonuçları, 1750-1850 153

V. Bölüm

Uçurum 199

VI. Bölüm

Büyük Sapma 251

Sonuç

Değişimler, Devamlılıklar ve Geleceğin Biçimi **337**

Hikâyenin Özeti **339**

Küreselleşme **344**

Geleceğe Doğru **348**

Dizin **353**

Önsöz ve Teşekkür

Neden Dördüncü Baskı?

Geçmiş değişmeyebilir, ama geçmişî anlatma biçimi, yâni “tarihimiz” değişir. Tarih -tarihçilerin yazdığı anlatılar- bizimle ilgilidir, çünkü günümüzde karşılaştığımız meseleler ve problemlerle ilgili meşguliyetlerinin, geçmiş hakkında neyi nasıl yazacaklarına karar vermeleri üzerinde etkisi vardır.

2000 yılında bu kitabın ilk baskısı üzerinde çalışırken çevre tarihçisi J. R. McNeill, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century* başlıklı kitabını yayımladı. O kitapta McNeill, yüz yıl sonra, yâni 21. yüzyılın sonunda, tarihçiler ve diğer insanlar geriye dönüp 20. yüzyıla bakarlarsa nelerle karşılaşacaklarına değinir: İki büyük dünya savaşı, faşizmin ve komünizmin yükselişi ve düşüşü, insan nüfusunun patlaması, kadın hareketinin parlaması... McNeill, tüm bunların yanında, Dünya’nın doğal çevresindeki değişimin de insanların ilgisini çekeceğini ve hatta insanların en çok bu yüzden şaşkına döneceğini iddia etmiştir. Bu iddiayı bir çevre tarihçisi olarak ben de ikna edici buldum ve kendi anlatıma ekolojik içeriği dâhil ettim. Dünya sürprizlerle dolu ancak en şaşırtıcısı, McNeill’in kehânetinin ne kadar hızlı bir şekilde gelip çatdığı. Çevreyle süregelen ilişkimizdeki değişikliğin öneminin, yakın geçmişe dâir anlayışımızda ön plana çıkması ve Yeryüzü tarihinin şu an yaşadığımız çağa yeni bir isim -*Antroposen*- vermesi, bir yüzyılı değil, sâdece birkaç yılımızı aldı.

Bu kitabı ilk yazdığım zaman bunu yapmıştım, çünkü Asya’ya dâir yapılan yığınla yeni çalışma, Modern dünyanın kökenlerine dâir sorunun mûtat cevabını yeniden değerlendirmemize imkân sağladı: “Batı’nın Yükselişi.” Asya’ya dâir yeni akademik çalışmalar (pek çoğumuz Kaliforniya’da yaşadığı, çalıştığı ve ya-

yımladığı için Jack Goldstone bu çalışmaları “Kaliforniya Ekolü” [The California School] diye adlandırıyor), Modern dünyanın sâhip olduğu temel özellikleri nasıl ve neden edindiğine dâir soruları gündeme getirdi: Siyâsî anlamda ulus-devletler şeklinde teşkilâtlanmış ve iktisâdî açıdan endüstriyel kapitalizmin merkezinde olduğu Modern dünya. Asya toplumlarının, daha önce diğerlerinin yalnızca Avrupalı addettiği, dolayısıyla da “Avrupa mucizesinin” “nedenleri” olarak değerlendirdiği özelliklerin çoğuna sâhip olduğuna dâir bulgularımız, benzerliklerin farklılıklara neden olamayacağını öne sürmemize ve dünyanın mâlûm biçime nasıl ve neden geldiğine dâir alternatif açıklamalar aramamıza yol açtı. Andre Gunder Frank ve Kenneth Pomeranz, yaptıkları çalışmalarda, tarihin Avrupamerkezci odağını saptırarak, dünyanın bugün nasıl işlediğine dâir anlayışımızı değiştiren iki önemli kitap yazdılar. Elinizdeki bu kitabın ilk iki baskısı (2002 ve 2007), öğrencilere ve öğreticilere Modern dünyanın kökenlerine dâir yapılan yeni akademik çalışmaları gösterdi ve onlara yeni bir anlatı sundu.

Üçüncü baskı (2015) için de aynı durum geçerliydi, ama bir takım eklemeler yapıldı ve ekolojik olay örgüsü de kitaba dâhil edilerek her zamankinden daha mühim bir konuma yerleştirdi. İklim bilimciler, El Niño Olayları’nı anlamaya henüz 1980’lerde başlamış, endüstriden ve egzoz borularından yayılan aşırı karbondioksitin küresel iklimin ısınmasına neden olabileceğini de henüz 1990’larda keşfetmişlerdi. Küresel iklim değişimine insanlığın neden olduğunu anladığımız andan itibaren, doğanın diğer küresel süreçlerini de bozduğumuzu ve tabiatın insanlık tarihinde daha önce hiç görülmemiş seviyelerde değiştirildiğini, etkilendiğini ve katledildiğini anlamaya başladık. Daha önceki baskılara âşinâ okuyucular ve eğitimciler, ekolojik meselelere dâir kitabın çeşitli yerlerindeki yeni bölümlerin farkına varacağı gibi, Afrika ve gelir eşitsizliğini vurgulayan diğer bölümleri de fark edeceklerdir.

Son zamanlarda yaşadıklarımızdan ötürü kitabın gözden geçirilmiş dördüncü baskısına bir kez daha takdim yazıyorum. “Büyük Durgunluk” diye bilinen 2008 yılındaki mâlî krizin yansımaları, dünya çapında pek çok insanın II. Dünya Savaşı sonrası küresel ekonomi düzeninin işleyişine dâir inancını sarstı. Fabrikaların kapanması veya daha düşük ücretlerin ve daha az

çevresel önlemin olduğu ülkelere taşınmasının ardından, işlerini kaybedenlerin veya tarım gelirlerinin düştüğü ve genç insanlara yönelik iş olanaklarının tükenmesiyle beraber pek çoğunun kentsel bölgelere göç ettiği kırsal kesim sakinlerinin, bu durumdan özellikle etkilenmesi, bu insanlar arasında bir haksızlık algısını ve bu aşağı yönlü baskıların artmaya devam etmesine müsaade edenlere karşı bir öfke duygusunu körükledi. Dünyanın pek çok yerinde, küreselleşen ekonomi ve onun içindeki sermayenin ve işgücünün kolay akışı, insanların yaşamlarını istikrarsızlaştırdı. Böylece küreselleşmiş dünyaya ve onu idare ettiği varsayılan elitlere karşı muhâlefet körüklendi. Bu kızgınlıklar, sıklıkla, koyu milliyetçiler olarak iktidara gelen belirli bireylerde (Birleşik Devletler’de Donald J. Trump ve Brezilya, Macaristan ve Polonya’daki diğerleri gibi) ve vatandaşlarının küçük bir çoğunluğunun Avrupa Birliği’nden ayrılmak için oy verdiği Birleşik Krallık’taki Brexit gibi hareketlerde bir araya gelirler.

Bu baskıda benim yapmaya çalıştığım şey, bu meydan okuyuşları, elinizdeki kitap için benimsenen uzun vâdeli perspektife dâhil etmek. Böyle yaparak, Trump’ın ve diğer ülkelerdeki milliyetçi liderlerin küreselleşme tarihindeki rolünü en iyi şekliyle anlayabilir, bu güçlerin, küresel çaptaki etkilerini görebiliriz. Ayrıca, göçün güncel siyâsetin bir parçası hâline gelmesini daha geniş bir tarihsel perspektife yerleştirmek için geçmiş çağlardaki göç modelleriyle ilgili üç yeni kısım (3., 5. ve 6. bölümler) ekledim. Dünya çapında yükselen milliyetçiliğin günümüzdeki potansiyel tehlikeleri addettiğim şeyi bir bağlama yerleştirmenin bir yolu olarak da milliyetçiliği, 1930’lardaki Büyük Bunalım’ın önemini ve ondan önce gelen ve ondan kaynaklanan dünya savaşlarını yeniden göz önüne getirdim. Bu değişiklikleri, 6. Bölüm’e dâhil ettim. O bölümü daha küçük iki veya üç bölüm hâlinde sunabilirdim ancak bunun yerine bütün hâlinde bırakmayı tercih ettim. Böylece bölümleri dört ana kısım içerisinde yeniden düzenledim ve okuyuculara, her bölümdeki başlıkları ve alt başlıkları gösteren detaylı bir içindekiler tablosu sundum. Bu şekilde hem okuyucu hem de hocalar, her bir bölümü müstakil olarak değerlendirebilir ve bu doğrultuda okuma planlaması yapabilir.

Bu kitabın yeni baskısındaki değişimleri anlatma nedenim, bir başka baskıya yönelik bir gerekçe sunmak değil. Daha çok, tarihin, canlı ve günümüz meseleleriyle ilgili olduğunu, bâzıla-

rının onu değerdendirdiği gibi “geçmişin ezici etkisi” olmadığını göstermek istiyorum. Hem yeni akademik çalışmalar hem de yeni meseleler ve problemler, bizi, geçmişini yeniden değerdendir-
mek ve her ikisinde de olan değışiklikleri dikkate alarak tarihi yeniden yazmak için teşvik edebilir. Böylelikle, geçmişe dâir anlattığımız hikâyeler günümüzde bizimle alâkalı ve bize faydalı olmaya devam etmektedir. Çünkü böyle olmasalar, ne anlamı olurdu ki? Alabildiğimiz her türlü yardıma ihtiyacımız var ve tarihsel perspektif, şimdiki zamanda yaşarken ve ondan daha iyi bir geleceğe doğru ilerlerken vazgeçilmez bir yardımcıdır.

Andre Gunder Frank, Kenneth Pomeranz ve John R. McNeill’a entelektüel anlamda duyduğum borca ek olarak, aynı zamanda bu kitabın ilk baskısındaki şahsî ilgilerinden dolayı teşekkür etmek isterim. O projenin kavramsallaştırılmasında etkili olan diğer isimlerse Dennis O. Flynn ve Arturo Giraldez’dir. Kendilerinin dünya çapında derin etkiler bırakan kitapları, hem benim hem diğer bilim insanları hem de öğle ve akşam yemeklerinde fikirlerimizi etraflıca tartışarak bu kitabın fikrinin ortaya çıktığı yer Stockton’daki University of the Pacific’te 1998 Pacific Centuries Conference’ı organize edenler için yeni bakış açıları sağladı. İlk baskıyı okuyup yorumlayanlar arasında Whittier College’daki çalışma arkadaşlarım José Orozco ve Dick Archer; Southwestern University’deki tarih profesörü Steve Davidson; ve Rowman & Littlefield’in World Social Change Dizisi’nin editörü Mark Selden yer alıyor. Erik Ching, Bradley Davis, Kathryn Davis, Peter Lavelle, Ray Patton ve David Pizzo faydalı yorumlarda bulundular ve dördüncü baskıyı daha net bir hâle getirmem ve öğrencilerin argümanımın başından sonuna kadar ilerlemelerine yardımcı olmak için önemli öneriler sundular.

Kitaptaki fikirlere ve kitabın kendisine dâir geri dönüşleri için History 101, Introduction to World History (Tarih 101, Dünya Tarihine Giriş), dersini alan ve *Origins*’in birinci, ikinci ve üçüncü baskılarını okuyup yorumda bulunan birinci ve ikinci sınıf öğrencilerine ve meslektaşlarım, Profesör Elizabeth Sage ve Profesör José Ortega’ya teşekkür etmek isterim; dersi kendileriyle beraber bir takım çalışması hâlinde verdik ve kendilerinden Latin Amerika, Avrupa ve Atlantik dünyasının tarihi hakkında çok şey öğrendim. Öncelleri gibi; çevre tarihi (Bahar 2010), erken modern dünya (Bahar 2012), Eric Hobsbawm (Bahar 2013), “17.

yüzyıl küresel krizi” (Bahar 2014), Kolomb Değiş-Tokuşu (Bahar 2015), küresel, ekolojik ve tarihsel perspektifte 20. yüzyıl (Bahar 2016), erken modern dünyanın çevre tarihi (Bahar 2017) ve modern dünyada imparatorluk ve çevreyi (Bahar 2018) inceleyen History 480, Capstone Seminar derslerini alan tarih öğrencileri bu kitapta yer alan konular hakkında geniş çaplı ve derin okumalar yaptılar. Özellikle de Capstone Seminar’ın (Bahar 2019) üyelerine teşekkür etmek isterim. Bu öğrenciler üçüncü baskıyı ve dördüncü baskının pek çok taslağını okudular ve eleştirilerde bulundular. Yorumları ve eleştirileri, benim için çok değerli. Bu sebeple şu öğrencilere de “teşekkür” ediyorum: Michael Atwood, Trent Beauchamp-Sanchez, Koren Dalipe, Brianna Drakopoulos, Carlos Gonzalez, Madeline Kirkwood, Mikaela Malsy, Alicia Pennypacker, Jonathan Ramirez, Kelsey Sherman, Carly Stevens, Daniela Vega, Astra Yatroussis ve Jourdan Zelaya. Ayrıca California State University-Long Beach’teki lisansüstü seminerinin üyeleriyle tanışmaya beni davet eden Profesör Kenneth Curtis’e özellikle müteşekkirim. Beni, bu kitabın müsveddelerinin kıvılcımlandığı hârika bir tartışmanın içine dâhil ettiler.

National Endowment for the Humanities’den (FB-26592) alınan hibe, ilk baskının oluşumuna destek oldu. Philippe Beaudard, kibar bir şekilde haritalarından birini kullanmama izin verdi. Rowman & Littlefield’ta Susan McEachern, ilk üç baskının yayımlanmasında yardımcı oldu, *Origins*’i okuyan ve kullanan öğrencilerden ve öğretim üyelerinden gelen geri bildirimlerden beni haberdar etti ve bu dördüncü baskının üzerinde çalışmaya beni teşvik etti. Ayrıntılara gösterdikleri dikkatlerinden dolayı, Profesör Robert Entenman ve Yuhin Ng’e ikinci baskıda düzeltilmesi gereken hataları belirttikleri için teşekkür etmek istiyorum. Bu baskıda kalan her hata bana âittir. Joyce Kaufman, her şeyden önce öğretim etkinliğine değer veren bir üniversitede yayımcı bir bilim insanı olmanın ne anlama geldiğini bilerek, dostluk, sevgi ve destek göstermeye devam etti. Sâdık ve sevgili köpek dostlarımız Budd, Rembrant ve Stanton, Seger da öyle; şimdi bana her yeni günü dört gözle beklemeyi hatırlatıyorlar.

Başlangıç: Batı'nın Yükselişi?

1.5° Santigrat. Ya da sanâyileşme öncesi seviyeyle 3° Fahrenheit'ten azıcık fazlası. Toplumların istikrarı için meçhul ve çok tehlikeli konulara girmeden önce, dünyanın uyum sağlayabileceği değer hakkında küresel ısınma uzmanlarının bize söylediği bu.¹ Geçtiğimiz on yıl boyunca, hava modelleri üzerindeki görülebilir etkileriyle beraber (bâzı yerlerde daha sıcak ve kuru, bâzılarında da daha nemli ve şiddetli yazlar) küresel sıcaklıklar durmadan arttı (kayıt edilmiş en sıcak 20 yıl, geçtiğimiz 22 yılda gerçekleşti).² Yükselen deniz seviyeleri de okyanus ülkelerinin vatandaşlarını ve liderlerini şimdiden endişelendiriyor. Daha şiddetli kasırgalar ve tayfunlara ilâveten, daha uzun ve daha ağır kuraklıklar, bunlardan etkilenen insanlar için gıda güvenliğinin kaybına ve bunu takip eden sosyal ve politik bozulmalara giderek daha olası bir şekilde neden oluyor. Özellikle atmosfere karbondioksit (CO₂) salan fosil yakıtların tüketimi sebebiyle küresel ısınma her geçen gün artıyor, pirinç tarlalarından ve inekler ile sığırların bağırsaklarından salınan metan gazıyla (CH₄) beraber insanların küresel ısınmadaki rolü büyüyor. Atmosferdeki karbondioksit miktarı güvenli sınır kabul edilen 350 ppm değerini aştı ve günümüzde 400 ppm'in üzerinde. Karbondioksit bir sera gazı olduğu için tahminler, Dünya'nın daha yüksek küresel sıcaklıklara ve ciddi zorluklara beklendiğinden daha hızlı bir şekilde ulaşacağı yönünde. 2013'e kadar NASA'nın Goddard Uzay Çalışmaları Enstitüsü'nün direktörlüğünü yapan James Hansen'a göre bu,

- 1 IPCC (İklim Değişikliği Üzerine Hükûmetlerarası Panel), *Special Report: Global Warming of 1.5C*, haz. Valerie Masson-Delmotte vd. (İsviçre, 2018), https://report.ipcc.ch/sr15/pdf/sr15_spm_final.pdf.
- 2 Dünya Meteoroloji Teşkilatı, "State of the Global Climate in 2018", http://ane4bf-datap1.s3-eu-west-1.amazonaws.com/wmocms/s3fs-public/ckeditor/files/Draft_Statement_26_11_2018_v12_approved_jk.pdf

kaygılanmamız gereken bir durum, çünkü insanlık tarihindeki olayların çoğu, atmosferdeki 280 ppm karbondioksit miktarıyla ılıman bir küresel iklimde vuku buldu. Buna ilâveten, Hansen ve diğer iklim bilimciler yine de atmosferdeki karbondioksit artışının nedeninin son iki yüzyıldaki, özellikle de 20. yüzyılın ortasından itibaren geçtiğimiz 60 yıldaki, sanâyileşmeden kaynaklanan insan faâliyetleri olduğu sonucuna vardı.³ ABD Küresel Değişim Araştırma Programı tarafından yayımlanan 2018 tarihli bir iklim raporu, küresel ısınmanın etkilerinin evvelce tahmin edildiğinden çok daha yakın bir zamanda meydana geleceği ve çok daha büyük olacağı hususunda vahim uyarılarda bulunuyor.⁴ Birçok Avrupa ülkesinde ve Kanada'nın bâzı bölgelerinde (ve yakın zamanda Çin'de de uygulanacak olan) yürürlüğe konan yeni karbon vergisi, CO2 salınımlarında üst sınır belirleme ve azaltma meselesini çözmek için güçlü bir araç. Birkaç ABD eyâletinde bu tarzda bir vergi mevcut, fakat 2018 yılında karbon vergisi üzerine yaptığı çalışmayla Nobel Ekonomi Ödülünü alan ekonomist William D. Nordhaus,⁵ Birleşik Devletler de dâhil olmak üzere tüm ülkelerin en kısa zamanda karbon vergisini uygulamaya koyması gerektiğini, fakat Birleşik Devletler'de bunu gerçekleştirmek için ciddi siyâsî engellerin bulunduğunu düşünüyor.⁶ Dünya çapında genç insanlar, şüphesiz, küresel ısınmanın onların ve çocuklarının yaşayacağı

- 3 James Hansen vd. "Target Atmospheric CO2: Where Should Humanity Aim?" *Open Atmosphere Scientific Journal* 2 (2008): 217-321. Bunlar ve insan medeniyeti ve iklim ile ilgili meselelere dâir daha geniş bir tartışma için, bk. William F. Ruddiman, *Plows, Plagues, and Petroleum: How Humans Took Control of Climate*, Princeton Science Library (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010).
- 4 *Fourth Annual Climate Report* (2018), 2. C., *Impacts, Risks, and Adaptation in the United States* (Washington, DC: U.S. Global Change Research Program, 2018); <https://nca2018.globalchange.gov>. Bu 1656 sayfalık rapora dâir genel bir bakış için, bk. Brad Plumer ve Henry Fountain, "What's New in the Latest U.S. Climate Assessment," *New York Times*, 23 Kasım 2018, <https://www.nytimes.com/2018/11/23/climate/highlights-climate-assessment.html>.
- 5 Binyamin Appelbaum, "2018 Nobel in Economics Is Awarded to William Nordhaus and Paul Romer," *New York Times*, 8 Ekim 2018, <https://www.nytimes.com/2018/10/08/business/economic-science-nobel-prize.html>
- 6 IPCC raporu hakkında bir tartışma ve William Nordhaus ile bir röportaj için, bk. Michael Barbaro, "A New Climate Tipping Point," *The Daily, New York Times* podcast, 19 Ekim 2018.

dünyanın iyiliğine ve güvenliğine karşı oluşturduğu tehlikeleri “kaptı” ve “şimdi harekete geçmek” için gösteriler düzenliyor ve bunun için büyüklerine baskı yapıyorlar.

Dünyanın beşerî faâliyetlerin küresel çevresel süreçleri etkileyebildiği noktaya nasıl geldiğinin hikâyesi karmaşık olsa da, anlaşılabilir değil. Tarihsel araçlar, içinde yaşadığımız dünyanın -Modern dünya- bu hâle nasıl ve niçin geldiğini anlamamıza yardımcı olabilir. Bu anlayış, dünyayı daha iyi, daha güvenli, daha sürdürülebilir bir duruma getirmek ve tüm insanlar için daha âdil bir yer yapmak için yollar ararken bize yardımcı olabilir. Ancak, geçmişi ve onun günümüzle ilişkisini tam anlamıyla anlamak ve gelecek için alternatif yollar tasavvur edebilmek sebebiyle uzun vâdeli bir vizyon edinmek zorundayız.⁸

Modern dünyanın hikâyesi, büyük oranda birbiriyle ilişkili dört konunun tarihsel gelişiminin etrafında dönmektedir. Birinci konu, dünyanın bazı bölgelerinin ilk olarak ne zaman, nasıl ve niçin sanâyileştiği ve bu süreçlerin sonrasında dünyanın diğer bölgelerindeki insanlar tarafından nasıl kavranıp kullanıldığı sorusunu ihtivâ eder. Bu olaylar zinciri hâlâ gelişimine devam etmekte, bir başkasıyla da iç içe geçmekte: Ulus devletlerin geçtiğimiz iki yüzyılda insanların kendilerini politik anlamda organize etmelerinin ana yolu şeklinde ortaya çıkışı. Endüstrileşme, ilkin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’daki bazı devletlere öylesine artan bir zenginlik ve güç verdi ki, dünyanın en zengin ve en yoksul bölgeleri arasında giderek büyüyen bir uçurum ortaya çıktı. Bu “uçurum”un ve onun sonuçlarının hikâyesi de bu kitapta ele alınacak konuların arasındadır.

Diğer bir mesele, Modern dünyanın unsurlarının ortaya çıktığı çevresel bağlam ve insanlar ile faâliyetlerinin çevreyi değiştirdiği ve değiştirmeye devam ettiği yollar arasındaki karşılıklı ilişkidir. İnsanların dünyamızın ekosistemi üzerindeki etkisi o denli büyüdü ki bazı bilim insanları, yeni bir jeolojik döneme -Antro-

7 “A Global School Walkout to Highlight Climate Change,” *New York Times*, 16 Mart 2019, A9. Ayrıca bk. Sarah Kaplan, “How a 7th-Grader’s Strike against Climate Change Exploded into a Movement,” *Washington Post*, 16 Şubat 2019.

8 Jo Guldi ve David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2014)

posen- girdiğimizi öne sürüyor; bu dönemde, “İnsanlık... o denli büyüdü ve o denli etkin bir hâle geldi ki günümüzde, Dünya sisteminin işleyişi üzerindeki etkileri vâsıtasıyla, Doğa’nın bâzı büyük güçleriyle rekabet ediyor.”⁹

Henüz 250 yıl önce insan nüfusu bir milyardan azdı ve iki Asya ülkesi -Hindistan ve Çin- dünyanın iktisâdî üretiminin üçte ikisinden sorumluydu. O zamandan itibaren kısa bir sürede, küresel nüfus yedi milyar insanın üzerine yükseldi (2050’ye kadar dokuz milyarı aşmaya doğru ilerliyor) ve dünya, zenginliğin büyük oranda ters yüz olmasına şahit oldu: Bir zamanlar, Asyalılar ekonomik kozların çoğuna sâhipken, günümüzde onların yerine, her ne kadar Çin ve Hindistan bir kez daha hızlı bir şekilde yükseliyor olsa da, çoğunlukla Batı ülkeleri ve Japonya var. Bu kitabın problemlerinden biri, tam da bunun nasıl gerçekleştiğidir. Endüstri ve ulus devlet mekanizmasına dayalı Avrupa tarzı ülkeler -Çin ve Hindistan gibi oldukça gelişmiş tarım imparatorluklarından ziyâde- nasıl oldu da dünyamızı tanımlamaya başladı? Avrupa ve Amerika’nın son iki yüzyıldaki ekonomik ve politik egemenliği nispeten kısa dönemli bir sapma mı? Çin’in (ya da tüm Asya’nın) son zamanlardaki yükselişi eski dünya düzenine bir dönüş mü?

Yâni, dünyamızı anlamak için, sâdece ulus devletlerin ve endüstrinin Modern dünyayı nasıl şekillendirdiğini değil, aynı zamanda dünyayı organize etmenin Avrupaî yollarının nasıl ve niçin yerküreye yön verdiğini de anlamak zorundayız. Buna dâir çok fazla açıklama var, fakat geçtiğimiz iki yüzyılın çoğunda, Birleşik Devletler de dâhil olmak üzere Batı’da ağır basan açıklama “Batı’nın yükselişi” üzerineydi. Göreceğimiz gibi yakın tarihli araştırmalar, bu açıklamanın artık ikna edici olmadığını ortaya koyuyor; ancak bu açıklamaya muhtemelen çoğu okuyucu âşinâdır, bu nedenle, ben bu açıklamayı incelemeye ve ona alternatif olacak bir açıklamaya temel oluşturmaya biraz vakit ayıracağım.

9 Will Steffen, Jacques Grinevald, Paul Crutzen ve John McNeill, “The Anthropocene: Conceptual and Historical Perspectives,” *Philosophical Transactions of the Royal Society A* 369 (2011): 842–67.

Batı'nın Yükselişi

Batı'nın yükselişi kavramı, sâdece Modern dünyayı değil, aynı zamanda onun neden öncelikle Avrupaî niteliklerle tanımladığını açıklama iddiasında olan bir gerekçeyi ve bir olay örgüsünü de açıklar. Bunun arkasındaki düşünce oldukça basittir ve Amerika kıtalarının İspanyollarca zaptından kısa zaman sonra, 16. yüzyıldaki İtalyan Rönesansı'nda ortaya çıkmaya başlamıştır. Yüzlerce İspanyol *conquistadorunun*,¹⁰ özellikle Aztekler ve İnkalar olmak üzere, büyük ve oldukça zengin Amerika medeniyetlerini yenilgiye uğrattığını gören Avrupalılar hayretler içinde kalmıştı. Hastalık yayıcı mikrop teorisi ve Orta Meksika'daki 25 milyon insanın neredeyse yüzde doksanının çiçek hastalığı ve grip gibi Avrupa hastalıklarına yenik düştüğü "Büyük Ölüm"ün nedenleri hakkında bilgi sahibi olmayan Avrupalılar, ilkin bu üstünlüklerini Hristiyanlık'a atfettiler. Daha sonra, 17. ve 18. yüzyıllardaki Aydınlanma Çağı'ndaysa üstünlüklerini Yunanlardan miras aldıkları seküler, akılcı ve bilimsel düşünceye dayandırdılar.

Olay örgüsü geç 1700'lerde devam eder. 1789 yılındaki Fransız Devrimi, Avrupalıların zihnindeki farkındalığı güçlendirmişti: Avrupalılar sâdece dünyanın geri kalanından farklı değildi, aynı zamanda dünyanın geri kalanı hiç gelişmiyormuş gibi görünüyorken, Avrupalılar hızlı bir şekilde "ilerliyordu;" Avrupalılar şu ya da bu şekilde diğerlerinden daha istisnâî -hatta daha üstün- idi. Pek çok insanın Fransız Devrimi'nin evrensel idealleri -*égalité, liberté, fraternité* (eşitlik, özgürlük ve kardeşlik)- olarak değerlendirdiği şeyden etkilenen 19. yüzyıl Avrupa tarihçileri, Antik Yunanlara, onların demokrasi ve cumhuriyet kurumlarına ve onların doğal dünyayı dînî değil, bilimsel terimlerle kavramaya yönelik akılcı eğilimine yöneldiler. "Batı'nın yükselişi"nin bu erken yorumunda, hikâye az çok bir bayrak yarışına benzer: Yunanistan'da ortaya çıkan demokrasi fikri, oradan Romalılara geçmiş, onlarsa bayrağı düşürmüştür. (Roma İmparatorluğu'nun düşüşünü sözüm ona Karanlık Çağlar izlemiştir.) Fakat ondan sonra Hristiyanlık sahnededir; bayrağı yerden kaldırır, koşuya

10 *Conquistador* (İsp.): Fâtih anlamına gelir. 15. yüzyıldan itibaren Yeni Dünya'yı "keşfeden", istila eden ve sömürgeleştiren İspanyol askerlerine ve kâşiflerine verilen isimdir. (ç.n.)

devam eder ve Feodal Dönem’de kendine özgü bir Avrupa kültürü meydana getirir. Antik Yunan’ın mirası Rönesans’ta (“yeni-den doğuş”) yeniden keşfedilir, Aydınlanma boyunca geliştirilir ve en nihâyetinde Fransız ve Amerikan devrimlerinde ve “Batı’nın yükselişi”nde tamamlanır.

Batı, 18. yüzyıl boyunca devam eden yükselişini, 19. yüzyılda tepe noktasına ulaştırdı. Geç 18. ve erken 19. yüzyıllarda Sanâyi Devrimi henüz emeklerken, Britanyalı klasik iktisatçı-lar (Adam Smith, Thomas Malthus, David Ricardo ve onların takipçileri) Batı’nın yükseliş hikâyesine temas edecek yeni bir tâlî konu yarattı. Bu konunun temelinde Kapitalist endüstriyel gelişim ve Batılılık “ilerlemeci”, Asya ise (ve dolaylı olarak Afrika ve Latin Amerika) “geri kalmış” ve “despotik” idi. Batı’nın erdemleri ile Şark’ın kusurları arasındaki tezat, şüphesiz, Yunanlara kadar dayanmaktadır. Ancak 18. yüzyıl Avrupalıları, başta Çin olmak üzere Asya ülkelerinin zenginliğinden ve idâ-resinden etkilenmişti. 19. yüzyılda Avrupa’da iktisadî değişimin temposu hızlanır ve Asya’daysa büyük çöküş yaşanırken, Avrupalı sosyal teorisyenler, Batı’yı dinamik, ileriye bakan, ilerlemeci ve özgür; Asya’yı ise durgun, geri kalmış ve despotik olarak değerlendirmeye başladı.

Yeni kapitalist dünya düzeninin en güçlü muhâlifleri Karl Marx ve Friedrich Engels bile, 19. yüzyıl Avrupa yayılcılığının dünyanın geri kalanına “ilerleme” götüreceğine inanıyorlardı. 1848 yılında yayımlanan *Komünist Manifesto*’da yazdıkları gibi:

Tüm üretim âletlerindeki hızlı gelişim ve son derece kolay ulaşılan iletişim araçları vâsıtasıyla [Avrupalı] burjuvazi, en geri kalmış olan-lar da dâhil, tüm milletleri uygarlığa dâhil etmektedir. Ürünlerinin fiyatlarının ucuzluğu, onun vâsıtasıyla Çin’in tüm duvarlarını yıktığı, gelişmemiş milletleri yabancılara karşı aşırı derecede inatçı nefretin-den tâviz vermeye zorladığı, ağır toplarıdır. O, yok etme tehdidiyle, tüm milletleri, burjuva üretim metodunu benimsemeye zorlar; onları, uygarlık dediği şeyi aralarına almaya, yâni, onları da burjuva olmaya mecbur eder. Özetle, kendi kopyası olan bir dünya yaratır.¹¹

Bununla beraber, Batılıların kendi tarihlerini kavramsallaştır-malarında, 20. yüzyılın başında yazan Alman sosyoloğu Max

11 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* [Komünist Manifesto] (New York: Washington Square Press, 1964), 64–65.

Weber daha etkili olmuştur. Her ne kadar Weber, Marx gibi kapitalizmin nasıl ve neden Avrupa'da -ve sâdece Avrupa'da- geliştiğini açıklamanın çekiciliğine kapılmamışsa da, Weber'in açıklaması Marx'tan ayrılır. Marx'ın yaptığı gibi "materyalist" açıklamalara odaklanmaktansa Weber, özellikle de kapitalizmin doğuşu için çok önemli addedilen akılcılık ve iş etiği gibi, Batı değerlerinin ve kültürünün Protestanlık'la ilişkilendirdiği taraflarına odaklanır. Ancak Batı'nın yükselişiyle ilgili fikirlerini sâdece Batı üzerine yaptığı çalışmalara dayandırmaktansa Weber, özellikle Çin ve Hindistan toplumlarını incelemiş, onları Avrupa'yla karşılaştırmış ve en azından bu iki toplumun ve dolayısıyla Avrupalı olmayan tüm diğer toplumların, kapitalizm için gerekli kültürel değerlere sâhip olmadığı sonucuna varmıştır. Weber'e göre, buna rağmen, onlar da "modernleşebilirdi", fakat bunu, sâdece sancılı bir kültürel değişim sürecinden geçerek ve kapitalist gelişimine ket vuran kültürel "engellerini" ortadan kaldırarak gerçekleştirebilirlerdi.

"Uçurum" ve Ona Dâir Açıklamalar

Demek ki, 19. yüzyılın ortalarından beri Avrupalı sosyal teorisyenler, sanâyileşmiş ülkeler ile dünyanın geri kalanı arasında büyüyen uçurumun farkındaydı. Smith, Marx ve Weber'in hem Batı Avrupalıların -ve yalnızca onların- modernleşmenin sırlarının kilidini açtığına¹² hem diğerlerinin de bunları öğrenebileceğine inanan 20. yüzyıldaki takipçileri, dünya tarihinin nasıl geliştiğine dâir "yayılmacı" bir teori öne sürdüler. İlkin, Avrupalılar sanâyileşme yoluyla nasıl zengin olacaklarını buldular. Japonya ve birkaç başka yer, bunu, Avrupalılardan öğrendi ve onların seviyesine ulaştı ve yerküre üzerindeki her bölge, onları modernleşmekten alıkoyan kültürel özellikleri ve yerel kurumları tespit edip ortadan kaldırdığı takdirde, en nihâyetinde bunu

12 Philip D. Curtin, mâkul bir şekilde "modernleşmeyi", kültürel farklılıklara bakmaksızın, yüksek ekonomik üretkenliğe ve yüksek tüketim seviyelerine ulaşmaya yönelik bir dürtü olarak tanımlar. *The World and the West: The European Challenge and the Overseas Response in the Age of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 110. Bununla birlikte, 1950'lerdeki ve 1960'lardaki, II. Dünya Savaşı sonrası "modernleşme" teorisyenleri, "modern" olmanın ne anlama geldiğinin bir listesini oluşturdular; "modern" in ifâde ettiği şey, Birleşik Devletler'i oldukça andırıyordu.

gerçekleştirecekti ("Çin'in yükselişi"nin öyküsünün son otuz yılda göstermekte olduğu gibi).

21. yüzyılın başından bakıldığında ve dünyanın en zengin bölgeleri ile en yoksul bölgeleri arasındaki uçurumun giderek büyüdüğü ve sanâyileşmenin neden olduğu çevresel sonuçlarla ettiğini bulduğu göz önüne alındığında, bu yorumlar, oldukça az ikna edici görünüyor. Yine de bu, 18. ve 19. yüzyıl Avrupalı teorisyenlerin hepsinin -Smith, Malthus, Ricardo, Marx ve Weber- Avrupa özgüculüğü fikrini kabul etmiş olması ve başlıca entelektüel hedeflerinden biri olarak, bunu açıklamak için çaba göstermeleri önemlidir. Bu insanlar modern sosyal bilim teorisinin kurucularıdır ve 20. yüzyılda, özellikle sosyoloji ve ekonomi olmak üzere neredeyse bütün sosyal bilimler, Avrupa özgüculüğü fikrini, temel varsayımlarının arasına dâhil etmişlerdir. 20. yüzyılda tarihçiler, sosyal bilimlerdeki bu kavrayışı benimseyip tarihsel araştırmaya uyarlayarak daha "bilimsel" bir hâle gelmek için uğraştıkça, onlar da Avrupa özgüculüğün kökenlerini ve nedenlerini araştırmanın büyümesine kapıldılar. Ancak daha sonra göreceğimiz gibi, Avrupalılar istisnâî değildi ve neredeyse 1800'lü yıllara kadarki dünya tarihinin en önemli taraflarından biri, Asya'nın Avrupa'yla geniş oranda kıyaslanabilir olmasıdır. Zîra bu kıyas da anlamlı farklılıklardan çok, şaşırtıcı benzerlikler gösterir. Bununla beraber, şimdilerde pek çok tarihçi, bunun yanlış soru olduğunu düşünse de, Avrupalıların *neden* istisnâî olduğu ve bu nedenle de sonuçta daha üstün biçimde algılandıklarına yönelik soru, günümüzde tarihçiler arasında cevap aramaya devam ediyor.

II. Dünya Savaşı sonrası dünyada, bir ekonomi tarihçisinin isimlendirdiği şekliyle "Avrupa mucizesi"nin¹³ temelini araştıran yeni tarihsel arayış, etkileyici miktarda literatür ortaya çıkardı. Bilim insanları Batı'nın yükselişi olgusu olarak değerlendirdikleri şeyle yola çıkmışlar, fakat "yükseliş"nin ve "mucize"nin ne zaman ve neden gerçekleştiği sorularına birbirinden farklı çözümler önermişlerdir. İlk olarak, ne zaman sorusu tartışılacaktır, çünkü pek çok bakımdan bu soru, neden sorusuna dâir değerlendirmelerle ilgilidir.

13 Bu terim E. L. Jones'un kitabından alınmıştır: *The European Miracle* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Adam Smith, 1492 ve 1498 yıllarını (sırasıyla, Kolomb'un Amerika¹⁴ Kıtası'na ve Vasco da Gama'nın Afrika'nın çevresinden Hindistan'a seyahatleri) tarihteki en önemli yıllar olarak değerlendirir. *Ulusların Zenginliği*'nde (1776) belirttiği gibi: "Amerika'nın ve Ümit Burnu yoluyla Doğu Hint Adaları'na giden yolun keşfi, insanlık tarihinde kaydedilen en önemli iki olaydır." 20. yüzyılda Marksist çizgideki pek çok bilim insanının, Batı'nın yükselişinin başlıca nedenlerini açıklamada bu tarihlerin ardından gelen Avrupa sömürgeciliğini, köleliği ve kolonilerin sömürülmesini işâret etmesi gibi, Marx da bu iki yıla önem vermiştir. Marksist olmayan birçok kişi, Avrupa'nın yükselişinin diğerlerinin sömürülmesinin bir sonucu olduğu fikrine karşı çıkmıştır.¹⁵ Zîra bu doğruysa, rahatsız edici ve utanç verici bir olaydır ve bunun yerine dikkatlerini, Avrupa kültürünün, İspanya'nın Yeni Dünya'yı fethiyle başlayan Avrupa sömürgeciliğinden önce var olan taraflarına yöneltmişlerdir.

Batı'nın yükselişinin kökenlerine dâir II. Dünya Savaşı sonrası literatürün çoğu, Batı'nın yükselişini onun öz meziyetlerine değil de, kolonyal girişimlerine dayandırmanın olası utancından kaçınmak ve yalnızca Avrupa'nın kendi istisnâî gelişimine atfedilebilecek etkenleri bulmak için, Avrupa tarihinin çok daha gerisine bakmışlardır; bâzı durumlarda, 11. ve 12. yüzyıllardaki Orta Çağ'a, hatta Antik Yunan'a kadar geri gitmişlerdir. Weber tarafından ele alınan kültürel değerlere ilâveten tespit edilen etkenler arasında; çevresel olanlar (ılıman iklim, sıkı çalışmayı teşvik eder ya da verimsiz toprak, tarımsal inovasyonları tetikler), teknolojiyle ilgili olanlar (sabanlar, üzengiler veya okuma mercekleri), politik-askerî olanlar (feodalizm, önce mutlak monarşilere ve daha sonra da ulus devletlere ve gelişen bir savaş

14 *Americas* (İng.): Amerika veya Amerika Kıtası. Kuzey, Orta ve Güney Amerika'yı kapsayan kıta. Kitapta genellikle *Americas* terimi kullanılmıştır ve bu terimin imâ ettiği şey, Kuzey, Orta ve Güney Amerika'yı kapsayan bu kıtadır. Türkiye'de günlük kullanımda *Amerika* kelimesi genellikle Amerika Birleşik Devletleri'ni belirtir. Fakat bu kitapta *Amerika* kelimesiyle belirtilmek istenen, bu ülke değildir. Aynı şekilde *Amerikalı* kelimesi Birleşik Devletler vatandaşlarını değil, Amerika Kıtası'nda yaşayan insanları belirtir. (Ç.N.)

15 Özellikle İngiliz ekonomi tarihçisi Patrick O'Brien. Makalesine bk. "European Economic Development: The Contribution of the Periphery," *Economic History Review*, 2. ser., 35 (1982): 1-18.

teknolojisine yol açmıştır), demografik olanlar (küçük âileler, sermâye birikimini teşvik eder) ve pek çok tarihçiye göre ise, bunların hepsinin ya da bâzılarının bir kombinasyonu vardır.¹⁶

Bu literatür yığınının îmâ ettiği şey, Avrupa'nın, ilk olarak onun -ve yalnızca onun- modernleşmesini mümkün kılan ve böylece ona "moderniteyi" yerkürenin dört bir yanında kültürel, siyâsî ve ekonomik "engellerin" modern gelişmenin doğal bir şekilde meydana gelmesini engellediği yerlere yayacağı mânevî otoriteyi ve gücü veren bâzı kendine mahsus niteliklere sâhip olmasıdır. Bu olaylar zinciri dolayısıyla, Batı'nın küresel egemenliğe yükselişini açıklama, gerekçelendirme ve savunma iddiasındadır. Bu teorinin, en azından yaklaşık 1750'den önce, nasıl tam anlamıyla yanlış olduğu, bu kitap boyunca Asya'nın büyük kısmının Avrupa karşısındaki endüstriyel üstünlüğü açıklandıkça, daha net hâle gelecektir.

Asya'ya dâir, Modern dünyanın nasıl ve niçin geliştiği hakkındaki anlayışımızı değiştiren son zamanlardaki literatüre ek olarak, bir başka perspektif daha, bu gelişmenin sonuçlarına ilişkin fikirlerimizi dönüştürmekte: Çevre tarihi. Genel mânâda düşünüldüğünde, çevre tarihi, insanların çevremizle karşılıklı etkileşimi inceler: Bunlar, çevrenin insan topluluklarını koşullandığı yönler, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için çevrelerini dönüştürdüğü yollar ve çevresel etkilerin bunun sonucunda, insanların yüzleşeceği birtakım yeni problemler yarattığı durumlardır. Bu yeni alan, endüstriyel hava, toprak ve su kirliliği gibi artan çevresel problemlerin, Birleşik Devletler'deki ve Avrupa'daki tarihçileri bunun neden ve nasıl meydana geldiğini araştırmak için harekete geçirdikten sonra 1970 yılı civârında ortaya çıktı. Çok yakın geçmişte, karbon ve azot döngüleri gibi küresel ekolojik süreçlerde insanların etkisi

16 Çeşitli tezlerden örnekler için, bk. David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor* (New York: W. W. Norton, 1998) ve *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969); Lynn White Jr., *Medieval Religion and Technology: Collected Essays* (Berkeley: University of California Press, 1978); Alfred Crosby, *The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250–1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*, 2. bas. (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

daha belirgin hâle geldikçe, çevre tarihçileri giderek artan bir oranda küresel bakış açıları benimsediler.¹⁷

Tüm bunların neden önem taşıdığı sorusuna geçmeden, öncelikle müsâadenizle bu kitapta kullanılan coğrâfî birimler hakkında birkaç kelime edeceğim. Daha evvel, bu birimlerin karşılaştırılabilir olduklarını ve her birini diğerinden ayırt eden bir çeşit bütünlüğe sâhip olduklarını îmâ ederek “Asya” ve “Avrupa” arasındaki bir karşılaştırmadan bahsetmiştim. Doğu Asya’daki Çin’den ve Japonya’dan tutun Orta Asya’daki göçebe çobanlara, Güney’deki Hindistan ve Müslümanların çoğunlukta olduğu Batı Asya’ya (Orta Doğu) kadar, Asya’nın içerdiği muazzam farklılıklardaki toplumlar nedeniyle, özellikle Asya için, bu varsayım problemlidir. Eğer Portekiz’den Rusya’ya kadar her yeri kapsadığı kabul edilirse, Avrupa’da bile çok az bir uyum görülecektir. Buna ek olarak, hikâyemizin çok geç dönemlerine kadar (en azından 1850 civârı) Asya, dünya nüfusunun neredeyse üçte ikisini barındırıyordu ve neredeyse her açıdan Avrupa’dan daha büyüktü. O kadar büyüktü ki, Avrupa ve Asya kıyaslanamazdı. Ayrıyeten, bu kitapta vardığım en önemli noktalardan biri, Modern dünyanın kökenlerini anlamak için küresel bir bakış açısının gerektiğidir. Öncelikle, Afrika’yla birlikte, uçsuz bucaksız Avrasya kıtası, kendi içerisinde nasıl bir ilişki kurmuştur ve ardından 1500 yılından sonra, Yeni Dünya hikâyeye nasıl dâhil olmuştur? Son olarak, “Çin”, “Hindistan” ve “İngiltere” veya “Fransa” gibi coğrâfî terimler bile, sınırlarının içindeki büyük farklılıkları gizlemektedir (farklı insanlar, pek çok dil, lehçe, servet ve güç dağılımındaki geniş farklar). Yine de ben, hikâyeyi konumlandırmak için bu coğrâfî terimleri kullanacağım ancak okuyucular, büyük coğrâfî birimlere dayanan genellemelerin her zaman, bu yerlerin isminin geçtiği her yerde doğru olmayacağıнын ve kıyaslanabilir şeylerin aslında Çin’in bâzı bölgelerinde, İngiltere’nin veya Hollanda’nın bâzı kısımlarında ve Hindistan’ın bâzı bölgelerinde meydana geldiğinin farkında olmalıdır.

17 Genel değerlendirmeler için bk. J. Donald Hughes, *What Is Environmental History?* (Malden, MA: Polity Press, 2006); J. R. McNeill, “The State of the Field of Environmental History,” *Annual Review of Environment and Resources* 35 (2010): 345–74; ve J. R. McNeill ve Alan Roe, “Editors’ Introduction,” *Global Environmental History: An Introductory Reader* (London: Routledge, 2013), xiii–xxvi.

Okuyucular, Batı'nın yükselişi meselesinin neden önem arzettiğini merak ediyor olabilir. Hatta dahası, neden tarihi irde ediyoruz? Kısaca cevap vermek gerekirse, geçmişe dâir anlayışımız (kim olduğumuz, nereden geldiğimiz ve neden bu noktada olduğumuz), şu an da kim olduğumuza dâir tanımlamalarımızı etkiler ve geleceği şekillendirirken bizim tarafımızdan veya bizim adımıza gerçekleştirilen eylemlerin üzerinde fiilî sonuçlara ve uygulanabilirliğe sâhiptir. Onun için, geçmişe yönelttiğimiz uzun vâdeli bir bakış (müteveffâ Fransız tarihçi Fernand Braudel'in *longue-durée*¹⁸ dediği şey), dünyanın nasıl bugün gördüğümüz şekilde olduğuna dâir açıklamaları bir bağlama yerleştirmede ve onların kritiğini yapmada yardımcı olabilir.¹⁹ Bu fikirler, içinde yaşadığımız dünyanın tabiatını, özellikle de pazar kapitalizmini ve demokratik kurumları açıklamak için "Batı'nın yükselişi" anlatısı tarafından geliştirilmiştir ve yalnızca Batı medeniyetine özgü bir şekilde ortaya çıktığı hâlde, evrensel bir uygulanabilirliği olduğu (yâni sâdece Batı için değil, herkes için "iyi" olduğu) düşünülmüştür. Bu varsayımın ardından, en azından ABD'nin ve Avrupa'nın bâzı siyâsî liderlerine göre, dünyanın günümüzdeki problemlerinin neredeyse hepsinin çözümü, özel mülkiyetin ve serbest pazarların benimsenmesindedir.²⁰ Bundan dolayı, Batılı liderler, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Rusya'ya, Çin'in komünist liderlerine, Meksika, Nijerya ve Endonezya'nın yöneticilerine, karşılaştıkları problemlerin tümünün çözümünün "daha fazla demokrasi

18 *Longue-durée* (Fr.): Fransız Annales Ekolü'nün tarih yazımında kısa dönemli olaylardan ziyâde uzun dönemli, sezilemeyecek kadar yavaş değişimlere odaklanan yaklaşımını ifâde eden kavram. (Ç.N.)

19 Bu fikrin özenli bir incelemesi ve günümüz dünyasında tarihsel bir kavrayışın harekete geçmekle ilgili kaçınılmaz ilişkisi için bk. Jo Guldi ve David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2014).

20 ABD eski başkanı George W. Bush'un dediği gibi, uluslararası serbest ticâret "dünyamızda özgürlüğü, yarımküremizde ilerlemeyi ve Birleşik Devletler'de sürekli bir refahı inşa edecek" "ahlâkî bir zorunluluktur." *New York Times*, 8 Mayıs 2001, ulusal edisyon, A7. Bush, bilim insanlarının dünyanın işlemesi için gereken kuralların -ülkelerin içinde ve arasında serbest ticâret ve kamu malları veya sosyal hizmetler için asgarî hükûmet regülasyonu veya finansmanı- "neoliberal" anlayış diye isimlendirdiği şeyi ifâde ediyordu. Örneğin bk. David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism* (Oxford: Oxford University Press, 2007) ve Naomi Klein, *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate* (New York: Simon & Schuster, 2014), 64-95.

ve serbest piyasalar” olduğunu söylemişlerdir. Yâni sözüm ona, Batı’nın yükselişini harekete geçiren kurumlar ve değerler, evrenselidir ve bütün dünyada benimsenebilir - hatta benimsenmelidir. Siyâsetin gündemi budur.

Peki ya Modern dünyanın oluşumuna dâir bu bakış açısı -Batı’nın yükselişi ve onun yönteminin, Batı’nın sözüm ona kültürel üstünlüğünden yola çıkarak dünyanın geri kalanına yayılması-yanlış ise? Özellikle geçtiğimiz 40 yıldaki yeni literatür yığınının öne sürdüğü ihtimal budur.

Artık bütün tarihçiler, dünyayı, yalnızca Avrupa’da yüzyıllar önce başlayan bâzı evrensel ve kaçınılmaz akımların bir devamı olarak tasvir etmiyor. Bunun yerine, pek çoğunun bugün gördüğü şey, 1750’lere veya 1800’lere kadar nüfus, endüstri ve zirâî üretimin Asya’da yoğunlaşmış olduğu bir dünya. Avrupa’nın endüstriyel kapitalizmi ve ulus devletler dünyası, bu nedenle, oldukça yenidir ve Asya’nın lehine olan süreğen tarihsel trendlerin (gerçi bu trendlerin ne kadar zamandır varolduğu hâlen büyük bir sorudur) tersine çevrilmesidir.²¹ Avrupalılar, bu orijinal tuvalin üzerine Batı’nın yükselişine dâir bir resim çizmiş olabilirler ancak Asya’nın gücü ve ekonomik zindeliği bir kez daha kendini göstermeye başlıyor. Sanatçılar, bir resmin altındaki orijinal resmin veya onun parçalarının izlerinin görülmesi kavramına *pentimento*²² derler. Dünyamıza ve onun geçmişine yeni bir gözle ne kadar çok bakarsak, bu kitabın göstermeyi amaçladığı gibi, Batı’nın yükselişi tarafından zihnimize çizilen resimlerden başka bir resim, altta yatan oldukça farklı bir model o oranda açığa çıkacaktır. Fakat onu görmek için, Avrupamerkezci perspektiflerimizi değiştirmek zorunda kalacağız.²³

21 Tarihçi Paul Kennedy, büyük güçlerin “yükselişine” her zaman onların “düşüşünün” eşlik ettiğini ifâde etmiştir. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York: Vintage Books, 1989).

22 *Pentimento* (İt.): Bir resimde bir katmanın veya katmanların altından görülebilen, daha önceki resimlerin veya ressamın yaptığı değişikliklerin izi. (Ç.N.)

23 Bu konu hakkında son zamanlardaki üç kitabın incelemesi için bk. D. Buck, “Was It Pluck or Luck That Made the West Grow Rich?” *Journal of World History* 10, n. 2 (Sonbahar 1999): 413–30.

Avrupamerkezcilik

Bir eleştirmen, “Batı’nın, bu insan topluluğunun diğer tüm topluluklar üzerinde kalıcı bir üstünlük sağladığı emsalsiz bir tarihsel avantaja, ırk, kültür, çevre, zihniyet veya ruh hakkında bâzı özel niteliklere sâhip olduğu” fikrinin bir mit olduğunu söyler – Avrupamerkezciliğin bir miti.²⁴ Bir başkası, Avrupamerkezciliği, bir ideoloji ya da Batı tarafından küresel egemenliğini maskelemek için kullanılan, gerçeğin bir tahrifi addetmiştir²⁵ ve gene bir başkası, onun, dünyanın nasıl işlediğine dâir pek çok açıklamadan biri, “teorik bir model” olduğuna hükmetmiştir.²⁶ Bu bölümde, eleştirmenlerin Avrupamerkezcilik diye isimlendirdiği şeyin iki yönünü inceleyeceğiz: birincisi, onun ne olduğu; ikincisiyse onun ne ölçüde yanlış, ne ölçüde bir mit, bir ideoloji, bir teori veya bir üst anlatı kabul edilebileceğidir.

Eleştirmenlere göre, Avrupamerkezciliğin özü, yalnızca tarihi Avrupalı bir bakış açısından değerlendirmesinden mürekkep değildir (“merkezci” kısmıdır bu) – o, sâdece dünyadaki pek çok etnomerkezci görüşten biri değildir. Sâdece etnomerkezci olan bir perspektif, dünyada birçok farklı halkın ve kültürün olduğunu kabul eder, fakat onun olanı en iyisidir, *çünkü* onun insanlarından ve kültüründen doğmuştur. Onlar, ona âittir, daha iyidir ve bir başkasına âit değildir. Avrupamerkezcilik de Batı kültürünün üstünlüğüne vurgu yapar (iyi, ilerici ve inovatif olan her şey sâdece Avrupa’da doğar) ancak aynı zamanda o, bütünü evrensel uygulanabilirliğe sâhip olduğunu düşünür: Sâdece Avrupa’ya has ve onunla sınırlı değildir, bunun yerine 20. yüzyıla kadar yerkürenin büyük kısmını kapsayacak şekilde yayılmıştır.

Eleştirmenler biraz daha derine inerek Avrupamerkezci görüşlerin, Avrupa’yı dünya tarihinin tek aktif şekillendiricisi adettiğini söyler, tabiri caizse onun “asıl kaynağıdır.” Avrupa, etkiler; dünyanın geri kalanı ise etkilenir. Avrupa, “eyleme gücü”ne sâhipken; dünyanın geri kalanı, pasiftir. Avrupa, tarih yazar; dünyanın geri kalanı ise, Avrupa’yla temasa geçirilene kadar

24 J. M. Blaut, *The Colonizer’s Model of the World: Geographic Diffusionism and Eurocentric History* (New York: Guilford Press, 1993), 1.

25 Samir Amin, *Eurocentrism* (New York: Monthly Review Press, 1989), vii.

26 Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (Berkeley: University of California Press, 1998), 32.

tarihsizdir. Avrupa, merkezdedir; dünyanın geri kalanıysa, onun çevresinde. Sâdece Avrupalılar, değişimi ve modernleşmeyi başlatabilir; dünyanın geri kalanı, bunu yapamaz.

Eleştirmenlere göre, daha da derinlerde Avrupamerkezcilik sâdece Avrupa'nın geçmişteki veya şu anki üstünlüğüne dâir bir inanç değildir, o, "bir... ilim meselesidir" (yâni kurgusal "gerçeğe" dâir bir meseledir).²⁷ O, bir "ön yargı" değildir, ama neyin doğru neyin yanlış olduğunu saptamak için bir yoldur. Bu bağlamda, Avrupamerkezcilik, onu uygulayanların "gerçekler" olarak değerlendirdiği şeylerin ölçütlerini saptayan bir bilme yoludur. Bu nedenle bir *paradigma*, dünyanın nasıl işlediğine dâir birtakım varsayımlardır. Bu varsayımlar, daha sonra "gerçeklerin" ortaya çıkmasıyla cevaplanabilecek sorular üretir.²⁸

Son olarak, dünyaya ve onun bu hâle nasıl geldiğine dâir Avrupamerkezli fikirler, Amerikalılar arasında oldukça tutulur. Dahası, Amerikan tarihi, sıklıkla, Batı medeniyetinin doruğu, onun en saf ve en iyi ifâdesi biçiminde sunulur. Öğrenciler veya öğretmenler bunu fark etsin ya da etmesin, Avrupa tarihi ve hatta dünya tarihi, çoğu kez Avrupamerkezli bir bakış açısıyla ele alınır. Genellikle de bunun "gerçek" olduğu varsayılır. Yalnızca daha fazla gerçeğin biriktirilmesi, Avrupamerkezci bakış açısını defetmek için yeterli olmayacaktır, çünkü içerideki tüm gerçekler, kişinin içinde bulunduğu kalıbın gerçekliğini, onun doğruluğunu teyit etmeye meyillidir. Toplanan bâzı gerçekler, bu kalıpla uyumlu olmayabilir, fakat çoğu zaman bunlar, ya öylece köşeye atılır ya da gayritabîi durumlar olarak görmezden gelinir – yâni tâbiri câizse bunlar, sâdece tesâdüfî olaylardır. Aynı durum, Avrupamerkezcilik için de geçerlidir. Eğer Batı'nın yükselişine dâir Avrupamerkezci fikirler yanlışsa, bunu nasıl bileceğiz? Bunu bil-

27 Blaut, *Colonizer's Model of the World*, 8–9.

28 Bilimsel paradigmalar fikri ve onların hangi koşullar altında değişebileceğinin keşfi, klasikleşmiş bir eserde ilk defa Thomas Kuhn tarafından geliştirilmiştir; *The Structure of Scientific Revolutions*, 2. bas. (Chicago: University of Chicago Press, 1970). Kuhn'un başlıca örneği Kopernik Devrimi'ydi yâni, dünyanın merkezde olduğu bir güneş sistemi fikrinin (o zamanlarda Katolik Kilisesi'nin savunduğu görüş) güneşin merkezde olduğu bir güneş sistemi fikriyle değişimi. Her ne kadar Kuhn "paradigmaları" ve paradigma değişikliklerini bilime istinâden ele almışsa da bu fikir, sosyal bilimlerin çalışma yöntemine de yayılmıştır. Popüler kültür, bu fikirleri, *The Matrix* ve *The Truman Show* gibi filmlerde ele almıştır.

menin yolu, dünyanın bugün olduğu hâle nasıl geldiğini açıklamının bu yolundan sapmak ve dünyamızı şekillendiren büyük değişiklikleri anlamının başka yollarını düşündürmektir.

Okuyucular burada bir paradoks sezebilir. Bir yandan, ben, Modern dünyanın temel niteliklerinin Avrupa menşeli olduğunu ve tarihsel bir yaklaşımın; endüstrinin, ulus devletin, zengin ve yoksul arasındaki uçurumun ve küresel çevre üzerindeki artan insan etkisinin nasıl ve neden dünyamızı tanımlamaya başladığını açıklayabileceğini düşündüğümü belirterek başladım. Diğer yandan, daha şimdi, Modern dünyanın köklerine dâir mûtat Avrupamerkezci açıklamaları reddettim. Avrupaî niteliklere sâhip bir dünyanın, nasıl Avrupamerkezci olmayan bir açıklaması olabilir? Kısaca özetlersek, bu açıklamayı, olay örgüsünü, dünyanın bugüne kadar dışarıda bırakılan veya görmezlikten gelinen bölgelerini dâhil edecek şekilde genişleterek bulabiliriz -hikâyemize başka bir yerde başlayıp, hikâyemizi başka bir yerde bitirebiliriz.²⁹ Bunu yaptığımız zaman göreceğiz ki, yalnızca yeni ve küresel bir olay örgüsü, Avrupa'nın merkezde olmadığı Modern dünyanın kökenlerini açıklamaya elverişli olacaktır.

Hikâyeler ve Tarihsel Anlatılar

Tarihçiler için, bildiklerimizi nasıl bildiğimizin, geçmişe dâir neyin gerçek olduğuna nasıl karar verdiğimizizin merkezinde bir anlatı (bir başlangıcı, gelişimi ve sonu olan bir hikâye) inşâ et-

29 Bâzıları bu yaklaşımın bile, tam da kullanılan kavramlarla alâkalı birçok incelenmemiş varsayım, açıklanmaya ihtiyaç duyan nesneler ve hatta bir yöntem olarak tarih nedeniyle, -bâzıları bunların hepsinin dolaylı olarak Avrupamerkezci olduğunu iddia eder, Avrupamerkezçiliğe saplanıp kaldığına dâir bir itirazda bulunabilir. Örneğin, bâzıları devletlerin ve endüstriyel kapitalizmi açıklamının o kadar da önemli olup olmadığını sorgulamıştır ve bunlar yerine dünyamızın, örneğin benlik, beden, cinsellik, mekân, nedensellik ve anlatı gibi diğer yönlerini keşfetmek için çok daha önemli olabileceğine dâir bir olasılığı öne sürdüler ve onları keşfetmek için "yapı sökülümün" veya "söylem toplumlarının" ve onlara "güç" bahşeden "ayrıcalıklı dillerinin", yeni "postmodern" metodolojilerini önerdiler. Bu, son derece çetrefilli bir konu fakat mâkul bir giriş isteyenler, Joyce Appleby, Lynn Hunt ve Margaret Jacob, *Telling the Truth about History* (New York: W. W. Norton, 1994) ile başlayabilir.

mek yer alır.³⁰ Batı'nın yükselişi, neyin o hikâyeyeyle ilgili olduğunu ve neyin olmadığını belirlemek için bâzı kriterler sağlayan bir anlatıdır (elbette, Avrupamerkezciliğin merkezinde yer alan hikâye budur). Fakat, Batı'nın yükselişi, yukarıda bahsi geçen tüm tarihsel bilgilere yayılmış olduğu için, sâdece bir başka hikâyeye veya anlatıdan daha fazlasıdır: Appleby, Hunt ve Jacob gibi tarihçilerin dediği gibi, o, bir "üst anlatıdır", "tarihin yorumlanmasının ve yazılmasının düzenlenmesine yarayan büyük bir şemadır", "kökenlere dâir geniş kapsamlı hikâyelerdir."³¹

Dolayısıyla "Batı'nın yükselişi" hikâyesinin yanlış olup olmadığına karar vermenin tek yolu, dünyanın bugün olduğu hâle nasıl geldiğine dâir alternatif bir anlatı inşâ etmektir: "Batı'nın yükselişi" kalıbından çıkmak zorundayız. Bunu yaparken üç şeyi başaracağız. Birincisi, bu bize "Batı'nın yükselişi" paradigmasının hangi parçalarının, eğer varsa, tutulabileceğini ve hangilerinin reddedilmesi gerektiğini söylememize yarayacak bağımsız bir yol sağlar. İkincisi, okuyucuların, dünyanın nasıl işlediğine dâir kendi varsayımlarını eleştirel bir şekilde sorgulamalarına yardımcı olur. Ve üçüncüsü, dünyaya ve onun tarihine dâir bildiklerimizi nasıl bildiğimizle ilgili daha genel bir meseleyi ortaya atar. Bu kısa tarihin görevi budur. Giriş Bölümü'nün kalan kısmında, bu alternatif anlatının genel hatlarını çizmek istiyorum.

İlk olarak, üç ilâve kavramı sunmam gerekiyor: tarihsel olumsuzluk, rastlantı ve konjonktür. *Olumsuzluk* kavramıyla başlayalım. Her ne kadar nâdiren apaçık bir şekilde yapılsa da, Batı'nın yükselişine dâir olaylar zincirinden yapılabilecek en güçlü çıkarımlardan biri, dünyanın neticede geldiği biçimin, mümkün olan tek yol olduğuydu. Bu yorumdan çıkarılacak sonuç, Avrupalıların, muhtemelen Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden, hatta Yu-

30 Tüm anlatılar "gerçek" değildir. Bâzıları yazar tarafından yaratılır: Bunlar kurgudur (Goldilocks ve Three Bears veya Harry Potter kitapları gibi). Hem tarih hem de kurgu bir anlatı oluşturur fakat, tarihi kurgudan ayıran şey, tarihsel olguların gerçekliğidir. Tarihçiler, tarihsel anlatıları ("gerçek" olan hikâyeler) yazmak için gelişmiş araçlar ve metodlar geliştirmiştir. "Üst anlatı"yla ilgili aşağıdaki tartışmanın gösterdiği gibi, tarihsel hakikat fikri komplikedir ve sâdece neyin hakikî neyin düzmece olduğuna indirgenemez, ancak neyin hakikî olup olmadığına karar vermek için kriterlerimizi nasıl belirlediğimize dâir bir değerlendirmeyi içermek zorundadır.

31 Appleby, Hunt ve Jacob, *Telling the Truth about History*, 232.

nanlar veya Avrupa genetiğinin kaynağı kadar eski zamanlardan beri yararlandığı tarihsel avantajlardan dolayı, Batı'nın yükselişinin kaçınılmaz olduğudur. Bâzı inişler ve çıkışlar olmuş, bu yükseliş dura kalka gerçekleşmiş olabilirdi, fakat er ya da geç Batı, dünyanın tüm diğer bölgelerinin üstesinden gelecekti.

Avrupa'nın ve onun dallarının (örneğin Birleşik Devletler) geçtiğimiz 200 yıldaki politik, ekonomik ve askerî üstünlüğüne değinmek zorundayız, ama yine de bu egemenliğin kaçınılmaz olduğu yahut devam edeceğini düşünmek için herhangi bir neden yok. Aslında, bu durum kaçınılmazmış gibi görünür, çünkü olaylar zinciri Avrupa'nın çevresinde döner. Fakat daha geniş, küresel bir perspektif benimsenir benimsenmez, Batı'nın egemenliği sâdece daha geç bir zamana, muhtemelen 1750-1800 kadar geç ve belki 19. yüzyılın erken yıllarına kadar, tesâdüf etmekle kalmaz, aynı zamanda onun dünyanın başka bölgelerinde müstakil olarak gerçekleşen diğer gelişmelere *bağlı* olduğu daha belirgin hâle gelir.

En önemlisi, küresel ticâreti (ve onunla beraber fikirleri, yeni besin ürünlerini ve mâmul ürünleri) yürüten iktisâdî lokomotif Asya'daydı. Muhtemelen MS 1000 gibi erken bir tarihte, Çin'in iktisâdî büyümesi ve nüfus artışı, tüm Avrasya kıtasını harekete geçirdi; yaklaşık 1400 yılı civârında bir diğer dalga, onu takip etti ve bu, yaklaşık 1800'e kadar sürdü. Asya, Çin ve Hindistan, ekonomilerinin büyümelerini devam ettirmek amacıyla, ihtiyaç duydukları gümüşe yönelik devâsâ bir talep oluşturunuyordu ve aynı zamanda dünyanın en büyük mâmul ürün (özellikle tekstil ve porselen) ve baharat tedârikçisiydi. Bunun yanında, İslâm'ın başlangıcı ve İslâm imparatorluklarının 7. ve 17. yüzyıllar arasında batıya doğru Akdeniz'e, doğuya doğru Hint Okyanusu'na ve hatta Endonezya'ya kadar yayılması da bizim anlatımız için oldukça önem arz edecektir. Asya'nın ve Avrasya'nın her yerinden tüccarların dikkat ve ilgilerini çektiği anda Avrupalıların Asya'nın zenginliklerine direkt ulaşımının İslâm imparatorlukları tarafından engellemesi, Avrupalılar arasında Hint Okyanusu'na ve Çin'e doğru giden yeni rotalar bulmaya yönelik bir arzuyu canlandırdı.

Eğer Avrupalılar, Asya ürünlerini satın almak veya Avrupa'dan gelen hastalıkların Amerikan yerlilerinin çoğunu öldürmesinden sonra Yeni Dünya plantasyonlarında çalışmak için

getirdikleri Afrikalı kölelerin temini için kullandıkları bol miktarda gümüşü Yeni Dünya'da bulmamış olsalardı, Kolomb'un Amerika'yı "keşfi" ve Vasco da Gama'nın Hint Okyanusu'na ulaşmak için Afrika'nın çevresinde seyretmesi Avrupa'nın tâlihi için pek bir anlam ifâde etmezdi. Daha sonra göreceğimiz gibi, Avrupa'nın birkaç gelişmiş bölgesinde kurumların, güç ve zenginlik kaynaklarının oluşturulması, böylece de bu bölgelerin dünyanın geri kalanı üzerinde egemenlik kurabilmesi, bu ve diğer gelişmelere *bağlıydı*.

1750 gibi geç bir tarihte Avrupa'nın bâzı bölgeleri, Asya'nın kilit bölgelerinin gelişmişlik seviyelerine yaklaştıkça, Avrasya'nın tüm gelişmiş bölgeleri (Asya ile birlikte Avrupa'nın bâzı bölgeleri), daha fazla büyüme için ekolojik sınırlara toslamaya başladı; sâdece kolayca erişilebilen kömür yataklarının, İngilizlerin bu sınırlardan yeni bir enerji kaynağı olan buhar gücüne dayalı sanâyileşme yoluyla kurtulmasına olanak sağladığı İngiltere bir istisnâydı. 1800'lerin ilk yıllarında bu yeni enerji kaynağı, orduya yönlendirildi ve o zaman -sâdece o zaman- durum Asyalıların aleyhine dönerek Avrupalılar, ilk olarak Britanyalıların öncülüğünde, tam bir küresel egemenlik kurma yoluna girdi. Buradaki mesele, Batı'nın yükselişinin kaçınılmaz değil, fakat oldukça olumsal olduğudur. Yaşadığımız dünya farklı olabilirdi; geçmişte, dünyanın Batılı kurumların egemen olduğu bir hâle gelmek zorunda olduğunu gösteren -"Batı'nın yükselişi" kurgusunu benimsemediğiniz sürece- herhangi bir şey yoktur.

Buna ek olarak, eğer ki Batı'nın yükselişi zorunlu değil de olumsalsa, bu, geleceğin de olumsal olduğu anlamına gelecektir, zîra geçmişe dâir bakışımızın ne olduğu bu nedenle önem taşır. Tarihin âkıbetini herhangi birinin yapabileceği hiçbir şey değiştirmeyecekse, o hâlde *şu an da* yapabileceğimiz hiçbir şey geleceğimizi şekillendiremez: Bâzı büyük tarihsel rastlantılar bizi farklı bir yöne çekmediği sürece, günümüzde var olanın daha ayrıntılı bir hâline ve daha ileri bir uzantısına hapsolmuş durumdayız. Bir yandan, eğer tarih (ve ona dâir fikrimiz) olumsal ise, o hâlde tam burada ve *şu an da* yaptığımız eylemler, aslında dünyayı değiştirme olasılığına sâhiptir. Hapsolmuş değiliz, aksine bir eylem gücüne sâhip olabiliriz (bundan kastım sâdece Amerika'daki veya Batı'dakiler değil, dünya üzerindeki tüm insanlar). Mâdemki geçmiş daha farklı olabilirdi, o hâlde gelecek de olabilir. Yine

de bunu anlamak için bize gereken şey, geçmişe uzun-vâdeli bir bakış atmak, işte bu nedenle elinizdeki kitap, altı yüzyıla yayılan bir anlatı inşâ ediyor. Diğer yandan, “olumsal” olması, geçtiğimiz 200 yılda Avrupa’nın dünya egemenliğinin bir rastlantı olduğu anlamına gelmez, çünkü kitabın da açıklayacağı gibi, bu gelişmenin nedenleri vardır.³²

Bu tarihsel *rastlantıların* gerçekleşmediği anlamına gelmez, çünkü gerçekleşirler. Bu kitapta daha sonra ele alınacak iki örnek vereyim. Tarım topluluklarında (çok kısa bir süre öncesine kadar dünyanın büyük kısmı böyleydi) iklim değişikliklerinin, rekoltenin büyüklüğü üzerinde sâdece bir yıl değil, onlarca yıl boyunca büyük bir etkisi olurdu. Daha uygun koşullar rekolteyi artırabilir, herkes için gıda fiyatlarını düşürür ve ekonominin büyümesini teşvik ederdi. 17. yüzyıl sırasında dünyanın büyük bir bölümünde meydana gelen “Küçük Buz Çağı” gibi kötü iklim koşulları, 3. Bölüm’de göreceğimiz gibi, bütün bir ekonomiyi şiddetli bir darlığa sokar ve dünya çapında ciddi krizlere yol açardı. Her ne kadar günümüzdeki iklim problemlerinin beşerî sebepleri olsa da ve bundan dolayı, temelde beşerî faaliyetler yoluyla iyileştirilmeye elverişli olsalar da, geçmişteki iklim değişiklikleri öngörülemezdi ve insan kontrolünün dışındaydı, bu bakımından iki anlamda da rastlantıydılar.

Bir başka “rastlantı” da kömürün hikâyesi ve onun sanâyileşmeyle ilişkisi yönünden önemlidir. Kömür yatakları, yüz milyonlarca yıl önce jeolojik süreçler tarafından oluşturulmuştur; insanların yaşadıkları yerler bakımından nerede bulundukları tamâmen rastlantısaldır; geçtiğimiz yüz yıl boyunca kullanılan başlıca fosil yakıt kaynağı petrol için de aynı durum geçerlidir (ve diğer mâdenler için). Bâzı kömür yatakları, insanların hem ihtiyaç duyduğu hem de ondan nasıl yararlanacağını bildikleri yerlerin yakınında ortaya çıkmıştır; bâzıları ise uzaktadır ve bundan dolayı kullanılamaz. Örneğin, Hollandalıların taş kömürü değil, turba kömürü vardı. Bu da 18. yüzyılda, yalnızca çok büyük, yakın, kolayca işlenebilen kömür yatakları üzerinde yer alan Britanya’nın ekonomisi hızlanırken, Hollandalıların iktisâdî büyümesinin yavaşlamasının nedenlerinden biridir. Nite-

32 Determinizm ve tarihte rastlantı hakkında kısa ve öz bir tartışma için bk. E. H. Carr, *What Is History?* (New York: Vintage Books, 1961), Böl. 4.

kim, kömür yataklarının dağılımı insanlık tarihine göre rastlantısalıdır, ancak kesinlikle hangi ülkelerin sanâyileşip hangilerinin sanâyileşmeyeceği konusunda çarpıcı bir etkiye sâhip olmuştur.

Sıradaki nosyon *konjonktür*. Bir konjonktür çeşitli, farklı ve birbirinden bağımsız gelişmelerin, birbirleriyle etkileşimde bulunacak şekilde bir araya gelerek eşsiz bir tarihsel an yaratmasıyla meydana gelir. Bizim amacımız için onun hakkında düşünmenin bir yolu, dünyanın az çok birbirinden bağımsız, bundan dolayı da kendi tarihine sâhip pek çok bölgeden oluştuğunu hesaba katmaktır. Örneğin, 1400'lerin erken yıllarında, Çin Devleti'nin parasal sisteminin temeli olarak gümüş kullanma kararını alması, Çin'in tarihine özgü koşullardan meydana gelmiştir. Fakat Çin'in bu kararı, 16. ve 17. yüzyıllarda, Avrupalıların hem Yeni Dünya'daki devâsâ gümüş kaynakları hem de Çin'de gümüşe yönelik bundan daha da büyük bir talebi bulmalarıyla beraber, küresel bir etkiye sâhip olmuştur. Sonuç olarak, gümüşün Çin'e (ve Hindistan'a) akışı ve Asya ipeklerinin, baharatlarının ve porselenlerinin ise Avrupa ve Yeni Dünya'ya taşınmasıyla beraber, küreselleşmenin³³ ilk çağı başlamıştır. Bu bir konjonktürdü: Dünyanın farklı bölgelerinde yerel koşullar nedeniyle meydana gelen olaylar, daha sonra küresel anlamda önemli bir hâle gelmiştir.

Aynı zamanda çeşitli birbirinden farklı, bağımsız gelişmelerin kritik noktalara ulaştığı ve birbirleriyle etkileşimde bulundukları zamanlarda da konjonktürler meydana gelebilir. Örneğin, Avrupa'da siyâsî örgütlenmenin baskın biçimi olan ulus-devletlerin gelişmesi, sanâyileşmeye yol açan nedenlerden oldukça bağımsız bir şekilde meydana gelmiştir. Yine de bunların ikisi 19. yüzyılda bir noktada birleştiklerinde (bir konjonktür oluşturmak için bir araya geldiklerinde), özellikle de bu ikisi Avrupa'nın askerî üstünlüğünün temelini oluşturduğunda, çok etkili bir küresel güç ortaya çıkmıştır.

33 “Küreselleşme” teriminin kökenleri, tarihi ve kullanımı anlaşmazlıklarla çevrilidir. Şimdilik, “küreselleşme”yi erken modernlerden modern dünya-ya geçişin tarihini betimlemede yararlı bir kavram olarak gördüğümü söylemek yeterlidir. Okuyucular, onu, kapitalizmin ve demokratik fikirlerin ve kurumların yükselişinin destansı hikâyesiyle bir araya getirmedigimi fark edecektir.

Olumsuzluk, rastlantı ve konjonktüre gösterdiğimiz ilgi, Modern dünyanın oluşumundaki büyük gelişmelere dâir açıklamamızın bir değil, birçok neden içereceği anlamına gelir. Tek nedenli açıklamalar, insanların, toplumların ve tarihsel değişimin çetrefilliliğini hesaba katmak için oldukça basittir. Dolayısıyla, Sanâyi Devrimi'nin "nedenini" aramamamız gerekir, çünkü böyle bir arayış sonuçsuz kalacaktır. Bunun yerine, Sanâyi Devrimi'ni açıklamak için bir yere kadar faydalı olacak etkenler bileşiğiyle karşılaştık. "Bir yere kadar" diyorum, çünkü daha fazlasını öğrendikçe ve perspektiflerimiz değiştikçe, burada sunulan açıklamanın noksanlıklarını görebileceğimiz ihtimaline de açık bir kapı bırakmak zorundayız.³⁴

Demek ki, Modern dünyanın nasıl oluştuğuna dâir bu kitap-taki anlatı (endüstriyel kapitalizm dünyası, bir ulus devletler ve devletler arası savaşlar sistemi, dünyamızın en zenginleri ve en yoksulları arasında büyüyen bir uçurum ve çevre üzerinde artan beşerî etkiler) olumsuzluklar, rastlantılar ve konjonktürler içerecektir. Dünya, çok daha farklı bir yer olabilirdi. Henüz 200 yıl öncesine kadar, insanların kendilerini organize etmek ve nüfuslarının büyümesini teşvik etmek için buldukları en başarılı yöntem, Asya, Afrika, Orta Doğu ve Amerika'daki büyük, toprağa dayalı imparatorluklardı. Olumsuzluklar, rastlantılar ve konjonktürler olmasaydı, hâlâ bir tarım imparatorlukları dünyasında yaşıyor olabilirdik.

Yine de bir olaylar dizisi, ya da olay örgüsünün yanında, her anlatının bir başlangıcı, gelişimi ve sonu vardır ve bunların seçimi anlatılan hikâyeyi önemli ölçüde etkiler. Modern dünyanın nasıl oluştuğuna dâir hikâyemizi 1400 yılı civârında başlatmayı tercih ettik. 1400 yılı civârında başlamamızın nedeni, bu tarihin, 1500'lerin erken yıllarında dünyanın çevresinde gemiyle seyredilmesinden önce gelmesidir ki böylece, dünyanın gerçek anlamda küresel bir şekilde bağlanmasının ilk defa olanaklı bir hâle gelmesinden önceki dünyayı ve onun dinamiklerini incelememize imkân sağlar. Hikâyenin gelişme kısmı, en belirleyi-

34 Kenneth Pomeranz'ın *The Great Divergence* isimli eserindeki ana iddialarına meydan okuyan örnek bir eser için bk. Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2009).

ci gelişmelerin neden dünyanın başka bir yerinde değil de ilk defa İngiltere’de meydana geldiğine dâir bir açıklamayla beraber Sanâyi Devrimi’nin 1750-1800’lerdeki başlangıcının etrâfında döner. Bu kitabın ilk baskısında hikâye, 1900 yılı civârında bitiyordu; çünkü bu tarih, küresel ölçüde, endüstriyel kapitalizm ve ulus devletlerin tam anlamıyla entegre bir hâle geldiği zamandı. Üçüncü baskı, hikâyeyi 21. yüzyıla kadar devam ettirdi.

Dünya tarihinin bu anlatısı aynı zamanda çevresel temelli, *Avrupamerkezci olmayan* bir anlatı olma çabasıdadır; yâni, varolan Batı’nın yükselişine dâir üst anlatının etrâfında şekillenen olay örgüsüne bir alternatif sağlamak amacı taşır. Peki, bunun ne önemi var? Neden Modern dünyanın oluşumuna dâir yeni, *Avrupamerkezci olmayan* bir anlatı inşâ etmeyi önemsemeliyiz? Bu soru, birkaç düzeyde cevaplandırılabilir. İlk olarak, her ne kadar bâzı kısımları doğru olabilirse de Batı’nın yükselişine dâir genel anlatı temel olarak aldatıcı ve yanlış olabilir. Örneğin, “Avrupa mucizesi”ne neyin neden olduğu sorusuna verilen son zamanlardaki en etkili yanıtlardan biri, âileler ve her âilenin sâhip olduğu çocuk sayısıyla ilgiliydi. Argüman şunun gibi bir şeydi: 14. yüzyılın ortalarında Kara Veba’dan sonra, çeşitli ekonomik ve çevresel baskılar Avrupa’daki âilelerin daha geç evlenmesine, böylece de âilelerin boyutunun küçülmesine yol açtı. Daha az çok çocuk, tarımla geçinen âilelerin sermâye biriktirmeye başlaması demekti, zîra bu da Avrupa’nın “endüstriyel bir devrime” giden yola koyulmasına neden oldu. “Evliliği geciktirerek,” der son zamanlardaki tarih anlatılarından biri, “Avrupalı köylüler, kendilerini dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan insanlardan ayıran bir rota belirlediler.”³⁵

Batı Avrupalı köylülerin bu şekilde davrandığı doğru olabilir, böylelikle kendilerini, sözüm ona diğer insanları aşırı nüfus ve yoksulluğa mahkûm eden “içgüdüsel davranış kalıplarından” (örneğin, kontrolsüz doğum) âzat etmişlerdir, fakat bununla birlikte, bu davranışın sâdece Avrupalı köylülerde görüldüğü inancı yanlıştır. Çin üzerine yapılan bilimsel çalışmalar gösteriyor ki, uygulanan metodlar farklılık gösterse de, orada da kırsaldaki âileler (ve muhtemelen daha uzun bir süredir),

35 George Huppert, *After the Black Death: A Social History of Modern Europe*, 2. bas. (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 13.

büyükliklerini sınırlamışlardır.³⁶ Sâdece bu örnekte bile, Avrupalıların eşsizliğine dâir iddianın ve onların “yükselişi”ne yol açan nedenlerin dayanak noktalarından biri ortadan kaldırılır. Aslında bilim insanları, destekçilerinin “Avrupa mucizesi”yle ilişkilendirdikleri neredeyse her etkenin dünyanın diğer bölgelerinde bulunabileceğini göstermiştir;³⁷ yâni bunlar, Avrupa’ya has *değildir* ve bundan dolayı da Batı’nın yükselişini açıklamak için bunlara başvurulamazlar.

Ayrıca, anlatının büyük kısmı, (en azından yaklaşık 1800’e kadar dünyanın başka bölgelerinin yüzyıllar boyunca Avrupa’nın en gelişmiş bölgelerinden ya daha gelişmiş olduğu ya da en olmadı onlara eşit olduğu tarafları göstermeye çalışacağı için) Avrupamerkezci değildir. Avrupamerkezli olmayan bir anlatı için bir temel oluşturan Asya, Afrika ve Latin Amerika üzerine İngilizcede yayımlanmış çok miktardaki literatür olmasaydı, bu kitap vücuda gelemezdi. Dolayısıyla, artık dünyaya dâir anlayışımızda, geçtiğimiz 200 yılda yazılan çoğu şeyin kendi tarihlerini keşfeden Avrupalılar tarafından ve onlar hakkında olduğu rastlantısına bağlı olmadığımız için şanslıyız. Bir eleştirmenin de ifâde ettiği gibi, son zamanlara kadar tarihçiler, sokak lambasının altında arabasının kayıp anahtarını arayan sarhoşa benzerdi: Polis memuru neden orayı aradığını sorduğunda, “Çünkü burada ışık var,” demişti sarhoş. Neyseki, bilim insanları, son dönemlerde dünyanın diğer bölgelerine daha çok ışık tutmaya başladılar, bundan dolayı, karanlıkta el yordamıyla yürümek zorunda değiliz. Günümüzde artık dünyanın geri kalanı hakkında, Batı’nın yükselişine dâir üst anlatıyı sorgulayacak ve bir başka Avrupamerkezi olmayan bir anlatı kurmaya başlayacak yeterli bilgiye sâhibiz.

Eğer Batı’nın yükselişi kavramı, Batı’nın ve onun kurumlarının geçtiğimiz 200 yılda nasıl egemen güç hâline geldiğini

36 James Z. Lee ve Wang Feng, *One Quarter of Humanity: Malthusian Myths and Chinese Realities* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999).

37 Bk. Blaut, *Colonizer’s Model of the World*; Jack Goody, *The East in the West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Frank, *ReOrient*; R. Bin Wong, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997); Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000).

açıklamaya yeterli değilse, Doğu Asya'nın geçtiğimiz kırk yıldaki sürekli yükselişi şöyle dursun,³⁸ demek ki bu kavramın hâlâ kullanılması aslında bir mitolojiyi devam ettirmektir. Bâzı mitolojiler pekâlâ zararsız olabilirler, en azından Yunanlar ve Kızılderililerin takımyıldızlar hakkındaki hikâyelerini büyüleciyi bulduğumuz zamanlardaki gibi bir mitoloji olarak tanımlandıkları sürece. Fakat bir mitoloji; bir grup insan diğerlerinden üstündür, bir milenyum değilse bile yüzyıllar boyunca üstün olmuştur ve bu nedenle tüm diğer insanlar çeşitli biçimlerde ikinci derecedir fikrini devam ettirdiğinde, (ki Batı'nın yükselişinin özünde olan fikirler bunu yapmaktadır) o zaman o mitoloji, diğerlerini incitir ve terk edilmelidir.

Çevre Temelli ve Avrupamerkezci Olmayan Bir Anlatının Unsurları

Öncelikle, belirli ülkeler, hatta bölgelerdense (örneğin, "Avrupa", "Doğu Asya") analiz birimimiz olarak tüm dünyayı ele almamız gerekmektedir.³⁹ Belirli milletlerdeki ve imparatorluklardaki gelişmelerden söz etme şansımız olacak, fakat bunu her zaman küresel bir bağlamda gerçekleştireceğiz. Örneğin, Sanâyi Devrimi'nin İngiltere'de (ve hatta orada bile sâdece kısmen) başlamasına rağmen, bunu İngilizlerin çekip çıkarmadığını, onların yaratıcılıklarına veya siyâsetlerine bağlı olmadığını, bunlar yerine onun, Hindistan, Çin ve Yeni Dünya kolonilerini içeren küresel gelişmeler nedeniyle olduğunu göreceğiz. Buna

38 Bk. Giovanni Arrighi, Takeshi Hamashita ve Mark Selden, haz., *The Resurgence of East Asia: 500, 150, and 50 Year Perspectives* (New York: Routledge, 2003).

39 Fernand Braudel (ö. 1985) Avrupa mucizesinin en azından bir bölümünü (kapitalizm) açıklamak için küresel bir yaklaşım benimseyen çığır açan bir tarihçiydi. Onun dünyanın pek çok bölgesinin son derece gelişmiş piyasa ekonomileri geliştirmesine rağmen, çok azının gerçek kapitalizme yaklaşabildiğini ve asıl kapitalizmin sâdece Avrupa'da serpiildiğini öne sürdüğü üç ciltlik *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century* (New York: Harper and Row, 1979–84) isimli eseri, düşünsel bir başyapıttır. Braudel, ilginç bir şekilde, kapitalistlerin hepsinin serbest pazarlar ve serbest rekabetle ilgilenmediğini, bunun yerine Avrupa monarşilerinden tekeli imtiyazlar elde etmek için çalıştıklarını ve Avrupa serasında kapitalizmin bu özel koşullar altında yetiştiğini belirtir. Diğer bölümlerde Braudel'in fikirlerini daha ayrıntılı bir şekilde inceleme şansımız olacak.

ek olarak, dünyanın en gelişmiş sanâyi öncesi ekonomilerinin neredeyse hepsi, daha fazla büyümelerine engel teşkil eden çevresel sınırlara ulaşmaktaydı. Diğer bir deyişle, Endüstri Devrimi, tarihsel açıdan bakarsak, küresel güçlere bağılıydı ve aslında hiç olmayabilirdi de.

Bununla beraber, küresel bir perspektif edinmek, dünyanın her zaman gelişme ve ilerlemenin az gelişmiş bölgelerine yayıldığı tek bir merkez yoluyla bağlanmış olduğunu îmâ etmez. Bunun yerine, 1400 yılındaki dünyanın, her biri yoğun nüfuslu ve çeperleri tarafından ihtiyaçları karşılanan, endüstriyel anlamda gelişmiş merkezlere sâhip çeşitli bölgesel sistemlerden oluştuğunu, yâni bir diğer deyişle “çok merkezli” olduğunu⁴⁰ düşünmek, daha çok anlam ifâde eder. Ticâret ve kültürel değiş-tokuşlar, her ne kadar dünyadaki bölgelerin çoğunun sınırlarda etkileşimde bulunduğunu veya üst üste geldiğini gösterse de (bölgelerin karşılıklı olarak birbiriyle etkileşimde bulunduğu, fakat 1492’ye kadar Avrasya-Afrika’yla etkileşimde bulunmadıkları Amerika’daki bölgesel sistemler hâric), bu bölgelerde ne olduğu daha çok o yere âit dinamiklere özgüydü.

Dünya’nın 1400 yılında çok merkezli olduğuna ve Avrasya’nın büyük bölümünün gelişmişlik düzeyleri ve ekolojik kısıtlamalar bakımından geniş ölçüde kıyaslanabilirliğine dâir varsayımlar, daha entegre olmuş bir dünyanın nasıl oluştuğunu ve Batılıların en nihâyetinde nasıl ve neden bu dünyaya egemen olduğunu anlamamızda bize yardım eder. Avrupamerkezci model, gelişme ve ilerlemenin Avrupa’da doğduğunu ve buradan

40 Bk. Pomeranz, *Great Divergence*, 1. böl. Dünyanın tek, entegre bir sistem olup olmadığı ve eğer öyleyse ilk olarak nasıl tek bir sistem hâline geldiği sorusu, önümüzdeki bölümlerde daha detaylı bir şekilde irdelenecek ilginç bir sorudur. Şimdilik burada en az üç farklı görüş olduğunu belirtmek yeterlidir. Karl Marx ve Adam Smith gibi Immanuel Wallerstein (*The Modern World-System*, 3 C. [New York: Academic Press, 1974–89]) ve J. M. Blaut (*Colonizer’s Model of the World*), 1492-1500 yıllarını tek bir dünya sisteminin oluşturulduğu zaman kabul ederler; Janet Abu-Lughod (*Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350* [New York: Oxford University Press, 1989]), Modern dünya sisteminin kurulmasından daha önce parçalara ayrılan, yaklaşık 1250 ve 1350 arası bir dünya sistemi için güçlü kanıtlar öne sürmüştür; Andre Gunder Frank ve Barry Gillis 5000 yıllık tarihe sâhip tek bir dünya sistemini savunmuştur (“*The Five Thousand Year World System: An Introduction*,” *Humboldt Journal of Social Relations* 17, n. 1 [1992]: 1–79).

dışarıya, dünyanın geri kalanını kuşatmak için yayıldığını îmâ eder: Avrupalılar etkindir, dünyanın geri kalanı ise (Avrupa'ya tepki verene kadar) pasif veya hareketsizdir.⁴¹

Bunun tersine, bu kitaptaki anlatıda, özellikle Çin'in ve Hindistan'ın önemli roller oynadıklarını ve dünyanın olduğu hâle nasıl ve niçin geldiğini Asya'daki gelişmeler olmadan anlamamız mümkün olmadığını göreceğiz. Tüm dünyadan Çin'e gümüş taşıtıp dünya pazarını Çin üretimi mallarıyla istilâ eden Çin'in, küresel boyutta bir talep yarattığı gümüşe yönelik böylesine kocaman bir iştahı nasıl ve neden geliştirdiğini öğreneceğiz. Diğer emtia ve onların küresel arz ve taleplerini de inceleyeceğiz: Özellikle şeker, köleler (ne yazık ki, insanlar da emtiaydı) ve pamuklu tekstil ürünleri (ki bunların hepsi ilk olarak [ve daha verimli bir şekilde] dünyanın Avrupa dışında kalan bölgelerinde üretilmişlerdi) ekolojik öneme sâhiptir.

Bu kitap, dünyanın bugün olduğu hâle nasıl geldiğiyle ilgili çevresel temelli, Avrupamerkezci olmayan bir yorumu şekillendirirken, tarihsel olumsuzlukların ve konjonktürlerin; Çin'in ve Hindistan'ın; gümüşün, şekerin, kölelerin ve pamuğun önemini belirtecektir.

41 Bu modelin Marksistler ve kapitalizmin savunucuları tarafından eşit ölçüde paylaşıldığı belirtilmelidir, dolayısıyla Batı'nın yükselişini metheden bir anlatıya alternatif olarak Modern dünyanın oluşumuyla ilgili Marksist bir anlatı geliştirmeyi tasarlamıyorum; bu, zâten birkaç kez yapıldı. Örneğin bk. Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution, The Age of Capital, The Age of Empire*, ve *The Age of Extremes* (New York: Vintage, 1994–96) isimli eserleri içeren dört ciltlik seti ve Wallerstein'ın Marksizmin etkisindeki eseri, *Modern World-System*.

I. Bölüm

Maddî ve Ticârî Dünyalar, 1400'lü yıllar

Ne kendi seçtimiz ne de kendi yarattığımız ve hem beşerî hem de doğal dünyaları kapsayan koşullar altında doğduk ve büyüdük. Karşılaştığımız beşerî dünya sosyal, ekonomik, siyâsî ve kültürel *yapılardan* oluşur. Bu büyük yapılar, genellikle oldukça yavaş bir şekilde; nâdiren tek bir insan tarafından yapılan bilinçli bir eylemin sonucu olarak; ve çoğu zaman sâdece tespit edilmesi oldukça zor , büyük ve kesintisiz toplumsal hareketler vasıtasıyla gerçekleşen devâsâ süreçlerin neticesinde ya da, göreceğimiz gibi, tarihsel konjonktürler süresince değişirler. 1400'deki dünya, ayrıca, yeryüzü üzerindeki yaşamı barındıran, sâdece hayatta kalmak için değil, aynı zamanda, eğer mümkünse, nüfuslarını artırmak için de çevrelerinden yeterli miktarda enerji ve besin maddesi sağlayabilen, böylelikle de çevreyi dönüştüren ve onu giderek insancıllaştıran insanların da dâhil olduğu bir biyosferden oluşuyordu.

Bundan dolayı, Modern dünyanın oluşumuna eşlik eden muazzam değişiklikleri anlamak için, 1400'deki insanların içinde doğduğu, yaşadığı ve öldüğü bâzı doğal ve beşerî yapılarla başlamamız gerekiyor. O zamanki insan yaşamının her yönünü incelememiz, elbette imkân dâhilinde değil, bu nedenle oldukça seçici olmamız gerekiyor. Ben, 1400 yılındaki dünyanın temel yapısal yönlerinden en azından ikisinin üzerinde duracağım. İlki, insanların çoğunun içinde yaşadığı maddî ve doğal koşullar; son derece zirâî bir dünya ya da "biyolojik eski rejim" de denilebilir; ikincisi, Eski Dünya'nın çoğunu birbirine bağlayan ticâret ağları. O nedenle bu bölümde iki çeşit dünya var: Maddî ve ekolojik olanı, (ki bunun içinde insanların çoğu, oldukça sınırlandırılmış hayatlar yaşıyordu) ve dünyanın bâzı bölgelerini gitgide artan bir oranda temasa geçiren bir değiş-tokuş dünyası

veya ticârî dünya. Bunların nasıl birbirleriyle ilişkili olduğunu göstermek için bu bölümün sonunda, 14. yüzyılın ortasında Batı Avrupa ve Doğu Asya'da ortaya çıkan Kara Veba'nın (insan toplumunun başına gelen en büyük felâketlerden biri) nedenleri ve sonuçları üzerine bir inceleme yer alır.

Bu bölümde ayrıca kitap boyunca kullanılacak bâzı anahtar kavramlar da tanıtılır. Bu bölümün çoğu, bilhassa insan nüfusu ve çoğu insanın yaşadığı iktisâdî, sosyal ve çevresel koşullar olmak üzere, maddî dünyaya odaklanır. Bu bölümde tanıtılacak kavramlar, *medeniyetin yükselişi* ve *tarım devrimini*, kasaba ve şehirler ile kırsal bölgeleri; *yönetici elit sınıf* ile *köylüler* veya *çiftçiler* de denen *küçük çiftçileri*; medeniyetler ve *göçebe çobanları*; insan ve *çevre* arasındaki ilişkileri kapsar. Hepsi beraber ele alındığında bu ilişkiler, işleyişi 14. yüzyılın ortasındaki Kara Veba örneğinde incelenen *biyolojik eski rejimi* oluştururlar.

Ayrıca 1400 civârında olduğu hâliyle *dünya sistemini* de inceleyeceğiz. Günümüzde *küreselleşmenin* faydalarından ve tehlikelerinden bolca bahsediliyor. Bu çerçevede, bütüne bakıldığında küreselleşmenin etkisini faydalı veya zararlı sayıp saymadıklarından bağımsız olarak pek çok insan görünüşe göre küreselleşmeyi yeni bir olgu olarak değerlendiriyor. Buna rağmen, okuyucuların bu kitabı okuyarak “küreselleşme” nosyonunun pek de yeni olmadığını fark edeceklerini umut ediyorum: Küreselleşme, çok uzun zamandır yayılıyor. Bu bölümdeki anahtar kavramlar arasında, *merkez* ve *çeper* kavramlarına yer verilecektir. Bu kavramlar, *çok-merkezli* (çok merkezli bir dünya sistemini tanımlamak için) ve tek merkezli bir dünya sistemini tanımlamak için kullanılacak.

15. yüzyıl dünyasıyla ilgili bir başka önemli nokta, o dönemdeki insanların büyük bölümünün (nerede yaşamış olduklarına, medeniyetlerine, hatta çeşitli toplumsal âdetlerine bakılmaksızın) esâsında benzer bir maddî dünyayı paylaşmalarıydı. Bunun nedeni, insanların beslenmek zorunda olmalarıdır ve 11.000 ila 4.000 yıl önce tarıma geçişten sonra, insanların çoğunun geçim yolu tarım olmuştur. Elbette ana ekinin buğday mı, çavdar mı veya pirinç mi olup olmadığı önemliydi, fakat doğayla, yönetici elitlerle ve birbirleriyle mücâdele ederken tüm çiftçiler aynı zorluklarla yüzleştiler. Bundan dolayı, bu bölümün büyük kısmında, yaklaşık 1400 ila 1800 arasındaki maddî dünyayı anla-

mak için elzem olan sosyal, ekonomik ve siyâsî yapıları ve çevresel sınırlamaları ele alacağız. O hâlde bunu izleyen bölümler, 1400'den sonra ne olduğunun hikâyesiyle ilgileniyor; bu bölümde, dünyadaki değişikliklerin değerlendirilebileceği maddî dünyaya dayanan bir temel kuracağız.

Biyolojik Eski Rejim

Dünya üzerindeki insanların sayısı, içerisinde insan nüfusunun ya yükselip ya düşebileceği maddî koşulların oluşturulmasında insanların elde ettiği göreceli başarının önemli göstergelerinden biridir. Elbette zaman içinde yer yer nüfus dinamiklerinde büyük değişiklikler olur ve bunlardan bâzılarını burada değerlendireceğiz. Bununla beraber ilk adımda, basit küresel toplamlarla başlayabiliriz.⁴²

Sayıların Önemi

Bu bölümde genel bir tablo elde etmede sayıların önemini⁴³ değerlendireceğiz. Günümüzde dünya üzerinde 7 milyardan fazla insan var. 1400'de, yâni altı yüzyıl önce, insan nüfusu bunun yalnızca yüzde 6'sıydı veya yaklaşık 380 milyondur; bu da Birleşik Devletler'in 2010 yılındaki 310 milyonluk nüfusundan biraz fazladır. 1800'e gelindiğinde, nüfus iki katını aşmıştı ve 950 milyona ulaşmıştı.⁴⁴ Buna ek olarak, 1400 ile 1800 arasın-

42 Genel bir bakış için bk. Robert B. Marks, " 'Exhausting the Earth': Environment and History in the Early Modern World," için. *The Cambridge World History*, 6. C., *The Construction of a Global World, 1400–1800 CE*, Bölüm 1: *Foundations*, haz. Jerry H. Bentley, Sanjay Subrahmanyam ve Merry E. Wiesner-Hanks (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 29–53.

43 Bu ifâde Fernand Braudel'den alındı: *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, 1. C., *The Structures of Everyday Life*, çev. Sian Reynolds (New York: Harper and Row, 1981).

44 Aslında kimse bir sayım yapmadı; bu nüfus verileri tarihsel nüfus bilimciler tarafından yeniden oluşturulur ve bu kitapta ele alınan periyottaki insan popülasyonlarının büyüklüğü, dağılımı ve dinamikleriyle ilişkili tüm konularla alâkalı hayli tartışma ve müzâkere vardır. Braduel'in yukarıda ele alınan bölümde bahsedilen tartışması Modern Dönem öncesi toplumların popülasyonlarına dâir belirsizliklere dalmak için en iyi nokta. Ayrıca bk. Colin McEvedy ve Richard Jones, *Atlas of World Population History* (New York: Penguin Books, 1978). 1400 ile 1800 arasındaki dönem için en son küresel nüfus tahminleri ve eğilimleri için ilgili bölümlere bk. Jerry

daki 400 yıllık dönemde, nüfusun yüzde 80 kadarı tarım yapan köylülerdi; bu insanlar, arâzilerinde yaşar, hem kendileri hem de tarım yapmayan nüfus için doğrudan besin üretirlerdi. Dünya son derece kırsaldı ve herhangi bir zamanda arâzinin ve yiyecek üretmek için gerekli besin maddelerinin mevcûdiyeti, sağ insanların sayısı üzerinde dâimî bir kısıtlayıcıydı. Bu dönemin büyük kısmında nüfus, yüzyıllar boyunca süren büyük dalgalar hâlinde yükselir ve düşerdi; çok uzun dönemli eğilim belli belirsiz bir şekilde yukarıya doğru olsa da, düşüşler sert ve hızlı bir şekilde gerçekleşirdi. Oldukça geniş mânâda bakılırsa, geçtiğimiz bin yılda gerçekleşen üç büyük nüfus büyümesi ve düşüşü dalgası görebiliriz. MS yaklaşık 900-1000 arasında başlayan (muhtemelen Çin’de ve Avrupa’da aynı anda) ve yaklaşık 1300’lere kadar devam eden nüfus artışı, 1350 civârında Kara Veba’nın sonucunda dik bir biçimde kırılmıştı. Bir diğer artış dönemi, yaklaşık 1400’de başladı ve 16. yüzyılın ortalarındaki düşüşe kadar devam etti. 1700 civârında başlayan üçüncü ilerleme henüz duraklamadı ancak yine de nüfus uzmanları bu dalganın 2050 yılı civârında 9 ila 9.5 milyar insanla noktalanaçağını düşünüyor.

İklim Değişikliği

Bugün görünen o ki, iklim değişikliği, dünya genelinde Modern Dönem öncesi nüfus artışlarının genel nedenidir. Küresel ısınmaya dâir güncel problemimize yönelik ilgiyi göz önüne alarak, tarihçiler ve iklim bilimciler geçmişteki iklim modellerini yeniden kurdular ve gerçekten de sıcaklıklar ve yağış miktarında önemli değişimler saptadılar.⁴⁵ İklim değişikliği ve insan nüfusu

H. Bentley, Sanjay Subrahmanyam ve Merry E. Wiesner-Hanks, haz., *The Cambridge World History, 6. C. , The Construction of a Global World, 1400–1800 CE* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

- 45 Günümüzde Dünya ikliminin tarihi hakkında geniş bir literatür ve iklim değişikliği ile insanın tarihi arasındaki ilişki üzerine de hızla genişleyen bir literatür var. İkisnin bir sentezi için bk. John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey* (New York: Cambridge University Press, 2014). İnsan toplulukları ve iklim değişikliği arasındaki karmaşık etkileşimler üzerine detaylı bir inceleme için bk. Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven, CT: Yale University Press, 2013).

dinamiklerinin arasındaki ilişki karmaşıktır, ancak temel bağlantının, özellikle de nüfusun yüzde 80 ila 90'ının arâzilerinden geçindiği bir dünyada, yiyecek üretimiyle bir ilgisi vardı. Sıcaklık, radyasyon ve yağış miktarındaki değişimler, büyüyen her şeyi, buğday veya pirinci olduğu kadar ağaçları da etkiler. Daha sıcak iklim koşulları rekolteyi artırırken, soğğun veya kuraklığın neden olduğu kötü hasatlar felâket anlamına gelebiliyordu. Uzun dönemli soğuma trendleri, bu nedenle, yiyecek tedârikini önemli miktarda küçültüyor, böylece toplumun belirli bir nüfusu besleme kapasitesini azaltıyor ve bu da, nüfus düşüşlerine neden oluyordu. Diğer yandan, genel olarak daha sıcak koşullar daha büyük rekolte ve büyüyen bir insan nüfusu anlamına gelebiliyordu.⁴⁶ Gerçi ilerleyen sayfalarda da göreceğimiz gibi, Yeni Dünya'nın kaynaklarının ve sanâyileşmenin nüfusun büyümesi üzerinde daha önce varolan sınırlandırmaları gevşetmesinin ardından, 1700'den sonraki dönemde nüfusun büyümesinde iklim değişikliklerinin önemi daha az oldu.

Nüfus Yoğunluğu ve Medeniyet

1400 yılında yaşayan 380 milyon insan, yeryüzünde eşit bir şekilde dağılmış değildi, bunun yerine, çok daha yüksek nüfus yoğunluğuna sâhip çok az sayıda bölgede kümelenmişti. Doğrusu istenirse çoğu insan, dünyadaki 60 milyon metrekaresel kurak alanın sâdece 4.25 milyon metrekaresinde veya kurak alanın hemen hemen yüzde 7'sinde yaşıyordu. Tabii ki bunun nedeni, bu

46 İklim değişikliğinin hasat zamanları üzerindeki etkileri hakkında araştırmalar, son zamanlara kadar İskandinavya gibi marjinal bölgelerle sınırlıydı. Güney Çin üzerine yazdığım eserim, gerçekte yarı tropikal bölgelerde bile iklim değişikliklerinin rekolteyi etkilediğini göstermiştir. Bununla beraber iklimsel koşulların beşerî nüfus dinamiklerini etkilemesi, coğrafi bir determinizmi, yâni insan topluluklarının içinde bulundukları iklim ve coğrafyanın doğası tarafından belirlendiğini göstermez. Bilakis insanlar bu koşullara şaşırtıcı bir derecede uyum sağlayabilir ve iklim veya coğrafyanın aşırılıklarını dengeleyecek sosyal kurumlar yaratabilirler. Örneğin 18. yüzyılda Çin'in hem ihtiyaç zamanında tahıl dağıtan hükûmet ambarları hem de tahılı üretim fazlası veren bölgelerden açık veren bölgelere taşıyan pazarları vardı, her ikisi de Çin'in nüfus dinamiklerini, iklimsel sapmalara karşı basit herhangi bir karşılıktan koparmaya başladı ancak bu, sâdece 1700'lerin son yıllarında meydana geldi. Bk. *Robert B. Marks, Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 6–8. Böl.

yerlerin tarım için en uygun bölgeler olması ve kalan bölgelerin de sulak alanlar, steples, çöller ve buzlarla kaplı olmasıdır.

Buna ek olarak, dünyanın bu yoğun nüfuslu bölgeleri sâdece on beş çok gelişmiş medeniyete tekabül ediyordu; en önemlileri (doğudan batıya) Japon, Kore, Çin, Endonezya, Hindîçin, Müslüman Batı Asya, Avrupa (Hem Akdeniz hem Batı), Aztek ve İnka medeniyetleriydi. Şaşırtıcı biçimde 1400 yılındaki 380 milyon insanın neredeyse hepsi, yeryüzünün küçük bir kısmını kapsayan bir avuç medeniyette yaşıyordu. Daha da şaşırtıcı olanıysa, bunun günümüzde hâlâ geçerli olmasıdır: 7 milyarlık dünya nüfusunun yüzde 70'i aynı 4.25 milyon metrekarede yaşamaktadır.⁴⁷

Kolomb öncesi Amerika'da, Üçüncü Bölüm'de göreceğimiz gibi, 1492 öncesinde büyük nüfus merkezleri vardı, istisnâ olmak üzere, 1600 civârında insan nüfusunun en yoğun olduğu yerler (ki esas itibariyle hâlâ öyle) Avrasya kıtasındaydı: Tarih-sel zamanın büyük dönemleri boyunca Çin'in ve Avrupa'nın hemen hemen eşit olan nüfuslarıyla birlikte doğuda Çin, batıda Avrupa ve güneyde Hindistan. Bu üç bölgenin nüfusu, dünyanın geri kalanına kıyasla o derece büyüktü ki, Çin tek başına dünya nüfusunun yüzde 25 ila 40'ını (ikinci orana 1700'lerde erişildi), Avrupa yüzde 25'ini ve Hindistan da muhtemelen yüzde 20'sini temsil ediyordu. Bir diğer deyişle, sâdece bu üç merkez, 1400 yılında dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 70'ine tekabül ediyordu; bu oran 1800'e gelindiğinde muhtemelen yüzde 80'e yükselmişti. Bu şaşırtıcı veriler, Çin, Hindistan ve Avrupa'da olanların bu kitapta neden bu denli önemli bir rol oynadığını açıklamada oldukça işe yarar.

47 Braudel, *Civilization and Capitalism*, 1. C., 56-57. Braudel, Aztekleri ve İnkaları kendi medeniyetler listesine eklemes, çünkü bu uygarlıklar demire, tekerleğe ve sabana veya büyük koşum hayvanlarına sâhip değildir. Ben, bunların eksikliğine rağmen, bu uygarlıkları medeniyetler listesine dâhil ediyorum, çünkü onlar şehirler, toplumsal sınıflar ve yazıyla (Aztekler) beraber imparatorluklar yaratmıştır. Zira ben, bunların hepsinin medeniyetin birer simgeleri olduğunu düşünüyorum. Eski Dünya'nın koşum hayvanlarını evcilleştirmesine rağmen, Yeni Dünya'nın bunu neden yapmadığına dâir ek bir tartışma için bk. Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel* (New York: W. W. Norton, 1998).

Bu yoğun nüfuslu ve çok gelişmiş on beş medeniyet, birçok özelliği paylaşıyordu; şehirlerdeki elitler, kırsal bölgede üretilen besinin şehirlere taşınmasını garantiye almak için çeşitli araçlar geliştirmiş olabilir, ancak bu özelliklerden en önemlisi, kırsal bölgede yaşayıp besin arzını üretenler ve şehirlerde yaşayıp üretim fazlasını tüketenler arasındaki ilişkiydi. Şehir ve kırsal bölge arasındaki istihraça dayalı bu ilişki, tarımın ortaya çıkışına dayanan uzun bir tarihe sâhiptir.

Tarım Devrimi

Yaklaşık 11.000 yıl önce insanlar, kendi yiyeceklerini nasıl üreteceklerini ve kendi hayvanlarını nasıl yetiştireceklerini ilk kez, “Bereketli Hilâl” (günümüz Irak’ı) diye adlandırılan bölgede öğrendiler; böylece mevcut besin miktarını artırdılar. Avcı-toplayıcı topluluklardan yerleşik bir tarım toplumuna geçiş, uzun dönemler boyunca ve dünyanın en az yedi bölgesinde birbirinden bağımsız bir şekilde gerçekleşti: 11.000 yıl önce Dicle ve Fırat boyunca Bereketli Hilâl’de; yaklaşık 9.500 yıl önce Kuzey Çin’de; 5.500 yıl önce Orta Amerika’da, günümüzde Meksika olan yerde ve yaklaşık 4.500 yıl önce de günümüz Birleşik Devletler’inin doğusunda. Her yerde olmasa da, Afrika’da, Güneydoğu Asya’da ve Yeni Gine’de de ayrı bir şekilde gerçekleşmiş olabilir: Hayvan gütmek için uygun vaziyetteki otlaklar, bu özelliklerini 20. yüzyıla kadar pekâlâ devam ettirdiler.⁴⁸

Başladığı bölgelerde bile tarımın gelişimi böylesine uzun bir zaman aldığı için bâzıları “devrim” kelimesine karşı çıksa da,⁴⁹ insanların yaşam, sosyalleşme ve ölüm biçimlerinde devrim niteliğinde bir değişim yaşandı. Çünkü zirâî gelişmelerin mümkün kıldığı şey, doğrudan üreticilerin herhangi bir yılda tüketebilece-

48 J. R. McNeill, “Global Environmental History: The First 150,000 Years,” içinde *A Companion to Global Environmental History*, haz. J. R. McNeill ve Erin Stewart Mauldin (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012), 3–17. Ayrıca bk. Steven Mithen, *After the Ice: A Global Human History, 20,000–5,000 BC* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006); David Christian, *Maps of Time: An Introduction to Big History* (Berkeley: University of California Press, 2004), 4. Böl.; ve Diamond, *Guns, Germs, and Steel*, özellikle 4–10.

49 Mükemmel bir tartışma için bk. Clive Ponting, *A New Green History of the World: The Environment and the Collapse of Great Civilizations* (New York: Penguin Books, 2007), 4. Böl. Ponting “geçiş” terimini tercih eder.

ğinden çok fazla miktardaydı. Yâni “tarımsal ürün fazlası” kendi yiyeceğini üretmek zorunda olmayan sosyal sınıfların oluşumuna neden oldu: râhipler, yöneticiler, savaşçılar ve genellikle göçebe olan dışarıdaki yağmacılar. Tarımsal ürün fazlasının varlığı, diğerlerinin bu fazlalığı ya cebren, eğer gerekliyse, ya da vergi olarak daha düzenli bir şekilde alabileceği anlamına geliyordu. İki türlü de toplumda çiftçiler ve üretim yapmayan yönetici elit arasında bir bölünme başlamıştı: çiftçilerin görevi, besini ve artı ürünü üretmektir, râhiplerin rolü her şeyden önce dünyanın nasıl ve neden meydana geldiğini açıklamaktır ve yöneticilerin rolü, tarımsal artı ürünü işgalci yabancılardan korumaktır.

Tarım Devrimi ayrıca “medeniyetin” iki tanımlayıcı özelliğine daha kapı araladı: Şehirler ve yazı. Râhipler ve yöneticiler, kendi yiyeceklerini üretmek zorunda olmadıkları için, âdeta kendilerine özel yerleşkelerinde köylülerden ayrı bir şekilde yaşayabiliyorlardı. Yöneticiler ayrıca etraflarında, ihtiyaç duyulan kıyâfetin, silâhların ve binâların yapımı için zanâatkârları toplarken, “şehirliler” diye adlandırdığımız daha büyük insan topluluklarının oluşumuna yol açtılar. Elitler buralardan arâzilerini yönetebiliyorlardı; bir yandan da çiftçilerin sayısının, onların ürettikleri besin miktarının ve özellikle de onların yöneticilere borçlu oldukları vergilerin hesabını tutarken, muhâsebe ve yazı sistemlerini geliştirdiler. Yazı, nüfusun ve vergilerin hesabını tutmaya ek olarak, râhipler için kendi yaratılış hikâyelerini kaydetmede, zirâî ve dînî amaçlar için takvim hesabında ve gelecek hakkında tahminde bulunmada faydalıydı.

Bir şehir ve onun etrâfındaki tarım arâzisi, genellikle kendi kendine yeterli değildi, böylece insanlar; ham maddeler (örneğin, bakır ve kalay gibi metaller, bronz eşyâlar ve daha sonra demir cevheri) veya hayvanlar için (özellikle atlar) diğer şehirlerle veya konargöçerler ve göçebe çobanlarla ticâret yaptılar. Eğer ihtiyaç duyulan maddeler aynı zamanda stratejikse (yâni gücün askerî kaynaklarıyla ilgiliyse), yönetici elitler, ticârete güvenmeme eğilimi gösterirler ve bu stratejik materyalleri, bunları üreten bölgeleri, gerekirse cebren, kontrolleri altına alarak elde etmek isterlerdi. Bu dinamik, zamanla *imparatorlukları* meydana getirdi: bunlar, tek bir yönetici elit tarafından yönetilen ve kontrol edilen, uyrukların tarımsal artı ürünü hükümde-

ra veya toprak sâhibi elitlere genellikle vergi veya kira biçiminde verdiği coğrâfî açıdan büyük siyâsî birimlerdi.

1400'de Kasabalar ve Şehirler

Dünya nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşıyor olsa da, yine de çeşitli büyüklük ve işlevlerde kasabalar ve şehirler vardı. Kasabalar ve şehirlerin sayısını, bir toplumun toplam zenginliğinin kabataslak bir göstergesi olarak kullanabiliriz (ya da bir başka deyişle, köylülerin, kendi besinlerini üretenleri besleyecek kadar çok artı ürün üretme kapasitesinin bir göstergesi olarak). Dünyanın 1400 yılındaki en büyük 25 şehrinin listesi, pek şaşırtıcı değildir, çünkü bu şehirler günümüzde hâlâ büyük şehirler; fakat dünyanın 1400 yılındaki en büyük kent-sel alanlarının nüfusları, dünya nüfusunun yüzde 1'inden biraz fazlaya denk gelmekteydi.⁵⁰ Bununla birlikte, şaşırtıcı olabilecek şey, dünyanın en büyük şehirlerinden dokuzunun, en büyüğü olan Nankin de dâhil olarak üzere, Çin'de olmasaydı. İkinci en büyük şehir, Güney Hindistan'daydı (Vijayanagar) ve üçüncüsü de Kahire'ydi. En büyük 25 şehir listesinde 5 şehri bulunan Avrupa'ya, ancak dördüncü şehre (Paris) geldiğimizde varıyoruz. Diğer büyük şehirler arasında Akdeniz'deki İstanbul; Orta Asya'da Avrasya üzerindeki Doğu-Batı ticâret rotalarını birbirine bağlayan Semerkant; aynı şekilde önemli bir ticâret şehri olan Bağdat ve Afrika'daki ticâret rotalarında önemli bir rol oynayan Fas'taki Fes bulunuyordu. Artık Aztek İmparatorluğu'nun başkenti Tenochtitlán'da da 1500 yılında muhtemelen 250.000 insan olduğunu biliyoruz (bkz. 3. Bölüm).

1400 yılındaki bu en büyük şehirler (nüfusları 80.000 ila en tepede 500.000 arasında değişiyordu) dünya nüfusunun ancak yüzde 1'ini temsil ederken, 5.000 ila 75.000 nüfuslu kasabalar ve şehirler, nüfusun yaklaşık yüzde 9'luk diğer kısmını (veya 30

50 1400 yılındaki şehirlerin boyutunu tahmin etmek, toplam nüfusu tahmin etmekten daha kesin sonuçlar vermez. Fakat Tertius Chandler, kendi incelemesinde, dünyanın en büyük şehirlerinin listelerini derlemiştir, *Four Thousand Years of Urban Growth: An Historical Census*, 2. bas. (Lewiston, ME: Edwin Mellen Press, 1987). Her ne kadar rakamsal verilerine itiraz edilebilirse de bizi bu noktada en çok ilgilendiren şey, bu şehirlerin göreceli sıralaması ve coğrâfî dağılımıdır.

milyon insan) oluşturunuyordu. Bunların büyük kısmının da Çin, Japonya ve Hindistan başta olmak üzere Asya'da olması, şaşırtıcı değil. Buna karşın Avrupa'da, Almanya'daki en büyük şehir yalnızca 20.000 nüfuslu Köln'dü. Dünyanın 1400 yılındaki zenginliği, şehirlerin büyüklüğü ve sayısıyla ölçüldüğü şekliyle, bu yüzden Asya'da yoğunlaşmıştı.

Köylülere göre, bu kasabalar ve şehirler büyüklü yerlerdi. Büyük servet sâhibi insanlar, böylesi yerlerde, köylülerin ancak rüyalarında görebilecekleri yiyecekleri yiyorlar, köylülerin kaba saba çaputlarını utandıracak kadar kaliteli kıyâfetler giyiyorlardı. Öte yandan, köylülere kıyasla, gözle görülür bir iş yaptıkları da yoktu. Elbette, köylülerin ödediği vergiler, aşarlar ve kiralara bu şehirleri besliyordu, bunu elbet köylüler de biliyordu. Gıda maddelerini üreten tarlalardan tüketen şehirlere kadar uzanan transferinin aynı zamanda ekolojik sonuçları da vardı: Ekinlerin büyümesinde kullanılan besin maddeleri, topraktan çıkartılıyordu ve eğer yerlerine yenisi koyulmazsa, bu toprakların tükenmesi, tarımın çökmesi ve bu toplumlardaki insanlar için bir krizle sonuçlanıyordu. Bâzı bilim insanları, bunu, kasabalar ve kırsal bölgeler, tüketen şehirler ve tarım yapan köyler arasındaki “metabolik gedik” diye adlandırmışlardır.⁵¹

Göçebe Çobanlar

Tarıma dayalı medeniyetler, Avrasya kıtasının her tarafında tarım için en iyi arâzileri ele geçirmiştir. Bozkır olarak bilinen, kıta boyunca doğudan batıya uzanan geniş otlakların yanı sıra çöller ve sulak alanlar, çok az (veya çok fazla) su nedeniyle tarıma uygun olmamakla birlikte, iskân edilmemişlerdi. Özellikle bozkırda, insan toplulukları avcılık ve toplayıcılık yaparak

51 John Bellamy Foster, “Marx’s Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology,” *American Journal of Sociology* 105, n. 2 (Eylül 1999): 366–405. Foster ayrılığı tam olarak modern kapitalist gelişmeye atfeder, bu, daha önceki zamanlardan ve diğer yerlerden gelen kanıtlarla apaçık bir şekilde çatışan bir duruştur. Örneğin bk. Robert B. Marks, *China: An Environmental History* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2015), 177–83. Yine de ben, metabolik ayrılık kavramını, sâdece modern kapitalizme atfedilse bile, faydalı buluyorum.

ve sürülerini güderek geçiniyorlardı.⁵² At, koyun, sığır ve keçi sürülerini otlakların yeşil olduğu her yere süren bu göçebe çobanlar için at üzerinde sürekli hareket hâlinde olma, bir yaşam biçimiydi. Şehirlerde mevcut olan bâzı şeylere ihtiyaç duydukları için (tuz, çanak çömlek, tekstil ürünleri ve diğer mâmul ürünler) yaşam tarzları tam anlamıyla kendi kendine yeterli değildi; bu nedenle at, et, bal ve toplayabildikleriyle şehirdeki insanların değer verdiği diğer ürünler karşılığında ticâret yapıyorlardı. Bu yüzden, Avrasya kıtası boyunca medeniyetler ve konargöçerler arasında simbiyotik bir ilişki vardı (birbirlerine ihtiyaç duyuyorlardı).

Çoğu zaman bu iki grup arasındaki ilişki barışçıldı fakat göçebeler, korkutucu savaş güçleri meydana getirebiliyordu. Avcı oldukları için, aynı zamanda uzman bir binici ve okçu olabiliyorlardı. İklim değişikliklerinin otlaklarını kuruttuğu ve besin tedâriklerini tehdit ettiği zamanlarda, şehirler veya imparatorluklar olsun olmasın, medeniyetler tarafından depolanan yiyecekleri yağmalamaktan imtinâ etmezlerdi. Medeniyetlerin yönetici elitlerinin yiyecek stoklarını yağmacı göçebelerden korumak için elbette orduları (ve böyle bir görevleri de) vardı. Medeniyet merkezlerinin içinde olanlar için bu göçebeler, medenî olanın zıttı addediliyordu: Şehirleri yoktu, kabaydılar, câhildiler ve hatta muhtemelen hurâfelere inanırlardı. Kısacası, onlar “barbar”dı. Ve medeniyetler çeşitli nedenlerden dolayı güçsüzleştiklerinde, sâdece göçebelerin akınlarına değil, aynı zamanda işgal, yıkım ve fethe elverişli hâle geldiler. Hatırı sayılır örnekler arasında Roma ve Çin’deki Han İmparatorluklarının (MS 300-600; bu kitapta yer almaz) çöküşü de yer alır. Öte yandan kısaca değineceğimiz, Avrupa’daki ve Çin’deki 13. yüzyıl Moğol istilâlarını da göz ardı etmemek gerek. “Medeniyet” merkezleri güçsüzleştğinde, hükümdarlar elbette bâzen göçebe savaşçıların sınır ordularına entegre oluyordu ve bu durum, medeniyeti daha da

52 Avrupa steplerindeki göçebe çobanlar için bk. Thomas J. Barfield, *The Nomadic Alternative* (Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall, 1993). G. W. Hewes’i izleyerek, Braudel, tespit edilebilen 27 avcı-toplayıcı grubunu, 17 göçebe topluluğunu ve bunlara ilâveten 18 “ilkel çiftçi”yi listeler. (*Civilization and Capitalism*, 1. C., 56-60).

zayıflattığı gibi onu, bir dereceye kadar kültürel anlamda asimile edilmiş göçebeler tarafından içeriden fethine açıyordu.⁵³

Medeniyetlere meydan okuyanlar, sâdece göçebeler değildi. Ormanlarda, sulak arâzilerde, çalılıklarda ve dağlarda diğer gruplar vardı, göçebelerden farklı olarak bu gruplar, genelde oldukça kendi kendine yeterdi ve ihtiyaç duydukları her şeyi çevrelerinden temin edebiliyorlardı. Bunlar yine de, özellikle nüfusun arttığı dönemlerde köylü çiftçiler veya imparatorluklar daha büyük bir nüfusu barındıracak yeni topraklar aradığında, medeniyetin güçleriyle temasa geçtiler. Örneğin, Çinlilerin bu tarz topluluklarla uzun bir mâzîsi vardı ve aslında Çinli olmayan “barbarları” iki grupta sınıflandırmışlardı: “pişmişler”, yâni Çin medeniyetinin bâzı tuzaklarını kabule râzı olanlar ve “çiğler”, yâni buna râzı olmayanlar.⁵⁴

Vahşi Yaşam

Dünya nüfusunun büyük kısmı sâdece birkaç son derece gelişmiş medeniyet adasında yaşasa da ve her ne kadar değişik şekillerde teşkilâtlanmış olsalar da, aralardaki geniş alanlar, şüphesiz, insanlar tarafından iskân edilmişti. Aslında 1400'lere gelindiğinde insanlar, yeryüzündeki neredeyse her yere göç etmişti. Yoğun nüfuslu medeniyetlerin dışındaki uçsuz bucaksız alanlarda yaşayan avcılar ve göçebe çobanlar, çok az ve seyrekti,

53 Tarıma özel arâzilerin sabit olması, tarımın yerleşik olduğu ve avcı-toplayıcı insanların da konargöçerler olduğu izlenimini verir. Ancak Hugh Brody, aksinin doğru olduğunu öne sürer: “Yaşamın pek çok jenerasyon boyunca nasıl şekillendiğine dâir bir bakış, sürekli hareket hâlinde olmak, yeniden yerleşmek ve yeni toprakları kolonize etmek zorunda olanların, belirli tarlalara ve çok sayıda çocuğa olan bağılılıklarıyla beraber, tarım toplulukları olduğunu gösterir. Tek bir bölgeye bel bağlamaları nedeniyle avcı-toplayıcılar son derece yerleşiktir. Zamanla bir sistem ‘göçebeliği’ yaratan avcılık değil, tarımdır... Tarım medeniyetlerinin tarihinde... yerleşim, büyük âileler ve hareketin birleşimi, neredeyse durmak bilmeyen bir kolonyal hudut bölgesiyle sonuçlanmıştır. Bir tarım toplumu -çiftçi âileler olarak, bir soy olarak- asla bir bölgede kalamaz.” Hugh Brody, *The Other Side of Eden: Hunters, Farmers, and the Shaping of the World* (New York: North Point Press, 2000), 86.

54 Çin'in bir sınır bölgesine doğru genişlemesine dâir bir bağlamda “pişmiş” ve “çiğ” üzerine etkileyici bir tartışma için bk. John Shepherd, *Statecraft and Political Economy on the Taiwan Frontier, 1600–1800* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1993).

bu da her türden vahşi yaşam için fazlaca alan bırakıyordu. Üç örnek yeterli olacaktır.

Grimm Masalları'ndan (*Grimm's Fairy Tales*) da doğrulanabileceği gibi, kurtlar Avrupa'nın göbeğinde geziniyordu. Ama daha da tüyler ürpertici olanı, insan nüfusu düştüğünde veya zorlu kışlar besini hem insanlar hem de kurtlar için bulunması zor hâle getirdiğinde, kurt sürüleri, 1420 ve 1438 yıllarında Paris'te yaptıkları gibi, şehirlere girebilirdi - ve girerdi de. Yaklaşık 1779 yılına âit bir yazıya göre, Fransızlar oradaki türleri imhâ etmek için "altı yüzyıl önce İngiltere'de yaptıklarına benzer" bir sefere çıktıklarında, 1700'ler gibi geç bir tarihte bile benzer bir olay yaşanmıştı.⁵⁵ Bir zamanlar Çin'de kaplanlar bölgenin büyük kısmında yaşardı ve belirli aralıklarla Çin köylerine ve şehirlerine saldırırlardı; insanlar kaplanların ekosistemlerini onlara favori av hayvanları olan geyik ve yaban domuzunu sağlayan ormanları keserek altüst ettiklerinde, kaplanlar da benzer şekilde yavru domuzları ve bebekleri alıp götürürlerdi. Kaplanlar Mançurya'da o denli boldu ki, imparatorun av seferinde binlerce erkek geyiğe ek olarak, bir günde 60 kaplan avlanabiliyordu ve Çin'in güneyindeki köylere düzenlenen kaplan saldırılarına dâir raporlar 1800'e kadar devam etti.⁵⁶

Hâlihazırda incelediğimiz 1400 ila 1800 arasındaki dönemde Dünya'da hayvan çeşitliliğinin en fazla olduğu ve hayvanların en yoğun olduğu iki bölge, farklı nedenlerden dolayı da olsa, Afrika ve Amerika'ydı. Afrika'da insanlar ve hayvanlar beraber evrimleşmişlerdi. Besin maddeleri yönünden göreceli olarak yoksul topraklara rağmen Afrika, daha fazla bitki ve hayvan türüne sâhiptir ve birim alandaki toplam biyokütlesi, dünyadaki herhangi bir yerden daha yüksektir. Çünkü fillerden gergedanlara, zürafalara ve aslanlara kadar büyük hayvanlar insanlarla beraber evrimleşmiştir; insanlar daha yaman avcılar hâline geldikçe, bu hayvanlar da uyanık olmayı ve mesâfelerini korumayı öğrenmişlerdir.⁵⁷ Bu nedenle, dünyanın pek çok bölgesinde, özellikle de büyük hayvanların insanlar hakkında bir tecrübelerinin olmadı-

55 Braudel, *Civilization and Capitalism*, 1. C., 66-67'den alıntı.

56 Bk. Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt*, Böl. 10.

57 Gregory H. Maddox, *Sub-Saharan Africa: An Environmental History* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006).

ğı yerlerde, büyük hayvanlar, insanlar bu bölgelere göç ettikten sonra bilim insanlarının “dev hayvanların soyunun tükenmesi”⁵⁸ diye adlandırdıkları süreçte çabucak öldürülmüşken, Modern dönemlere kadar Afrika’daki varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Amerika’daki çok sayıdaki hayvanın varlığının açıklaması, Kolomb’un 1492’deki yolculuğunun akabinde yerli insan nüfusunun başına neler geldiğinin hikâyesini içerir. Bu hikâye 3. Bölüm’de daha detaylı bir şekilde ele alınacak ama kısaca, Avrupalılar beraberlerinde sayısız bulaşıcı hastalık getirmiştir ve birer birer ölen yerlilerin sayısı (bunların bu hastalıklarla ilgili hiçbir tecrübesi yoktur) sarsıcı boyutlardadır. 1491 yılında Amerika’da muhtemelen yetmiş milyon kadar insan varken, 1600’e gelindiğinde geriye sekiz milyon insan kalmıştı.⁵⁹ Ve bu insanlar yok olduğunda, ormanlar, terk edilmiş tarlaları ele geçirmek için geri döndü ve yeniden oluşan doğal çevrede balıklardan kümes hayvanlarına ve kurtlardan geyiklere her türden hayvanın popülasyonu bir patlama yaşadı. Özellikle, bunların hiçbirinden haberdar olmayan Kuzey Amerika’nın ilk İngiliz ziyâretçileri, “inanılmaz” sayıda ve boyutta balık, kuş, geyik, ayı ve ağacı târif etmişti;⁶⁰ tabiatın bu cömertliği, 19. yüzyıl boyunca sürmüştü.

Bu yüzden, 1400 ile 1800 yılları arasında dünyanın insan nüfusu 380 milyondan 950 milyona yükseldiğinde, her çeşit vahşi yaşam için hâlâ bolca yer vardı. Ancak iki nüfus arasında açık bir biçimde zıt bir ilişki vardı: Daha fazla insan, daha az vahşi yaşam demektir; özellikle de kürk giymeye (Çin, Avrupa ve Kuzey Amerika) veya egzotik balık ve kuşları yemeye hevesli “medeniyetler”de. Derileri, etleri ve diğer çeşitli vücut parçaları için balinalar, kaplanlar, bizonlar, kunduzlar, posta güvercinleri, köpekbalıkları ve tilkiler (liste daha da uzar) öldürmeye yönelik büyük av seferleri, o zamanlarda başladı ve dünyanın bâzı bölgelerinde hâlihazırda soyu tükenmiş veya korunmakta olan türler hâriç olmak üzere günümüzde devam ediyor.

58 Genel bir bakış için bk. Christian, *Maps of Time*, 199–202.

59 Kolomb öncesi Amerika’da nüfusun büyüklüğü ve dağılımına dâir bulguların bir tartışması için bk. Charles Mann, *1491: New Revelations about the Americas before Columbus* (New York: Vintage Books, 2005), 35–154.

60 William Cronon, *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England* (New York: Hill and Wang, 1983).

Dünya üzerindeki insan nüfusunun yayılması, bu nedenle, diğer türler için daha az boş alan ve dolayısıyla daha az habitat demektir. Hayatta kalmak için çevremize bağlı olsak da bizim türümüz *Lebensraum*'u için diğerlerini fedâ etmeye meyillidir.⁶¹ İngiltere'de, Fransa'da veya Wisconsin'de kurtlar yahut Büyük Ovalar Bölgesi'nde bizonlar, ormanları veya ovaları bozulmamış bir şekilde (yıpranmış, ama bozulmamış) bırakıp ortadan kalkmadı, bâzı türlerin sonu bâzen bir tüfek mermisi getirdi. Başka zamanlarda ise, Güney Çin kaplanının başına gelenlerde olduğu gibi, yayılan insan nüfusu kendisine tarım alanı açmak için tüm bir ekosistemi yakıp harap etmiş ve diğer türlerin sonu, bir soykırımın ardından gelmiştir. Bununla beraber, 14. yüzyıldan 17. yüzyılın ortalarındaki büyük insan nüfusu düşüşlerinin her birinde vahşi yaşam popülasyonları kendilerini yeniden oluşturmuş ve bir kez daha büyümüştür. Ancak 1700'lerin ortalarından beri insan nüfusu, kalan tüm vahşi yaşamın üzerine baskı yaparak istikrarlı bir şekilde artmıştır. İnsanların çevre üzerindeki tüm etkilerini saymaya kalkarsak (ki bunlar 5. ve 6. bölümlerde göreceğimiz gibi) bu pek koaly olmaz, ancak bu hususta en önemlisi türlerin soyunun tükenmesi ve biyoçeşitliliğin kaybıdır. Toprağın, havanın ve suyun kirlenmesi teoride hafifletilip iyileştirilebilir ve hatta sera gazı salınımlarının neden olduğu küresel ısınmanın zorluklarının bile üzerine gidilebilir; ancak bir tür tükenirse, sonsuza kadar kaybolur.

Nüfus Büyümesi ve Arâzi

Nüfusunun büyümesi de azalması da bir toplum için birtakım faydalara ve güçlüklerle neden olmuştur. İnsanların sayısındaki artış (yaşayan herhangi bir organizmada olduğu gibi), türümüzün ekosistemden daha büyük bir besin enerjisi kapmaktaki başarısının bir göstergesidir. Daha fazla nüfus ve daha yüksek yoğunluklar medeniyetleri, şehirleri, eğitimi ve ticâreti olduğu

61 Bu Almanca kelime, I. Dünya Savaşı'ndan sonra arzularını ifâde etmek ve komşu devletlere yayılmak için Naziler tarafından kullanılmıştı: bu kavram, Alman nüfusunun, Alman topraklarının onu destekleme yetisini geçecek kadar büyüdüğü düşüncesiyle körüklenmişti. İnsanların doğal dünya pahasına topraklarını genişletirken genel anlamda neler düşündüğünü ifâde etmek için yerinde bir terim gibi görünüyor.

kadar beşerî ve doğa dünyalar hakkında artan bir farkındalığı ve kavrayışı da mümkün kılmıştır. Bu sebepten dolayı nüfus artışı, en azından toprağın ve topraktaki besin maddelerinin büyüyen nüfusu besleme gücünü sınırlandırdığı bir noktaya kadar, çoğu insan için iyileşen koşullara ve yükselen hayat standartlarına eşlik edebilmiştir. Bu durumlarda insan nüfusu, toprağın onu besleme kapasitesini aşabilirdi, bu da kötüleşen hayat şartlarına ve hastalık ve kıtlık kaynaklı ölümlere karşı daha yüksek bir yatkınlığa yol açardı. Nüfus tekrar düştükçe, beslenecek insan sayısı ile onları besleyecek mevcut toprağın miktarı arasında daha iyi bir denge yeniden kurulurdu.

Büyüyen bir insan nüfusu, onu destekleyecek ilâve yiyecek ve enerji tedârikine ihtiyaç duyar ve 1400 yılındaki tarım teknolojisi göz önüne alındığında bu ilâveler ancak üç kaynaktan gelebilirdi: daha fazla ekili arâzi, belirli bir toprak parçası üzerindeki iş gücünü artırmak (daha iyi tohumları seçmek de dâhil) ya da suyun veya gübrenin miktarını artırmak. Örneğin, Çin’de 1400 ile 1800 arasındaki dönemde nüfus 85 milyondan 320-350 milyona, yâni neredeyse dörde katlanmıştı; bu artış, ekili toprakların hemen hemen aynı miktarlarda artırılması ve zâten ekili olan arâzilerin daha yoğun bir şekilde sürülmesi ve gübrenilmesi yoluyla desteklenmişti.⁶²

Yeni arâzileri tarıma açmak, , gerekli durumlarda vahşi hayvanlarla savaştan ve onları yerinden eden ve aynı zamanda dağlar, ormanlar ve çalılıklarda yaşayan “medenileşmemiş” insanlarla da savaştan insanların yeni topraklara yönelik göçünü de beraberinde getirirdi. Gerçi bâzı göçler, özellikle de eğer yeni topraklar seyrek bir şekilde yerleşilmiş veya zayıf bir şekilde

62 1400 ila 1850 arasında Çin’in nüfusunun büyüklüğü ve büyüme oranı üzerine çok sayıda bilimsel tartışma var. Ana hat 1953 yılında Ping-ti Ho tarafından oluşturuldu: *Studies on the Population of China* (Chicago: University of Chicago Press). Onu, Dwight Perkins takip etti: *Agricultural Development in China* (Chicago: Aldine, 1968). G. William Skinner 1850 yılı için genel olarak kabul edilen 420 ila 450 milyon arası rakamların yaklaşık 380 milyon kişiye düşürülmesi gerektiğini düşünürken (“Sichuan’s Population in the Nineteenth Century: Lessons from Disaggregated Data,” *Late Imperial China* 8, n. 1 [1987]: 1–80), F. W. Mote, 1600-1650 yıllarında ve sonrasında nüfusun daha önce düşünüldüğünden çok daha fazla olduğunu düşünüyor, bk. *Imperial China 900–1800* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), 743–47, 903–7.

savunulan yerlerse veya göç eden insanlar onları destekleyen imparatorlukların askerî gücüne sâhipse (Çin örneğinde olduğu gibi), diğerlerinden daha kolaydı. Yine de bâzı bölgeler, tüm niyetler ve amaçlar için yasak bölgelerdi; örneğin, Avrupalılar gözlerini pek uzak doğuya dikemezdi, çünkü bu topraklar zâten çeşitli güçlü göçebe topluluklar tarafından ele geçirilmişti: Türkler, Tatarlar ve Moğollar, hepsi de Avrupalı ve Asyalıların korkudan titremesine neden olmuştu.

Özetle, 1400 yılında dünyada yaşayan 380 milyon insanın neredeyse hepsi, hem kendilerini hem de hasadın bir kısmını vergi (devlete) ve kira (toprak sâhibine) olarak alan küçük bir yönetici elit sınıfını beslemek için yiyecek ve zanâat endüstrisine yönelik ham madde üreten kırsal bölge insanıydı. Köylü âileler genelde, hem kendilerinin kullandığı hem de kendilerinin üretmediği eşyâlara karşılık, yerel pazarlarda ticâretini yaptıkları tekstil ürünlerini eğirip dokurlardı ve zaman zaman, kısa bir süre sonra göreceğimiz gibi, tekstil ürünleri bâzı uzun mesâfeli ticâret çemberlerine dâhil olurdu. İyi iklim koşulları ve dolayısıyla daha iyi hasatların ardından köylüler âilelerini büyötmeyi düşünebilirdi;⁶³ özellikle de yakınlarda mevcut fazladan toprak varsa, ya da eğer hükûmet daha uzun mesâfeli göçleri teşvik edip onları kurtlardan veya kaplanlardan ve göçebe istilâcılardan koruyacaksa. Eğer nüfus, toprağın onu besleme kapasitesini aşarak çok fazla veya çok hızlı bir şekilde büyödüyse, bir çift kötü hasat, 1300'lerin erken yıllarında olduğu ve 1500'lerin son yıllarında ve 1600'lerin erken yıllarında birkez daha olacağı gibi, kıtlık ve epidemik hastalıklardan etkilenmede artış anlamına gelebilirdi.

Epidemik hastalıklar, kıtlık, savaş ve diğer hastalıklarla beraber beslenme düzeni ve kalori alımı, insanların ortalama yaşam süresini bugün olduğundan çok daha kısa tutuyordu. Doğu Asya'daki Çin'den ve Japonya'dan Avrupa'daki İngiltere'ye ve Almanya'ya kadar Modern Dönem öncesi dünyanın en zengin ve en gelişmiş bölgelerinin çoğunda beklenen yaşam süresi, 30 ila

63 Avrupa'da ve diğer yerlerde tarımla uğraşan köylü âilelerin büyüklüklerini sınırlandırmaya karar verip vermediği ve verdiyse bunu nasıl yaptığı, 4. Bölüm'de Endüstri Devrimi'ni tartışırken daha detaylı bir şekilde irdedeceğimiz önemli bir soru.

40 yıldır;⁶⁴ ya da bugün dünyanın gelişmiş bölgelerinin çoğunda olan sürenin yarısı. Bu yaşam süreleri elbette büyük oranda bebek ve çocuk ölüm oranlarının yüksek olmasından kaynaklanıyordu: Kadınlar çok fazla çocuk doğuruyordu ve bu çocukların yarısı eğer 15 yaşına kadar yaşarsa şanslıydılar. Çocukluk hastalıklarından kaynaklı ölümlerin tehlikesi bir kez ortadan kalktı mı, pek çok insan altmışlarına kadar yaşamayı umabilirdi -yâni, tabii elverişli tarımsal koşullar altında.

Kıtlık

1400 yılında yaşayan insanların çoğu için yiyecek kıtlığı, açlık, yokluk ve ölüm, hayatın acı bir gerçeğiydi. Böylesine felâketler için sâdece “doğal nedenleri” suçlamak, şüphesiz, aşırı zahmetsiz olur. Ancak o zaman diliminde dünyanın yüzde 80 ila 90’ı çok büyük bir köylü sınıfından mürekkepti; bunlar, kırsal bölgede yaşayıp toplum için yiyeceği ve endüstriyel ham maddeleri üreten; ve eğer kendi serbest ve temiz arâzine sâhip olacak kadar şanslı olan ve toprak sâhibine kira ve angarya hizmetleri biçiminde ödeme yapan küçük bir azınlığa dâhil değilse, her bir yıl hasadının belli bir bölümünü devletin temsilcilerine vergi biçiminde vermekle yükümlü olan insanlardı.⁶⁵ Avrasya’nın en yoğun nüfuslu bölgelerinin (yâni Çin, Avrupa ve Hindistan) büyük kısmında köylü âileler, devlete veya toprak sâhiplerine vergi ve kira olarak hasatlarının yarısını, hatta bâzen daha çoğunu bırakıyorlardı.⁶⁶

Köylü âileleri, iyi veya iyileşen zamanlarda bir ihtimal iki yakalarını bir araya getirebilirlerdi ve kendilerini kıt kanaat geçindirecek ihtiyaçlarını karşılayıp bir de vergi memuru ve kira tahsildarına karşı yükümlülüklerini yerine getirirdikten sonra, pazarda satılabilecek bir artı ürün üretebilirlerdi. Fakat hasadın

64 Bk. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), 36–40.

65 Avrupa’nın çoğunda Kilise de ürünlerinin onda birini talep ederek köylüleri “onda bir oranında vergilendirdi.” Manastırlar da büyük toprak sâhipleri olabiliyordu.

66 Bu durum, tam da medeniyetin kökenleriyle aynı zamanda ortaya çıktı ve 20. yüzyıla kadar yıllarca devam etti. Kısa ve okumaya değer bir tarih için bk. Ponting, *New Green History of the World*, özellikle 6. Böl.

yetersiz olduğu zamanlara ne demeli? “İyi” bir hükûmet veya “iyi” bir toprak sâhibi, her zamanki payını almanın köylü âilesini *asgarî geçim düzeyinin* altına düşüreceğinin farkına varabilir ve o yıl için vergileri ve kiralari düşürür veya iptal ederdi. Ancak eğer hükûmet veya toprak sâhipleri bunu yapamazsa (örneğin, eğer başkalarına ödeyecek borçları varsa) o zaman kıtlık başlardı. Hatta Japon toprak sâhipleri, köylülerin susam tohumlarına benzediğini söylemişlerdir: Ne kadar çok sıkarsınız, o kadar çok elde edersiniz. Üçüncü Bölüm’de daha ayrıntılı bir şekilde göreceğimiz gibi, 17. yüzyıldaki “küresel kriz” boyunca Avrasya’nın bir ucundan diğer ucuna, devletlerin hükümdarları savaşlarına para sağlamak için, alışılmadık soğuklardan dolayı hasatlar küçüldüğünde ve bunu takip eden kıtlıklarda köylüler birer birer öldüklerinde bile vergilerin toplanmasında diretmişlerdir.

Hülâsa, kırsal toplumlardaki kıtlıklar “doğal” olmaktan çok, “toplumsal” bir olguydu.⁶⁷ Bunu anlamak önemlidir, çünkü köylüler, toplumda hangi haklara sâhip oldukları ve hangi koşullar altında bunları dayatabilecekleri konusundaki fikirlerini, bu bağlam içerisinde geliştirmiştir. İncelemekte olduğumuz tarım dünyası, bundan dolayı, yönetici elitler tarafından oluşturulmamıştır; devlet temsilcileri, toprak sâhipleri ve kırsaldaki üretici köylüler arasındaki etkileşimlerin, anlayışların ve anlaşmaların (hem açık hem örtük) ve insan toplulukları ve doğal çevre arasındaki etkileşimlerin bir sonucu olarak meydana gelmiştir.⁶⁸

Azot Döngüsü ve Dünya Tarihi

1400 yılındaki dünya, az önce bahsettiğim “biyolojik eski rejimin” maddî kısıtlamaları tarafından sınırlandırılmıştı. Bu kısıtlamalardan en önemlileri, enerji ve özellikle azot ile fosfor olmak

67 Bu argümanın gelişiminin tam hâli için bk. Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford: Clarendon Press, 1981). Ayrıca bk. David Arnold, *Famine: Social Crisis and Historical Change* (New York: Basil Blackwell, 1988).

68 Köylülerin kendi dünyalarını yaratmadaki faillikleri üzerine bk. James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven, CT: Yale University Press, 1990). Benzer şekilde ilgi çekici bir örnek, Eugene Genovese tarafından Kuzey Amerika’daki siyâhî köleler hakkında yapılmıştır; Roll, *Jordan, Roll: The World the Slaves Made* (New York: Pantheon Books, 1974).

üzere besin maddeleri idi. Bu bölümde azotu inceleyeceğim, fosforu ise 6. Bölüm'de ele alacağım. Endüstri öncesi dünyada insanların çalışmak için ihtiyaç duydukları enerjinin; ısınmak, yemek pişirmek ve eşyâlarını yapmak için kullandıkları yakıtın, çoğunlukla biyokütle depolarından faydalanarak elde edildiğine (ağaçlar ve diğer bitkiler) zâten değinmiştim. Dünyanın bâzı bölgelerinde atlar, eşekler, katırlar ve diğer hayvanlar da toprağı sürüp eşyâları taşımışsa da insanlar, işlerin çoğunu kendileri yapardı.⁶⁹ Yelkenler, su çarkları ve yel değirmenleri de işlerin bir kısmını kolaylaştırdı, fakat özellikle tarımda, işlerin büyük kısmı insan ve hayvan kasıyla yapıldı.⁷⁰ Bir tarihçi bundan dolayı bu dünyaya "somatik bir enerji rejimi" (somatik, bedenle ilgili anlamına gelir) demiştir.⁷¹ Kasların oluşması ve hareket etmesi için (iş yapmak için) elzem olan iki şey, gıdalardan elde edilen enerji (yâni kalori) ve kas dokusunun inşâ edilmesi için gerekli amino asitlerin temelini oluşturan, olmazsa olmaz kimyâsal azottur.

İnsanlar (ve diğer hayvanlar), azotu, bitkileri tüketerek veya hayvansal proteinler (bitkileri tüketen hayvanları yiyerek) yoluyla elde eder. İşin teknik kısımlarına çok girmeden açıklarsak eğer; bitkiler, karbondioksit ve suyu, hayvanlar tarafından tüketildiğinde bir kalori enerjisi kaynağı karbondihidrata dönüştürmek için güneş enerjisinden istifâde ederken, klorofil denilen bir maddeyi kullanır. Bitkilerin, klorofil oluşturmak için kullandığı kimyâsal maddelerden biri de azottur. O olmadan, bitkiler klorofil oluşturamaz ve güneş enerjisini kullanabilir biçimlere dönüştüremez; bizim bildiğimiz şekliyle hayat, azotsuz var olamaz. İşte bu sebeple dünyada bitkilerin nasıl ve ne kadar büyüyeceğine karar veren temel etmen, azotun mevcûdiyetidir. Dolayısıyla, insanların ne kadar besin yetiştirip tüketebileceğine koyulan sınırlar da bununla ilintilidir.

Her ne kadar soluduğumuz havanın yüzde 78'i azottan oluşsa da ve azotun aşırı miktarda bol olduğunu ve hazırda mevcut olduğunu düşünsek de moleküler formda birbirine sıkıca bağlı

69 Vaclav Smil, *Energy in World History* (Boulder, CO: Westview Press, 1994), özellikle şu bölüm: "Limits of Traditional Farming," 73–91.

70 Vaclav Smil, *Energy Transitions: History, Requirements, Prospects* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2010), 48–50.

71 J. R. McNeill, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century* (New York: W. W. Norton, 2000), 12–13.

iki nitrojen atomundan oluşan atmosferik azot (N₂) genellikle reaktif değildir; soluk alıp veririz ve hiçbir şey olmaz. Bu moleköl biçimindeki azot, diğer maddelerle tepkimeye girmez ve bitkiler tarafından klorofil veya protein yapmak için kullanılamaz. Hayvanlar ve bitkilerce kullanılabilir olması için azotun reaksiyona girebilen ve diğer atomlarla birleşip özellikle bitkilerdeki klorofil ve amino asitler gibi farklı maddeler oluşturabilen tek bir atomdan (Nr) oluşması gerekir. Problem doğadaki reaktif azotun Nr mevcûdiyetinin sınırlı olmasıdır, çünkü reaktif azot doğal süreçler tarafından sâdece birkaç yoldan üretilebilir. Şimşekler N₂ molekölünün bağlarının parçalanması için gerekli enerjiyi sağlar; ölen ve çürüyen bitkiler kendi reaktif azotunu (Nr) toprağa yeniden bırakır ve bitkilerin baklagiller denilen bâzı türleri (örneğin; fasulye, bezelye, yonca) köklerine yapışan ve N₂'yi o bitkilerin doğrudan alabileceği Nr'ye dönüştüren bir bakteri formuyla simbiyotik bir ilişki geliştirmiştir. Yaşam süreleri boyunca insanlar ve diğer hayvanlar, enerjiyi ve besin maddelerini metabolize eder ve azot da dâhil olmak üzere atıkları dışkı ve idrar yoluyla vücutlarından uzaklaştırırlar; onlar da doğaya yeniden karışır. Biyologlar azotun bu kullanma, yeniden kullanma, birleşme ve ayrılma sürecine “azot döngüsü” adını verirler ve günümüzde artık biliyoruz ki azot döngüsü, küresel bir süreçtir.⁷²

Doğal çevredeki sınırlı reaktif azot kaynağı, çiftçilerin yetiştirebileceği besinlerin miktarı üzerine ciddi bir limit koyar ve çiftçilerin ve onların daha geniş çevrelerinin varlıklarını sürdürmek için çözmek zorunda oldukları önemli problemler yaratır. Çiftçiler yetiştirmek için bâzı tercih edilen bitkileri seçerler, çünkü bunlar insanlar tarafından tüketilebilir ve bu bitkiler bizlere enerji ve özellikle de protein ve kasın yapıtaşlarını oluşturan önceden oluşmuş amino asit formundaki azot gibi besin maddelerini sağlarlar. Ekinleri yetiştirmek, onları toplamak ve tüketileceği diğer yerlere taşımak, her bir mahsulle beraber azotu topraktan çıkarır. Eğer bu azot yenilenmezse, topraktaki azot tükenir ve en nihâyetinde de toprak, çorak ve tarıma elverişsiz bir hâle gelir.

72 Hugh S. Gorman, *The Story of N: A Social History of the Nitrogen Cycle and the Challenge of Sustainability* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2013).

Çiftçiler yıldan yıla aynı toprağı ekmek ve yeni bâkir topraklara taşınmak zorunda kalmamak için, topraklarındaki besin maddelerini nasıl ikame edeceklerinin bir hâl çâresine bakmak zorundaydılar. Toprak biliminde 19. ve 20. yüzyıllarda gerçekleşen gelişmelerden önce çiftçiler, bu besin maddelerinin neler olduğunu tam anlamıyla bilmiyordu; ancak deneme-yanılma yöntemiyle ve arâzilerinin verimini (çoğunlukla) devam ettireceğini sezinledikleri maddeleri keşfettiler. Avrupalı çiftçiler, üç yıllık döngüler hâlinde arâzilerini rotasyonlu bir biçimde kullandıkları “üçlü tarla” sistemini kullanıyordu; arâzinin üçte birini nadasa bırakırken, bir diğer üçte birinde hayvanların otlanmasına (ve dışkılamasına) izin veriyorlardı ve kalan üçte birinde de tarım yapıyorlardı. Asyalı çiftçiler arâzi parçasını yıldan yıla sürüp ekiyorlardı fakat arâzilerinin verimliliğini sürdürmek için arâziye “yeşil gübre”ye (doğranmış baklagiller) ilâveten hayvan gübresi ve insan dışkısını (çoğunlukla şehirlerden toplanırdı) nasıl ekleyeceklerini öğrenmişlerdi. Orta Meksika’daki Aztek çiftçileri, göl diplerinden azot zengini çamuru çıkartıyorlardı. Kısacası, biyolojik eski rejimdeki çiftçiler, özenli geri dönüşümcüler olmalıydı.

Sadede gelirsek, biyolojik eski rejimde, doğal süreçler mevcut reaktif nitrojeni sınırlandırırdı ve bu durum da insanlar için hem mevcut enerji kaynaklarını hem de besin maddelerini kısıtlardı. 1400 ila 1800 arasındaki dönem boyunca çiftçiler ve onların hükümdarları, genellikle daha çok tarım alanı açmak için ormanları ortadan kaldırarak (ve daha az ölçüde, var olan toprakları daha yoğun bir şekilde ekip biçerek), insanlar için mevcut besin arzısını artırmaya yönelik çok çaba sarfettiler.⁷³ 1400’den 1800’e kadar geçen dört yüz yılda, tüm dünyada, ama daha çok ılıman bölgelerde, insanlar ekilebilir arâzilerin miktarını, 180 milyon hektardan 540 milyon hektara çıkartarak neredeyse üçe katladı ve dünya nüfusu da hemen hemen eşit bir oranda büyüyerek 380 milyondan 950 milyona yükseldi.⁷⁴ 6. Bölüm’de göreceğimiz gibi, 20. yüzyılın erken yıllarında azotlu gübreyi sentezlemek için bir yolun bulunması, bitkileri besleyecek reaktif azotun mevcûdi-

73 Michael Williams, *Deforesting the Earth: From Prehistory to Global Crisis* (Chicago: University of Chicago Press, 2003).

74 Marks, “*Exhausting the Earth.*”

yeti üzerindeki doğal sınırlandırmaları kaldırdı; daha büyük bir gıda arzıyla beraber, sâdece bir yüzyılda dünya üzerindeki insan nüfusu 1.6 milyardan 7 milyarın üzerine yükseldi ve endüstriyel biçimde üretilmiş reaktif azot (siz de yakınınızdaki yapı marketten gübre torbalarında satın alabilirsiniz) doğal süreçler tarafından ortaya çıkarılan miktarı aştı.

Epidemik Hastalıklar

Biyojik eski rejimi oluşturan dünyanın yüzde 80 ila 90'ı köylü sınıfıydı (Çin'de, Hindistan'da, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde veya Orta Amerika'da fark etmeksizin); yöneten, savaşan, ve killik eden ve ticâret yapan seçkinleri, bu köylü sınıfı beslerdi. Bir tarihçinin deyişiyle, köylü sınıfı böylece, toprak sâhipleri ve devlet gibi onların sırtından geçinen çeşitli formlardaki insânî "makro parazitlerin" oluşmasına imkân sağlamıştı. Buna ilâveten, tüm bir insan nüfusu *mikro parazitlerin* taşıdığı epidemik hastalıklara mâruz kalırdı (örneğin, Kara Veba'nın bakterisi, çiçek veya grip virüsleri, dang humması veya dizanteriye yol açan bakteriler ve o zamandan beri mutasyona uğradıkları ve ortadan kayboldukları için günümüzde teşhis edemediğimiz hastalıklara sebebiyet veren tüm diğer mikrop ve patojenler).⁷⁵

Elbette hem şehir hem de kırsaldaki zenginler epidemik hastalıklardan kaynaklanan ölümlerden kaçınmak için köylülerden veya şehirlerdeki ve köylerdeki yoksullardan daha fazla imkâna sâhipti, ancak epidemiler tüm popülasyonu etkileyebiliyordu ve etkiledi de. Epidemik hastalıklar dünyayı da dolaşırdı: Çiçek hastalığı ve kızamığın Avrupa'daki çıkış noktasından Çin'e yayıldığı, Çin'deki Han İmparatorlukları Dönemi'nin ve Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün hemen sonrasındaki dönemde olduğu gibi, ticâretin ve medeniyet merkezleri arasındaki temasların yavaşlığından dolayı, bu, en başta yavaş bir şekilde gerçekleşirdi. 13. yüzyılda dünya uzun mesâfeli ticâret yoluyla birbirine daha da bağlı bir hâle geldikten sonra, tek bir epidemik hastalık, Avrasya kıtasının bir ucundan diğer bir ucuna çok daha hızlı bir şekilde taşınabilirdi -ve taşındı da: Kara Veba, Doğu Asya'dan

75 Makro ve mikro parazitler kavramı, William McNeill tarafından geliştirilmiştir: *Plagues and Peoples* (New York: Anchor Books, 1976).

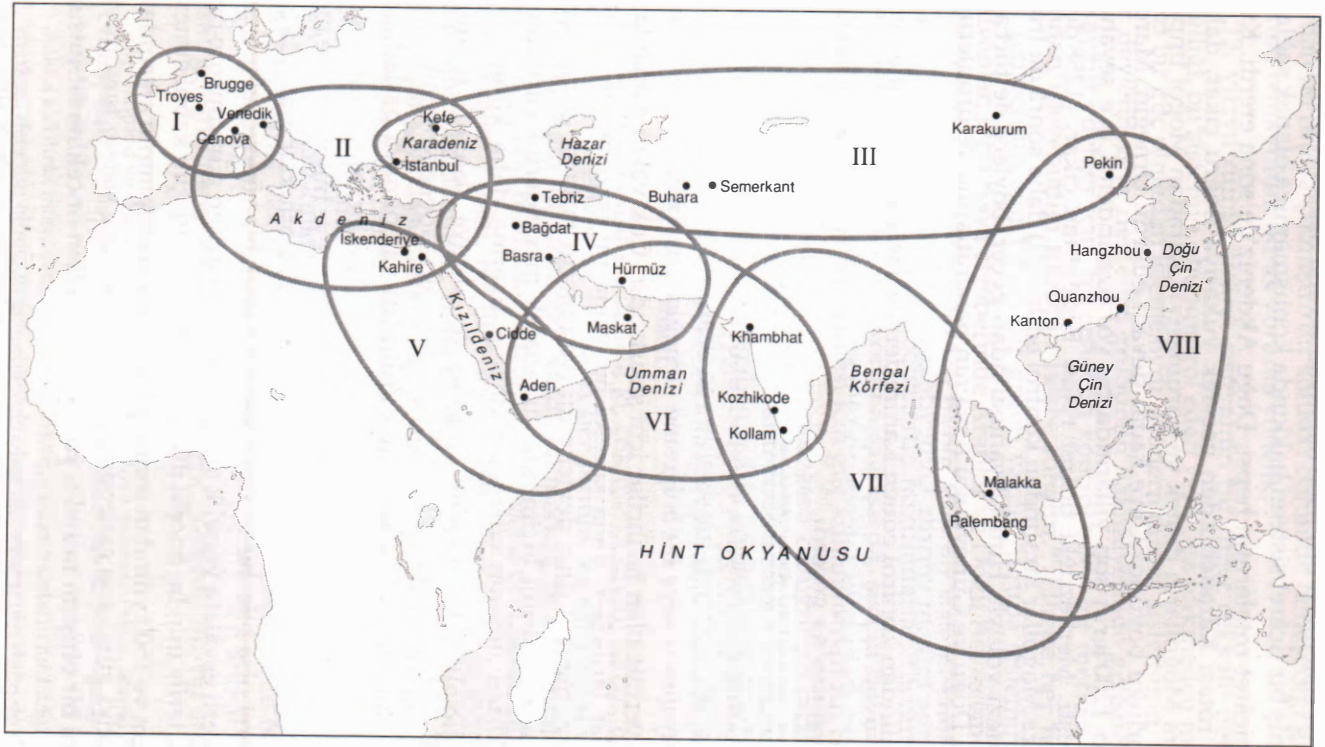
Avrupa'ya birkaç yıl içinde yayıldı ve bir kez Avrupa'ya geldi mi neredeyse bütün bölgeyi geç 1347'den 1350'ye kadar üç yıl içerisinde tamâmen sardı. Kara Veba'nın Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna nasıl ve neden bu kadar hızlı bir şekilde taşındığını ve sonrasında da Avrupa içerisinde yayıldığını anlamak için, Avrasya'nın çoğu bölgesini birbirine bağlayan ve malların, fikirlerin ve mikropların kıtanın bir ucundan diğer ucuna kadar seyahat etmesini mümkün kılan ticâret ağlarını anlamak zorundayız.

Yaklaşık 1400'lerde Dünya ve Onun Ticâret Sistemi⁷⁶

Eski Dünya -Avrasya kıtası ve Afrika- 14. yüzyıl boyunca üç büyük alt sistemdeki sekiz birbirine bağlı ticâret kuşağı tarafından bağlanmıştı.⁷⁷ Doğu Asya Alt Sistemi, Çin ve ekvatorial Güneydoğu Asya'daki Baharat Adaları'nı Hindistan'a bağlardı; Orta Doğu-Moğol Alt Sistemi, Doğu Akdeniz'den Orta Asya ve Hindistan'a kadar Avrasya kıtasını birbirine bağlardı ve Fransa'daki Champagne Bölgesi'ndeki ticâret fuarlarının ve İtalyan şehir devletleri Cenova ve Venedik'in ticâret rotalarının merkezinde olduğu Avrupa Alt Sistemi, Avrupa'yı Orta Asya'ya ve Hint Okyanusu'na bağlardı. Dahası bu alt sistemler, Kuzey ve Batı Afrika'nın Avrupa ve Orta Doğu alt sistemleri ve Doğu Afrika'nın da Hint Okyanusu Alt Sistemi'yle örtüşüyordu.

76 Bu ifâde şimdilik Amerika'yı, Güney Afrika'yı ve Okyanusya'nın çoğunu kapsamaz.

77 Bu tanımlama, Janet Abu-Lughod'a dayanmaktadır: *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350* (New York: Oxford University Press, 1989). American Historical Association'da kitapçık hâlinde bir özet mevcuttur: *The World System in the Thirteenth Century: Dead-End or Precursor?* (Washington, DC: American Historical Association, 1994).

Harita 1

Alt sistemleri birbirine bağlayan üç ana ticâret rotası, bütünleşmiş bir ticâret sistemi hakkında konuşmamıza olanak sağlar: Bu ticâret rotalarının hepsi, Doğu Akdeniz’de sona ererdi. Kuzey rotası Karadeniz’den geçerek yukarıya doğru çıkar, daha sonra Moğolların destek ve korumasıyla karadan Moğol İmparatorluğu boyunca Çin’e kadar devam ederdi. Örneğin, Marco Polo 1200’lerin son yıllarında bu yol üzerinden Çin’e seyahat etmişti. Merkezdeki ticâret rotası Bağdat’tan çıkar, (1258’den sonra Moğollar tarafından kontrol edilmişti) daha sonra da İran Körfezi yoluyla Hint Okyanusu’ndan geçer, böylece de tüccarlara Doğu ve Güneydoğu Asya’nın baharatlarına ve ürünlerine ulaşma imkânı verirdi. Güneydeki rota Memlûk İmparatorluğu tarafından kontrol edilen Kahire’den başlar, karadan güney yönünde Kızıldeniz’e kadar devam eder ve buradan da yine Hint Okyanusu’na geçerdi.

13. yüzyılda Afro-Avrasya’nın büyük kısmını birbirine bağlayan bu ticâret sistemi, birkaç nedenden dolayı dikkate değerdir. Birincisi, herhangi bir şekilde var olmuş olması bile, dikkatlerini dünyanın o veya bu bölgesine -örneğin Çin, Hindistan ve Fransa- vermiş olan tarihçiler için şaşırtıcıdır. Çok yakın zamanlara kadar tarihçiler, daha küresel bir yaklaşım tarzı benimsemek-tense, mevcut ulus devletlerini (ve onların tarihsel gelişimlerini) analiz birimi biçiminde kullanarak mesleklerini yürüttüler. 1500’den itibaren süregelen dönem üzerine daha küresel bir perspektifin öncülüğünü yapmış ve “dünya sistemi” terimini icat etmiş tarihçiler bile, dünya sisteminin sâdece Kolomb’un ve da Gama’nın yolculuklarının ardından var olmaya başladığını iddia ettiler; ondan öncesinde imparatorluklar, aralarında, eğer varsa, çok az etkileşimde bulunarak yerküreye hükmetmeye me-yilliydiler.⁷⁸ Öne sürdükleri şey, bu imparatorluklar arasında bir ticâret olsa bile, bu ticâretin sâdece küçük bir yönetici elite özel, değerli eşyâlara yönelik olduğuydu. Bu yüzden günümüzde pek çok tarihçinin bu önceki dünya sisteminin varlığını kabul etmesi, onun ve 1500 yılından sonra gelişen dünya sisteminin arasındaki ilişkiyi gündeme getirmiştir: 1500 yılı sonrası sistem tamâmıyla yeni bir oluşum muydu, yoksa kendisinden öncekine âit unsur-

78 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, 3 C. (New York: Academic Press, 1974–89).

lardan mı ortaya çıkmıştı? Bir sonraki bölümde netleşeceği gibi, benim temâyülüm ikinci yorumu yönelik.⁷⁹

13. yüzyıl dünya ticâret sisteminin bir diğer dikkate değer özelliği, bu sistemin onu kontrol eden veya ona hükmeden merkezî bir güç olmadan işlemesiydi. Modern dünya sisteminin, tek bir devletin veya devletler grubunun hâkimiyetinde geliştiğini tasavvur edenler için, bir sistemin kontrol eden bir merkez olmadan işleyebildiği fikri, bir nezbe tuhaftır.⁸⁰ Elbette her ticâret çemberinin ağır basan bir grubu vardı (Avrupa sisteminde İtalyanlar, Orta Asya çemberinde Araplar ve Doğu Asya çemberinde Çinliler) ancak bunlardan hiçbirisi tüm bir sistemi kontrol etmiyordu. Nitekim, çeşitli bölgelerde hükümdarlar; tüccarlar, karavanlar ve gemiler için koruma sağlasa da, sistem boyunca metâların akışının devam etmesi için güç kullanılmıyordu. Hükümdarların çoğu, aslında ticâretin değerli olduğunun farkına varmıştı (özellikle de onu vergilendirebildiklerinde) ve bundan dolayı, altın yumurtlayan tavuğu, dünyanın diğer bölgelerinden gelen tüccarların mallarını cebren almaya çalışarak öldürmemek için, onu teşvik edip korudular.

14. yüzyıldaki dünya, demek ki, çok merkezliydi: Birçok bölgesel sistemi içeriyordu, bunların her birinin, kendi yoğun nüfuslu ve zengin bir “merkezi” vardı, bu merkez, ona tarımsal ve endüstriyel ham maddeleri sağlayan bir *çeper*le çevrelenmişti ve bu merkezlerin çoğu, bir diğerine ticâret ağları yoluyla gevşek bir biçimde bağlanmıştı. Buna ek olarak, hikâyemizin epey geç zamanlarına, yaklaşık 1800’e kadar, yâni çok gelişmiş bir merkez ile gelişmemiş bir *çeper*in olduğu bir küresel sistem oluşturma sürecinde Avrupalıların, yerkürenin çoğunu sömürgeleştirmek için gerekli unsurları kullanıma soktuğu zamana kadar, dünyanın çok merkezli olarak kaldığını ileri süreceğim. O zamanda bile bâzı bölgeler (özellikle Doğu Asya’nın bâzı bölgeleri), tam anlamıyla sömürgeleştirilmeye karşı oldukça direnç gösterdi. Biz bu anla-

79 Abu-Lughod ve Wallerstein, 1500 sonrası dünya sisteminin, daha önceki dönemle ilişkili olmayan ve Avrupalılar tarafından yaratılan bir şeymiş gibi değerlendirir.

80 Aslına bakılırsa internet devâsâ, kompleks organizasyonların herhangi bir merkezî denetim olmadan gelişebileceği olasılığına karşı bizi daha da duyarlı hâle getirmelidir. Örneğin, bir web sitesi yaratmak için bir alan adı almak hâricinde, hiç kimsenin iznine gerek yoktur.

tiya devam ettikçe, dünyayı tek bir merkezin hükmettiği şekilde değil de çok merkezli olarak tasavvur etmenin önemi daha net gelecektir. Şimdilik şunu söyleyelim: Çok merkezli bir dünya fikri, bizi, sâdece Avrupa'dan değil, dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen fikir ve eylemlere alıştıracaktır. Kısacası bu, Avrupamerkezci olmayan bir dünya anlatısının çok önemli bir parçasıdır.

Son olarak, yaklaşık 1300'deki Afro-Avrasya Sistemi'ne bir "dünya sistemi" denilmektedir; bunun nedeni, onun tamı tamına tüm dünyaya yayılmış olması değil, belirli herhangi bir bölgeden daha büyük olmasıydı.⁸¹ Dahası, o, her bakımdan bir dünya sistemiydi; çünkü dünyanın insanların ticâret yaptığı ve bu nedenle ne kadar az olduğu fark etmeksizin birbirleri hakkında bir şeyler bildiği bölgelerini kapsıyordu. Şüphesiz Afro-Avrasya Ticâret Sistemi'ne henüz bağlanmamış olanlar, Amerika Kıtası ve orada müstakilen ortaya çıkmış imparatorluklar veya Avustralya ve Pasifik adalarıydı; dünyanın bu bölgeleri hakkında bildiğimiz bâzi şeyler, 2. ve 3. bölümlerde ele alınacaktır.

*

Dünyayı tanımlamak için çeşitli bölgesel sistemler arasındaki bağlantılara odaklanarak kullanmış olduğum metot, ticâretin ve tüccarların bu bağlantıların oluşmasındaki önemini gösterir. Tüccarların ve ticâretin bir dünya sistemi yaratmadaki rolleri elbette önemliydi ve son zamanlardaki bir çalışmanın göstermiş olduğu gibi, kakao ve pamuk gibi metâları dünyanın bir bölgesinden bir diğerine çeken, kültürel bir biçimde oluşturulmuş tüketici talepleri de öyleydi.⁸² Diğer bölümde daha ayrıntılı bir

81 Immanuel Wallerstein kapitalist "dünya-sistemi" (tire ile) *The Modern World-System*, 1. C., *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York: Academic Press, 1974)'nin 15. sayfasında tanımlar. "Dünya-sistemi" terimini özellikle onun ilk olarak Avrupa'da ortaya çıktığını daha sonra da 1492 yılından itibaren Avrupalılar tarafından dünya çapında yayıldığını öne sürdüğü dünya-sistemi anlamına gelir. "Dünya sistemi" teriminin diğer kullanımları (tiresiz) benzer fakat farklı bir şeyi gösterir; örneğin benim târif ettiğim "çok merkezli" dünya sistemi gibi (örneğin, Avrupalılar tarafından yaratılmamış, içine nüfuz edilmemiş veya ille de onlar tarafından kontrol edilmeyen bir "dünya").

82 Bu literatüre genel bir bakış ve onun küreselleşme anlatılarını oluşturmakla bağlantısı için bk. Lynn Hunt, *Writing History in the Global Era* (New York: W. W. Norton, 2014), 61–72.

şekilde göstereceğim üzere ticâret, sâdece dünyanın çeşitli bölgelerinin en iyi şekilde ürettikleri veya topladıkları şeyleri satmalarına olanak sağlamıyor, aynı zamanda tüccarlar da develeri veya gemileri mallarını taşıırken fikirler, kitaplar ve objeleri yapmak için kendi kafalarında taşıdıkları metodlar ile beraber kültürel ve teknolojik değiş-tokuş kanalları olarak hizmet ediyorlardı.⁸³ Ayrıyeten, dünyanın 1300'lerin ortalarındaki Kara Veba tecrübesini incelerken görebildiğimiz gibi, bunun ardından çoğu Avrupalı ortak bir hastalık rezervini paylaştı, epidemik hastalıklar ve ölüm, askerler ve savaş da ticâret rotalarını takip ediyorlardı.

Kara Veba: 14. Yüzyıl Ortasının Konjonktürü

1300'lerin ortalarından sonuna kadar devam eden dönem, dünya tarihinde ciddi bir kriz dönemiydi. Avrasya'nın büyük kısmının bir araya gelmesinde bir yapıştırıcı vazifesi gören Moğol İmparatorluğu'nun 1350 yılı civârındaki çöküşü bu krizin bir parçasıydı ve hıyarcıklı veba olarak da bilinen öldürücü bir epidemik hastalık olan ve 1300'lerin ortalarında on milyonlarca insanı öldüren Kara Veba'nın tahribatı da öyle. Kara Veba'nın meydana gelmesinin nedenleri, ne zaman ve nasıl olduğu karmaşıktır ve tartışılabilir; ancak sonuçları değil: "Kara Veba, 14. yüzyılın ortalarında o bölgeleri ilk defa vurduğunda Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki tüm insanların tahminen yüzde 40 ila 60'ını öldürmüştü."⁸⁴ Bunun nasıl ve neden olduğunu daha iyi anlamaya, giriş kısmında söz edilen kavramsal "konjonktür" aracını kullanarak başlayabiliriz.

Hıyarcıklı vebaya bir basil (yâni hastalık yapıcı bakteri [*Yersinia pestis*]) neden olur; 2013 yılındaki bir çalışma; hıyarcıklı vebanın, ortaya çıktığı Tibet Platosu'ndaki bir "büyük patlama"da (bir "saçaklanma"da), Moğol ordularının Çin'in ve Moğolistan'ın çeşitli bölgelerine yayacağı dört silsile hâline geldiğini

83 Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World That Trade Created: Society, Culture, and the World Economy, 1400 to the Present*, 3. bas. (New York: Routledge, 2015).

84 Monica H. Green, "Editor's Introduction to 'Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death,'" *Medieval Globe* 1 (2014): 9. Bu girişte Green, son zamanlardaki mikrobiyolojik araştırmaların çözüme kavuşturduğu ve hâlâ ek araştırmalara açık alanlar dâhil olmak üzere, Kara Veba'nın bilinenleri ve bilinmeyenleri hakkında genel bir bakış sağlar.

gösteriyor.⁸⁵ Basil vebas, çeşitli türdeki kemirgenler tarafından taşınır ve onları ille de öldürmese de sürüngenlerle, onların dışkılarıyla veya enfekte olmuş kemirgenleri ısırarak pirelerle doğrudan temas hâlinde insanlara geçtiğinde ölümcül olabilir. Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Asya'ya yayılmadan önce veba, 13. yüzyılın erken zamanlarında, Çin'in kuzeyine, güneyine ve güneybatısına fâtihi Moğol askerlerinin vücutlarında veya ikmal malzemelerinde taşınarak, büyük olasılıkla Çin'in birkaç bölgesini kırıp geçirmişti. Vebanın, batıya, Avrupa'ya doğru, onu Çin'e yayan Moğol birlikleri yoluyla mı, Orta Asya'yı Akdenize'ye bağlayan ticâret rotaları üzerinden mi, yoksa Hint Okyanusu üzerindeki nakliye rotaları üzerinden mi yayıldığı kesin değildir.⁸⁶ Her halükârda batıya doğru yayıldı; zîra Moğollar ve onların müttefikleri Avrasya'nın doğusunu, ortasını ve batısını bağlayan ticâret rotalarının içinde yer alıyordu.

Veba 1347'de Avrupa'ya nasıl aktarılmış olursa olsun, onun hızlı ve tehlikeli bir şekilde yayılması için gerekli şartlar oluş-

85 Mevcut kanıtların analizi ve sentezi için bk. Robert Hymes, "Epilogue: A Hypothesis on the East Asian Beginnings of the Yersinia pestis Polytomy," *Medieval Globe* 1 (2014): 285–308. Hymes'in makalesi Çinli mikrobiyolog Yujun Qui ve tarihçi Cao Shuji tarafından yapılan ve çığır açan fakat az bilinen araştırmaya dayanır.

86 Paul D. Buell, "Qubilai and the Rats," *Sudhoffs Archiv: Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte* 96, n. 2 (2012): Buell, McNeill (Plagues and Peoples, 4. Böl.) tarafından sunulan temel analize ters düşerek, vebanın Çin'den Avrupa'ya Moğollar üzerinden yayılmış olamayacağını iddia eder. Ben, vebanın Çin üzerinden Avrupa'ya yayılmasının akla uygun olduğunu, hiç olmazsa da muhtemel olduğunu düşünüyorum. Günümüzde Çin'in Yünnan diye bilinen Güneybatı bölgesinin daha sonra veba deposu olduğu anlaşıldı ve 8. yüzyıldan itibaren Yünnan kendi ticârî dünyasının merkeziydi -"Güney İpek Yolu" ve Tibet üzerinden Hint Okyanusu'na ve Orta Asya'ya bağlanıyordu. Bk. Bin Yang, "Horses, Silver, and Cowries: Yunnan in Global Perspective," *Journal of World History* 15, n. 3 (2004): 281–98. Robert Hymes de Tibet-Çinghay Platosu'nda ortaya çıkan, galip Moğol orduları tarafından Çin'e daha sonra da Çin'den Avrupa'ya yayılan veba hakkında güçlü deliller gösterir (Hymes, "Hypothesis"). Kezâ Monica Green de vebanın nasıl Çin'den Avrupa'ya geçtiğini çözme konusundaki tüm bilinmeyenleri kabul eder fakat der ki, "mikrobiyoloji onun [veba] hareket ettiğini net bir şekilde gösterir... Y. pestis'in Tibet-Çinghay Platosu'ndan çok uzak bölgelere yayılmasını kolaylaştıran hayvancılık ve uzun-mesâfe ticâretinin yaygın uygulamaları, henüz keşfedilmediler. Ancak [veba] yayılmıştır ve şu kesindir ki, bunun farkında olmamış olabilirlerse bile bundan insanların faaliyetleri sorumludur." (Green, "Editor's Introduction," 12, 15).

muştı. Birincisi, taşıyıcı kemirgen popülasyonu Avrupa'nın şehirlerine olduğu kadar, kırsalına da yerleşmişti - nedeni ne olursa olsun, siyah fare (*Mus rattus*) insanların evlerinin tavan aralarına ve çatı kirişlerine yerleşmişti. İkincisi, Avrupa'nın nüfusu yaklaşık MS 1000'den 1300'lere geldiğinde belirginleşen arâzi ve yakacak için orman kıtlığıyla beraber önemli miktarda artmıştı. Ayrıca, uzayan ve sertleşen kışlar ve daha kısa tarım sezonlarıyla beraber iklim kötüleşmişti ve bu durum nüfus üzerinde baskı kuruyordu. Avrupa'daki koşullar herhangi bir tür hastalık için uygundu: Eğer veba olmasaydı, bu başka bir şey olabilirdi; belki de aynı yer ve zamanda olmazdı ama şüphesiz çıra yerleştirilmişti, onu alevlendirmek için gereken şey, tek bir kıvılcımdı. Bunun veba olmasına ve hızla yayılmasına, kuvvetle muhtemel, Moğolların Karadeniz ve çevresindeki askerî faaliyetleri neden olmuştu.

Avrupalılar, şehir devletleri Ceneviz'den ve Venedik'ten gelen İtalyan tüccarların faaliyetleri tarafından bağlanan bölgesel bir ticâret ağı oluşturmuşlardı. Yine de bir diğer durum olmasaydı, veba Avrupa'ya yayılmayabilirdi. Karadeniz'de yer alan ticâret şehri Kefe (Caffa/ Kaffa), Avrupa ötesi ticâret rotalarının arasındaki bağlantı noktasıydı: Çin'den gelen ticâret kervanlarının batıdaki son durağı, Venedik ve Ceneviz gemileri tarafından yürütülen ticâretin doğudaki sınırıydı; görünen o ki, her iki taraf da Aralık 1346'da Kefe Limanı'na yanaşmıştı. O zamanlarda Kefe, bir Moğol hanının güçleri tarafından kuşatma altına alınmıştı ve Moğol birlikleri arasında veba patlak vermemiş olsaydı ve veba çoğunu öldürüp prensi geri çekilmeye zorlamasaydı, şehir düşebilirdi. Veba da pireler, kemirgenler veya evlerine dönmek üzere olan gemilerine binen enfekte olmuş İtalyanlar olmasaydı, durabilirdi. Evlerine Aralık 1346'da ulaştıklarında, veba Avrupa'ya salıverildi ve daha önceden kurulan ticâret rotaları, özellikle de nakliye yolları vâsıtasıyla veba, diğer şehirlere hızla yayıldı. Veba artık sâdece Avrupa'daki evlerde yaşayan siyah sıçanlar tarafından insanlara yayılmayacaktı; enfekte olmuş insanlar da vebayı öksürerek doğrudan diğerlerine yayabilirdi. Veba Avrupa'yı, Orta Doğu'yu ve vebanın İskenderiye'ye doğru ilerleyen ceset dolu bir gemiyle beraber ilk defa 1347'de Mısır'a ulaştığı Kuzey Afrika'yı perişan etti. Oradan Nil Nehri'nin yukarısında çiftçilik yapan topluluklara ve Kahire'ye yayıldı; yol boyunca da Mısır'ın kırsal bölgelerinin nüfusunu azalttı ve sulama

sistemlerini felce uğrattı.⁸⁷ 1350'lere gelindiğinde veba, İsveç'e kadar ulaşmış ve sonrasında da o kış, taşıyıcılarını öldürmeden ve kendini tüketmeden önce Moskova'ya ulaşmıştı.

Kıtlik gibi veba da yalnızca "doğal" bir olgu değildi; bunun yerine, dünya ve onun tarihi üzerinde bu denli büyük bir etkiye sâhip olması için bir sürü koşulun (bir *konjonktürün*) bir araya gelmesi gerekiyordu. Sâdece birkaç yıl içinde Avrupa'nın nüfusu büyük bir hızla 80 milyondan 60 milyona düşerken, Çin'de 1350'lerdeki ve 1360'lardaki bir iç savaşla birleşen veba, 1200 yılında 120 milyon olan nüfusun 1400'e kadar 85 milyona düşüşünü seyretti. Veba, Akdeniz dünyasını da kasıp kavurdu. Her ne kadar bunu teyit edecek az sayıda rapor olsa da veba, büyük bir ihtimalle İslâm dünyasını, Hindistan'ı ve bozkırdaki göçebe Moğol halkını da kırıp geçirmişti.⁸⁸

Ölenlerin sayısı yüksekti ve bu durum yaşayanların belleğine kazınmıştı. Ancak, köy yollarındaki yüksek ceset yığınlarının, gömülmek için arabayla taşınanların veya ateşe verilen sallarda denize doğru itilenlerin oluşturduğu dehşete rağmen, 50 yıl sonra 1400'de yaşayanların, dünya ticâret sisteminin çeşitli bölgeleri arasındaki ticâret epey yavaşlamış olsa da ve daha sınırlı veba salgınları birkaç yüzyıl daha tekrarlasa da, daha çok ve daha iyi arâzileri, daha çok yakacakları ve her türden daha fazla kaynağı vardı. Kara Veba'nın hikâyesi bundan dolayı sâdece epidemik bir hastalığın insan nüfusu ve tarihin gidişatı üzerindeki etkisini göstermez, aynı zamanda dünya bölgelerinin çok erken bir zamanlı bağlanmışlığını da gösterir. Ticâret rotaları sâdece malları, insanları ve fikirleri değil, korkunç hastalıkları da taşımıştır.

Sonuç: Biyolojik Eski Rejim

Hem makro hem de mikro parazitlerden kaçan veya onlardan dolayı ölen insanların bu dengeleyici hareketine (hepsi de be-

87 Stuart Borsch, "Plague Depopulation and Irrigation Decay in Medieval Egypt," *Medieval Globe* 1 (2014): 125–56.

88 Michael Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977). En güncel bilimsel araştırmalar için 2014'ün sonunda *The Medieval Globe*'ün ilk özel sayısında, "Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death" başlığı altında yayımlanmış makalelere bakınız.

sin maddelerini ve insanların kendileri için toplayıp yetiştirebilecekleri yiyecekleri sınırlandıran çevresel koşullar bağlamında olan; köylülerin sırtından geçinen elitler, göçebe istilâcılarını savuşturan veya onlara mağlup olan medeniyetler ve hem şehir sâkinleri hem de göçebelerin arasında çoğalan ve sonrasında onları öldüren mikroplar) “biyolojik *ancien* rejim” veya “biyolojik eski rejim” denmiştir.⁸⁹ Bu dünyada (sâdece 1400 yılının dünyası değil, ayrıca ondan önceki bin yılların ve hatta sonrasında 19. yüzyıla kadarki dönemin dünyası [5. Bölüm’de göreceğiz]), insan nüfusu, büyük oranda, doğal çevrede yaşıyordu ve onun insan faâliyetlerine sunduğu olanaklara ve koyduğu sınırlandırmalara çok dikkat etmeliydi. Hülâsa, insan nüfusu, birkaç örnek dışında⁹⁰ veya biyolojik eski rejimi yıkıp yeni olanaklar ortaya çıkaran bu kitapta sonra ele alınacak daha sonraki gelişmelere kadar, toplumun ekolojik temelini tehdit edecek ölçüde çok veya hızlı bir şekilde büyümedi.

Tarım bütün topluma sâdece yiyecek değil, mevcut herhangi bir endüstri, özellikle de tekstil için ham madde de sağlıyordu. Çin’de ve Hindistan’da pamuk ve ipek; Kuzey Avrupa’da ise yün önde geliyordu ve bunların hepsi çiftliklerden gelen ham maddelerdi. Isınmada olduğu gibi bu materyalleri işlemede de kullanılan yakıt ormanlardan sağlanıyordu. Bu bakımdan biyolojik eski rejim organikti; yâni, yiyecek için besinlerin ve yakacak için ağaçların büyümesi, güneş enerjisine bağlıydı.⁹¹ Biyolojik eski rejim, bu yüzden, insanların bir dizi olanağını ve tarihini sınırlandırmış bir düzendi, çünkü neredeyse tüm insan faâliyetleri, yıllık güneş ışınlarının sağladığı *yenilenebilir* enerji kaynaklarına bağlıydı.

Tüm canlılar, enerji için yiyeceğe, yaşam için besin maddelerine ve daha büyük nüfusları desteklemek için her ikisine de artan miktarda ihtiyaç duyar. Aslında tarım, insanların doğal süreçleri zaptetmesine ve o enerjiyi insan nüfusuna doğru kanalize etmesine olanak sağlamıştı. Biyolojik eski rejimde tarım, bir tür ekosiste-

89 Bu terim hem Braudel, *Civilization and Capitalism*, 1. C., 70–72, hem de Ponting, *New Green History of the World*, Böl. 12., tarafından kullanılmıştır.

90 Örnekler için bk. Ponting, *New Green History of the World*, Böl. 1, 5, ve 17.

91 E. A. Wrigley, *Continuity, Change, and Chance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990)

mi (diyelim ki, orman veya çayır) besin enerjisini insanlara daha verimli bir biçimde yönlendiren başka bir ekosisteme (diyelim ki, çavdar veya buğday tarlaları, pirinç tarlaları, balık havuzları veya yılan balığı savakları) dönüştüren ve insanların onun vâsıtasıyla çevreyi değiştirdiği başlıca araçtı. İnsan nüfusunun büyüklüğü, bu nedenle, mevcut arâzi miktarı ve insanların bu arâziden kendi amaçları için topladığı azot gibi besin maddelerini ve enerjiyi kullanma kabiliyeti tarafından sınırlandırılmıştı.

Bâzı tarihçilerin düşündüğü gibi, yaklaşık 1300'e gelindiğinde Avrasya dünyasının nüfusu ekolojik limitleri zorluyor olsun ya da olmasın, Kara Veba, özellikle Çin'de ve Avrupa'da olmak üzere dünya nüfusunu sert bir biçimde azalttı. Daha sonra, yaklaşık 1400'den itibaren, dünyadaki insan nüfusu tekrardan artmaya başladı ve göreceğimiz gibi bundan 400 yıl sonra tekrar biyolojik eski rejimin koyduğu sınırlara ulaşmaktaydı. 1800'e gelindiğinde dünya nüfusu yaklaşık 950 milyon insana ulaşmıştı şüphesiz; bu, 1300 yılında, Orta Çağ'ın âzamî nüfusu olan 360 milyonun 2.5 katıydı. Öncekinden 2.5 kat fazla insan besleyebilmek için, insanların mevcut arâziler ve çalışma verimliliğiyle ilişkisi açısından bir şeylerin değişmesi gerekiyordu. Bir yandan Avrupalılar, yeni,engin kaynakların olduğu büsbütün yeni bir dünyayla, yâni Amerika'yla karşılaşacaktı. Her ne kadar 1400 yılında Yeni Dünya pek meskûn olmasa da ve mevcut topraklar Amerikan yerlileri tarafından kullanılsa da, büyük bir biyolojik değişim bu ilişkileri kökten değiştirecek ve 1600 yılına kadar Amerika'yı nispeten az nüfuslu bir yer hâline getirecekti. Bu hikâyeyi 3. Bölüm'de inceleyeceğiz. Diğer yandan, küresel ticâret ilişkileri yeniden kurulmuş ve bu ilişkiler; uzmanlaşma, bölgesel bir ticâret ağının bir bölgesindeki insanların, çevrelerinin özellikle elverişli olduğu ürünleri üretmesine ve pazarlar yoluyla aynı şeyi yapan sayıya gelmezdiğerleriyle ticâret yapmasına imkân sağladıktan sonra, toplam üretim ve üretkenlikteki dikkate değer bir yükselişe imkân sağlamıştı. Pazar uzmanlaşması yayıldı ve böylece, tüm dünyadaki ekonomilerin her zamankinden daha fazla üretim yapmasına olanak verdi, ancak bu üretim biyolojik eski rejimin sınırlarını aşmamalıydı. Küresel ağların bir dereceye kadar yeniden nasıl kurulduğu, önümüzdeki bölümün hikâyesidir.

II. Bölüm

Çin’le Başlamak

Pek çok tarihçi, Kristof Kolomb’un 1492’deki Atlantik ötesi seferi ile Vasco da Gama’nın 1498’de Afrika’daki Ümit Burnu’nun çevresinden Hint Okyanusu’na yaptığı yolculukların, Modern dünyanın ortaya çıkışının kilit anları olduğu konularında Adam Smith’le (bundan Giriş Bölümü’nde bahsettik) aynı fikirdedir. Gerçekten de kilit anlardı bu yolculuklar. Tarihçilerin karşıt görüşte oldukları nokta, bu yolculukların *ne denli* önemli olduğuydu: Onlar yeni bir dönemi mi temsil ediyorlardı? Gerçekten her şeyi bu kadar değiştirmişler miydi? Avrupamerkezci açıklamalar, bu tarihleri Batı’nın kaçınılmaz yükselişi doğrultusunda atılmış büyük adımlar addetmeye meyillidir. Bunun yanı sıra bâzıları (ben de dâhil), bu keşif yolculuklarını yaklaşık 1500 yılında dünyada var olan asıl zenginlik ve güç temelini daha geniş bir küresel bağlama yerleştirmenin önemli olduğunu düşünüyor. Bu perspektiften bakıldığında Hint Okyanusu; Çin, Hindistan ve Müslüman Yakın ve Orta Doğu’nun başlıca aktörler olarak orada bulunduğu; mallar, fikirler ve kültürün küresel değiş-tokuşunun gerçekleştiği en önemli dörtyol ağzı addedilebilir. Avrupalı Gerardus Mercator’un haritası, Hint Okyanusu’nu merkezine yerleştirerek, bu noktaya etkili bir şekilde parmak basar.⁹² Hint Okyanusu dünyasının perspektifinden bakıldığında Avrupa, Asya’da üretilen zenginliklere umutsuzca erişmeye çalışan çeperdeki marjinal bir aktördü.⁹³ Avrupalıların

92 Gerardus Mercator, “The Ancient World,” içinde *Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura* (Duisburg, 1595), https://www.artres.com/CS.aspx?VP3=ViewBox_VPage&VBID=2UN365BJKJR-VQ&IT=ZoomImageTemplate01_VForm&IID=2UNTWA531ZOS&PN.

93 Philippe Beaujard, “The Indian Ocean in Eurasian and African World-Systems before the Sixteenth Century,” *Journal of World History* 16, n. 4 (Aralık 2005): 411–65.

en sonunda bunu nasıl gerçekleştirdiği ve Asya ticâreti yoluyla biriktirilen servet, Çin’de ne olduğuna bağlı bir hikâyedir. Bundan dolayı bu bölümdeki hikâyemiz oradan başlar.

Çin

Çin’deki Ming hanedanının (1368-1644) kurucu imparatoru 1398’de öldüğünde, onun ardından tahta geçen oğullarından biri değil de torunuydu. İmparator, hanedanın geri kalanı tarafından izlenecek katı bir *primogenitür* ilkesi tesis etmek için, tahta en büyük oğlunun geçmesini istiyordu fakat bu oğlu öldüğünde imparator, onun en büyük oğlunu tahtın vârisi olarak seçti. Bu karar, imparatorun dördüncü oğlu ve askerî yeterliliğini etkili bir şekilde kanıtlamış Yan Prensi’nin hoşuna gitmedi ve babasının ölümünden sonra imparator olan yeğenini tahtından etmeye girişmek için 18 ay bekledi. 1399’dan 1402’nin ortalarına kadar süren iç savaşta Yan Prensi, yeğeninin güçlerini imhâ etti ve tahtı ele geçirdi; fakat belirsizlik hâlâ sürüyordu, çünkü yeğeninin sarayını yakıp yıkan cehennemden kaçtığına dâir çok sayıda söylenti vardı.

Yeni İmparator Yongle olarak, Yan Prensi, Çin’in gücünü ve nüfuzunu yer yöne yaymak için çabaladı. Moğollara karşı kuzeye ve kuzeybatıya seferler düzenledi; Çin’in bu eski efendilerini bozkıra doğru, bir daha Çin’i asla tehdit edemeyecekleri kadar uzağa sürmek için çabaladı. Politikasının bir parçası olarak başkenti Yangtze Nehri’nin kıyısındaki Nankin’den (“Güneydeki başkent”) daha kuzeye, Moğol akınlarına karşı son savunma noktası olan, Çin Seddi’ne 100 milden az bir uzaklıkta bulunan Pekin’e taşıdı. Orta Asya’nın içlerine kadar oradaki hükümdarların Çin’in üstünlüğünü kabulünü sağlamak için elçilik heyetleri gönderdi. Aynı zamanda, Çin tarafından desteklenen hükümdarları tahta çıkarmayı ve Annam’ı (Kuzey Vietnam’ın o dönemki adı) Çin İmparatorluğu’na dâhil etmeyi umut ederek Vietnam’a da müdâhale etti. Böylece dünya tarihindeki en büyük sergüzeştlerden biri sayılan, Hint Okyanusu’na yönelik büyük deniz seferlerini başlattı.

Zheng He'nin Seferleri

1405'in sonbaharında, dünyanın o zamana kadar gördüğü (ya da bir 500 yıl daha görebileceği) en büyük gemi filosu, Çin'in doğu kıyısında bulunan Yangtze Nehri'nin ağzında toplanmaya başladı.⁹⁴ 27.000 denizcinin çalıştığı 300'ün üzerinde gemi, kış musonunun güvenilir rüzgârlarının kuzeybatıdan esip onları güneye, Endonezya'ya doğru ve daha sonra batıya, Malakka Boğazı üzerinden Hint Okyanusu'na doğru götürmesini bekliyordu. Orada, Hindistan'ın batı kıyısındaki önemli bir ticâret şehri olan Kozhikode'yi varış noktası olarak belirlemişlerdi.

Amiral Zheng He'nin kumandasındaki bu armadanın üç ana görevi vardı. İlk olarak İmparator, armadaya, kendisinin tahttan indirdiği ve hakkında kaçmış olduğuna dâir söylentilerin olduğu yeğeninini izini sürmesini emretti. İkincisi, İmparator dışa dönüktü ve dünyanın bu bölgesindeki tüm yabancı ülkeleri etkileyip "boy göstermeyi" arzuluyordu. Çin'in dünya üzerindeki en zengin ve en güçlü medeniyet olduğuna emindi ve bunu kanıtlamak istiyordu. Ayrıca, İmparator denizaşırı ticâreti teşvik etmek istiyordu.

İmparator, bu bakımdan, daha önceki hanedanlara benziyordu; özellikle de Tang (618-907) ve Song (960-1279) hanedan-

94 Bu bölüm şu esere dayanmaktadır: Louise Levathes, *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405–1433* (New York: Simon and Schuster, 1994) ve Frederick W. Mote ve Denis Twitchett, haz., *The Cambridge History of China, 7. C., The Ming Dynasty, 1368–1644, Part 1* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), ve 8. C., *The Ming Dynasty, 1368–1644, Part 2* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). Ayrıca bk., Robert Finlay, "The Treasure Ships of Zheng He: Chinese Maritime Imperialism in the Age of Discovery," *Terrae Incognitae* 23 (1991): 1–12. Zheng He'nin yolculuklarına yönelik güncel ilgi, 2005 yılındaki onun ilk yolculuğunun 600. yıl dönümü vesilesiyle, Zheng He'yi açılış seromonisi piyesinin bir parçası olarak sunan 2008 Beijing Olimpiyatları'nın etkisiyle ve daha yakın geçmişte, Çin'in, Amiral Zheng'in yolculuk kayıtlarına dayanarak Güney Çin Denizi'nde hak iddia etmedeki kararlılığıyla beraber canlandırılmıştır. Resimler, rekreasyonlar ve bilimsel bir tartışma için Youtube videoları faydalıdır, bilhassa: "The Great Voyages of Zheng He," Penn Müzesi, 10 Ekim 2013, Dr. Adam Smith'ten 48 dakikalık bilimsel bir ders/sunum (<http://www.youtube.com/watch?vle7r93wh-ykg>); ve "Zheng He: The Great Voyager, 1405–1433 AD," 9 Haziran 2012, resimlerle beraber 5 dakikalık bir genel bakış (<http://www.youtube.com/watch?vUPxUZOUUMLI>).

ları ve hatta Yuan hanedanı döneminde (1279-1368) Çin'i yöneten ve nefret edilen Moğollar bile ticâretin hem toplum hem de devlet için yaratabileceği zenginliğin farkında olarak denizaşırı ticâreti teşvik etmişlerdi. Gerçi babası ve yeğeni, son derece muhâfazakâr ve içe dönük Konfüçyüsçü bir felsefeyle beraber, tarımsal kökenlerine geri dönmüş ve onu göklere çıkaran bir Çin istiyordu.⁹⁵

Ancak Yan Prens, İmparator Yongle olarak (kelimenin tam mânâsıyla) tahtı ele geçirdiğinde, Çin birtakım ekonomik zorluklar yaşıyordu. Elbette babasının "tarım temeldir" politikası, çiftçiler arâziyi ıslah edip kendileri için ve imparatorluğu desteklemek adına yiyecek yetiştirmeye koyulduktan sonra biraz başarı göstermişti. Fakat Çin'in kâğıt paraya dayanan mâlî sistemi, Moğollarla beraber çökmüştü. Ming yönetimi (yeni hanedan bu şekilde adlandırılmıştı) ilk olarak yalnızca çok miktarda kâğıt para basmış, bu da hem enflasyona hem de halkın piyasadaki paraya olan güveninin kaybına yol açmıştı. Kısa bir süre sonra hükûmet kâğıt parayı tamâmen terk etti ve geriye mütedâvil paraya yönelik karşılanmamış büyük bir ihtiyaç bıraktı.

En başta önceki hanedanlardan kalan bakır sikkeler kullanıldı fakat yönetim önünde sonunda gümüş madenlerini tekrar açtı ve özel ticârî işlemlerin halledilmesinde gümüş külçelerinin kullanımına izin verdi. Çin'in ülke içindeki gümüş üretimi, onun kullanımını karşılamaya yeterli değildi, bu nedenle Çin, Japonya'dan daha fazla gümüş ithal etti. Zamanla imparatorluğun bâzı bölgelerinde yeterli miktarda gümüş dolaşıma girmişti, zîra hükûmet bu bölgelerden aynî biçimde toplanan vergileri (buğday, ipek vb.) gümüşe çevirdi ve Çin'de gümüşe yönelik büyük bir talep oluşturdu.⁹⁶ Hikâyenin bu kısmına önümüzdeki bölümde döneceğiz. Şimdilik burada, Moğol İmparatorluğu'nun

95 Konfüçyüs M.Ö. 6. yüzyılda yaşayan ikinci derecede bir devlet görevlisi ve öğretmendi. Ailenin önemini ve iyi hükûmetin rolünü vâzeden fikirleri daha sonraki filozoflar tarafından geliştirilmiş ve 2000 yıl boyunca Çin Devleti'nin ideolojik temeli hâline gelmiştir

96 Richard von Glahn, *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China, 1000-1700* (Berkeley: University of California Press, 1996). Para ekonomisinin Ming dönemindeki Çin toplumu üzerindeki etkisi üzerine bir tartışma için bk. Timothy Brook, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China* (Berkeley: University of California Press, 1998).

1300'lerin ortalarında çökmesinin, Doğu ve Batı Avrasya'yı bağlayan karadaki ticâret rotalarının bölünmesine neden olduğunu ve İmparator'un kuzeydeki Moğolları geriye iten ve Çinlilerin "Batı Okyanusu" dedikleri Hint Okyanusu'ndaki fırsatları keşfe çıkan saldırgan dış politikanın Çin'i mükâfatlandırabileceğini fark etmesine yol açtığını söylemek yeterlidir.

Çin bu seferlere hazırlanmak için bir "gemi inşâ etme çılgınlığına" kapıldı. 1404 ila 1407 arasında aşağı yukarı 1681 gemi inşâ edildi; bunların en büyüğü (Amiral Zheng He'nin dokuz direkli devâsâ "Hazine Gemileri") yaklaşık 400 feet (121.92 m) uzunluğunda (bir Amerikan futbolu sahasından daha uzundu) ve 160 feet (48.7 m) genişliğindeydi. Filonun boyutları ve fonksiyonları değişen diğer gemileri; erzakı, atları, ticârî malları, su depolarını ve denizcileri taşıyordu; bâzıları da top ve mermilerle dolu savaş gemileriydi. Filoyu inşâ etmek için o denli çok odun gerekmişti ki Çin'in güneydoğu sâhilinin çoğu ormansızlaştırılmıştı ve ke-restelerin Yangtze Nehri'nden aşağıya, tersânelere kadar bin mil yüzdürülmesi gerekiyordu.

1405 yılının bir sonbahar gününde Amiral Zheng He'nin emri altında ilk armada toplandığında, etkileyici bir manzara olmuş olmalı: parlak kırmızı ipekten yelkenlerini fora eden, rengârenk boyanmış yüzlerce su geçirmez gemi... Çinliler, 1405 ve 1433 yılları arasında toplamda yedi kere iki yıl süren seferlere çıktı (Çin'e dönmek için elverişli rüzgârları beklemek zorundaydılar). Bu dönem boyunca Çin'in gemileri, Afrika'nın doğu kıyısındaki Mozambik'e kadar, İran Körfezi'ne doğru, Hint Okyanusu'nun dört bir tarafında ve Güneydoğu Asya'daki Baharat Adaları boyunca seyrettiler. Kocaman gemilerini bilinmeyen sular boyunca ve yabancı limanlara doğru yönlendirip yerel yöneticilerle ticâret yaptılar, nâdir kıymetli taşlar ve hatta bir zürafa gibi tuhaf şeyleri topladılar ve birkaç olayda da Çin'e daha yakın hükümdarları başa geçirmek için yerel meselelere müdâhil oldular.

Arap liman şehri Hürmüz ve İran Körfezi'ne doğru planlanan dördüncü yolculukta (1413-15) Amiral, hem Arapça hem de klasik Çince'de uzman Çinli bir Müslüman olan Ma Huan'ı yanında aldı. Hem Çinli hem Müslüman olmak alışılmadık bir şey değildi: Amiral Zheng He'nin kendisi de Müslümandı ve babasının adı olan Hajji [Hacı], babasının Mekke'ye hac yolculuğu yapmış olduğunu göstermekteydi. Arapça konuşan dümenciler önceki seferlerin hepsinde yer almıştı, çünkü Doğu Afrika'dan Baharat Adaları'na kadar Hint Okyanusu'nda ticâret ve gemicilik dili Arapçaydı ve Çinliler gezinmek için Arapça konuşan rehberlere ihtiyaç duyuyordu. Görünüşe göre, sâdece İslâm dünyasıyla diplomatik ilişkiler tesis etmeyi amaçlayan dördüncü seferde, Amiral Zheng He ve imparatoru, kendi tercümanları olan Ma Huan'ı getirmişlerdi.⁹⁷ Dördüncü yolculuğun bir sonucu olarak, sâhiden de, Doğu Afrika da dâhil olmak üzere çok sayıdaki Müslüman diyârından elçiler, filoyla beraber Çin'in başkentine dönmüştü ve yedinci seferde (1431-33) Amiral Zheng He, Kızıldeniz'deyken Mısır'ın sultanıyla irtibat kurmuştu; o da onun, Arabistan Yarımadası'ndaki Mekke'den sâdece birkaç gün uzaklıkta bulunan Cidde Limanı'nı ziyâret etmesine izin vermişti. Dönüş yolculuğunda Çin, yirmi krallıkla daha resmî ilişkiler kurdu.

1435'e gelindiğinde, Hint Okyanusu sularında güçlü bir Çin varlığı kurulmuş gibi görünüyordu; bu varlık, Avrasya kıtasının doğu ve batıdaki bölgelerini Hindistan ve Afrika'daki ticâret çemberlerine bağlayan bir deniz yolu açarken, dünyada okyanus üzerinden yürütülen ticâretin çoğunu Çin'in kontrolünde olmasa bile, onun gözetimi altına yerleştiriyordu. Yine de şaşırtıcı bir şekilde yedinci yolculuk sonuncusu olmuştu ve Çin'in deniz gücü o denli hızlı düşüp tepetaklak oldu ki 1500'e gelindiğinde Çin'in Hint Okyanusu'nda hiçbir savaş gemisi yoktu, kezâ Çin donanmasının, Çin'in kendi kıyılarındaki varlığı bile sona ermişti.⁹⁸ Neyseki Çinli tüccarlar için Hint Okyanusu, genellikle, ticâret yapmak için sâkin bir yerdi ve onlar da, Çin donanmasının geri çekilmesinden sonra bile, bunu yapmaya devam ettiler.

97 Ma Huan bu yolculuğun ve diğer yolculukların bir raporunu yazmıştır: çev. J. V. G. Mills, *The Overall Survey of the Ocean's Shores* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).

98 Levathes, *When China Ruled the Seas*, en okunmaya değer kaynaktır.

Daha sonra göreceğimiz gibi, Çin'in dünya üzerindeki en güçlü donanmayı Hint Okyanusu ve çevresindeki periyodik devriye seferlerinden geri çekmesinin, dünya tarihinin gidişatı açısından çok büyük bir önemi olduğu ortaya çıktı. Yine de şu an için Çin sarayının Hint Okyanusu'nu neden terk ettiğini sormamız gerekiyor. Cevap kısacası imparatorluk sarayında bir müddettir seferlerin devam etmesini isteyenler ve Çin'in kaynaklarını daha büyük bir tehlike teşkil eden kuzeydeki Moğollara ayırmasını isteyenler arasında süren siyâsî mücâdelenin en sonunda, İmparator'un 1435 yılında ölmesiyle beraber, ikincisinin lehine sonuçlanmasıdır. Bu noktadan sonra Çin Devleti denizlerden çekildi, dikkatini bir tarım ekonomisinin büyüyen bir nüfusu nasıl besleyebileceği konusuna verdi, kuzeydeki bozkırda dolaşan Moğollarıysa başdüşmanı addetti. Çin'in hükümdarları için, Çin Seddi'ni yeniden inşâ etmek ve uzatmak, Hazine Gemileri'nin pahalı seferlerine devam etmekten daha büyük bir önem kazandı.⁹⁹ Gerçi donanmanın terk edilmesi Çin'in ticâri seferlerinin de son bulduğu anlamına gelmiyordu; tam aksine devam etti, çünkü Hint Okyanusu dünyanın en önemli ticâret kavşağıydı. Avrupalıların gemilerinin Hint Okyanusu'na girebilmesi ve buradan Çin'e ve Japonya'ya doğru ilerleyebilmesi bile, Çin donanmasının önceden, Çin'in siyâsî karar alma mekanizmasına özgü nedenlerden dolayı Hint Okyanusu'ndan geri çekilmesine bağlıydı. Bu olmasaydı, Avrupalıların Asya'da üretilen zenginlik ile Avrupa'daki gelişmeleri birbirine bağlamada bu denli rol sâhibi olacağı şüphelidir.

Hindistan ve Hint Okyanusu

Moğolların Avrasya kıtasının doğusu ile batısını karadan birbirine bağlayan ticâret rotası ne tekti ne de en önemlisiydi. Moğol İmparatorluğu'nun çöküşü ve Kara Veba'nın getirdiği yıkım, Avrasya'nın çoğunu etkileyen daha geniş bir 14. yüzyıl ortası krizinin bir parçası olsa da, Hint Okyanusu üzerinden yapılan ticârette durgunluk yaşandığına dâir çok az kanıt var. Hint Okyanusu, küresel ticâret sisteminde sâdece o gün için önem-

99 Zamanımızda Birleşik Devletler'in hem aya insanlı seferler göndermeye hem de mâliyeti çok gelince bunları sonlandırmaya karar vermesi, bir analoji olabilir.

li değildi, her dâim öyle kalacaktı. Hint Okyanusu, büyük bir zenginliği; tüccarlarını, ürünlerini veya gemilerini Hint Okyanusu'ndaki başlıca ticâret şehirlerine götürebilecek herkes için lüks mallara, baharatlara ve mâmûl ürünlere ulaşmanın bir kaynağıydı. Bundan dolayı Çinliler, Hint Okyanusu'nun önemini görmekte ve oraya gemilerini göndermek istemekte hata etmiyordu.

Çinlilerin Hint Okyanusu'ndaki yolculukları, 650'de İslâm dünyasının bu bölgeye doğru yayılmaya başlaması ve Çin'de Tang hanedanının kurulmasıyla başladı. 1750 dolaylarındaysa, Sanâyi Devrimi'nin hemen öncesinde Hindistan'ın İngilizler tarafından sömürgeleştirilmesiyle son buldu.¹⁰⁰ Yine de bin yılı aşan bu süreç, daha büyük bir tarihî dönemin sâdece bir kısmıydı. Bu 1100 yıl boyunca Hint Okyanusu, muhtemelen, tek en önemli ticâret kavşağı ve ticârî zenginliğin üreticisi hâline geldi. Bizim hikâyemizde bu okyanusun tarihini anlamak için, tarihî süreci üç döneme ayırabiliriz.

650'den 1000'e kadar Arap tüccarlar ve denizciler, Müslüman Yakın Doğu'dan Güneydoğu Asya'ya ve Çin'e kadar malları ve fikirleri taşıyıp durdular. Arap tüccarlar, Doğu Afrika'dan Endonezya'ya kadar uzanan bölgenin her tarafında kendi dillerini ve İslâm dinini yayarak buralara seyahat edenler için ortak bir dil ve kültür sağladılar. Örneğin 9. yüzyılda 100.000'in üzerinde Arap, İranlı ve Yahudi, Çin'in güneyindeki Guangzhou şehrine yerleşmişti ve orada inşâ edilen bir câmi, şehrin limanına gelen gemiler için bir deniz feneri olarak hizmet ediyordu. Yaklaşık 1000 yılında başlayan ve 1500'e kadar süren ikinci dönemde Çinli tüccarlar, ticâretle elde edilebilecek kârların farkına varmıştı ve Araplarla rekabet etmek için hükûmetlerinin desteği olsun veya olmasın, Hint Okyanusu'na yelken açmıştı.

Çinlilerin Hint Okyanusu'na girişi, ticâreti, birbirleriyle örtüşen ve büyük ölçüde muson yağmuru örüntülerinin ve dolayısıyla bir deniz yolculuğu olanağının belirlediği üç devreye bölmüştü. Arap tüccarlar bölgenin her yanında hâlâ etkiliydi, ancak Hint Okyanusu sularında gidip gelenler sâdece onlar

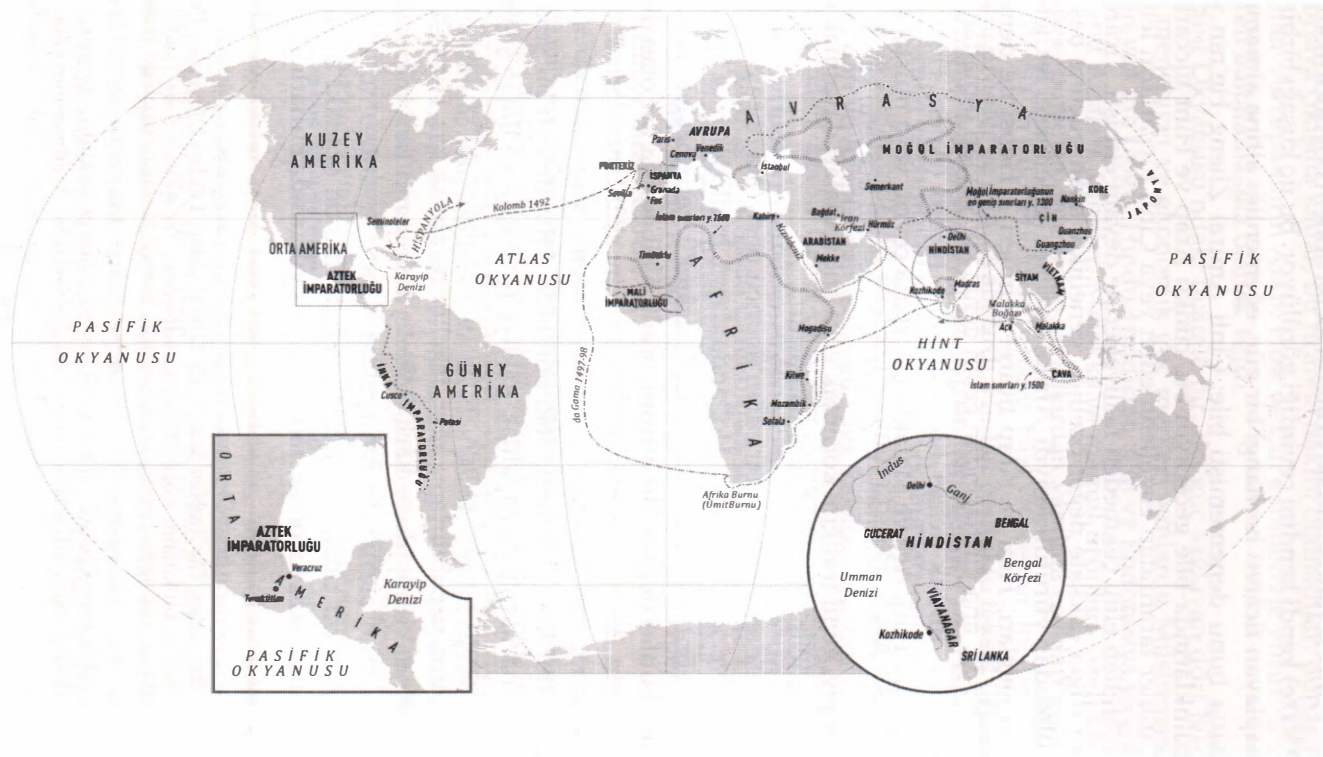
100 Bu dönemlendirmeye ve bu kısımdaki pek çok materyal, şu esere dayanır: K. N. Chaudhuri, *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985)

değildi. Doğu Afrika'dan Kızıldeniz'e, İran Körfezi'ne ve Hindistan'ın batı kıyısına kadar uzanan batı kuşağında Hindistanlı tüccarlar da bu ticârete dâhildi, fakat en aktif olanlar Araplardı. Seylan Adası'ndan Bengal Körfezi'ne ve Güneydoğu Asya'ya kadar uzanan orta kuşağa, Araplar ve diğer Müslümanlar da aktif bir şekilde katılım gösterse de, bu bölgede Hindistanlı tüccarlar hâkimdi. Çinliler, Çin'den Endonezya ve Malakka Boğazı'na kadar uzanan Güney Çin Denizi'ndeki ticâret çemberinde egemenlik kurmuştu.

Bu üç çemberin içinde ve arasındaki ticâreti idâre edecek büyük ticâret şehirleri ortaya çıkmıştı. Batı Çemberi'nde Aden, Hürmüz, Kambay, Kozhikode, Mogadişu (Mogadiscio) ve Kilwa (son ikisi Afrika'nın doğu kıyısında) limanları en önemlileriydi. Muson rüzgârlarının yönlerini değiştirdikleri stratejik bir boğazda yer alan bir ticâret limanı olan ve böylece tüccarların yolculuklarının sıradaki ayağını beklemeleri için uygun bir mola yeri oluşturan Malakka, doğudaki ve ortadaki çemberleri birbirine bağlıyordu.¹⁰¹ Başka hiçbir şey, bu şehrin yükselişine dâir bir açıklama getirmez, ancak Malakka ekonomik ve stratejik önemini ne 1400'lerin erken yıllarında Çinlilerle ne de bir yüzyıl sonra Portekizlilerle beraber kaybetmiştir.

101 Malakka ve ona benzer ticâret şehirleri için bk. M. N. Pearson, "Merchants and States," içinde *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade 1350–1750*, haz. James D. Tracy (Cambridge: Cambridge University Press, 1991)

Harita 3

Hint Okyanusu'ndaki ticâretin ilk iki dönem boyunca (650'den 1500'e) kendi kendini çevirdiği görülüyor. Bu üç kuşağı birbirine bağlayan ticâreti herhangi bir güç, egemenliği altına almamıştı, hatta bunu denememişti bile; Çinli Amiral Zheng He'nin yolculuklarında bile geçerliydi bu, çünkü Arap ve Hint tüccarları, Çinliler tarafından engellenmeden veya Çinli tüccarların lehine ticâretten elini çekmeden faâliyetlerine devam etmişti. Ticâretin bir diğer dikkate değer özelliği, genellikle silâh gücüne başvurulmadan yürütülmesiydi. Afrika *dhow*ları (geleneksel tekneler), Çin *jong*ları, Hint ve Arap ticâret gemileri... Hepsi de denizin üzerinde, ana yurtlarından gelen deniz konvoyları olmadan gezindiler. Büyük ticâret limanlarından hiçbirisi (Aden, Hürmüz, Kalikut, Puri, Açe ve Malakka), surlarla çevrili veya müstahkem değildi. Öyle görülüyor ki, bu geniş kapsamlı ticârette kabul edilen şey, gemi trafiğini korumak veya antlaşmaları dayatmak için silâh gücüne ihtiyaç duyulmamasıdır.

1500'den 1700'e kadar süren üçüncü periyotta önce Portekizlilerin ve sonrasındaysa Hollandalıların, İngilizlerin ve Fransızların, Hint Okyanusu'na "silâhlı ticâret"i getirmesiyle beraber tüm bunlar değişti. Bu durum, orada hâlihazırda var olan diğer güçlerin de kendilerini savunmak için silâhlanmalarına veya korunma için dâvetsiz misafirlere ödeme yapmalarına neden oldu (bu konu, önümüzdeki bölümde daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır). Avrupalılar, nakliye rotalarını ve liman şehirlerini cebren kontrol etmek ve Avrupa'da değer gören metâların ticâretini, yapabilirlerse eğer, tekellerine almak için Hint Okyanusu'ndaki büyük ve kârlı ticârete, kelimenin tam mânâsıyla, zorla dâhil oldular.¹⁰² Avrupalılar, Hint Okyanusu'ndaki ticârete yeni bir unsur eklemişti, fakat yine de oradaki ticâret o denli büyüktü ki, onlar, 1800'lerin son yıllarında buharlı gemile-

102 Avrupalıların Hint Okyanusu'ndaki ticâretinin detaylı bir tasviri için bk. R. J. Barendse, *The Arabian Seas, 1640–1700* (Leiden: Leiden University Press, 1998) ve bu kitabın Kuzey Amerika edisyonu, *The Arabian Seas, 1640–1700: The Western Indian Ocean of the Seventeenth Century* (New York: M. E. Sharpe, 2001). Barendse'in görüşü -Avrupalı ticâret şirketlerinin rolünü değerlendirirken- Chaudhuri'nin görüşünden oldukça farklıdır, Avrupalıların etkisine dâir çizdiği tablo da aynı şekilde farklıdır. Argümanının kolay anlaşılır bir özeti, şurada bulunabilir: "Trade and State in the Arabian Seas: A Survey from the Fifteenth to the Eighteenth Century," *Journal of World History* 11, n. 2 (Sonbahar 2000): 173–226.

rin ortaya çıkışına kadar, bu ticârete hâkim olamadılar. Buharlı gemiler, Avrupalıların Arap, Hint ve Çin gemileriyle yürütülen ticâreti baltalamasına olanak verdi.

Hint Okyanusu'ndaki ticârete bir itici güç sağlayan dört büyük medeniyet ve ekonomik güç merkezi şunlardı: Müslüman Yakın ve Orta Doğu, Hindu Hindistan, Çin ve Endonezya ya da Baharat Adaları. Çinliler, Malakka'ya mâmul ürünleri, özellikle de ipek, porselen, demirden ve bakırdan yapılmış eşyâları getirirlerdi ve Çin'e dönerken de baharat, bâzı yiyecekler, inciler, pamuklu ürünler ve gümüş alırlardı. Hintler pamuklu tekstil ürünlerini getirir ve baharatlarla dönerlerdi. Hindistan, Orta Doğu ve Doğu Afrika'ya pamuklu tekstil ürünleri (ki bunların bâzıları Batı Afrika'ya kadar giderdi) ve diğer mâmul ürünleri ihraç ederdi. Afrika'dan ve Araplardan ise palm yağı, kakao, yerfıstığı ve değerli metaller alırdı. Genel itibarıyla, tarımdan elde edilen ve okyanus, orman veya mâdenlerden gelen diğer ham veya temel ürünler, gümüş ve altın da dâhil olmak üzere, Çin'e ve Hindistan'a akardı ve bunların karşılığında bu iki bölge, başta tekstil ürünleri olmak üzere (Hindistan'da pamuk ve Çin'de ipek) mâmul ürünler ihraç ederdi.

Çin hâlâ dünya üzerindeki en büyük ekonomik güçtü. Muhtemelen 100 milyonu aşan nüfusa, fevkalâde üretken bir tarım sektörüne, engin ve çok yönlü bir ticâret ağına ve Avrasya'nın diğer bölgelerinde bilinen herhangi bir şeyden hemen hemen her bakımdan üstün bir zanâat endüstrisine sâhipti. Büyük Orta Asya'nın politik ve ticârâ merkezi Semerkant'a 15. yüzyılın erken yıllarında yaptığı bir ziyâretten sonra, Avrupalı bir diplomat, orada gördüğü Çin ürünlerini şöyle târif eder: "Her şeyin en pahalısı ve en güzeli ve en değerlisi [şehre ithal edilmişti]..., çünkü [Çin'in] zanâatkârları diğer herhangi bir ulusun zanâatkârlarından çok daha yetenekli olmalarıyla ünlüdür."¹⁰³

Her ne kadar atlar, bâzı ham maddeler, incelikli ürünler ve gümüş için ticâret yapmak zorunda olsa da, büyük bir tarım imparatorluğu olarak Çin, ihtiyaç duyduğu şeylerin çoğunu üretiyordu. Hükümdarları genel olarak dış ticâreti, devlete fazladan gelir getirdiği, karabiber ve yenilebilir kuşların yuvaları veya deniz salyangozu gibi diğer egzotik yiyecekler için tüketici talebini karşıladığı sürece, faydalı görmüşlerdi. Çin İmparatorluğu'nun

103 Mote and Twitchett, *Cambridge History of China*, 8. C., 378.

hükümdarları ithal edilen bu maddelerin çoğunu kullanışlı buluyordu, ancak Çinli veya yabancı tüccarların büyümesinden kaynaklanan potansiyel sıkıntıların farkındaydı; bundan dolayı Çin, dış ticâretini çoğu zaman resmî tekellerinde olan haraca dayalı ticâret sistemi yoluyla kontrol etti, ayrıca bunun bir sonucu olarak imparatorluk hazinesi için önemli gelirler elde etti. Yine de, 1400'lerin erken yıllarından başlayarak, imparatorluk ekonomisinin çarkını döndürmek için Çin'in gümüşe yönelik yeni ve büyüyen talebi, sâdece ülke içindeki mâdenler tarafından karşılanamıyordu. Bundan dolayı Çin, gümüş elde etmek için dış ticârete atılmak zorundaydı; en başta gümüşün büyük kısmını Japonya'dan elde etti fakat sonra, 1500'lerde giderek artan bir oranda Avrupalılardan almaya başladı; bu, önümüzdeki bölümde inceleyeceğimiz bir hikâyedir.

Hindistan'da üç büyük tekstil üretim merkezi vardı: Batı sâhilinde Güccarat, güneyde Madras ve doğuda Bengal. Pamuk, tüccarlar tarafından önceden onlara tedârik edilen malzemelerle beraber zanâatçıların evlerinde eğrilip dokunurdu; tüccarlar daha sonra iplik ve kumaşı, satılmak için pazara götürülmeden önce boyanması ve desenin işlenmesi için toplardı. Bu pamuklu kumaşın çoğu Hindistan'ın içerideki talebini karşılardı, ancak önemli bir miktarı da ihrâcat için üretilirdi. Bâzıları, gördüğümüz gibi, Afrika'ya yahut Çin'e giderdi, fakat Hindistan'ın tekstil ürünlerinin ticâreti Polonya'ya ve Akdeniz'e kadar yapıldı. Gümüş, altın ve diğer metâlar, onun fevkalâde bir şekilde giyilebilir ve parlak renklere sâhip pamuklu tekstil ürünleri için ödeme yapmak amacıyla Hindistan'a akardı.¹⁰⁴ Pamuklu tekstil ürünlerine yönelik hem iç hem de dış talebi karşılamak için Hindistanlılar, pamuğu yetiştirmekten onu tüketmeye kadar, bütün bir üretim sistemi geliştirmişlerdi. Tekstil endüstrisinde bulunan Hindistanlılara gelince, onlar da yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için pazara bel bağlamak zorundaydı, bu da Hindistan ekonomisinin daha da ticârîleşmesine ve hem üretimin hem de üretkenliğin artmasına neden oldu. Çin ekonomisine oldukça

104 Hindistan'daki pamuk endüstrisinin ve onun ticâretinin detaylı bir tasviri ve analizi için bk. Prasannan Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence, 1600–1800* (New York: Cambridge University Press, 2011), özellikle 2. ve 4. Böl.

benzer bir şekilde, Hindistan ekonomisi de oldukça gelişmişti ve Eski Dünya'nın çoğunda seçkin ama önemli mâmul ürünlerin kaynağıydı.

Bununla beraber, Çin'den farklı olarak, o zamanlarda Hindistan birleşik bir imparatorluk değildi ve aslında hem politik ayrılığın olduğu hem de birliğin dışarıdan gelen fâtipler tarafından dayatılan bir tarihi vardı. Haritada kolaylıkla ayırt edilebilen coğrafyası nedeniyle Hindistan, her ne kadar bir "yer" olarak gözüke de 1500'lerin ortalarına kadar aslında hiç siyâsî bir bütünlüğe sâhip olmamıştı ve o tarihten sonra da bu, sâdece geçici olarak gerçekleşmişti, zîra 1700'lerin ortalarında Hindistan bir kez daha ayrıldı. Hint medeniyetinin merkezi kuzeyde, özellikle İndus Nehri Vadisi'nde idi; burası Hayber Geçidi yoluyla gelen istilâcılarının fethine açık, tarım yönünden zengin bir bölgeydi. 6. yüzyılda Hunlar da böyle yapmıştı ve arkalarında sayısız güçsüz ve kendi aralarında savaşan devletler bırakmışlardı.

İslâm dinini yayan Araplar, 8. yüzyılda Kuzey Hindistan'a akın etti ve 10. yüzyılın sonunda bu akını tekrarladı. 12. yüzyılın sonunda Kuzey Hindistan, bu sefer Müslüman Türkler tarafından bir kez daha istilâya uğramıştı; bunlar, iki yüzyıl sürecek Delhi Sultanlığı'nı kurdular. Böylece İslâm, bugün Pakistan'ın bulunduğu Kuzeybatı Hindistan'da müstahkem bir mevki elde etti. Sultanın gücünün eriştiği her yerde artık câmiler vardı. Delhi Sultanlığı, Aksak Timur'un Kuzey Hindistan'ı istilâ edip yakıp yıktığı ve Delhi'yi yağmaladığı 1398'e kadar devam etti. Güney Hindistan hiçbir zaman kolay bir şekilde fethedilmedi; oranın kendine has bir dili (Tamil) ve politik tarihi vardı. Siyâsî bölünmüşlüğe rağmen Hinduizm'in dînî fikirleri 7. ve 8. yüzyıllarda güneye yayılmıştı ve hükümdarlar da kısa bir süre sonra Hinduizm'i bölgeyi yönetmek için faydalı buldu. Hindistan bu yüzden sâdece politik anlamda bölünmüş değildi, bunun yanında Müslümanlar ve Hindular arasında da dînî bakımdan parçalanmıştı.

Hindistan'daki devletlerin çoğunun hükümdarları ticâreti desteklediği için, politik ve dînî ayrılıklar ekonomik aktiviteleri duraksatmadı; çünkü gördüğümüz gibi, Çinli Amiral Zheng He, 1400'ün erken yıllarında Hint limanlarını ziyâret etmeye başladığında, oralarda ticâreti yapılacak çok fazla ürün vardı. Arapça konuşan Müslüman tüccarlar, Doğu Afrika'dan Kızıldeniz'e ve İran Körfezi'ne, her ikisinin de yöneticileri 13. yüzyılda İslâm'a

geçen Açe'ye ve Malakka'ya kadar uzanan bir dilsel çevrede kolayca ticâret yapabiliyorlardı. Şimdiye kadar Müslümanlar hikâyemizde önemli bir rol oynadı ve şimdi İslâm'ın nasıl başladığına ve Arabistan Yarımadası'ndaki başlangıç noktasından bu kadar uzağa nasıl yayıldığına dâir sorular sorma zamanı.

Darü'l İslâm, "İslâm'ın Meskeni"

1325 yılında, İbn Battûta adındaki 21 yaşındaki genç Müslüman, memleketi Kuzey Afrika kıyısındaki Tanca şehrinden, kutsal şehir Mekke'ye hacetmek için ayrıldı. Kara yoluyla Kahire'ye gittikten sonra, 1326'nın Ekim ayında Mekke'ye ulaşmadan önce Şam'ı ve Medine'yi ziyâret etti. Fakat İbn Battûta evine dönmektense dünyadaki daha çok yeri görmeye karar vermişti, 29 yıl sürecek 73.000 mile ulaşan (yaklaşık 117.000 km) (dünyanın çevresinin neredeyse üç katı) bir yolculuğa koyuldu. Irak ve İran'a, Afrika'nın doğu kıyısından aşağıya doğru, Anadolu'nun (Türkiye) ve Orta Asya'nın bir ucundan diğer ucuna, Seylan Adası ve Maldivler'e de uğrayarak Hint Okyanusu'nun çevresinde, Kuzey ve Güney Hindistan'a, muhtemelen Güney Çin'e ve geriye doğru Kuzey Afrika ve Cebelitarık Boğazı'nın karşısındaki Granada şehrine ve sonra yeniden Sahra Çölü'nün üstünden Batı Afrika'daki Mali Krallığı'na seyahat etti.¹⁰⁵

Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, hayret verici İbn Battûta seyahatlerini bizim açımızdan önemli kılan şey, 1300'lerin ortalarında ziyâret ettiği neredeyse her yerin *Darü'l İslâm*, yâni "İslâm'ın meskeni" veya İslâm dininin icrâ edildiği ve eğitimli insanların Kur'an dili Arapçayı konuştuğu (veya yazdığı) yerler olmasıydı. İbn Battûta gittiği her yerde, günümüzde Batı Avrupa'ya seyahat eden bir Kuzey Amerikalı'ya çok benzer bir şekilde, tanıdık kültürel ve dilsel emârelerle karşılaşılıyordu. Darü'l İslâm'ın oldukça büyük bir bölümüne seyahat etmişti ama hepsine değil; çünkü İslâm, Endonezya ve Güneydoğu Asya'nın bâzı bölgelerine de yayılmıştı. Bundan dolayı, İslâm dünyasının kapsamı ve bunun dünyanın işleyişine dâir ne anlam ifâde etmiş olduğu, 15. yüzyıl dünyasının temel bir olgusudur (Bk. Harita 2).

105 Bk. Ross E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Trader of the 14th Century* (Berkeley: University of California Press, 1986).

İslâm 7. yüzyılın ilk dönemlerinde dünya sahnesine çıktı ve [Hz.] Muhammed'in (ö. MS 632) ölümünü takip eden yüzyılda, Müslüman orduları Arabistan Yarımadası'nı birleştirmiş, İran'ın büyük kısmını ele geçirmiş, Mezopotamya'yı, Filistin'i (Kudüs dâhil), Mısır'ı ve Kuzey Afrika'yı almıştı. Her ne kadar Müslümanlar gelmeden önce neredeyse bütün diğer siyâsî aktörler önemli ölçüde zayıflamış olsalar da, Batı'da Bizans (başkenti Konstantinopolis'le beraber Doğu Ortodoks Hristiyanlığı) ve Doğu'da da Çin, hâlâ Müslümanların ilerleyişini yavaşlatacak yeterli güce sâhipti. Buna rağmen, Müslüman süvârileri Kuzey Afrika'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdı ve daha sonra Fransızlar tarafından geri döndürülmeden önceki yedi yıl içerisinde İber Yarımadası'nın büyük kısmını ele geçirmişlerdi ve eş zamanlı olarak da Kuzey Hindistan'a doğru ilerliyorlardı. 750'ye gelindiğinde, Avrasya kıtasının ortasında yeni bir devâsâ İslâm İmparatorluğu (Hilâfet) ortaya çıkmıştı.

İslâm dininin yayılışı tarihin gidişâtında büyük bir önem taşır. Her şeyden önce, Avrasya dünyasının büyük kısmını kaplayan, içinde ticâretin, fikirlerin ve kültürün gelişebileceği ortak bir dil ve görenek alanı yaratmıştı. İslâm dünyası neyse ki kitapları ve kütüphâneleri seviyordu; zîra 8. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar, dünyanın en büyük kütüphâneleri (belki de en önemlisi Mısır'daki İskenderiye'de bulunur) İslâm topraklarında bulunuyordu. Bu kütüphânelerde sâdece İslâm dünyasının hazineleri değil, aynı zamanda Antik Yunan ve Roma klasikleri de saklanıyordu. İslâm imparatorluklarının Akdeniz'deki yayılışı, Avrupalıların, dünya ticâretinin dinamik merkezi Hint Okyanusu'na erişimini yüzyıl boyunca kesti. Müslümanlar Akdeniz'e hâkim olduğu sürece, Avrupalıların "onun üzerinde bir kalas bile yüzdüremeyecekleri" söylenirdi. Bu kapsamda İslâm dünyasının gelişimi, Avrupa'daki ticâretin zayıflamasına ve onun kendi kendini tanımlayan "Karanlık Çağlar"a geçişine neden olmuştu.

Buna rağmen kısa bir süre sonra, sayısız bölgenin kendi fiilî bağımsızlığını ilan etmesi ve merkezî bir bölgeyi etkili bir şekilde kontrol eden ve Darü'l İslâm'ın otorite merkezi olma iddiasındaki başkenti Bağdat'la beraber, yeni ve istikrarlı İslâm hanedanı Abbâsîlerin ortaya çıkmasıyla, İslâm imparatorluğu üzerindeki merkezî siyâsî egemenlik dağılmaya bağladı. Bununla birlikte, merkezî yönetimden kurtulan bölgeler, İber Yarımadası'ndaki

Kurtuba Emirliği'nde olduğu gibi, Müslüman olmaya devam ettiler. Moğollar yine de 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirip yıktılar, sonra Abbâsî halîfesini öldürdüler ve kurulu İslâm dünyasını ciddi bir şekilde altüst ettiler. Bu kargaşadan üç yeni İslâm imparatorluğu doğdu: birincisi, İslâm dünyasının batısının büyük kısmını miras alan Osmanlılardı; sonrasında, 1500'lerin ilk yıllarında Safevîler İran'da kendi egemenliklerini tesis ettiler ve Bâbürlüler, Hindistan'ın büyük kısmını ele geçirdiler.

Osmanlı İmparatorluğu, 13. yüzyılın son yıllarında, Osman Bey'in ("Osmanlı" terimi onun adından gelir) öncülük ettiği göçebe Türklerin Anadolu Yarımadası'nda (günümüz Türkiye-si) güçlerini pekiştirmeye başlamalarıyla ortaya çıkmıştı. Daha sonra, 1300'lerde, Osman'ın takipçileri, yeni barutlu silâh teknolojisinin ve Yeniçeriler denilen, köle temelli bir ordunun çevresinde etkileyici bir savaş kuvveti oluşturduktan sonra, Memlûkleri Mısır'dan çıkardılar. *Gazi* (Müslüman din savaşçıları) olma arzusuyla güdülenmiş Osmanlılar, Bizans İmparatorluğu'nun elindeki Balkanlar'daki Hristiyanlık topraklarına sert bir şekilde yüklendiler ve 1389'da Sırbistan'ı aldılar; 1400'e gelindiğinde Tuna'ya ulaşmışlardı.

Yine asıl ganîmet Bizans İmparatorluğu'nun başkenti ve Doğu Ortodoks olsa da Hristiyan âleminin en doğudaki ileri karakolu Konstantinopolis (İstanbul) şehriydi. Konstantinopolis, Boğaz'ın her iki tarafında bulunuyordu ve Doğu Akdeniz ile Karadeniz'deki ticâreti kontrol ediyordu. Yüzyıllar boyunca, Doğu Ortodoksluğu ve Bizans İmparatorluğu, Osmanlıların ve Müslümanların batıya doğru ilerlemelerini yavaşlatmıştı. Ancak, 15. yüzyılın ortasında Osmanlı güçleri Konstantinopolis'i kuşatıktan sonra şehrin 1453 yılında düşmesini müteâkip, Osmanlılar onu başkent yaptılar (uzun yıllar sonra İstanbul diye adlandırılacaktı) ve Ayasofya Kilisesi'ni câmiye çevirdiler. Osmanlılar, Yunanistan ve Arnavutluk da dâhil olmak üzere Balkan fetihlerini buradan tamamladılar, Girit Adası'nı aldılar, Cenevizlilerin Karadeniz'deki limanlarını ele geçirdiler ve Roma'yı ele geçirmenin planlarını yaptılar.

Konstantinopolis'in 1453'te düşmesi, Hristiyan Avrupa'ya büyük bir darbeydi. Hristiyanlığın Akdeniz'in doğusundaki ileri karakolu durumundaki Konstantinopolis, Levant Bölgesi'ne yapılan bâzı Haçlı seferlerinde bir başlangıç noktası olarak hizmet

etmişti ve pek çok Hristiyan'ın Filistin'in ve Kudüs'ün nihâi olarak yeniden ele geçirilmesine yönelik umutlarını temsil ediyordu. Ancak Konstantinopolis, Osmanlı egemenliğine geçtiğinde, İslâm güçlerinin zayıflamadığını ve Avrupalıların dünyada, hâlihazırda olduklarından daha da tecrit edilmiş bir hâle gelebileceğini sert bir şekilde hatırlatma görevini yerine getirdi.

Afrika

İbn Battûta'nın seyahatleri Erken Modern dünyada İslâm imparatorluklarının kapsamını ve gücünü (Afrika'nın içinde bile) göstermektedir. Gerçekten de Kuzey Afrika, Sahra Altı Afrika ve Doğu Afrika hep *Darü'l İslâm*'ın parçalarıydı. İbn Battûta Afrika'ya seyahat ettiği zaman, ziyâret ettiği yerler sâdece "İslâm'ın meskesi" dâhilindeki yerler değil, tüm bunlarla beraber son derece gelişmiş medeniyetlerdi; bu medeniyetler, üretken bir tarımı, şehirleri, yöneten ve yönetilen sınıfları, bölgesel ticâret sistemlerini ve demir endüstrisi de dâhil olmak üzere gelişmiş bir mâden endüstrisini de içeriyordu. Son derece medenileşmiş halkların birleşik sosyal, iktisâdî ve kültürel nitelikleri MS 500'e kadar Afrika'nın her yanına yayılmıştı ve kısa bir süre sonra en büyükleri Batı Afrika'daki Gana olmak üzere imparatorluklar ortaya çıktı. Üç farklı ekosistemin (savan, tropik yağmur ormanı ve Sahra Çölü) birleşme noktasında bulunan ve bu yüzden hepsinin ürünlerinden faydalananabilen Gana, Müslümanlar Kuzey Afrika'ya ulaştığında en stratejik bölgede bulunan devletti. İslâm'ın 7. yüzyılda Akdeniz'in bir ucundan öteki ucuna hızlı bir şekilde yayılmasından sonra, kuzeyde, Sahra Çölü'nün öteki tarafında ticâret yapan bütün Afrika imparatorlukları, MS 10. ve 12. yüzyıllar arasında, İslâm'a geçmişti.¹⁰⁶

Gana'nın kralları İslâm'a geçtikten sonra krallıkları genişlemeye devam etti. Gana Krallığı'nın kendisi bir miktar altın üretiyordu, fakat Müslümanların altına talebi yeterince güçlüydü ve onların değiş-tokuş yapmak için getirdikleri ürünler de Batı Afrika'da yeteri kadar talep görüyordu (Hindistan'dan gelen pamuklu kumaşlar, atlar, boncuklar, aynalar ve en önemlisi de bölgede

106 Bk. Herbert S. Klein, *The Atlantic Slave Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), özellikle 1., 3. ve 5. Böl.

bulunmayan tuz), zîra altın, Gana'nın başkenti Kumbi Saleh'e akarak hâlihazırda hızla gelişmekte olan ticâreti teşvik etti.

Gana'nın yerini alan Mali İmparatorluğu ondan daha da büyüktü. 1200'lerden 1400'lerin ilk yıllarına kadar Mali, Batı Afrika'da gerçekten de önemli bir hâle gelen ticâretin neredeyse tümünü kontrol edip vergilendirdi. 25.000'e kadar devenin bulunabildiği çölün üzerinde millerce uzanan devâsâ kervanlar, altını ve köleleri Afrika'nın dışına çıkarıyor ve karşılığında Hindistan'dan gelen pamuklu tekstil ürünlerini (diğer mallarla beraber) Mali'ye getiriyordu. Mali'nin sâdece başkenti Niani değil, diğer şehirleri de zenginleşti. Ticâret, Timbuktu'yu büyük bir merkeze dönüştürdü; burası, üniversitesine bilginleri, mimarları, şâirleri ve gökbilimcileri çekiyordu ve Müslüman teologlar, Kur'an'ı etüt etmek için şehirde kurulan yüzden fazla okula gidiyordu.

Mali'nin zenginliğinin ve nüfuzunun zirvesine, devâsâ bir kafil ve çok miktarda altınla beraber, 1324-25'te Mekke'ye hac yolculuğu yapan Müslüman Mansa Musa'nın (1312-37) hükümdarlığı döneminde erişildi; söylendiğine göre Mansa Musa, Kahire'de kaldığı sürede karşılaştığı herkese o kadar çok altın vermişti ki altının değeri birden yüzde 25 düşmüştü. Afrika'dan gelen altının büyük kısmı ilk olarak Kahire'ye gelirdi; burası, Asya'yı Akdeniz'e ve Kuzey Avrupa'ya bağlayan büyük bir ticâret limanıydı ve altın buradan ticâret yoluyla Hindistan'a ve onu ardından daha da kuzeye, Batı Avrupa'ya götüren İtalyan şehir devletleri Venedik ve Ceneviz'e giderdi. 14. ve 15. yüzyıllarda Afrika altınına erişim, Avrupalılar için çok önemliydi: bir bilim insanının görüşüne göre bu altın, "Akdeniz ekonomisinin monetasyonu ve onun [Hindistan'la] ödemeler dengesinin sağlanması açısından hayâtî önemdeydi."¹⁰⁷

İslâm'ın Afrika'dan içeriye doğru izlediği diğer yol, Kahire'den ve Kızıldeniz'den güneye doğru, Afrika'nın batı sâhili boyunca, ticâret şehirleri Mogadişu, Malindi, Mombasa, Kilwa ve Sofala'ya giden deniz ticâreti rotalarıydı. Antik Yunan ve Roma zamanlarında bile gemiler, Doğu Afrika limanlarına uğrardı, bundan dolayı Müslüman tüccarların bu limanlara gelişi büyük bir değişiklik değildi; tabii malların yanı sıra İslâm'ı da getir-

107 R. A. Austen, *Africa in Economic History* (London: James Currey/Heinemann, 1987), 36.

diklerini ve Doğu Afrika'daki insanların tedricî olarak İslâm'a geçtiklerini saymazsak. Gerçi bu şehirler o denli kozmopolitti ki (Afrika'nın iç kısımlarından gelen tüccarlar, Araplar, Persler, Güney Asyalılar, Endonezya'dan gelen Malaylar ve hatta Çinliler [bunlardan bâzıları Amiral Zheng He'nin gemileri ayrıldıktan sonra burada kalmış olabilir]) değişik halklardan insanlar birbirleriyle evleniyordu, böylece Svahili denilen yeni bir sâhil kültürü ve dili ortaya çıktı; bu, Arapça'nın kuvvetli etkisi altındaki bir diyalektti. Batı Afrika gibi Doğu Afrika da dünya ekonomisinin başlıca ürünleri, bilhassa da fildişi, hayvan derileri, altın ve köleler için büyük bir kaynaktı.

Afrika'daki büyük imparatorlukların varlığı, yine de Afrika'nın çoğunda politik gücün oldukça bölünmüş olduğuna dâir daha geniş bir gerçeği gizlememeli; sâdece Batı Afrika'da yüzlerce "mini devlet" (dört yüz kilometre kareden az toprağa ve sâdece 3.000 ila 5.000 kişilik bir nüfusa sâhip devletler) vardı. Orta büyüklükteki devletler 10 kat daha büyük olabilirdi, ancak bunların sayısı daha azdı. Afrika devletleri arasında çok fazla savaş vuku bulsa da, Afrika toplumunda savaşan devletlerin komşularının aleyhine olacak şekilde topraklarını genişletmesi için çok fazla baskı yoktu. Tarihçi John Thornton'a göre bunun nedeni, toprağın özel mülk olarak değerlendirilmemesi ve bundan dolayı Afrika toplumunun nazarında toprağın zenginliğin temeli olmamasıydı.¹⁰⁸ Çin'den, Hindistan'dan ve Avrupa'dan keskin bir ayırım olarak bunun yerine Afrika'da zenginliğin kaynağı, iş gücünün kontrolüydü. Afrika'daki kölelik kurumunu bu bağlam içerisinde anlamalıyız.

Kölelik

Köleler, şimdiye kadar bu kitapta ele alınan neredeyse bütün toplumlarda kullanılmıştı: Avrupa, İslâm imparatorlukları, Çin ve Hindistan; hepsinde köleler vardı. Köleler çoğunlukla zenginlerin ve güçlülerin evlerinde hizmetçi olarak kullanılıyorlardı ve kölelik statüsünün ten rengiyle bir ilgisi yoktu. Aslında başlıca köle kaynaklarından biri Doğu Avrupa'ydı; özellikle de bir

108 John Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World, 1400–1800*, 2. bas. (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 105.

Kafkas halkı olan, bize “köle” kelimesini veren Slavların¹⁰⁹ yaşadığı Karadeniz’in etrafındaki bölgeler. Venedikli tüccarların Mısır’daki Memlük İmparatorluğu’yla ticaretini yaptığı en önemli “metâllardan” biri, aslında karşılığında Kahire’deki pazarlardan baharat ve altın aldıkları bu “Slavlardı.” Kısacası, dünyada bir köle piyasası vardı ve Avrupalı ve Müslüman tüccarlar bu piyasanın geresinimlerini karşılamaya can atıyordu.

Afrikalılar da köle sâhibiydi. Toprak, özel mülkiyet olmadığı ve bundan dolayı da bir zenginlik ve güç kaynağı addedilmediği için, elit Afrikalılar (genellikle siyâsî liderler ve tüccarlar) iş gücüne, yâni kölelere sâhip oluyordu. Toprağın özel mülkiyetinin noksanlığı, köleliğin Afrika’da yaygın bir hâle gelmesine neden olmuştu. Köleler evlerde hizmetçi olarak, tarımdaki iş gücü için, birçok devlette orduların dayanak noktası olarak ve ticârette kullanılıyordu. Köleler ille de toplumdaki en alçaltıcı ve çetin işlerde çalıştırılmıyorlardı ve bir kişinin gerçek çocukları tarafından miras alınabilecek olanlar olsa da, çoğu zaman “dâimî çocuklar” olarak görülüyorlardı. Afrika’da, pek çoğunun Afrika devletleri arasındaki savaşlardan elde edildiği köleler için büyük, yerel bir pazar vardı.¹¹⁰ MS 750 ila 1500 yılları arasında, bilim insanlarının tahminlerine göre, her yıl on bin kadar Afrikalı köleleştiriliyordu ve bu 750 yıl boyunca toplam rakam, 5 ila 10 milyon insana ulaşmış olabilir.¹¹¹ Elbette, Afrika’daki köleliğin hikâyesinin büyük bir kısmı, Avrupa’nın Amerika’ya yaptığı Atlantik köle ticâretiy-le bağlantılıdır ve bu konu, gelecek bölümde ele alınacaktır.

15. yüzyıla gelindiğinde Sahra Altı Afrika, yaklaşık 40 milyonluk bir insan nüfusunu destekleyen medeniyet havzalarından oluşuyordu. Bu rakam, Avrupa nüfusunun biraz altındaydı, muhtemelen Amerika’dakine eşitti fakat Çin’in veya Güney Asya’nın nüfusunun yarısıydı. Buna ek olarak, Afrika bu denli büyük olduğu için -otuz milyon kilometrekare, kıta Birleşik

109 Yazara göre, Türkçede köle anlamına gelen İngilizce *slave* kelimesi, erken Orta Çağ’da Doğu Avrupa’daki Slavların sıkça köleleştirilmesine dayanır. Ancak bunun aksine görüşler de yok değil. (Ç.N.)

110 Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World*, 4. Böl.

111 R. A. Austen, “The Trans-Saharan Slave Trade: A Tentative Census,” içinde *The Uncommon Market: Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade*, haz. H. A. Gemery and J. S. Hogendorn (New York: Academic Press, 1979).

Devletler'i, Çin, Hindistan, Avrupa ve Arjantin'in toplamına eşit-nüfus yoğunluğu nispeten düşüktü. Düşük nüfus yoğunluğuna rağmen, Afrika'da kentsel merkezler, toplumsal hiyerarşiler ve merkezî devletler gelişmişti: Bu devletler, Yukarı Nil'de bulunan Nübye'deki, Eritre'deki ve Etiyopya'daki verimli ve üretken tarıma; Sahra'nın bir yanından diğer yanına uzanıp Gana ve onun ardından gelen Mali ve Songhai devletlerini Akdeniz dünyasına bağlayan ticâret rotalarına ve özellikle yaklaşık MS 900'den itibaren İslâm'ın oraya yayılmasının ardından, Afrika'yı Hint Okyanusu dünyasına bağlayan Doğu Afrika'daki Svahili ticâret limanlarına dayanıyordu. Buna rağmen, Afrika'daki çevre, insan nüfusunun artışının önüne birçok engel koyuyordu: çorak topraklar, elden ayaktan düşüren hastalıklar ve tehlikeli büyük hayvanlar.¹¹² Bunlar, Üçüncü Bölüm'de ele alınacak bir hikâye olan ve milyonlarca Afrikalıyı Amerika'ya taşıyan Atlantik ötesi kölelikten önceydi.

Afrika hakkında bilinmesi gereken ilginç ve önemli pek çok şeye rağmen, bizim açımızdan iki şey öne çıkıyor. Birincisi; Afrikalılar, Avrupalıların 15. yüzyılda sahneye çıkışından çok önce büyük ve başarılı imparatorluklar, geniş bir dâhili ticâret sistemi (bkz. 3. Harita), üretken bir tarım (özellikle de mâtencilik ve arıtmada olmak üzere) ve endüstri inşâ etmişti. İkincisi, altın ve köle tedârik ederek karşılığında Hindistan'dan gelen parlak renkli pamuklu tekstil ürünleri ve Çin'den gelen porselen gibi pek çoğu Asya menşei mâmül ürünleri alan Afrika, çoktan dünya sisteminin ayrılmaz bir parçası olmuştu. Hindistan'dan veya Çin'den farklı olarak Afrika, dünya ekonomisini yürüten bir lokomotif değildi gerçi ama Avrupa'da değildi.

Avrupa ve Barut Destanı

"Avrupa" ve "Çin" terimlerini sanki onlar birbirlerine benzer kıyas birimleriymiş gibi kullanmış olsam da, politik anlamda hiç de benzer değiller. Uzun imparatorluk tarihinin büyük kısmında Çin, tek bir hükümdar tarafından yönetilen birleşik bir imparatorluktu; bugünkü Birleşik Devletler kadar büyüktü ve 1400

112 Gregory H. Maddox, *Sub-Saharan Africa: An Environmental History* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006).

yılında 85 ila 100 milyon insanı barındırıyordu. Diğer yandan “Avrupa” kelimesi yalnızca, Avrasya kıtasının en batısındaki yarımadaı tanımlamaya yarayan elverişli bir kısaltmadır.¹¹³ Her ne kadar “Avrupa” terimini, sanki Avrupa’da bir birlik varmış gibi kullanıyorsam da, gerçek şu ki, 1400 yılındaki Avrupa, şehir devletlerinden (Venedik veya Ceneviz gibi) prensliklere, piskoposluklara, dükliklere, krallıklara ve hatta İber Yarımadası’ndaki bir Müslüman halîfeliğe kadar yüzlerce siyâsî birimin arasında bölünmüştü; bu siyâsî birimlerin her biri, bir diğerinden kuşku duyuyor, çoğu, zaman zaman komşularıyla savaşıyor ve hepsi, bir diğerinin aleyhine olmasa bile, kendilerini korumak için ordu ve donanma inşâ etmeye çalışıyordu.

Avrupa’daki parçalara ayrılmış egemenlik sistemi, Roma İmparatorluğu’nun 6. yüzyıl itibariyle dağılmasının ve 8. yüzyılda İslâm’ın yayılmasının bir mirasıydı. Roma’nın düşüşünden ve Akdeniz ticâretine erişimin kaybından sonra, bugün Avrupa dediğimiz yerin büyük kısmı, istilâcılara ve yağmacılara karşı korunma için kalelerinde yaşayan ve toprağa bağlı köleleştirilmiş köylü sınıfından vergi toplayan bir soylu sınıfıyla beraber kırsal bir korumacı düzene doğru gerilemişti. Askerî güç; yabancılara karşı korunma amacıyla, diğer güvenilir soylulara karşı, güç isteyen asllara karşı, eğer isyan ederlerse serflere karşı ve Haçlı Seferleri’nde de “Kâfirlere” (Kutsal Toprakları ele geçiren Müslümanlar) karşı kullanılıyordu. Bu dünyada bir toprak parçasını (ve onun üzerindeki serflerden elde edilen tarım ürünlerini) ve onu korumanın başlıca aracı durumundaki bir kaleyi elde tutmak (“sâhip olmak”) en başta gelen amaçtı.

Orta Çağ’da yaşayan Avrupalıların elindeki en ölümcül silâhların kılıçlar, bıçaklar, mızraklar, kargılar, uzun yaylar ve arabatların olduğu bir dönemde bir bölge, yüksek tepelerin üzerinden verimli nehir vadilerine bakan, taştan yapılmış bu kaleler vâsıtasıyla elde tutulabilirdi. 11. yüzyıla kadar, özünde savunma amaçlı inşâ edilen bu yapıların Batı Avrupa’nın her tarafına hızla yayılacak kadar etkili olduğu kanıtlanmıştı. Gelecek üç yüz yıl boyunca, bir düşmanın mağlubiyeti, bir kalenin ele geçirilmesi

113 Görünüşte coğrafi açıdan belirlenmiş tanımların bir kritiği için bk. Martin W. Lewis ve Karen Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography* (Berkeley: University of California Press, 1997).

anlamına geliyordu; genellikle uzun kuşatmalar gerektiren bir başarıydı bu. En ünlüleri İtalya'nın kuzeyinde ve ortasında olan mevcut kasabalarda da (ve çeşitli bölgelerde de gelişmeye başlamışlardı) korunma amaçlı surlar inşa edilmişti.

İşte, neredeyse aralıksız bir savaşın, kalelerin ve müstahkem kasabaların olduğu bu koşullarda geç 14. yüzyılda yeni bir askerî teknoloji ortaya çıktı: Barutla ateşlenen toplar.¹¹⁴ Topların tam olarak ne zaman Avrupalıların kullanımına hazır hâle geldiği net değil, fakat Avrupalıların topları hangi yollardan elde ettiği net. Moğollar, Avrupa'ya sâdece 1347'deki Kara Veba'yı getirmemişti; önceki yüzyılda bir zaman Avrupalılar toplar hakkındaki bilgilerini de onlardan öğrenmişti, zîra 1327 yılı civârında, erken dönem bir Avrupa topunun resimli bir kanıtına sâhibiz.

Barut ve toplar, Çin kaynaklarının “ateş mızrakları” ve bombalar, roket ateşleyiciler, alev silâhları, kara mayınları ve zehirli dumanlar dâhil olmak üzere diğer silâhları târif ettiği vakit olan, yaklaşık MS 1000 yılında başlayan bir süreçte, Çinliler tarafından icat edilmişti. Çinliler için ne yazık ki Moğollar, bu yeni teknolojiye erişim sağlamıştı ve bu yeni teknolojiyi, erken dönem “gülle atan toplarının” geliştirilmesiyle iyileştirmişti; daha sonra bu gülle atan topları, 1200'lerin sonlarındaki nihâî fetih seferlerinde kuşatılmış Çin şehirlerine karşı kullandılar. Moğollar bu silâhları 1200'lerde Avrupalılara karşı yaptıkları saldırılarda da kullanmışlardı ve bâzı girişimci (veya korkmuş) Avrupalılar, bu teknolojiyi Moğollardan çalmış ya da almıştı.

Gülle atan toplar, bilhassa cisimleri uzağa veya çok isâbetli bir şekilde fırlatmada etkili değillerdi; aslında en başta daha çok atları korkutmak için kullanılıyorlardı. Fakat Avrupalılar, onları hızlı bir şekilde geliştirdiler. Geliştirilecek ilk şey, en başta yuvarlatılmış taşlardan fakat daha sonra dökme demirden yapılan mermiydi. Sonrasındaysa, Avrupalı hükümdarlar, hükümdarlık alanları içerisinde büyük bronz kilise çanlarını kalıba dökmede uzmanlaşmış ustalar olduğu için şanslıydı. Topları yapmaya yaran teknoloji özünde aynıydı ve çan dökümcüleri çok geçme-

114 Bu kısım, şuna dayanır: Joseph Needham, “The Epic of Gunpowder and Firearms, Developing from Alchemy,” in *Science in Traditional China: A Comparative Perspective* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981), Böl. 2.

den topları geliştirmek, onları daha g, daha k ve hafif ve dolayısıyla daha taşınabilir bir hâle getirmek için çalıştılar.¹¹⁵ Avrupalı hükümdarlar arasındaki neredeyse kesintisiz savaşta, bu yeni askerî teknolojinin çok faydalı olduğu kanıtlanacaktı.

1000'den 1500 yılına kadar Avrupalı hükümdarların başlıca uğraşı, savaştı: Savaşa hazırlanmak, savaş için para saymak ve savaşın yaralarını sarmak. Bu durum ve bunun yanında topların ve diğer silhlerin gelişiyle beraber savaşların daha da masraflı bir hâle geldiği gerçeği, Avrupa'daki yönetim şekillerini ortak bir forma doğru yönlendirdi: Bu, kasabalarda ve şehirlerde üretilen yeteri kadar zenginliğe ve orduları destekleyecek kadar büyük bir nüfusa sâhip bölgesel bir devletti. Kısa bir süre için, küçük ve zengin devletler (rneğin Hollanda) paralı askerler kiralayabiliyorken, büyük ama yoksul olanlar (rneğin Polonya) serfleri ordularına alıp onları savaşmaya zorlayabiliyordu. Ancak genel anlamda Avrupa'nın birbirleriyle savaşan devletler sisteminde en başarılı olacak kombinasyon, hem savaşların karşılığını ödeyecek kentsel zenginliğe hem de kırsal bölgeden bu savaşlara katılacak genç erkeklere sâhip olanıydı. Bu silâhlara sâhip olanlar kendi toprakları içerisinde egemenliğini ilan edebiliyor ve sonrasında, eğer gerekiyorsa, cebren diğerlerini de kendilerine tâbi kılabiliyorlardı. Toplar yolu aydınlattıka, siyâsî gücün pekiştirilmesi (sâdece Avrupalı hükümdarlar tarafından değil) 15. yüzyılda hızla devam etti.

1453 yılında Osmanlı Türkleri, Konstantinopolis'i ele geçirmek için topları kullandı ve aynı yıl Fransa kralı da İngilizleri Fransa'dan çıkarmak için topları kullanmıştı; İngilizlerin istihkmlarına nişan alıp onları Manş Denizi'nin diğer tarafına sürmüştü. Böylece toplar, Yüzyıl Savaşları'na bir son vermişti. 1453'e gelindiğinde toplar, Avrupa boyunca yayılmış çeşitli boyutlarda yüzlerce siyâsî oluşumun hükümdarına değerlerini kanıtlamışlardı. İspanya'da birkaç on yıl sonra, "Katolik Kralar" Ferdinand ve Isabella, Müslümanları İber Yarımadası'ndaki son kaleleri Gırnata'dan sürmek için 180 silhlık bir kuşatma kafilesini kullanmıştı.

115 Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, 2. bas. (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 1-2. Bl.

Avrupa siyâsî açıdan oldukça parçalanmış olduğundan, hiçbir hükümdar bu yeni silâhlar üzerinde bir tekel elde edip bunu sürdüremezdi ve onları Avrupa'da bir imparatorluk kurmak için kullanamazdı; buna rağmen, 1400'lerin sonunda kısa bir an İtalyanların savunmadaki yaratıcılıkları olmamış olsaydı, bu, mümkün olabilecekti. Fransa kralları, 1494 yılında İtalya'yı işgal ederek topraklarını genişletmeye karar vermeden önce, Burgonya ve Bretonya bölgelerindeki hâkimiyetlerini pekiştirmek için bu yeni askerî teknolojilerini kullanmışlardı. İtalyan şehir devletleri, uzun zamandır birbirleriyle savaş hâlindeydi ve 1500 yılında Floransa, Pisa'ya yeni topraklarla beraber saldırdığında, taştan surların arkasında, bir siperden kazılmış yumuşak topraktan oluşan yeni bir duvar (aslında bir seki) olduğunu keşfettiler. Top gülleleri zararsız bir şekilde toprağa isâbet ediyordu ve Pisa'nın istihkâmı dayandı. Bu yeni savunma manevrasına dâir haberler, kısa sürede bütün Avrupa'ya yayıldı ve kuşatmalar bir kez daha Avrupa'daki savaşın başlıca bir özelliği hâline geldi.¹¹⁶ Artık ne Fransa kralları ve Kutsal Roma imparatoru ne de İspanya'daki Ferdinand ve Isabella tüm küçük bölgeleri silip süpürecek ve Avrupa'yı bir imparatorluk olarak başarılı bir şekilde yeniden birleştirecek askerî güce sâhipti; yine de, göreceğimiz gibi, çok uzak olmayan bir gelecekte buna bir kez daha teşebbüs edilecekti.

Akdeniz'de Silâhlı Ticâret

Bu savaş hâlinin çoğunun nedeni, zenginlik ve gücün elde edilmesi, elde tutulması ve artırılmasıydı. Bu iki kavrama dâir anlayışlar, zaman içerisinde ve başka yerlerde, farklı bir anlamlara gelmiş olsa da, gerçek şu ki, pek çok hükümdar (ve diğerleri) zenginliğin biriktirilmesini iyi bir şey addediyordu. 15. yüzyıl Avrupalılarının problemi, dünya üzerinde kendilerine düşen bölgenin nispeten yoksul olmasıydı. Bir hükümdar elbette bir komşusunun topraklarını cebren ele geçirebilirdi, fakat o toprak ve onun üzerinde yaşayan insanlar da çoğunlukla komşuları kadar yoksuldu. Arâzi seyrek nüfusluydu; zâten toprağın önemli bir kısmı, otlaklara ve ağır toprağın üzerinde sabanları sürmekte

116 Bir tartışma için bk. Parker, *Military Revolution*, 1. Böl.

kullanılan atların yetiştirilmesine ayrılmıştı. Avrupa'daki çiftçilerin sâhip olduğu çeşitli problemlerin arasında, kış mevsimi boyunca hayvanlarının hepsini canlı tutacak kadar yeme sâhip olmamaları da vardı; genellikle bu nedenle, bir miktar koşum hayvanını kesiyorlardı. Ancak bu etin ziyan olmasını önlemek için Avrupalılar onu korumanın bir yolunu bulmak zorundaydı ve bu yüzden tuz ve özellikle biber oldukça önemliydi. Tuz yerel olarak elde edilebiliyordu fakat biber sâdece Hindistan'dan geliyordu ve son derece pahalıydı. Avrupalıların genelde bibere karşılık satabilecekleri çok az şeyi vardı.

Fakat Avrupalılar, özellikle de Akdeniz'deki deniz kentleri Cenova ve Venedik, sürekli olarak Asya'dan gelen bu baharatlara kimin erişeceği konusunda savaşıyordu. Yüzyıllar boyunca Venedik ve Cenova, Avrupa içerisinde satılabilecek Asya ürünlerine erişebilmek için yarıştı. Rekabet sâdece iktisâdî değil, aynı zamanda askerîydi de. Birbirlerini yağmalayıp Kuzey Afrika'daki "korsanlar"dan korunma isterken, her iki taraf da ticâret gemilerini koruyacak savaş gemileri inşâ etmeye başladı ve artık gemiler limanları tek başlarına değil, bir konvoyla terk ediyorlardı. Her iki şehrin yönetimi de bu gemilere koruma sağlıyordu ve bu koruma, devlet borcunun oluşturulmasıyla ödeniyordu. Bununla beraber, tüm denizcilerin aynı zamanda birer savaşçı olması bekleniyordu. Böylece Akdeniz'deki ticâret, silâhlı ticâret hâline gelmişti.

13. ve 14. yüzyıllarda yaşanan bir dizi olay, Venedik'in avantaj sağlamasına yardım etti, 1400 yılına gelindiğinde Venedik tüccarları, fiiliyatta Asya'dan gelen baharat ve tekstil ürünlerine erişimin tekeli güvence altına almıştı.¹¹⁷ Venedik'in zaferi ve askerî gücünü kullanması, diğer Avrupalıları da Akdeniz'in dışında tutmuştu. Bununla birlikte, denizcilikle uğraşan Avrupalılar, uzun zamandır, önlerinde duran Müslümanların etrâfından dolanarak Venedik'in baharat tekeli atlatıp Asya'ya doğrudan giden bir rotanın hayalini kuruyorlardı. Moğollar bir süre karadan giden bir yolu erişilir kılmıştı (Marco Polo'nun Çin'e gitmesini bu yol sağlamıştı) ancak bu yol Moğol İmparatorluğu'nun 1300'lerin son yıllarında çökmesiyle sona ermişti. 1400'lere gelin-

117 Detaylar için bk. Janet Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350* (New York: Oxford University Press, 1989), 4. Böl

diğinde Avrupalıların Asya'ya gitmesi için sâdece bir yol vardı: Venedik'in tekeli altına aldığı Mısır'dan geçen bağlantı.

Atlantik'teki Portekiz Keşifleri

İslâm dünyası, böylece Mısır'la iş birliği yapan Venedikliler hâricinde Avrupalıların Asya'nın baharatlarına ve mâmul ürünlerine erişimini bloke etmişti. Bu engellerin etrâfından Asya'ya gidecek farklı bir deniz yolu bulmak için, Avrupa'nın Atlantik kıyısındaki Portekizli denizciler, Avisli Henry'nin, daha çok bilinen adıyla "Denizci Henry"nin liderliğinde, Müslüman deniz filolarının hâlâ Cebelitarık Boğazı'nda devriye gezdiğinin pekâlâ farkında olarak, Atlantik Okyanusu'nun güney yönüne doğru araştırmaya koyuldular. Denizci Henry aynı zamanda, Afrika'nın güney ucunda, etrâfından dönülebilecek ve doğrudan Hint Okyanusu'na giden bir burnun olduğuna dâir Arap inanışından da haberdardı. Hem Asya'yla doğrudan bir ticâret tesis etmek (böylece de hem Venediklilerin hem de Mısırlıların yerine geçmek) hem de Müslümanların etrâfını çevirmek ve böylece Haçlıların Müslümanları Akdeniz'den ve Kutsal Topraklar'dan çıkarma işini devam ettirmek amacıyla bu yolu bulmaya kararlıydı.

Denizci Henry arayışına 1415 yılında Müslüman mevkilerine yaptığı bir saldırıyla başladı ve ondan sonra her yıl Afrika sâhilini keşfetmek için gemiler gönderdi. Henry'nin öldüğü 1460 yılına kadar Portekiz gemileri ekvator yakınlarındaki Sierra Leone'ye ulaşmış ve Afrikalılarla ticârî ilişkiler kurmuştu. Portekizliler, Afrika'da hem altın hem de köle bulmuştu; tekstil ürünleri ve silâhları değiş-tokuş yaparak bunları elde ediyorlardı. Aynı zamanda Batı Afrika sâhili açıklarındaki Azor, Madeira ve Kanarya adalarındaki pek çok adayı "Avrupalılaştırdılar." Bu adalar, Avrupa pazarı için şeker ve başka metâlar üretiyordu (bu girişimler ve onların çevresel sonuçlarına dâir daha fazlasını 3. Bölüm'de öğreneceğiz). Ancak büyük ödül, hâlâ Hint Okyanusu üzerinden Asya'ya giden yoldu ve Portekizliler, Bartolomeu Dias'ın nihâyet Ümit Burnu'na ulaşıp buranın etrâfını döndüğü 1488'e kadar daha da güneye ilerlediler.¹¹⁸ Portekizliler ödülü neredeyse ele

118 Dias buraya "Fırtınalar Burnu" adını verdi fakat kral bunun denizcilerin gözünü korkutacağını düşündü ve böylece buranın adını "Ümit Burnu"

geçirmek üzereydiler ve bu nedenle, Kristof Kolomb adlı Cenevizli bir denizci, Batı'ya doğru yelken açarak Atlantik üzerinden Asya'ya ulaşma fikriyle Portekiz tahtına geldiğinde reddedildi. Çok iyi bilindiği üzere, İspanya'nın hükümdarları Ferdinand ve Isabella en nihâyetinde Kolomb'u vazîfelendirdiler. Kolomb'un başarısına dâir haberler 1493 yılında İspanya'ya (ve Portekiz'e) ulaştığında, Portekizliler burnun etrâfını dolaşmak için çabalarını iki misline çıkardılar ve 1497 yılında Vasco da Gama'nın kumandasında yeni bir sefer düzenlediler (bkz. Harita 2).

Denizci Henry 1415 yılında seferlerine başladığı zaman, Amiral Zhenge He, Hint Okyanusu'ndaki Çin egemenliğini çoktan kurmuştu. Eğer Çinliler Ümit Burnu'nun etrâfını dolanıp Afrika kıyısı boyunca kuzeye doğru yönelmiş olsalardı (ki bunu yapabilirlerdi, çünkü bu teknolojiye ve Batı Afrika sâhili açıklarındaki aldatıcı rüzgârları öğrenme kabiliyetine sâhiplerdi), 1420'lerde Afrika sâhili boyunca aşağıya doğru kendi yollarından ilerleyen Portekizlilerle karşılaşılardı, ancak Portekizlilerin Çinlilerin filosu için büyük bir tehlike arz edeceğini düşünmek zordur. O hâlde, Asya ve Avrupa arasında doğrudan bir su yolunu tesis eden, bu ticâreten elde edilecek geliri toplayan ve Avrupalıları yurtlarına yakın tutanlar Portekizliler değil, Çinliler olabilirdi. Oysa sonunda tabii, Çinliler bunun yerine donanmalarını yurda çağırmaya karar vermiş ve böylece Hint Okyanusu'nu açık ve sâkin bir yer olarak bırakmışlardı. Portekizliler, 1498 yılında, onları kolayca geri döndürebilecek heybetli bir Çin donanmasıyla karşılaşmak yerine, deniz gücünden veya surlar ile burçlar tarafından korunan liman şehirlerinden son derece serbest bir şekilde Hint Okyanusu'na doğru ilerlediler; bu olumsal sonucun ne farkına varmışlar ne de ona minnet duymuşlardı.

Hint Okyanusu'nda Silâhlı Ticâret

1498 yılında Ümit Burnu'nun etrâfını dolaşıp yanına Arapça konuşan bir kılavuz aldıktan sonra Vasco da Gama, Hindistan'ın Batı sâhilindeki Kozhikode'ye doğru yelkenleri fora etti (hatırlanacağı gibi, burası, Amiral Zheng He'nin varış noktasıyla aynı

olarak değiştirdi. Adı ne olursa olsun, Ümit Burnu aslında Afrika'nın en güney ucu değildir, kıtanın en güneyi Agulhas Burnu'dur.

dır) ve Mayıs ayının 18. gününde demir attı. Portekiz'in başkenti Lizbon'a 1499'da geri dönüşünün ardından, Vasco da Gama'nın Asya'nın zenginliklerine giden yola öncülük ettiğini bilen Portekiz tahtı çabucak bir sefer daha, bu defa Alvares Cabral'ın komutasında, gönderdi. Toplarla mücehhez ve Müslümanları Kozhikode'den çıkarma emrini almış olan Cabral, Kalicut'u iki gün boyunca topa tuttu ve Arap gemilerini de hedef aldı. Daha sonra 1502-1503'te, Arap vakanüvislerine göre, "Denizde [Portekiz] gemileri Hindistan, Hürmüz ve oralara giden yollar üzerinde belirdi. Yaklaşık yedi gemiyi ele geçirdiler, güvertede bulunanları öldürdüler, bâzılarını da esir aldılar. Bu, onların yaptığı ilk işti, Allah'ın lâneti onların üzerinde olsun."¹¹⁹

Portekizliler Hint Okyanusu'na silâhlı ticâreti getirmişti ve bir tarihçinin sözleriyle, "bölgenin bu denli dikkat çekici özelliği olan barışçıl okyanus denizciliği sistemini, birdenbire sona erdirmişlerdi."¹²⁰ 1515'e kadar Portekizliler, Malakka ve Hürmüz de dâhil olmak üzere pek çok ticâret şehrini cebren ele geçirdi. Hint Okyanusu'ndaki hâkimiyetlerini pekiştirmek için, Kızıldeniz'deki Portekiz ablukasını kırmak isteyen Mısır ve Hint gemilerinden mürekkep bir filoyu mağlup ettiler. Sayıları az da olsa ve muhtemelen çok fazla miktarda toprağı kontrol edemiyor olsalar da, deniz rotalarını ele geçirebilirlerdi (ki ele geçirdiler); en başta güç kullanmış, daha sonra da Hindistanlı tüccarlara geçiş izni satan bir koruma haracı çetesi oluşturmuşlardı. Portekizliler, Hint Okyanusu'ndaki ticâreti hiçbir zaman kontrol edebilmiş veya kendi tekellerine alabilmiş değildi, ama bununla beraber orada önemli bir mevki sâhibi olmak için güç kullandılar.

Malakka'yı aldıktan sonra Portekizliler, Güney Çin Denizi'ne doğru ilerlediler ve Guangzhou'da ticâret yapma hakkı elde edebilmek için Çinlilerle dövüştüler, en nihâyetinde de onlardan Çin'in güney ucunda yer alan Macao'da bölgesel bir imtiyaz elde ettiler. Portekizliler, Japonya'yla ticâret yaptılar ve Japonların Çin'le ticâret yapması yasaklanmış olduğu için, Japonya'dan aldıkları altın ve gümüşü Çin'e götürüp oradan ipekle geri dönerek, bu durumdan güzelce yararlandılar. Papa'nın 1494'te dünyayı İspanyol ve Portekiz yarı kürelerine bölmesiyle beraber

119 Chaudhuri, *Trade and Civilization*, 65. sayfadan alıntı.

120 Chaudhuri, *Trade and Civilization*, 63.

cesâretlenen Portekizliler, 16. yüzyılın büyük kısmı boyunca Hint Okyanusu'nda kendi borularını öttürmüşlerdi, buna rağmen, Avrupa'ya yapılan baharat ticâreti üzerinde bir tekel elde etme amaçları sonuçsuz kalmaya devam etti.¹²¹

Avrupa tarzı silâhlı ticâretin etkilerini hissettikten sonra bâzı kıyı ticâret şehirlerinin Asyalı hükümdarları, bu duruma topraklarının etrâfına surlar inşâ ederek ve kendi topraklarını ve silâhlarını satın alarak karşılık verdi. Bu durum, öncelikle Sumatra'nın kuzeybatı ucunda bulunan Açe olmak üzere, bilhassa Baharat Adaları'ndaki Müslüman hükümdarlar için geçerliydi. 1500'lerin ilk yıllarında oradaki Müslüman hükümdar, iki amacı olan, Portekiz ablukasını yarmak ve onların gemilerini ve silâhlarını ele geçirmek için, büyük bir donanma inşâ etti. Açe, 1500'lerden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'yla bağlantıları yoluyla birçok büyük ve sağlam Osmanlı silâhı ithal etti; bunlar, sâdece kendilerini Portekizlilere karşı savunmak için değil, aynı zamanda Portekizlilerin kontrol ettiği Malakka'yı tehdit etmek için de yeterliydi. Portekizlilerin silâhlı ticâreti Hint Okyanusu'nda pek çok şeyi değiştirmiş olabilir, fakat *Darü'l İslâm* hâlâ Avrupalıların dünyada ne yapıp ne yapamayacaklarını sınırlandırmaya devam ediyordu.

Sonuç

Giriş kısmında Erken Modern dünyanın çok merkezli olduğunu ve herhangi bir bölge veya devlet tarafından hükmedilmediğini belirtmiştim. Bu bölüm, bizi, dünyanın bu bölgelerinin arasındaki etkileşimleri ve birbirlerine bağılıklarını keşfetmek için Çin'den Hindistan'a ve Hint Okyanusu'na, İslâm dünyasına, Afrika'ya ve daha sonra Avrupa'ya götürdü. Amerika Kıtası'nı, Afrika'nın en güney kısmını ve Okyanusya'nın büyük kısmını saymazsak eğer, dünyadaki toplumlar, 15. yüzyılda ticâretin biçim verdiği kapsamlı ve sistemli etkileşim ve bağlantılara sâhipti. Bu Erken Modern dünya sistemi, üç unsurla mümkün hâle gel-

121 Her ne kadar baharatlar Kızıl Deniz yoluyla Avrupa'ya akmaya devam etse de, Asya ve Avrupa'yı doğrudan birbirine bağlayan bir deniz yolunun kurulması, Avrupa'daki bir ekonomik güç olarak sâdece Venedik'i kendi kaderine terk etti.

mişti.¹²² Özellikle Çin ve Hindistan olmak üzere dünyanın bâzı bölgeleri diğerlerinin üzerinde bir *teknolojik avantaja* sâhipti ve bundan dolayı endüstriyel ürünleri, özellikle de Çin’de ipek ve porselen, Hindistan’da pamuk tekstil ürünleri, herhangi bir yerdeki herhangi bir kimseden daha ucuza ve daha kaliteli bir şekilde üretebiliyorlardı. İkincisi, *iklimsel ve coğrafi kısıtlamalar* bâzı doğal ürünleri dünyanın bir veya birkaç bölgesiyle sınırlandırıyordu: bunun örnekleri arasında Endonezya Takımadası’ndan baharat, Afrika’dan fildişi, Orta Doğu’dan belirli türde tütsüler veya Afrika’dan altın ve Japonya’dan gümüş vardır. Üçüncüsü, *tüketici zevkleri ve sosyal âdetler* lüks mallar (örneğin ipek, baharat, inciler ve işlenmemiş değerli taşlar), pamuklu tekstil ürünleri gibi giderek artan bir biçimde kitle piyasasına yönelik mallar, parasal bir sistemin temeli olarak (örneğin Çin’de gümüş) değerli metallere yönelik talebi şekillendiriyordu. Dünyanın çeşitli bölgeleri arasındaki ticâret bağlantıları, bu üç unsurun karşılıklı, kompleks etkileşiminin bir sonucu olarak ortaya çıktı.

Ayrıca mevcut bağlantılar, özellikle de Hint Okyanusu’nda genellikle karşılıklı olarak kabul edilebilir ve barışçıldı. İslâm’ın 7. ve 8. yüzyıllardaki yayılması çok sayıda insanın bu dine geçmesine vesile olmuştu gerçi ama dünyanın hiçbir bölgesi, tüm bir sistemi ele geçirmeye veya onun üzerinde kontrolünü dayatmaya kalkışmıyordu. Amiral Zheng He’nin 15. yüzyıldaki seferleri kısa bir süreliğine Çin nüfuzunu Hint Okyanusu’nun büyük kısmına yaymıştı. Dünya, Çin, Hindistan ve İslâm dünyasının çevresinde dönen üç ana bölgeyle beraber çok merkezliydi ve diğer bölgeler, bu güç merkezlerinden birine veya birkaçına bağlanıyordu.

Toplumların çoğu üreterek ve başkalarının talep ettiği bir şeyin ticâretini yaparak bu sisteme katılabiliyordu. Bununla birlikte Avrupalılara, bilhassa dünyanın geri kalanıyla ticâretini yapacağı çok az şeye sâhip olduğu gerçeği engel oluyordu; oласı istisnâlar yün ve Afrika’yla ticâretini yaptığı ateşli silâhlardı. Genellikle Avrupalıların sâhip olduğu şey, ilk olarak Portekizlilerin ve daha sonra, gelecek bölümde göreceğimiz gibi, Hollandalıların, İngilizlerin ve Fransızların Hint Okyanusu’nda diğer hâlde barışçıl olan ticâreti ihlâl etmelerini mümkün kılan silâhlı

122 Bunlar, şu esere dayanır: Chaudhuri, *Trade and Civilization*, 17.

ticâretin özgün biçimleri idi. Afrika'nın Burnu'nun etrâfından ve Atlantik karşı tarafında bir yol ararken Avrupalılar, hakîkî açık deniz denizcileri hâline geldiler; yâni, kara görüş alanlarında olmadan da seyredebiliyorlardı, ki bu kabiliyet, onlara, Hint Okyanusu'nda önemli avantajlar sağladı. A evet! Bu arada Avrupalılar, dünya tarihindeki en büyük rastlantılardan birine, Amerika Kıtası'nda gümüşle dolu kocaman depolara ve mâdenlere rastlayacaklardı; bir araştırmanın sözleriyle bunlar, "Asya trenine bir bilet almalarına," imkân sağlamıştı.¹²³ Bunun nasıl olduğu ise önümüzdeki bölümün hikâyesi.

123 Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (Berkeley: University of California Press, 1998).

III. Bölüm

İmparatorluklar, Devletler ve Yeni Dünya, 1500-1775

1500 ila 1775 yılları arasındaki dönemde dünya düzeninin sağlandığı yolların çoğu değişmeye başlamıştı. Her şeyden önce, dünyanın çoğu bölgesi kendi arasında, geçmişte hiç olmadığı şekilde düzenli ve sürekli bir etkileşime geçmişti. Daha önce yer-yüzünde çeşitli “dünyalar” varken (Çin dünyası, Hint Okyanusu dünyası, Akdeniz dünyası ve henüz Avrupalılar, Asyalılar veya Afrikalılar tarafından bilinmeyen Amerika), 1500 yılından sonra iki yeni bağlantı, ilk defa tüm yerküreyi tek bir dünya hâline getirdi. Kristof Kolomb’un 1492’deki yolculuğu, Yeni Dünya’yı ortaya çıkardı ve Amerika, Avrupa ve Afrika arasında yeni ilişkiler tesis etti. Fakat aynı zamanda, İspanyolların Filipinler’de 1571 yılında bir koloni kurmasından sonra Yeni Dünya’yı Çin’e bağlayan, daha az bilinen bir Pasifik rotası da vardı.¹²⁴ Bu yeni bağlantılar, Eski Dünya’dan (yâni Afro-Avrasya) epey farklı, dinamik ama oldukça kendine has bir Yeni Dünya’yı yaratma sürecinde metâların, fikirlerin, virüslerin, besinlerin ve insanların dünya çapında değiş-tokuşuna yol açtı. 16. yüzyıldaki bu gelişmeleri, pekâlâ “ilk küreselleşme” olarak düşünebiliriz. Bu gelişmeler, Çin donanmasının Hint Okyanusu’ndan geri çekilmesine ve Asya’yı arayan Kolomb adında birinin tarihsel bir rastlantı eseri Amerika’da karaya çıkmasına bağlıydı.

İkinci bir büyük süreç, imparatorlukların tüm Avrasya’da devam eden yayılması ve gücüydü. 16. yüzyılda, imparatorluklar,

124 Dennis O. Flynn ve Arturo Giraldez bu nedenle 1571 yılının küreselleşmenin ilk safhasını belirttiğini, çünkü o zamandan itibaren dünyanın tüm bölgeleri arasında bağlantının rutin hâle geldiğini iddia eder. “Born with a Silver Spoon: The Origin of World Trade in 1571,” *Journal of World History* 6, n. 2 (Sonbahar 1995): 201–21.

dünyanın büyük bölümünü insan kontrolü altına almak için en yaygın siyâsî yapı olmaya devam etti. İmparatorluklar, insanların topraktan geçimlerini sağlamak ve nüfusumuzu artırmak için tasarladığı çeşitli siyâsî ve iktisâdî sistemlerin tümünden çok daha başarılıydı. Günümüzde neden imparatorluklar yerine ulus devletlerde yaşadığımız, üzerinde düşünmeye değer bir konu. İmparatorluklarda yaşamıyoruz, çünkü Batı Avrupa'da gelişen yeni bir tür devlet sistemi ve ardından gelen ulus devlet ve ulus devletlere dayanan bir dünya, Modern dünyayı şekillendirmeye başladı. İmparatorluklar resmiyette artık yok. İspanyolların Yeni Dünya'nın büyük kısmını kontrol etmesi, en başta kendilerine bir imparatorluk kurmaya teşebbüs etmeleri için kaynak sağlamıştı, ancak bu teşebbüs, aynı zamanda diğer Avrupa devletleri arasında kuvvetli bir direnişin ortaya çıkmasına neden oldu; bu durum, hem Avrupa'da bir imparatorluk kurulmasına dâir olasılıkları ortadan kaldırdı hem de uluslararası düzeyde yeni bir tür siyâsî düzeni başlattı.

Bu temel süreçlerin üçüncüsü, Avrupa'da egemen devletlere dâir bir sistemin gelişimi ve bu süreç ile savaş arasındaki bağlantıyla ilgilidir. Asya imparatorlukları ile karşılaştırıldığında Avrupa devletleri, küçük ve imparatorluklarla aşık atması mümkün olmayan oldukça kırılgan yapılar gibi görünür. Hükümdarları o denli yoksullardı ki, ordularını besleyebilmek için sürekli borç aramak zorundaydılar. O kadar küçüklerdi ki, kendi sınırları içerisinde kendi savunmaları için gerekli tüm kaynaklara sâhip değillerdi ve eğer İspanyollar bir imparatorluk kurmada ve devletlerarası savaşları ortadan kaldırmada başarılı olsalardı, belki de bağımsız Avrupa devletleri hiçbir şekilde şekillenmeyecekti. Fakat bunun yerine, Avrupalı devletler arasındaki savaş sistemi, İngiltere ve Fransa'da 16. ve 17. yüzyıllarda gelişen farklı bir tür devleti tercih etti ve bu ikisi arasında 18. yüzyılın büyük kısmı boyunca meydana gelen çatışmalara yol açtı.

Dördüncüsü, bu gelişmeler 17. yüzyılın bir "Küresel Kriz"i bağlamında gelişmişti; bu, "Küçük Buz Çağı" denilen küresel bir iklimsel olayın, insan nüfusunu düşürmek ve hükümdarların ve uyruklarının, devletin ve siyâsî düzenin gâyesine dâir bakış açılarını etkilemek için savaşlar ve iç savaşlarla etkileşim içinde bulunduğu bir dönemdi. Dünyanın yüzeyine ulaşan güneş enerjisinin miktarını düşüren çeşitli doğal nedenlerden kaynaklanan

Küçük Buz Çağı, muhtemelen, 14. yüzyıl gibi erken bir tarihte başlamıştı ve 19. yüzyılın erken yıllarına kadar devam etmiş olabilir. 17. yüzyılın beşerî krizleri çok daha kısa süreli olmuş olabilir ama şüphesiz soğuyan bir iklimin hasat zamanları üzerindeki olumsuz etkileri ve devletlerin hükümdarlarının savaşlarını devam ettirebilmek için uyruklarından topladığı vergiler nedeniyle daha da şiddetlenmişti. Tarihçi Geoffrey Parker, iklim değişikliği ve toplumsal krizlerin 17. yüzyıldaki bu konjonktürü, Modern dünyanın oluşumunu anlamada önem arz eden birçok sonucu olan “ölümcül bir birliktelik” diye isimlendirir.¹²⁵ Geç 18. yüzyıla kadar İngiltere, Avrupa devlet sisteminin tepesine yerleşecekti. Asya’da, Hindistan ve Çin’deki imparatorlukların dinamikleri, Hindistan’ın zayıflaması ve Çin’in güçlenmesine yol açacaktı. 18. yüzyılın sonundan küresel bir perspektifle bakıldığında, birbirlerinden farklı bir şekilde organize olmuş iki dünyanın karşı karşıya geleceğini söylemek abartı olmaz: Çin merkezli bir Doğu Asya dünyası sistemi ve Britanya merkezli bir Avrupa-Amerika dünyası sistemi.¹²⁶ 19. yüzyılda güç dengesinin Britanya’nın lehine dönmesi 4. ve 5. bölümlerde anlatılan hikâyenin parçasıdır; bu bölümde, biz, yukarıda bahsedilen dört süreci incelemeliyiz.

İmparatorlukları Kuranlar ve Fâtihler

1500 yılından sonra Avrasya’da beş imparatorluk önemli ölçüde genişlemişti ve kıtadaki siyâsî sınırları yeniden yaratarak, oradaki göçebe savaşların rolünü neredeyse sona erdirmişlerdi: doğuda Çin, ortada Rusya, güneyde Hindistan, güneybatıda Safevî İran ve batıda Osmanlı İmparatorluğu. Her ne kadar bunların tümü aynı zamanda ve aynı oranda genişlememiş olsa da ve biri veya ötekisi zaman zaman önemli gerilemeler yaşasa da, bu imparatorlukların yayılmacı hamleleri o denli büyüktü ki 1775’e kadar neredeyse bütün Avrasya -en batıdaki Avrupa hâriç- bu imparatorluklardan birinin veya ötekisinin kontrolü

125 Bk. Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven, CT: Yale University Press, 2013), xxiii, ve John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Guide* (New York: Cambridge University Press, 2014), 438–66.

126 Bu çok farklı iki politik iktisadın bilimsel bir karşılaştırması için bk. R. Bin Wong, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997), 2. Böl.

altındaydı. Ulus devletlerin en nihâyetinde bu imparatorlukları neden gölgede bıraktıkları, Modern dünyanın kökenlerini anlamak için esastır.

Rusya ve Çin

İmparatorlukların genişlemesinin en etkileyici iki örneği, Rusya ve Çin'di; bunlardan ilki 1500 ila 1800 yılları arasında dört mislinden fazla büyümüşken, ikincisi iki katından fazla genişlemişti. Rusya İmparatorluğu, 1300 yılında aralara serpiştirilmiş tarlalarla beraber birkaç mil kare olan ormanlarla çevrilmiş, etrâfı kazık çitlerle çevrili bir yerden (buna "kremlin" denirdi) azıcık daha büyük olan Moskova Knezliği'nden yayılmıştı. Daha sonraki 150 yılda Moskovalı hükümdarlar Rusça konuşan diğer knezlikleri ele geçirerek, topraklarını genişletti. En çarpıcı genişleme, 1500'lerde imparatorluğunu doğuda Ural Dağları'na, kuzeyde Barents Denizi'ne ve güneyde Hazar Denizi'ne doğru genişleten Moskovalı Hükümdar IV. İvan ("Korkunç" İvan, h. 1533-1584) zamanında gerçekleşti. 17. yüzyıl küresel krizindeki bir "sıkıntılar dönemi"nin ardından yeni Romanov hanedanı (Rusya'yı 1917'e kadar yönetmişti), Rusya'yı doğuya doğru Sibirya'nın içlerine ve Pasifik Okyanusu'na kadar genişletti. 18. yüzyıl hükümdarları Büyük Petro (h. 1682-1725) ve Büyük Katerina (r. 1762-1796) da Baltık halklarını alarak, Polonya'yı bölerek ve Ukrayna ile Kırım'da Rusların yönetimine karşı süren direnişi kırarak Rusya'nın sınırları batıya doğru genişletti.

Çin, MÖ 200'lerde başlayıp 20. yüzyılın erken yıllarına kadar süren 2100 yıllık geçmişiyle dünyanın en uzun imparatorluk geleneğine sâhipti. Ciddi parçalanma ve Çinli olmayan güçler tarafından zaptedilme dönemleri yaşasa da, imparatorluk yönetiminin gelenekleri ve yöntemleri dayandı. Çin, 1500 yılında, Çinli Ming hanedanı tarafından 1368'den beri yönetiliyordu. 17. yüzyıl boyunca, Küçük Buz Çağı'nın yol açtığı hasatlardaki sert düşüşler ve vergi hasılatı ile birleşen Ming hanedanının siyâsî çöküşü, Büyük Seddin kuzeyindeki Mançuların Çin'i işgal etmesi ve kırk yıllık bir fetih savaşının ardından, kendilerini Çin'i yöneten yeni Çing hanedanı olarak kabul ettirmeleri için uy-

gun koşulları yarattı.¹²⁷ Yeni Çing hanedanı kısa bir süre sonra, özellikle de imparator Qianlong'un liderliğinde (h. 1736-1795), bir dizi askerî sefer düzenledi. İmparator Qianlong, kuzeybatıya ve batıya doğru sefere çıktı, Çinli olmayan halkları, özellikle de Müslüman Uygurları ve Tibetlileri yenilgiye uğrattı ve onları, topraklarıyla beraber, imparatorluğuna dâhil etti. 1770'lerde bunu sona erdirdiğinde Çin İmparatorluğu'nun büyüklüğü, yeni topraklar seyrek nüfuslu step, yarı çöl ve dağlık bölgeler olsa da, Tibetlilerin, Moğolların ve diğer halkların dâhil edilmesiyle ikiye katlanmıştı.

Çin, kendi "haraçlı ticâret sistemi"nin merkeziydi, resmî olarak imparatorluğa dâhil olmayan komşu bölgelerin de dâhil olduğu bu sistem, Doğu Asya'nın çoğunu kapsıyordu. Kuzey, batı ve güneybatıdaki çeşitli ırkların devletsiz halkları, başkent Pekin'deki Çin imparatoruna düzenli olarak elçilik heyetleri göndererek, hem resmen hem de mecâzî olarak haraç veriyordu. Çin'in hükümdarları Vietnam, Kore, Cava ve hatta Japonya gibi komşu ülkeleri de haraç ödeyen devletler olarak değerlendiriyor ve onlardan da elçilik heyetleri gelmesini bekliyordu. Haraç ödeyen elçilik heyetleri sâdece Çin'in Doğu Asya'daki egemen pozisyonunu onaylamakla kalmıyor, aynı zamanda Çin ile haraç ödeyen devletleri birbirine bağlayarak resmî ve özel kârlı ticâret fırsatları da sağlıyordu. Çin, böylece, Güneydoğu Asya'nın büyük kısmını kendi haraçlı ticâret sistemine eklemleyerek, önemli miktarda doğrudan ve dolaylı etkiyi, direkt olarak yönettiğinden çok daha büyük bir alan üzerinde uyguluyordu.¹²⁸

Bâbürlü, Safevî ve Osmanlı Yayılması

Birlikle Avrasya kıtasının güney ve güneybatı kısımlarını kapsayan Bâbürlü, Safevî ve Osmanlı imparatorlukları pek çok benzerliği paylaşıyordu. İlk olarak, hepsini yöneten hanedanlar Türk'tü. Türkler aslen Orta Asya'nın göçebe halklarından biriydi ama Kuzey Hindistan, İran Yarımadası ve Anadolu yaylalarını

127 Daha soğuk iklimin "ölümcül sinerjisinin" tanımı ve Çin'deki fetih savaşları için bk. Parker, *Global Crisis*, 5. Böl.

128 Bk. Takeshi Hamashita, "The Intra-Regional System in East Asia in Modern Times," içinde *Network Power: Japan and Asia*, haz. Peter J. Katzenstein ve Takashi Shiraishi (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997), 3. Böl.

fethetmek için yeterli askerî gücü geliştirmişlerdi. Önceki bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun kökenlerinden zâten bahsetmiştim. Bu bölümde, 1453'te Konstantinopolis'in fethinden sonra Osmanlıların imparatorluklarını Akdeniz çevresinde genişletmeye devam ettiklerini söylemek yeterlidir: Kuzey kıyılarındaki Yunanistan ve Balkanlar'ı; Suriye, Lübnan ve Levant bölgesindeki Filistin'i; ve Mısır'dan Cezayir'e kadar Akdeniz'in tüm güney kıyısını ele geçirmişlerdi. Benzer bir şekilde, 1500'lerin erken yıllarında Türk göçebe gruplarının önderleri İran'ı fethederek Safevî hanedanını ve Hindistan'ı fethederek Bâbürlü hanedanını kurmuşlardı.

İkincisi, bu üç hanedan İslâm'ın bir mezhebini veya ötekini benimsemişti. Osmanlılar koyu Sünnî iken, Safevîler Şîî idi ve Bâbürlüler ise, en azından başlangıçta, sâdece İslâm'ın değişik mezheplerine karşı değil, aynı zamanda Hindu uygulamalarına ve inanışlarına da oldukça hoşgörülüydüler. Bu üç imparatorluğun hepsi zâten 8. yüzyılda ortaya çıkan ilk büyük İslâm imparatorluğunun ardıllarıydı. Bununla beraber, Sünnî Osmanlılar ve Şîî Safevîler arasındaki dogmatik farklılıklar o denli büyüktü ki, bu iki güç askerî olarak çarpıştı; ilk başta 1514'teki Çaldıran Savaşı'nda ve bilâhare aralıklı olarak sonraki iki yüzyıl boyunca.

Üçüncüsü, bu Müslüman imparatorluklar benzer siyâsî ve iktisâdî yapılara sâhipti. Galip hükümdarlar, Çin'deki sisteme oldukça benzer bir şekilde, ölümlerinin ardından kendi oğullarının tahta çıkacağı hanedanlar kurmuşlardı. Yine Çin'e benzer şekilde, Müslüman ardıl devletler yönettikleri ülkenin her tarafında görevlendirdikleri ve imparatora karşı sorumlu olan bir memur bürokrasisi yoluyla topraklarını yönetiyorlardı. Bu imparatorlukların hepsi, hükümdarlarının köylü üreticileri ve daha büyük toprak sâhiplerini vergilendirerek faydalanabildiği bir artı ürünü üreten üretken tarım ekonomilerine dayanıyordu.

İmparatorluğun Dinamikleri

Her ne kadar tüm bu imparatorluklar bâzı zorluklarla karşılaşsa da, özellikle "17. yüzyılın küresel krizi"nden¹²⁹ kaynaklanan

129 Parker, *Global Crisis*; ayrıca bk. Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith, haz., *The General Crisis of the Seventeenth Century*, 2. bas. (London: Routledge, 1997).

zorluklarla, gerçek şu ki, onlar, inişleri ve çıkışlarıyla bile, 1500 ila 1775 arasındaki dönemde geniş topraklar üzerinde politik ekonomileri teşkilâtlandırmanın kapsamlı ve başarılı formlarıydı. Yönetici hanedanın gücünü artırıp yeni bölgelere yayılmasını sağlamak için, denetimleri altındaki kaynakları harekete geçirebiliyorlardı. 1700'lere gelindiğinde Avrasya kıtasının büyük kısmı, gerçekten de, bir imparatorluğun veya ötekisinin kontrolü altındaydı. Ne gariptir ki, Rusya hâriç, tüm bu imparatorluklar bozkırdan gelen fâtipler taraflarından kuruldukları için, yayılmacı imparatorluklar, kalan göçebeleri kendi kontrolleri altına alarak kendi varlıklarına karşı herhangi bir göçebe tehdidini ortadan kaldırdılar. Elbette 19. yüzyılda bile bu çoban halkları ve diğerleri “ayaklanabilirdi” ve önemli bir kargaşaya neden olabiliirdi, fakat bu büyük imparatorlukların gücü, göçebe çobanlarınkine boyun eğdiriyordu. Bu nedenle imparatorlukların daha önceki dinamiklerinden biri (göçebelerin çöküşe veya sıkıntıya yol açan istilâları) 18. yüzyıl süresince ortadan kaldırılmıştı.¹³⁰

Fakat belirli imparatorluklara özgü diğer dinamikler, onların yükseliş ve çöküşlerinin nedeni olmaya devam etti. Hindistan'da, Bâbürlü gücünün zirvesine Evrengzib'in (ö. 1707) hükümdarlığında ulaşıldı. Onun ölümünden kısa bir süre sonra çeşitli Hint prensleri Bâbür Devleti'ne meydan okudu ve bağımsızlıklarını fiilî anlamda savunarak siyâsî gücün parçalanmasına sebep oldular ve gelecek bölümde göreceğimiz gibi, Avrupalıların Hindistan'a ayak basmaları için gereken boşluğu yarattılar. Günümüzde geçmişe dönüp bakıldığında, had safhada bir yozlaşmanın siyâsî irâdenin altını kazmaya başladığını ve ekonomik zorluklarla birleşen nüfus büyümesinin yüzyılın sonunda büyük bir ayaklanmayı teşvik ettiğini biliyor olsak da, 18. yüzyıl boyunca Çin'in gücü oldukça sağlam görünüyordu. Beyaz Nilüfer Ayaklanması'nın bastırılmasının bedeli, 19. yüzyılın erken yıllarında gün yüzüne çıkmaya başlayan başka problemlere neden olmuştu.

İmparatorluklar 1500'den 1800'e kadar yüzyıllar boyunca Avrasya kıtasının büyük bölümüne yayılmıştı. Her birinin kendine has bir tarihi ve kültürü vardı, ama ortak özellikleri

130 Bâzı istisnâlar için bk. C. A. Bayly, *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780–1830* (London: Longman, 1993).

de paylaşıyorlardı. İmparatorluklar genellikle üzerinde tek bir insanın (genellikle “imparator” denirdi) egemenlik iddiasında bulunduğu geniş toprakları kapsayan siyâsî yapıları. İmparatorluklar o denli genişti ve çeşitli diller konuşan o denli çok halkı kapsıyordu ki, imparatorlar, merkezden atanan mahallî memurlardansa, daha çok araçlar yoluyla dolaylı bir biçimde hükmederlerdi. İmparatorlukların insanları yönetmede oldukça etkili olduğu kanıtlanmıştı, bu nedenle onların dünyanın diğer bölgelerinde de (özellikle Batı Afrika’da ve Kolomb öncesi Amerika’da) gelişmiş ve kullanılmış olmaları şaşırtıcı değildir ve hatta göreceğimiz gibi, Avrupalılar bile birleşik bir imparatorluğa dâir düşler kurmuşlardır. İkinci Bölüm’de Batı Afrika imparatorluklarını ele almıştım; şimdi ise Amerika Kıtası’nı ve Avrupa’yı hikâyeye dâhil edeceğim.

Kuzey ve Güney Amerika

Avrupalıların gelişinden önce Kuzey ve Güney Amerika, avcı-toplayıcı topluluklardan oldukça gelişmiş tarım toplumlarına kadar çeşitli biçimlerde toplumsal ve iktisâdî yapılar inşâ etmiş ve insanların yaklaşık MÖ 15.000’de Amerika kıtasına yönelik ilk göçlerinden yüzyıllar sonra Amazon Yağmur Ormanları’nın tarıma yönelik son derece yaratıcı kullanımlarını¹³¹ icat etmiş halklar tarafından iskân edilmişti.¹³² Bu nedenle bu halkların da biyolojik eski rejimdeki en üstün siyâsî organizmayı, bir imparatorluğu oluşturabilmeleri şaşırtıcı olmamalı. Bizim hikâyemizde özellikle iki halk önemlidir: Orta Meksika’daki Aztekler ve günümüzde Peru’da ve Şili’de bulunan dağlarda yaşayan Inkalar (bkz. Harita 2).

131 1492’den önce Amerika Kıtası’ndaki insan nüfusunun büyüklüğü ve dağılımı ve aynı zamanda bu insanların Amerika’daki çevreyi “insancıllaştırdığı” yollar üzerine bir tartışma için bk. Charles C. Mann, 1491: *New Revelations of the Americas before Columbus* (New York: Alfred A. Knopf, 2005), 3-4. ve 8. Böl.

132 35.000 yıl öncesi gibi erken bir tarihte insanlar Amerika’ya göç etmiş olabilir, ancak bilim insanları arasındaki ortak karar, bunun yaklaşık olarak M.Ö. 15.000’de gerçekleştiğidir. Richard E. W. Adams ve Murdo J. MacLeod, haz., *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas*, 2. C., 1. Böl. (New York: Cambridge University Press, 2000), 28. Ayrıca bk. Mann, 1491, 105-9, 150-51.

Aztekler

Orta Meksika Vadisi, MÖ yaklaşık 1500'de Olmeklerle en başta olmak üzere uzun bir süre boyunca etkileyici medeniyetleri beslemişti. Yukatan Yarımadası'nda Mayalar, şehirler ve büyük piramitler inşa ettiler. Oldukça üretken bir tarım sistemine geçtiklerinde, yaklaşık MS 600 ila 900 aralığında, doruğa ulaşan görkemli bir medeniyet tesis etmişlerdi. Bu tarihten sonra Maya Devleti, daha küçük boyutlardaki sayısız kümeye dağıldı. MS 1100'lere gelindiğinde Meksika Vadisi'ne, vadinin kuzey ucundaki Tula'da bir başkentleri olan Toltekler hâkim olmuştu. Zengin toprakları ve çevresindeki dağlardan gelen kar sularının beslediği nehirlerin sağladığı düzenli su kaynaklarıyla bereaber Meksika Vadisi, tarımsal açıdan zengindi ve tüm Kuzey Amerika'dan insanları kendisine çekiyordu.

Yaklaşık 1350'de, Meksika Vadisi'ne göç eden bu toplulukların arasında Meksika denilen, aynı zamanda Aztekler olarak da bilinen bir halk vardı.¹³³ Şâibeli uygarlık edinimleri ve tarımsal yeterlilikleriyle beraber sonradan gelenler olarak Aztekler en kötü arâziye atılmış (aslını söylemek gerekirse, bataklıklara ve bir göle) ve diğerlerinin astı addedilmişlerdi. Aztek halkı, üstlerinden birinin kızını kurban etme hatasından sonra, Texcoco Gölü'ndeki bâzı adalara sürüldüler. Aztekler, göl yatağından verimli çamuru çıkarıp *chinampa* denilen yüzer durumdaki küçük arâzi parçalarına serpiştirerek adım adım Texcoco Gölü'nün üzerinde en nihâyetinde şehirleri Tenochtitlán'ın (modern Meksiko City'nin yerinde) yükseldiği bir ada oluşturdular. Başkalarının kendi bölgelerine izinsiz girdikleri ve kendi kendilerini korumaya mecbur bırakıldıkları için Aztekler, mükemmel savaşçılar hâline geldiler; kimi zaman başkaları için çalışıyorlardı, ama her zaman kendi savunmalarını ve güçlerini inşa ediyorlardı.

1400'e gelindiğinde Meksika Vadisi, birbiriyle savaşan sayısız şehir devletiyle kaynıyordu. Bunların üçü veya dördü başlıca aktörlerdi; Aztekler, öteki iki grupta beraber bir Üçlü İttifak kurduğu 1428'e kadar, paralı askerler ve ikincil aktörler olmuştu. Daha sonra Aztekler komşularını fethedip onlara boyun eğdirmeye

133 "Mi-şii-ka" diye telaffuz edilir. Ortaya çıktıkları varsayılan bölgenin ismi olan Aztlan'a istinâden 19. yüzyıl tarihçileri bu insanları Aztekler olarak adlandırmaya başlamışlardır.

başlayacak ve onlardan Tenochtitlan'daki başkentlerine haraç göndermelerini talep edecek kadar güçlü bir hâle geldi. 1400'lerin ortalarında iki Aztek lideri (Itzcoatl [1428-40] ve I. Moctezuma [(1440-69)), tüm Meksika Vadisi'ni ve ötesini kontrol edecek bir ittifaka öncülük etti. İmparatorluğun, 1500'lerin erken yıllarında gücünün zirvesindeyken, buyruğu altında toplam 25 milyon insandan oluşan yaklaşık 489 bölge vardı; bu bölgelerin hepsinin Tenochtitlan'daki Meksikalılara haraç ödemeleri bekleniyordu.

Meksika hükümdarları, böylece, kendilerine haraç ödeyen devletler yoluyla dikkate değer bir zenginlik biriktirdi. Fethe-dilen halklar istediğinden dolayı değil, ama bunu yapmamaları hâlinde alacakları karşılığın korkusu nedeniyle gıda, tekstil ürünleri, mücevherler, kürkler, kauçuk topraklar, değerli taşlar, altın ve gümüş Tenochtitlan'a aktı. Aztekler, imparatorluklarını, bir bürokrasi veya asimilasyon yoluyla değil, terör yoluyla yönettiler; en ufak bir direniş alâmetini bir savaş bahânesi olarak kullanıyor ve esirleri tanrılarına kurban etmek için ele geçiriyorlardı.¹³⁴ Böylece Aztekler, boyun eğdirdikleri halklardan aldıkları haraçlar, dönemsel savaşlar ve esirlerin binlercesi değilse bile yüzlercesinin günlük olarak kurban edilmesiyle, büyük bir imparatorluk inşâ etmişlerdi. Tenochtitlan son derece zengin bir şehir olabilirdi, fakat imparatorluğun kendisinin temelleri güçlü değildi ve büyük oranda Azteklerin uyruklarına aşıladığı korkuya dayanıyordu.

İnka

Aynısı, Amerika'da İnkalar tarafından kurulan diğer imparatorluk hakkında söylenemezdi. Azteklerden (ve Mayalardan) farklı olarak İnkalar, yazılı bir dil geliştirmemişlerdi; bu nedenle

134 Savaş esirleri, Meksika dinî uygulamalarında önemli bir rol oynamıştır. Meksikalılar tanrılarının kendi şahsî kurbanları yoluyla evreni harekete geçirdiğine ve dünyanın deviniminin devam etmesi, özellikle de güneşin her gün yeniden doğmasını sağlamak için, insanların kurban törenleri yoluyla tanrılarını onurlandırmanın zorunlu olduğuna inanmışlardır - ya da en azından râhipleri, onlara, böyle demiştir. Bu nedenle, şehirdeki ana sunakta kan dökmek, günlük bir ritüeldi. Buna ek olarak, Meksikalılar, daha fazla kurban isteyen Huitzilopochtli isimli Savaş Tanrısı'na özellikle düşküdü. 1487 yılında bu Tanrı'ya adanmış tapınak tamamlandığında, söylendiğine göre, 80.000 insan Tanrı için kurban edilmiştir.

onlar hakkında bildiklerimizin çoğu 1500'lerin erken yıllarında Avrupalı fâtipler tarafından yazılanlardan gelmektedir. Hikâye yine de etkileyicidir. 1200'lerin ortalarında Peru'nun dağlık arâzilerindeki Titicaca Gölü çevresine yerleşen İnkalar (bu isim aslında imparatorlarının unvanını belirtiyordu, fakat daha sonra Avrupalıların kullanımı onu, halkı da belirtecek şekilde genişletti) 1400'lerde, kuzeyde modern Quito'dan güneyde Santiago'ya kadar uzanan, 2.500 mil genişliğinde devâsâ bir imparatorluk oluşturan askerî seferlere giriştiler.

Aztekler farklı olarak İnkalar bilinçli bir şekilde onları ortak bir dili benimseye mecbur ederek (Quechua) ve profesyonel yöneticilerle doğrudan yöneterek, fethettikleri halkları kendi kültürlerine entegre ettiler. Güney Amerika'nın Pasifik yönündeki yüksek arâzilerinin büyük çoğunluğunu kaplayan İnkâ İmparatorluğu, son derece uzun olmasının yanında, aynı zamanda "dikeydi" de. Peru Dağları 13.000 fit (yaklaşık 4 km) yüksekliğe ulaşyordu, bâzı şehirler 9.000 fitte (yaklaşık 3 km) konumlanmıştı ve İnkâ köyleri, dağlar ve vadiler boyunca tepeden aşağıya kadar dağılmıştı. Dikeylik, yönetenler için bir zorluk olmanın yanında, besin yetiştirmek için de bir sorundu; ekosistemlerdeki farklı rakımlardan kaynaklanan çok büyük değişikliklerden dolayı, farklı ekinler farklı yörelerde yetiştirilmek zorundaydı. İnkalar, böylesine alışılmadık bir imparatorluğun birliğini sağlama almak amacıyla, imparatorluk ulakları ve orduları için kesme taşan dağ yolları döşediler.

Böylesine büyük bir imparatorluk için şaşırtıcı bir biçimde İnkalar, gerçek bir yazı sistemine sâhip değillerdi; bunun yerine renkli, düğümlemiş sicimlerin kullanıldığı dâhice bir sistem geliştirmişlerdi, bu sistem, hükümdarların imparatorluğu bir arada tutmak için hayâtî bilgilerin (nüfus, vergiler, hükûmete borçlu olunan işgücü hizmetleri) kaydını tutmasına olanak sağlıyordu. Birinin köyünden taşınması yasaklanmıştı, paranın ve özel ticâretin yokluğu, bireysel mülkiyet ve servetin gelişmesini sınırlandırmıştı. İmparatorluğun kendisi, yine de zengindi ve 16 milyondan fazla insanın üzerinde hüküm sürüyordu.

Meksika İmparatorluğu'na benzer bir biçimde, İnkâ İmparatorluğu genişledikçe, imparatorluğun içinde sıkıntılar meydana gelmişti. İnkalar, hükümdarlarının Güneş Tanrısı'nın soyundan geldiğine inanırlardı ve ölümünden sonra onu memnun etmek

için (ve ekinlerin büyüme devam etmesi için) hükümdarı, tüm önemli hâdiselerde veya kararlarda sergilemek için mumyalarlardı. Böylece, Güneş Tanrısı'yla kurulan bağ sürdürülürdü. Dahası, mumyalanmış hükümdarın doğrudan soyundan olanlara, onun bütün toprakları ve varlıkları verilirdi ki bu faaliyet sürsün. Yeni bir İnka hükümdarı bu nedenle tahta çıktığında toprak yönünden yoksul olurdu ve kendine âit yeni toprakları ve insanları fethetmek zorundaydı, böylece bu durum, İnka İmparatorluğu'nun yayılmasına belirli bir dinamik kazandırır. Mevcut tüm topraklar fethedilmiş olduğu için veya İnka ordularının mağlup olmasından dolayı (And Dağları'nın batı yakasından aşağıya doğru, daha sonra defedildikleri Amazon Yağmur Ormanları'na gittikleri zaman olduğu gibi) bu yayılma yavaşladığında, kraliyet âilesi içerisindeki gerilimler yükselmeye başladı ve kısa bir süre sonra, 1525'te bir İnka imparatoru öldüğü zaman, patlak verdiler. Bu durum, bir verâset krizine ve taht için iki üvey erkek kardeş arasında meydana gelen mücadeleye neden oldu.

1500'e gelindiğinde, her birinin zayıf yönleri olsa da hem Aztek hem İnka imparatorlukları köklü ve oldukça güçlüydü. Aztekler, hükmü altına aldıkları halklardan zorla alınan artı ürüne dayanan bir imparatorluk oluşturmuşken İnkalar, yeni hükümdarın âilesini desteklemek için yeni topraklar ele geçirmesi amacıyla genişlemeyi zorunlu kılan bir sisteme sâhipti. Sonra, ilk olarak elbette 1492'te Kolomb'un fakat daha da önemlisi, 1519'da Hernan Cortez ve 1531'de Francisco Pizarro olmak üzere, İspanyolların gelişi her şeyi değiştirdi.

Amerika'nın Ele Geçirilmesi ve İspanyol İmparatorluğu

Aztek İmparatorluğu'nun başkenti Tenochtitlan'ın 1500'de nüfusu 250.000'di, bu da onu, dünya üzerindeki en büyük şehirlerden biri yapıyordu. Şehir; piramitleri, botanik bahçeleri, kanalları, hayvanat bahçeleri, bir kanalizasyon sistemi ve yaklaşık 1000 adam tarafından günlük olarak temizlenen sokaklarıyla gurur duyuluyordu. Tenochtitlan, etkileyici bir yerdi. Aztek savaşçıları, fethettikleri halklara korku aşılamış ve başkentlerine besinlerin ve malların akışını sağlama almışlardı. Fakat bu büyük, kompleks ve güçlü imparatorluk, Hernan Cortez'in önderliğinin

deki sâdece 600 İspanyol *conquistadoru* tarafından devrilmişti; Fransisco Pizarro yönetimindeki daha da küçük bir “ordu”, 1530’larda, İnka İmparatorluğu’nu ele geçirmişti. Peki bu nasıl meydana geldi? Fetih pek çok etkene bağlıydı.

1519 yılında Cortez, önce Meksika kıyısında, daha sonra da Vera Cruz şehri olacak yerin yakınlarında karaya çıktıktan sonra, ülkenin iç kısımlarındaki muazzam miktarda altın hakkındaki öyküleri ve Aztekler tarafından fethedilmiş halkların ona bilgi, besin, kano ve savaşçı sağlamada yardımcı olacağını işitmişti. En başta Cortez’in geri dönen bir tanrı olduğuna inanan Aztek imparatoru II. Moctezuma, İspanyolların gönlünü almak için, çekip gideceklerini umarak altından hediyeler göndermişti. Fakat Cortez’e göre, kendilerinin “sâdece altınla tedavi edilebilecek bir kalp hastalığı vardı” ve böylece Tenochtitlan’a doğru karadan bir sefere girişti.

Fethedilmiş halkların Azteklerle karşı nefret duygularından istifâde eden Cortez, hem Tenochtitlan’a ulaşırken hem de daha sonra Azteklerle karşı savaşta onların yardımını aldı. Aztekler, Meksika Vadisi’nde kullanışlı olan pek çok savaş âleti geliştirmiş yaman savaşçılardı gerçi ama İspanyolların en nihâyetinde büyük teknolojik avantajları vardı. İspanyolların çelikten kılıç ve zırhları varken, Azteklerin bronz silâhları ve kumaştan zırhları vardı; İspanyolların topları varken, Azteklerin buna karşılık bir şeyi yoktu; İspanyolların tekerlekleri varken, Azteklerin yoktu; İspanyolların atları varken, Azteklerin yoktu; İspanyolların “savaş köpekleri”¹³⁵ varken, Azteklerin yoktu; İspanyollar öldürmek ve toprak fethetmek için savaşırdı, Aztekler ise iki taraf eşit olduğunda savaşırdı ve tüm düşmanlarını öldürmezdi. Ve son olarak, İspanyollar yanlarında farkında olmayarak çiçek hastalığı virüsünü getirmişlerdi; bu virüs 1520’nin yazında Tenochtitlan’ın sâkinlerinin yarısından çoğunu öldüren, Aztek savaşçılarının mücâdele gücünü kıran ve disiplinli İspanyol savaşçılarının Tenochtitlan’ı ele geçirmek için anın avantajından faydalanmalarına olanak sağlayan bir epidemiyi salıverdi.

135 *Dogs of war* (İng): Savaşa eşlik eden yıkım anlamına gelen ifâde. Paralı askerler anlamına da gelmektedir. (Ç.N.)

Bu etkenlerin benzer bir kombinasyonu da Francisco Pizarro'nun küçük grubunun İnkaları yenmesine imkân vermişti.¹³⁶ Gerçi bu vakada, çiçek hastalığı epidemisi 1520'lerde Meksika'dan Peru'ya zâten yayılmış, Pizarro oraya varmadan çok önce And yerlilerinin nüfusunu önemli ölçüde azaltmıştı. Kendisi oraya vardığında, İnka tahtında hak iddia edenler arasındaki farklılıklardan faydalanmış, onları bir tuzağa düşürmüştü ve daha sonra neredeyse hepsini öldürmüştü; en başta, yeterli miktarda altın verene kadar, son İnka hükümdarının canını bağışlamıştı, fakat daha sonra onu boğazladı ve onun kellesini vurdurdu.

16. yüzyılda Azteklerin ve İnkaların başına neler geldiğini tanımlamak için “fetih” kelimesini kullansak da, gerçek şu ki, İspanyol zaferi ne hemen gerçekleşmiş ne de tamamlanmıştı; çünkü Amerika Kıtası'nın yerlileri, Avrupalı istilâcılara ve sömürgecilere karşı uzun ve yiğitçe bir çaba göstermişti. İnkalar bir yüzyıl daha direndi, İspanyollar aslında Florida'da Seminoleler tarafından birçok kez yenilgiye uğratıldı. Doğrusu istenirse, Meksika Chipas'ta 1990'larda yaşanan olayların bize hatırlattığı gibi, bâzı bakımlardan Amerikan yerlilerinin direnişi henüz tamamlanmadı. Buna rağmen, tam mânâsıyla mağlup olmasalar bile ve devam eden direniş, hudutlardaki Amerikan yerlilerinin pazarlık yapmalarına ve âzamî miktarda tâvizler kazanmalarına olanak sağlasa da, gerçek şu ki, en sonunda Avrupalılar ve Afrikalılar, Amerika Kıtası'nda yaşayan en kalabalık halklar olarak Amerikan yerlilerinin yerini aldı ki, bunu, aşağıda daha detaylı göreceğiz.

Kolomb Değiş-Tokuşu

Amerika Kıtası'nın fethedilmesi insanların, patojenlerin, doğal ürünlerin ve besin maddelerinin, özellikle de Yeni Dünya besinlerinin Eski Dünya'daki tarım ekonomilerine taşındığı, dünyayı değiştiren küresel bir değiş-tokuşa yol açtı. Darı (mısır), patates, domates, kırmızıbiber ve diğer besinler, tüm Avrasya'da hızla yayılarak hem sıradan insanların hem de elitlerin beslenme düzenlerini zenginleştirdi. Örneğin tatlı patates, Çin'e 1500'lerin erken yıllarında ulaşmış ve oradaki çiftçilerin ellerindeki pirinci

136 Olayın içyüzünü daha iyi anlamak için bk. *Jared Diamond, Guns, Germs, and Steel* (New York: W. W. Norton, 1998), 3. Böl.

yemek yerine, satmalarına olanak sağlamıştı. Yeni Dünya ekinlerinin Eski Dünya'ya yayılması, şüphesiz oradaki insan nüfusunun, ellerindeki gıdalar bazında mümkün olandan daha yukarıya çıkmasını mümkün kılmıştı.

Fakat Kolomb Değiş-Tokuşu iki yönlüydü ve öyle görünüyor ki, Yeni Dünya'nın yerlileri kaybeden taraftaydı; çünkü Eski ve Yeni dünyaların karşılaşması, o zamana dek birbirinden ayrı olan iki hastalık rezervini temasa geçirmişti. Amerikan yerlilerinin ataları, Amerika Kıtası'na, son Buz Çağı sırasında bir kara köprüsü Alaska'yı Sibirya'ya bağladığı zaman göç etmişti; bu tarih, Avrasya'daki tarım devriminin, insanları ve ehlileştirilmiş hayvanları, hayvansal patojenlerin insanlara transferi bakımından zengin bir formülde bir araya getirip çiçek hastalığı, suçiçeği ve gribin aralarında olduğu birçok insan hastalığına yol açmasından binlerce yıl önceydi. Avrasyalılar bu hastalıklara yakalanmış ve zamanla bunlara karşı bağışıklıklar geliştirmişlerdi; Yeni Dünyalıların ise aynısını yapma şansları olmadı. Buzul Çağı sona erdiğinde ve eriyen buzullar su seviyesini Bering Boğazı'ndaki kara köprüsünün üzerine çıkardığında, Amerika'daki insanlar, bâzıları daha sonra insanların çoğunun kolayca iyileştiği "çocukluk" hastalıkları durumuna gelen, Avrasya'da materyal dünyanın gündelik bir parçası olan hastalıklardan izole bir hâle geldi. Avrupalıların yüzyıllar boyunca bağışıklık geliştirdiği hastalıklar, böyle bir bağışıklık edinmemiş Amerika kıtasındakiler (ve daha sonra Pasifik'te bulunan adalarda yaşayanlar) için ölümcül olduğunu gösterdi.¹³⁷

Büyük Ölüm

Aztekleri ve İnkaları güçsüz bırakarak İspanyolların her iki imparatorluğu ele geçirmesini kolaylaştıran çiçek hastalığı epidemileri, 40 ile 100 milyon aralığında farklı şekillerde ölçülmüş fetih öncesi nüfusu yalnızca 8 milyona düşürerek, Amerikan yerlilerinin nüfusunu neredeyse yok eden ve yüzyıl süren bir soykırımın sâdece başlangıcıydı. 1518'den 1600'e kadar Yeni Dünya'da 17 başlıca epidemi saptandı; bunlar, güneyde, günümüzde Ar-

137 Alfred W. Crosby, *The Columbian Exchange: The Biological and Cultural Consequences of 1492* (Westport, CT: Praeger, 2003). Crosby'nin tezi test edildi, onaylandı ve detaylandırıldı: Google'da "Columbian Exchange"i (Kolomb Değiş-Tokuşu) aratmak yaklaşık 1.5 milyon sonuç verir.

jantin olan yerden Birleşik Devletler'deki günümüz Teksas'ı ve Karolina eyâletlerine kadar uzanan bir bölgeye yayılmıştı. Sâdece çiçek hastalığı değil, diğer öldürücü hastalıklar da (kızamık, grip, hıyarcıklı veba, kolera, suçiçeği, boğmaca, difteri ve tropik sıtma) Amerika Kıtası'ndaki nüfusu kırıp geçirmişti.¹³⁸ Hastalıklar, Amerika Kıtası'nın nüfusunun azalmasının İspanyol fethi sonrası yüzyıldaki tek nedeni değildi. Fethin kendisi, Amerikan yerlileri arasındaki savaş, fâtihterin zulümleri, yerlilerin emek gücünün zorla alıkonulması, azalan doğurganlık oranı ve geride kalan yerli nüfusu arasındaki çökkünlük; bunların hepsi, felâkete katkıda bulunmuştu.¹³⁹

Sâdece Meksika'da 1519 yılında 25 milyon insan varken, elli yıl sonra 2.7 milyon, bir yüzyıl sonra ise sâdece 750.000 insan kalmıştı ya da başlangıçtaki nüfusun yüzde 3'ü. Aynı âkîbetler değişen oranlarda olsa da İnkaların, Karayip Adaları sâkinlerinin (Espanola'daki Arawak'tan başlayarak) ve Birleşik Devletler'in güneydoğusundaki (günümüzde) yerlilerin de başına gelmişti. Avrupalıların getirdiği hastalıkların 1600'lerden önce Amerikan kuzeydoğusu, Yukarı Mississippi veya kuzeybatısında yaşayan yerlileri de harap edip etmediği bilimsel bir tartışma konusu olmaya devam ediyor, ancak Kuzey Amerika'da kalıcı Avrupa yerleşimleri kurulduktan sonra, hastalıklar, oralardaki yerlilerin de başına belâ oldu. Kısacası, Avrupalıların Yeni Dünya'yla temasından bir yüzyıl sonra, Amerika'nın temas-öncesi nüfusunu kesin olarak bilmiyor olsak bile, geniş bölgeler, 1500 öncesi nüfus miktarlarının yüzde 90'ını kaybederek insansızlaşmıştı.¹⁴⁰ Bununla beraber, şurası kesin ki, 1600'e kadar Amerika Kıtası boyunca on milyonlarca insan yok olmuştu.

İklimbilimci William Ruddiman, Büyük Ölüm'ün Küçük Buz Çağı'ndaki küresel soğumaya pekâlâ katkıda bulunmuş olabile-

138 Bruce G. Trigger ve Wilcomb E. Washburn, haz., *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas*, 1. C., *North America* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 1. Böl., 361–69.

139 Leslie Bethell, haz., *The Cambridge History of Latin America*, 2. C. (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 1. Böl.

140 1492 yılı öncesinde Amerika'daki insan nüfusunun bilimsel rekonstrüksiyonlarının merak uyandıran bir tartışması için bk. Charles C. Mann, *1491: New Revelations of the Americas Before Columbus*, 2. bas. (New York: Vintage Books, 2011), 35–151.

ceğini düşünüyor. Tarlalarını ekecek ve periyodik olarak ağaçları yakacak milyonlarca insanın yokluğunda ormanlar, Amerika Kıtası'nın üzerini tekrar örtmeye başladı. Bu miktarda ağacın büyümüş olması, Ruddiman'a göre, gezegenin soğumasına neden olmaya yetecek kadar karbondioksiti -günümüzde bir "sera gazı" olarak biliyoruz- atmosferden çekmişti. 20. yüzyılın insan kaynaklı küresel ısınma probleminden çok zaman önce, insan eylemi -ya da onun sonucu- iklim üzerinde karşıt bir beşerî etkiye sebep olmuş olabilir: Küçük Buz Çağı boyunca onun soğuması.¹⁴¹

İş Gücü Arzıyla İlgili Problemler

Büyük Ölüm olmasaydı bile İspanyollar, Yeni Dünya'da bir iş gücü sorununa sâhip olurdu, zîra bedensel işleri yapmaya istekli değillerdi ve yerlileri kendileri için gönüllü bir şekilde çalıştırmak, güç hâle gelmişti. Yerlileri köleleştirmek, Katolik Kilisesi'nde yerlilerin bir ruhu olup olmadığı meselesinin (olduğuna hükmedilmmişti) ele alındığı bir tartışmanın ardından ortadan kaldırıldı. Yerliler köle değillerdi gerçi ama *encomienda* olarak bilinen bir düzende besin, barınak ve Hristiyanlığın onlara sağlanması karşılığında, tarlalarını ve mâdenlerini işlemeye İspanyollar tarafından mecbur bırakılmışlardı. Fetih ve Büyük Ölüm'ün ardından *encomienda* düzeni, bir başkası tarafından takviye edilmişti: *Repartimento*. *Repartimento*, tek tük yerli topluluklarını, İspanyolların âşinâ olduğu ızgara planına göre tasarlanmış küçük kasabalarda yaşamaya zorladı. Bu iki kurumun kombinasyonu *conquistadorlar*, onların seleflerine besin ve kıyâfet sağlıyordu.

Gümüş

Amerika'nın "keşfi" elbette bir rastlantıydı. Kolomb Asya'ya ulaşmak için batıya doğru yelken açmıştı ve yol üzerinde yeni, devâsâ bir kıtaya rastladı. Ancak onun Asya'yı gerçek arama sebebi, Amerika'ya doğru onu izleyenler tarafından da paylaşılıyordu: Zengin olmak. İspanyollar tesâdüfen sâdece Amerika

141 Walter F. Ruddiman, *Plows, Plagues, and Petroleum: How Humans Took Control of Climate* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010), 12. Böl. Ayrıca bk. Charles C. Mann, 1493: *Uncovering the New World Columbus Created* (New York: Alfred A. Knopf, 2011), 31–34.

Kıtası'nı bulmamış, aynı zamanda Aztekler ve İnkaların sanat eserlerine, iktidar gereçlerine ve faydalı eşyâlara dönüştürdükleri ve Aztekler ve İnkalar mağlup edildikten sonra ele geçirmeleri için kendilerini bekleyen altın ve gümüşe de rastlamışlardı.

İspanyolların yapması gereken şeylerin hepsi, Tenochtitlan ve Cuzco'da (Peru'daki eski İnka başkenti) hâlihazırda toplanmış gümüş ve altını yağmalayıp, onu eritip, gemilerle Sevilla'ya göndermekten ibâret olduğundan yerli iş gücünün eksikliği bir problem değildi. Nitekim Büyük Ölüm'e, Büyük Yağma eşlik etmişti ve bu, fetihten sonraki on yıllar boyunca İspanyolların Yeni Dünya ekonomisine olan yaklaşımını karakterize etti. Fakat bu durum, kısa bir süre sonra, eski İnka İmparatorluğu topraklarında (günümüzde Bolivya'nın batısında) ve Meksika'da geniş gümüş cevheri kaynaklarının bulunmasıyla değişti.

En büyük mâden cevheri, kısa bir süre sonra hızla gelişen bir şehir hâline gelen ve 1570 civârında nüfusu 150.000'e ulaşan Potosí'de (13.000 feetten yüksek bir rakımda bulunuyordu) 1545'te bulundu. Potosí'den gelecek yüzyıl boyunca, özellikle de cıvalı rafinasyon işleminin uygulanmasından sonra, binlerce ton gümüş çıktı. Yerliler ya buna mecbur edildiklerinden dolayı ya da işe sürüklendikleri ve kendilerine maaş ödendikleri için mâdenlerde çalışıyor ve cevheri rafine ediyordu. İspanyollar için Potosí, masalsı bir zenginlik kaynağıydı ("bir Potosí değerinde olmak," zengin olmakla ilgili basmakalıp bir söz hâline geldi), oysa yerli emekçiler için o, "cehennemden ağzıydı." En başta mâdencilik bilhasa tehlikeliydi ancak cıvayla beraber çalışmak ölümcüldü (cıva bir zehirdir); Potosí'nin işlediği üç yüzyıl boyunca 8 milyon yerlinin -mâdenlerde çalışan her 10 kişinin 7'sinin- öldüğü hesaplanıyor.

Yeni Dünya'nın dışına akan oldukça çok miktardaki gümüşün yarısı, sâdece Potosí'de çıkarılıyordu: 1503'ten 1660'a kadar, 32 milyon libre gümüş ve 360.000 libre altın ihraç edilmişti. Fakat tüm bunlar nereye gitmişti? Akabinde Potosí'nin meçhul bir yerin ortasında filizleneceği ve İspanyolların onu ele geçirmek için sekiz milyon yerliyi öldüresiye çalıştırmaya râzı olduğu gümüş için böylesine kocaman bir talebi kim sağlamıştı? Ne de olsa *conquistador*ların istediği gümüş değil, altındı. Böyle olduğu hâlde İspanyollar piyasaya gümüş pompalıyordu. Neden? Bu sorunun cevabının iki kısmı var.

İspanyol İmparatorluğu ve İmparatorluğun Çöküşü

Yeni keşfedilen geniş zengin kaynaklar, görünüşe göre parmaklarının uçlarındayken İspanya'nın hükümdarları, tüm Avrupa'yı kendi egemenlikleri altına almaya kalkıştılar. İmparatorluk fikri (ve ülküsü) 16. yüzyıl Avrupası'nda hiçbir zaman gündemin dışında olmamıştı. Gerçekten de Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri bâzı Avrupalılar, Hristiyanlık temelinde evrensel bir siyâsî düzenin yeniden kurulmasının özlemini çekiyordu. Çok uzun bir zaman boyunca bu beklentiler, Doğu Ortodoks Hristiyanlığı'nın savunucuları olan Doğu Akdeniz'deki Bizans İmparatorluğu'na dayanıyordu. Ancak o umutlar, Osmanlı Türkleri 1453'te Konstantinopolis'i alıp onu bir Müslüman şehrine dönüştürdüğünde, altüst oldu.

Batı Avrupa'da imparatorluk fikri, Kutsal Roma İmparatorluğu'nda takdis edilmişti. Gerçeklikten çok, bir ismi ve umudu temsil eden bu başlık, 962'de yarı-barbar bir Germen istilâcı İtalya'yı aldığı ve Papa tarafından kendisine "Kutsal Roma İmparatoru" sıfatıyla taç giydirildiğinde yeniden canlandırıldı. Genellikle Avusturya ve Almanya'yla ilişkilendirilen başlık, Almanya'nın kendisi politik bakımdan İtalya'dan daha da fazla parçalanmış olsa da, 1806 yılına kadar devam etti.

Ancak 1500'lerin erken yıllarında İspanyol gücü Avrupa'da gerçek bir imparatorluğu yaratmayı neredeyse başarmış gibiydi. V. Carlos (Ferdinand ve Isabella'nın torunu), sâdece İspanyol tacını değil, Avrupa'nın çeşitli yerlerindeki Habsburg toprakları (Avusturya, Hollanda, Sicilya ve Sardinya) ile beraber Yeni İspanya (Meksika) ve Yeni Kastilya'ya (Peru) dâir hak taleplerini de miras almıştı. Aztek ve İnka hazinelerinin yağmalanmasıyla başlayan ama ilerleyen süreçte Potosí'deki mâdenler işlenmeye başlayınca düzenli hâle gelen Yeni Dünya'dan İspanya'ya akan zenginlik, V. Carlos ve onun halefi II. Felipe'e topraklarını birleştirmeye niyetlenmek için gereken kaynakları verdi. İspanya hükümdarları ve onların topraklarını birleştirme teşebbüslerinin arasında, Fransa ve Hollanda'da İspanya'nın hak iddia ettiği topraklarda yaşayan Protestanlar bulunuyordu; İngiltere de gerekli olduğu zamanlarda İspanya'nın düşmanlarına yardım ediyordu.

İspanya ve Fransa arasındaki birbirini izleyen savaşlar ve Hollandalıların bağımsızlık savaşı (Protestan Hollandalılara

karşı Katolik İspanyollar, bilhassa 1570'lerden sonra şiddetlenmişti), İspanyolların gücünü oldukça tüketti. Yeni Dünya'dan İspanya'ya akan devâsâ miktarlardaki gümüşe karşın, savaşlar o denli masraflı olmuştu ki, İspanyol tahtı bir defa değil, birkaç defa iflasını ilan etti (ilk olarak 1557 ve 1560'ta ve bundan sonra defalarca). 1588'de İngilizlerin İspanyol armadasını mağlup etmesi, İspanyolların Avrupa'da (Otuz Yıl Savaşı, 1618-1648) ve ayrıca Yeni Dünya'da bunu takip eden başkaca mağlubiyetleri, İspanyolların bir Avrupa imparatorluğu yaratma girişimlerinin kaderini belirledi. Yeni bir şey -egemen ulus devletlerin birbirleriyle rekabet ettiği bir düzen- onun yerini alacaktı ve İspanya, onun merkezinde olmayacaktı. Birçok tarihçi, imparatorluk ihtimalinin sonunu ve bunun yerine ulus devletin ortaya çıkışını, Batı Avrupa tarihinin kritik dönüm noktalarından biri olarak değerlendirir.¹⁴² Buna, bu bölümde, daha sonra değineceğiz. Şimdi, Yeni Dünya'dan gümüşü kazıp çıkarmaya yönelik neden böyle-sine bir ilginin var olduğuna dâir sorunun cevabının ikinci kısmına dönmemiz gerekiyor.

Çin'in Gümüş Talebi

Kolomb, Atlantik'in bilinmezliğinde tehlikeyi göze almıştı ve Vasco da Gama, Doğu Akdeniz'den Asya'ya giden kara rotalarını kontrol eden Osmanlıları ve Müslüman dünyanın geri kalanını atlatarak Asya'nın zenginliklerine doğrudan bir erişim sağlamak için Ümit Burnu'nun çevresindeki yeni suları kayda geçirmişti. Kolomb elbette hiçbir zaman Asya'ya ulaşmadı (gerçi kendisi oraya ulaştığını düşünüyordu, bu nedenle Amerikan yerlilerini "Hintler" diye adlandırmıştı) ve Portekizliler, Hint Okyanusu ve Çin Denizi'nin içlerinde seyrettiklerinde yoksul olduklarını, Asya baharatlarını ve mâmul ürünlerini almak için çok az paraları olduğunu keşfettiler (bundan dolayı ürünleri, "silâhlı ticâret"ten koruma haraçlarıyla beraber gasp ediyorlardı). Ancak İspanyollar Yeni Dünya'da tesâdüfen gümüş bulduklarında, Asya'nın zenginliklerine erişmenin bir nevi anahtarını da bulmuşlardı.

142 Kısa bir özet için bk. Thomas A. Brady Jr., "The Rise of Merchant Empires, 1400–1700: A European Counterpoint," içinde *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade 1350–1750*, haz. James D. Tracy (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 117–60.

Problem, dedikleri gibi, İspanyolların “ineğe sâhip olup sütü içmemesiydi.” Evet, gümüş Yeni Dünya’dan Sevilya’ya akıyordu. Ancak İspanyol hükümdarları, özellikle V. Carlos ve II. Felipe, Avrupa’yı kendi imparatorlukları altında birleştirmek amacıyla sürekli savaşıyordu. Gümüş böylece İspanya’dan dışarıya, Hollandalı silâh tüccarlarının ve İngiliz ve İtalyan bankerlerinin ellerine doğru akıyordu, zîra bunlar daha sonra kendilerinin yeni gümüş servetlerini Çin’deki ve Hint Okyanusu’ndaki ticâret misyonlarını finanse etmek için kullandılar. Dahası, her halükârda İspanyollar, Asya’ya doğrudan erişime sâhip değildi; bu yollar, en azından 1571’e kadar Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar tarafından tutulmuştu; bu tarihte İspanyollar Filipinler’deki Manila’yı ele geçirmiş, orada bir koloni kurmuş ve gümüşle yüklü kalyonlarını Acapulco’dan doğrudan Manila’ya yollamışlardı.

Bütünyle bakıldığında, 1500’den 1800’e kadar geçen üç yüzyıl boyunca “Yeni Dünya”nın gümüş üretiminin neredeyse 3/4’ünün yolu, er ya da geç, Çin’de sonlanıyordu.¹⁴³ Bunun nedeni, Çin’in hem para sisteminin temeli olarak hizmet etmek hem de ekonomik büyümeyi kolaylaştırmak için büyük bir gümüş talebine sâhip olmasıdır. Çinliler gümüşe değer verdiğinden, gümüş orada pahalıydı ancak Amerika Kitası’nda nispeten ucuzluğunu koruyordu (gümüşü yağlamadıktan sonra, masrafı üretim mâliyeti kadardı ve sekiz milyon yerli mâtencinin ölümünün kanıtladığı gibi, çok ucuzdu). Gümüş böylece Yeni Dünya’dan hem Avrupa hem de Pasifik üzerinden Filipinler yoluyla Çin’e akıyordu. Çin, dünyadaki en büyük ve en üretken ekonomi olarak Erken Modern dünya ekonomisinin büyük çoğunluğuna güç veren lokomotifken Yeni Dünya gümüşü de bu lokomotifte enerji sağlıyordu. Çin olmasaydı Potosí diye bir yerin olmayacağını (ya da en azından daha küçük bir yer olacağını) söylemek, abartı sayılmaz. Ve Potosí olmasaydı İspanyollar, Avrupa’da bir imparatorluk kurmaya teşebbüs dahi etmezdi. Kısacası, son dönemlerdeki bir dünya tarihçisinin ifâde ettiği gibi, gümüş, “dünyayı

143 Dennis O. Flynn ve Arturo Giraldez, “Spanish Profitability in the Pacific: The Philippines in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,” içinde *Pacific Centuries: Pacific and Pacific Rim History since the Sixteenth History*, haz. Dennis O. Flynn, Lionel Frost, ve A. J. H. Latham (London: Routledge, 1999), 23.

dolaşıyor ve dünyanın dönmesini sağlıyordu.”¹⁴⁴ Çinliler etki etmiş ve Avrupalılar tepki vermişti. O hâlde, hangisi Modern dünyanın oluşumundaki gerçek fâildi?

1500 ila 1800 arasındaki dönemde Avrupalılar tarafından Yeni Dünya ve Asya’da yapılan yeni başlangıçlara karşın dünyanın nüfusu, ekonomik faâliyeti ve ticâretinin esas kısmı Asyalı kalmaya devam etmişti.¹⁴⁵ Gerçekten de Asya’nın dünya nüfusunundaki oranı, 1500 civârında yaklaşık yüzde 60 iken, 1750’de yüzde 66’ya ve 1800’de yüzde 67’ye yükselmişti. 1800 gibi geç bir tarihte ağırlık Çin’de ve Hindistan’da olmak üzere dünya nüfusunun üçte ikisi Asyalıydı. 1. Bölüm’de ele alındığı gibi, biyolojik eski rejimde büyüyen bir nüfus daha büyük bir nüfusu besleyecek fazladan kaynakların geliştirilmesindeki başarının kanıtıydı.

Ancak Asya’nın sâdece nüfusu değil, ekonomik üretimi ve üretkenliği de büyüyordu. 1775 yılında Asyalılar, dünya üzerindeki her şeyin neredeyse yüzde 80’ini üretiyordu. Bu seviyeye, muhtemelen, 1500’den bu yana gelinmişti. Bir başka deyişle, dünya nüfusunun üçte ikisi (yâni Asyalılar) dünyadaki metâların beşte dördünü üretiyordu. Bir başka açıdan bakıldığında, Avrupalılar, yâni 1775’teki dünya nüfusunun beşte biri, dünyadaki metâların beşte birinin üretimini Afrikalılar ve Amerikalılar’la paylaşıyordu. Demek ki, Asya, 1500 sonrası üç yüzyıldaki en üretken ekonomilere sâhipti.

Bunun kanıtı, Yeni Dünya da dâhil olmak üzere bâzı şaşırtıcı bölgelerde görülebilir. 1500’lerde Çin’in mâmul ürünleri Avrupalılarınkinden o denli iyi ve ucuzdu ki, “oradaki pazarlara İspanya’daki ticârî çıkarlar tarafından hükmedilmesine çabucak son verdiler.” Peru’nun İspanyol genel valisi bundan dolayı Madrid’teki otoritelere şikâyetle bulunmuştu:

Çin mâmulleri o denli ucuz ve İspanyolların ürünleri o kadar pahalı ki, ticâreti hiçbir Çin mâmulünün bu diyârda tüketilmeyeceği ölçüde kontrol altında tutmanın imkânsız olduğunu düşünüyorum; çünkü bir adam karısını Çin ipekleriyle 200 reale giydirebiliyor [25 peso], buna karşın 200 pesoyla onun için İspanyol ipeklerinden yapılmış bir kıyâfeti karşılayamıyordu.

144 Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (Berkeley: University of California Press, 1998), 131.

145 Bu paragraflarda alıntılanan veriler için bk. Frank, *ReOrient*, 4. Böl.

Lima'da şehir sâkinleri de Çin ipeklileri giyiyordu ve Meksiko City'de kadınlar, *China poblana* diye bilinen kıyâfetler giyiyordu; bunlar, Meksikalı kadınların "ulusal kıyâfetleriydi" ve hâlâ da öyledir. Çinden ithal edilen ürünler, gerçekten de o kadar iyi üretilmiş ve ucuzdu ki, ipek dokumacılığı Çin'den ithal edilen ucuz ipek ipliklerden dolayı artarken bile, Meksika'daki ipek endüstrisini yıkmışlardı.¹⁴⁶

İngilizler de Hindistan'daki ucuz pamuklu tekstil ürünlerini yerelde satın alabilecekleri her şeyden o denli üstün bulmuşlardı ki (ister yünlüler olsun, ister keten kumaşlar), 17. yüzyıl boyunca Hindistan'dan yapılan ithâlâtlar istikrarlı bir biçimde artmıştı. Hatta İngilizler 1700'e gelindiğinde Hindistan'dan o denli çok işlenmiş pamuk ithal ediyordu ki, İngiliz tekstil üreticilerine bu rekabet yüzünden kendi endüstrilerinin sonu gelmiş gibi görünüyordu. Bundan dolayı Hindistan'la rekabet etmek için daha verimli üreticiler hâline gelmek yerine, 1707 yılında Hint pamuklularının ithâlâtına ambargo uygulaması için Britanya hükûmeti üzerinde başarılı bir biçimde baskı kurdular. Fransız kadınları parlak renkli Hint basmalarını öylesine sık buluyordu ki, Fransızların ülke içi endüstrisini korumak için Hint pamukluları ve Çin ipeklilerinin giyilmesine karşı yasalar 1717 yılında kabul edildi. Parisli bir tüccar, "sokakta Hint kumaşları giyinmiş herhangi bir kadının giysilerini çıkaracak" herhangi bir kişiye 500 *livre* teklif edecek kadar ileri gitmişti.¹⁴⁷

Endüstrileşmenin öyküsünde tekstilin yerine dâir ileriki bölümde söylecek daha fazla şeyim olacak. Şimlilik burada, Avrupalıların küresel ekonomide ve Yeni Dünya'dan çıkardıkları zenginliğe karşın, 18. yüzyılın başında Asyalılara nazaran hâlâ rekabete dayalı bir dezavantaja sâhip olduğunu söylemek yeterlidir. Avrupalılar, Asyalılara kıyasla öylesine yoksul ve endüstriyel zenginlik ve üretkenliğin asıl üreticilerine göre hâlâ öylesine çeperdeydi ve kendi aralarında yalnızca Asya pazarlarında iş yapmaya yönelik bir avantaj sağlamak için şiddetli bir şekilde

146 William Atwell, "Ming China and the Emerging World Economy, c. 1470–1650," içinde *The Cambridge History of China*, 8. C., *The Ming Dynasty, 1368–1644, Part 2*, haz. Denis Twitchett ve Frederick W. Mote (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 400–402.

147 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, 2. C., *The Wheels of Commerce* (New York: Harper and Row, 1981), 178'den alıntı.

rekabet hâlindeydiler ki, bu durum, aslında küresel durumu dü-
şünmenin bir yoludur. Bir başka deyişle, Avrupa'nın dışta yer
alan konumu, Avrupalı devletler arasındaki rekabeti artırmış ve
hâlâ Asya tarafından hükmedilen bir dünyada servet ve güç bi-
riktirmek için yollar bulma girişimlerine yol açmıştı. Bu da Yeni
Dünya'nın yeniden dâhil olduğu noktaydı.

Yeni Dünya Ekonomisi

Şeker, Kölelik ve Ekoloji

Yeni Dünya ekonomisinin oluşumuna katkıda bulunan temel meselelerden biri, şekerle başlayan ama zamanla 17. yüzyılda tütün üretimine ve 18. yüzyılda pamuk üretimine uyarlanan plantasyon sistemiydi. Bu sistem, tamâmen Afrika'dan getirilen kölelerin iş gücüne dayanıyordu. Bu süreçte Brezilya'daki ko-
lonyal mülklerinden faydalanmanın en iyi yolunu deneyen Por-
tekizliler, vazgeçilmez bir rol oynamıştı. Brezilya'ya göç etmek
için oldukça az sayıda Portekizli olduğundan, onların yerli Tupi
nüfusuna bel bağlamaktan başka çâresi yoktu; Tupiler, en hafif
ifâdeyle, tarlalarda çalışmak için isteksizdi ve bunun yerine or-
mana kaçmışlardı. Tupileri köleleştirmek bile Portekizlilerin iş
gücü eksikliğini çözmedi, zîra bu eksiklik, Avrupalıların getir-
diği hastalıkların Tupi nüfusunu daha da düşürmesiyle beraber
akut hâle gelmişti. Çözüm, Afrikalı kölelerin kullanımıydı.

Yeni Dünya'nın keşfinden önce bile Portekizliler, Asya'ya gi-
den bir deniz yolu ararken, fethettikleri Afrika kıyısı açıklarındaki
adalarda şeker üretimi için zâten köle-temelli bir plantasyon sis-
temi işletiyordu (Akdeniz'de daha da erken tarihli bir İspanyol ve
Ceneviz başarısı ödünç alınmıştı). Bunun 1420'lerden itibaren na-
sıl gerçekleştiğinin öyküsü, Yeni Dünya'da daha sonra neler oldu-
ğuna dâir oldukça öğreticidir, çünkü bu öykü, tropik ormanların
şeker plantasyonlarına doğru büyük çapta bir ekolojik dönüşü-
münü, yerli bir halkın (Guancheler) köleleştirilmesini ve ortadan
kaldırılmasını ve daha sonra şeker plantasyonlarında çalışmaları
için Afrikalı kölelerin getirtilmesini içerir.¹⁴⁸ Tüm bunlar, Kolomb

148 Bk. Alfred Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 4. Böl.

Amerika Kıtası'na rastlamadan önce meydana gelmişti, fakat Portekizlilere köle temelli plantasyonlarda bir deneyim kazandırmıştı, zîra onlar da nüfusu azaltılmış Yeni Dünya'ya bunu hemencecik adapte ettiler; 1580'lere gelindiğinde kölelik ve şeker plantasyonları, Brezilya'daki Portekiz kolonisinin temel özellikleriydi.

Fransızlar ve İngilizler de Karayip Adaları'nda köle temelli şeker plantasyon merkezleri kurmuştu. Kısa bir süre sonra, 1640'ta, İngilizlerin Barbados'u ele geçirmesinin ardından, yerleşimciler, şeker plantasyon merkezlerine yer açmak için arâziyi temizlemeye başladı; 1650'lerde şeker, artık ana vatana ihraç ediliyordu. Özellikle İngilizler Jamaica Adası'nı (Barbados'un 30 katı büyüklüğünde) İspanyollardan aldıktan sonra, şeker endüstrisi hızla genişledi. Fransızlar da Karayipler'de, Martinique'ten başlayarak, şeker plantasyonları kurmuş, Fransa'ya şeker gönderiyorlardı. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde o denli çok İngiliz ve Fransız şeker ana vatana ihraç ediliyordu ki bu yarış Brezilya şekerini Kuzey Avrupa'dan çıkarmıştı. En nihâyetinde, İngilizler ve Fransızlar şeker için birçok Karayip adasını öylesine ormansızlaştırmıştı ki erozyon toprağın verimliliğini yok etmiş, (Haiti'de olduğu gibi) yerel iklimi değiştirmişti.¹⁴⁹

Şeker plantasyonu tesisinin yarattığı ekolojik değişiklikler başka istenmeyen sonuçlara da sâhipti, bilhassa da sivrisinek kaynaklı, sarıhumma ve sıtma gibi ölümcül hastalıkların yayılması gibi; iki hastalık da 1492'den önce Amerika Kıtası'nda görülüyordu. Bu hastalıkların her birine, insanlara çeşitli sivrisinek türlerinin ısırıkları yoluyla yayılan bir virüs neden oluyordu. Ne sarıhumma virüsü ne de onun taşıyıcı sivrisineği, Amerika Kıtası'nda bulunuyordu; bu nedenle yerleşip hastalığı insanlara yayması için ikisinin de Amerika'ya taşınması gerekiyordu. Sıtma için Amerika Kıtası'nda hâlihazırda en az üç taşıyıcı sivrisinek cinsi bulunuyordu – eksik olan tek şey, sıtma virüsüydü.

Bu hastalık ekolojilerinin Amerika Kıtası'nda oluşmasının ortak nedeni, şeker plantasyonuydu. Brezilya'da ve Karayip Adaları'ndaki ormanların kesilmesi, arklar ve alçak arâzilerdeki diğer tatlı su kaynaklarının oluşmasına neden oldu; sığırlar ve

149 Richard Grove, *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 6. Böl.

toynaklı diğer hayvanlar, toprakta çukurlar bırakıyor, bu çukurlar da yağmur suyuyla doluyordu. Afrikalı köleler beraberlerinde vücutlarında taşıdıkları sıtma virüsünü getirmişlerdi, böylece virüsü taşıyabilecek yerli sivrisinek cinslerinden biri tarafından ısırıldıklarında, virüs diğer insanlara geçebiliyordu. Sarıhummaya gelince, sivrisineğin kendisi Amerika'ya Avrupalıların gemilerindeki içme suyu varillerinde taşınmıştı. Sıtmanın yayılması için elverişli ekolojileri yayan bir başka etken, köleler için besin sağlamak amacıyla oluşturulan pirinç tarlalarıydı.

Tarihçi John McNeill'e göre bu hastalıklar, Amerika'ya yalnızca Kolomb Değiş-Tokuşu'nun bir parçası olarak yayılmamıştır. Onların varlığı, aynı zamanda Amerika Kıtası'nda meydana gelen savaşların ve devrimlerin sonuçlarında önemli tarihsel roller de oynamıştır. Ona göre bunun nedeni, sarıhummayı atlatanların hastalığa karşı bir bağışıklık geliştirmiş olmaları ve Afrikalıların zâten çoktan sıtmaya karşı bir direnç geliştirerek virüsle karşılaştıkları her seferde bu bağışıklığın yenilenmesi idi. Buradaki önemli nokta, bağışıklığı olmayan veya direnç göstermeyen popülasyonların (örneğin Kuzey Avrupalılardan meydana gelen ordular gibi) ağır bir biçimde etkilenebilecek olmasıydı. McNeill'e göre bu durum, Meksika'daki ve Karayip-ler'deki İspanyol İmparatorluğu'nun İngiliz ve Fransız saldırılarına dayabilmesini ve bu kadar uzun süre ayakta kalmasını açıklar; ona göre bunun nedeni, hastalıkların İspanyollara yardım etmesidir. Benzer bir biçimde, güneydoğudaki Amerikan isyancıları sıtmaya karşı bir bağışıklık geliştirmişti, oysa İngiliz askerleri böyle bir bağışıklık edinmemişti ve Haiti Devrimi'nin (1791-1804) Afrikalı, büyük ölçüde kentli liderlerinin sarıhummaya karşı bağışıklığı varken, Fransızların yoktu. Elbette tüm bunların arkasındaki hikâye, bu kısa değerlendirmenin bir ihtimal aktarabileceğinden çok daha komplike, ilgi çekici ve muhtemeldir, ancak yine de bu değerlendirme, 1492 yılı sonrası Amerika tarihinin arkasındaki hikâyenin çeşitli unsurları arasındaki etkileşimlerin aslında ne kadar karmaşık olduğunu gösterir.¹⁵⁰

1650 civârında, "Afikalılar, yeni Atlantik dünyasının sâkinlerinin çoğunluğunu oluşturuyordu." 1800'lerde köle ticâreti sona

150 J. R. McNeill, *Mosquito Empires: Ecology and War in the Great Caribbean, 1620–1914* (New York: Cambridge University Press, 2010).

erdiğinde, Yeni Dünya plantasyonlarında çalıştırılmak üzere alınan Afrikalı kölelerin sayısı 12 milyonu aşmıştı, ki bu sayı pek çok kimseyi şok edebilir.¹⁵¹ Neredeyse üç yüzyıl boyunca Avrupalı köle tâcirleri, en başta Portekizliler ve Hollandalılar, fakat neticede çoğunlukla İngilizler, her yıl binlerce Afrikalı köleyi Amerika'ya götürüyor, geride sâdece Afrikalıların değil, aynı zamanda Amerikan (Kuzey ve Güney) toplumunun üzerinde de kalıcı bir etki bırakıyordu. Bu etkiler, tarihsel açıdan önemli olsa da¹⁵² biz burada daha çok, köle temelli plantasyon sisteminin dünya ekonomisine nasıl entegre olduğuyla ilgileniyoruz.

17. yüzyılda ortaya çıkan ve 18. yüzyılda olgunlaşan iki ticâret üçgeni, Atlantik dünyasını birbirine bağlıyordu. Birincisi ve açık ara en çok bilineni, İngiltere'yi Afrika'ya ve Yeni Dünya'ya bağlıyordu. Amerika'dan gelen metâlar (sâdece şeker değil, aynı zamanda Kuzey Amerika'dan kereste ve balık da) İngiltere'ye gidiyordu (ve oradan da onun ticârî ortaklarına); mâmul ürünler (giderek artan bir oranda Hindistan'dan gelen pamuklu tekstil ürünleri) Afrika'ya götürülüyor, burada ise köle karşılığında takas ediliyordu ve köleler de Amerika'ya götürülüyordu. Diğer üçgen, bir başka yönde hareket ediyordu. İngiltere'nin Kuzey Amerika kolonilerinden gelen rom, köle karşılığında Afrika'ya taşınıyordu; köleler oradan Karayipler'e gidiyordu ve şeker kamışları (şeker rafinasyonundan) daha fazla rom üretmek için New England'a gidiyordu.¹⁵³

Tüm bu işlemlerde Avrupalılar ve Kuzey Amerika kolonicileri para kazanıyor ve sermâye biriktiriyordu. Atlantik ticâreti, aslında Avrupalıların Asya'yla ticâretinden üç kat büyüktü.¹⁵⁴

-
- 151 John Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World, 1400–1800*, 2. bas. (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 14.
- 152 Bk. Herbert S. Klein, *The Atlantic Slave Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World*.
- 153 Britanya Ulusal Denizcilik Müzesi'ndeki bir sergide anlatıldığı gibi: "Köle ticâreti, küresel ticâret sisteminin bir parçasıydı. İngiliz mâmul ürünleri ve Hindistan malları, Batı Afrika'ya taşınıyordu ve köle karşılığında takas ediliyordu. Köleler şeker, tütün ve diğer tropik ürünler karşılığında Amerika'ya götürülüyordu. Bu ürünler de daha sonra tüketici ürünleri olarak işlenmek ve muhtemelen yeniden ihraç edilmek için Britanya'ya satılıyordu."
- 154 Jan de Vries, "The Limits of Globalization in the Early Modern World," *The Economic History Review* 63 (New Series), n. 3 (2010): 710–33, <https://www.jstor.org/stable/40929823>.

Köleliğin ve plantasyon ekonomisinin Avrupalılara ne ölçüde yarar sağladığı ve onların dünya ekonomisinde daha etkili bir şekilde rekabet etmelerine ne ölçüde izin verdiği sorusu, gelecek bölümde daha detaylı bir şekilde ele alınacak. Şimdilik, 17. ve 18. yüzyıl Avrupalılarının sâdece Asyalı üreticilerin domine ettiği bir dünya ekonomisinde rekabet ettiğini değil, kendi aralarında da rekabete girdiklerini not etmemiz gerekiyor. İspanyolların Avrupa'da imparatorluk kurma girişimlerinin sona ermesi, kısa bir süre sonra, Avrupa devletlerini birbirine bağlayan ve devletin ve onun gücünün gelişimini teşvik eden yeni bir sistemin oluşumuna neden oldu.

İnsan Göçü ve Erken Modern Dünya

Yaklaşık 200.000 yıl önce Doğu Afrika'da bir tür olarak ilk defa evrimleştiğimizden beri insanlar, dünyanın bir bölgesinden diğerine göç ediyor.¹⁵⁵ Tarihçi Patrick Manning'in sözleriyle, o noktadan itibaren "Atalarımız, Afrika Kıtası'nı, ardından tüm Avrasya'yı, Avustralasya'yı, Amerika'yı ve en sonunda dünya üzerindeki her toprak parçasını kolonileştirirken sürekli olarak yayıldılar."¹⁵⁶ Dünya üzerindeki hemen herkes, bir yerden diğerine hareket eden akrabalarının soyundan geliyor. İnsanlar çeşitli sebeplerden dolayı göç etmiştir; bunlar arasında kendilerinin ve âilelerinin ekonomik, sosyal veya siyâsî durumunu iyileştirmek, dînî fikirleri yaymak, çevresel veya iklimsel felâketlerden kaçmak¹⁵⁷ veya yalnızca dünyayı görmek vardır. Bâzı zamanlarda bu kararlar kişiler veya âile büyükleri tarafından özgürce alınırken, sâir zamanlarda (kölelik örneğinde veya savaşların insanları kaçmaya yönlendirdiği zamanlarda olduğu gibi) göç etme kararı başkaları tarafından verilerek insanlara dayatılır. İnsanlar dünyanın hâlihazırda diğerleri tarafından iskân edilen diğer

155 Bu kısımda tartışılan göçlere dâir haritalar için bk. Russell King vd., *The Atlas of Human Migration: Global Patterns of People on the Move* (Oxon, UK: Earthscan, bir Taylor & Francis markası, 2010), özellikle 18–27 ss.

156 Patrick Manning ile Tiffany Trimmer, *Migration in World History*, 2. bas. (New York: Routledge, 2013), 12.

157 Kolomb öncesi Kuzey Amerika'dan ilginç bir örnek için bk. Larry Benson, Kenneth Petersen ve John Stein, "Anasazi (Pre-Columbian Native-American) Migrations during the Middle-12th and Late-13th Centuries—Were They Drought Induced?," *Climate Change* 83, n. 1/2 (2007): 187–213.

bölgelerine göç ettiğinde, bu durum, genellikle, yeni dillerin ve kültürlerin öğrenilmesini gerekli kılar. Erken Modern dünyada göçlerin çok büyük bir kısmı, Manning'in "topluluk ötesi göç" diye isimlendirdiği bu ikinci türden olanlardı.

Erken Modern dünyada, Zheng He, Kolomb ve da Gama'nın seferlerini mümkün kılan yeni ve gelişmiş denizcilik teknolojileri insanların hareketini kolaylaştırılmıştı. Bu bölümde ele alınan neredeyse tüm tarihsel süreçlerin ardında insanların zoraki veya başka türlü göçü bulunmaktadır. Moğolların, Çinlilerin, Rusların, Osmanlıların, Portekizlilerin ve Atlantik dünyası imparatorluklarının yayılması insanların bu imparatorlukların sınırları içerisinde hareket etmesine ve aynı zamanda bâzı durumlarda da onlardan kaçmasına neden oldu. Meskûn dünyanın tüm bölgelerinin birbirleriyle düzenli ve kesintisiz bir etkileşime girmesi ve tek bir küresel dünyanın kâşifler, fâtipler ve tüccarlar tarafından bağlanması, dünyayı kalıcı bir biçimde değiştirdi. Göç ve küreselleşme, artık el ele ilerliyordu.¹⁵⁸

Göçmenler, Amerika Kıtası'nda, Güney Afrika Burnu'nda, Malakka, Singapur ve Manila'da, diğer limanların ve ileri karakolların arasında çeşitli biçimlerde göçmen kolonileri kurmuşlardı. Genellikle bu göçmenler özgür erkeklerdi (İspanyol ve Portekiz Amerikası'nda olduğu gibi); bunların sıklıkla yerli kadınlardan çocukları olurdu ve böylece melez kültürler ve topluluklar oluşarak diğer şeylerle beraber, dillerin, dinlerin, geçrelerin ve besin maddelerinin değiş-tokuşu gerçekleşirdi. Bu topluluklar, kolonicilerin sömürgeleştirilmiş ve köleleştirilmiş insanlar üzerindeki faaliyetlerinin bir sonucuydu ve onların bu yaratımına, genellikle, şiddet, travma ve baskı eşlik ediyordu. Latin Amerika'da yerel kültürler, fetih ve Afrikalı kölelerin bu bölgeye olan zoraki göçü tarafından yok edilmemişti ancak karışıklı bir "kültür kaynaşması" yeni kültürler yaratmıştı.¹⁵⁹ İngiliz yerleşimcilerinin Kuzey Amerika'daki New England'a göçü,

158 Bu argüman, şurada dile getirilmiştir: Eliot Dickinson, *Globalization and Migration: A World in Motion* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2017).

159 John C. Chasteen, *Born in Blood and Fire: A Concise Chronicle of Latin America*, 4. bas. (New York: W. W. Norton, 2016), 68–75. Daniela Vega'ya, bu kaynağa dikkatimi çektiği için, teşekkür ederim. Chasteen, ayrıca, fetih ve kolonizasyon sırasında yerli, esir ve İspanyol kadınlarının yaşanmış tecrübelerinin birçok çarpıcı örneğini verir.

göçmenlerin genellikle mevcut âile birimleri olmasından ötürü alışılmadıktı. Tüm dünyada, yelkenli gemilerin ulaşabildiği her yerde, *creole* toplumlar (Amerika, Afrika ve Asya'da göç ve sömürge yönetiminin bir kombinasyonu) gelişti ve Avrupa sancaklarıyla denizde seyreden gemilerin büyük çoğunluğunun Hristiyan kralları veya kraliçeleri olduğundan dolayı; misyonerler ve din değiştirme, tüccarlara ve ticârete eşlik ediyordu.¹⁶⁰

Bu bölüm boyunca okyanusaşırı seferlerin nasıl dünyanın çeşitli bölgeleri arasındaki ve içindeki yeni ve büyük miktarda ticârî ilişkilere yol açtığını fakat aynı zamanda Amerika Kıtası'nın fethine, Büyük Ölüm'e ve insanların daha fazla acı çekmesine, Kolomb Değiş-Tokuşu'na ve Afrikalıların köleleştirilmesine sebep olduğunu gördük. Aslında Erken Modern dünyada en büyük insan göçüne kölelik neden olmuştu. Üç yüzyıl boyunca, her yıl 100.000'e varan sayılarda Afrikalı, plantasyonlarda ve mâdenlerde çalıştırılmak üzere Amerika Kıtası'na gönderiliyordu.

Köle ticâreti ırksallaştırılmıştı ve cinsiyete dayalıydı; kölelerin üçte ikisi Afrikalı genç erkeklerdi, bu durum, hem Amerika'daki hem de Afrika'daki Afrikalı toplulukları etkiliyordu. Öncü bir çalışmanın da gösterdiği gibi, köleleştirilmiş olsalar dahi Afrikalılar beraberlerinde kendi dillerini, dînî pratiklerini ve yeteneklerini getirmiş, baskıya ve köle sâhiplerinin insanlık dışı uygulamalarına rağmen, kendi kültürlerini yaratmıştı.¹⁶¹ Amerikalı kölelerin yaşadığı dehşet verici deneyimlerin içyüzüne dâir bir kavrayışı çoğunlukla kölelerin anlatıları sağlar. Bu hususta, iki ünlü hâtırat vardır. Biri, kendi özgürlüğünü satın alan Olaudah Equiano tarafından kaleme alınmıştır.¹⁶² Bir diğeri, Massachusetts'te yaşayan özgür bir siyâhî olan ve kaçırılıp köle olarak satılan Solomon Northup tarafından yazılmıştır;¹⁶³ onun hâtıratına dayanan bir film, *12 Yıllık Esaret*, 2014 yılında üç Oscar Ödülü kazandı. 5. Bölüm'de göreceğimiz gibi, İç Savaş'tan (1860-65) sonra Amerika'da köleliğin sonra ermesi, eski kölele-

160 Bu toplulukların etkileyici hikâyeleri için bk. John E. Wills, Jr., 1688: *A Global History* (New York: W. W. Norton, 2001).

161 Eugene D. Genovese, *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made* (New York: Random House, 1972).

162 Olaudah Equiano, *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, Or Gustavus Vassa, the African*, muhtelif baskılar.

163 Solomon Northup, *12 Years a Slave* (New York: Penguin Books, 2012).

rin güneydeki eyâletlerin dışına doğru olan başka bir kitlesel göçünü meydana getirmişti.

Büyük ve küçük göçler Erken Modern dünyada sınırları aşmıştı; fakat bu sınırlar genellikle dilsel ve kültürel bazdaydı. İmparatorlukların arasındaki sınır çizgileri belirsizdi, ancak zarûî olarak geçirgen değildi. En azından, Doğu Asya'da, Çin'in Mançu imparatorları kuzey sınırları hakkında Rusya'yla müzâkerelerde bulunmuş ve daha sonra onu gözlemek için karakollar kurmuştu.¹⁶⁴ Bu süreçte Japonya'da, Tokugawa rejimi (1600-1868) bir "kapalı ülke" politikası dayatmıştı. Her iki durumda da Avrupalıların sâhildeki anklavlarda bulunmalarına izin verilmişti; buralardan oldukça kısıtlanmış bir esâsa göre ticâret yürütmelerine izin veriliyordu.

Genel anlamda bakıldığında denizcilik girişimleriyle kolaylaştırılmış kültürel, biyolojik ve genetik temas, elbette yeni bir şeydi ve özellikle de Kolomb Değiş-Tokuşu'nun sâdece Amerika ile Avrupa'yı değil, Asya'yı da kapmasından dolayı pek çok bakımdan dünya düzenini kalıcı bir biçimde değiştirmişti. Dünya temelli olarak birbirine bağlı bir hâle geliyordu ve göçmenler de onu bir arada tutan canlı dokulardı. Küreselleşme, yalnızca iktisâdî bir süreç olmanın ötesindeydi; o, yelkenli gemilerin ve askerî gücün getirdiği fırsatlardan bal gibi yararlanan insanlardan ibâretti, hâlbuki diğer insanlar için, ister şeker plantasyonlarında çalışan köle edilmiş Afrikalılar olsun, ister tütün arâzileriyle ilgilenen Avrupalı sözleşmeli bendeler olsun, küreselleşme, sefâlete neden olmuştu.

17. Yüzyılın Küresel Krizi ve Avrupa Devlet Sistemi

Tarihçiler uzun zamandır, dünyadaki pek çok devletin, 17. yüzyılda beşerî ve doğal güçlerin geniş bir konjonktürü olan "17. yüzyılın umûmî krizi"ne, yâni isyanların, devrimlerin, toplumsal krizlerin, nüfus düşüşlerinin ve ânî iktisâdî gerilemelerin olduğu bir karışıklığa girdiğini biliyor. Günümüzde aynı zamanda bu krizin hem nedensel açıdan hem de geçici olarak

164 Çin'in kuzey sınırı için bkz.bk. Jonathan Schlesinger, *A World Trimmed in Fur: Wild Things, Pristine Places, and the Natural Fringes of Qing* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2017), 4. Böl.

Küçük Buz Çağı diye bilinen küresel iklimin soğumasıyla ilgisi olduğunu da biliyoruz.¹⁶⁵ Bu bölümde ele alınan birçok Avrasya imparatorluğu -özellikle Çin, Rusya ve Osmanlı- 17. yüzyılda bir krizle savrulmuştu. Küçük Buz Çağı'na eşlik eden soğuk ve daha soğuk iklim koşulları, hasat verimlerini düşürmüştü, kırsal kesim popülasyonlarını bir kriz durumuna düşürmüştü. Çin'deki ve Rusya'daki iç savaşlar, gıda arzı üzerindeki aşağı yönlü baskıyı şiddetlendirirken bu devletlerin hükümdarları azalan gıda arzını görmeyi reddetmiş, bunun yerine savaşlarının masraflarını çıkarmak ve stratejik önem arz eden kentsel merkezleri beslemek için vergi toplamaya devam etmişlerdi. Beklendiği gibi, iklim değişikliği ve savaş hâlinin birleşimi, kırsal kesimden çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştu. Kıyımdan sağ salim çıkanlar -nüfuslarının üçte biri ile yarısı arasında çeşitli tahminler vardır- kıtlık ve açlıktan dolayı ölmüştü. Avrasya imparatorlukları arasında soğuyan havaların kırsal kesimdeki uyruklarını gıda kıtlığı tehlikesine düşürdüğünün farkına varan tek hükümdarlar Hindistan'ı yöneten Bâbürlerd; o koşullar altında sâdece vergilerin toplanmasını ertelemekle kalmamış, fiilî anlamda vergi indirimi de sağlamışlardı.¹⁶⁶

Neredeyse tüm Avrupa devletleri, Avrasya devletleriyle kıyaslanabilecek iç krizlere sâhip olmakla kalmıyordu, aynı zamanda diğer Avrupa devletleriyle savaşmakla da meşgullerdi. Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) hemen hemen tüm Avrupa devletlerini savaşa sokmuştu ve bu devletlerin hükümdarlarının basiretsizliği, hırsı ve korkusu, tüm Avrupa'nın sâdece soğuk havalar nedeniyle azalan hasatların değil, savaş masrafları için artırılan vergilerin de cefâsını çektiği anlamına geliyordu. Tarihçi Geoffrey Parker'ın 17. yüzyılın küresel krizini ele aldığı eserinde anlattığı, özellikle, nüfusunun yarısının savaş ve iklim kaynaklı kıtlıktan dolayı öldüğü Almanya'da, Avrupalı hükümdarların ahmaklığı ve yozlaşmışlığı, Avrupalıların 1648 Vestfalya Barışı'na giden yolda katlandıkları ağır bedelleri vurgular; bu barış, Avrupa'yı 17. yüzyıldaki savaşın, kıtlığın ve ölümün dehşetinden kurtarmıştır.¹⁶⁷

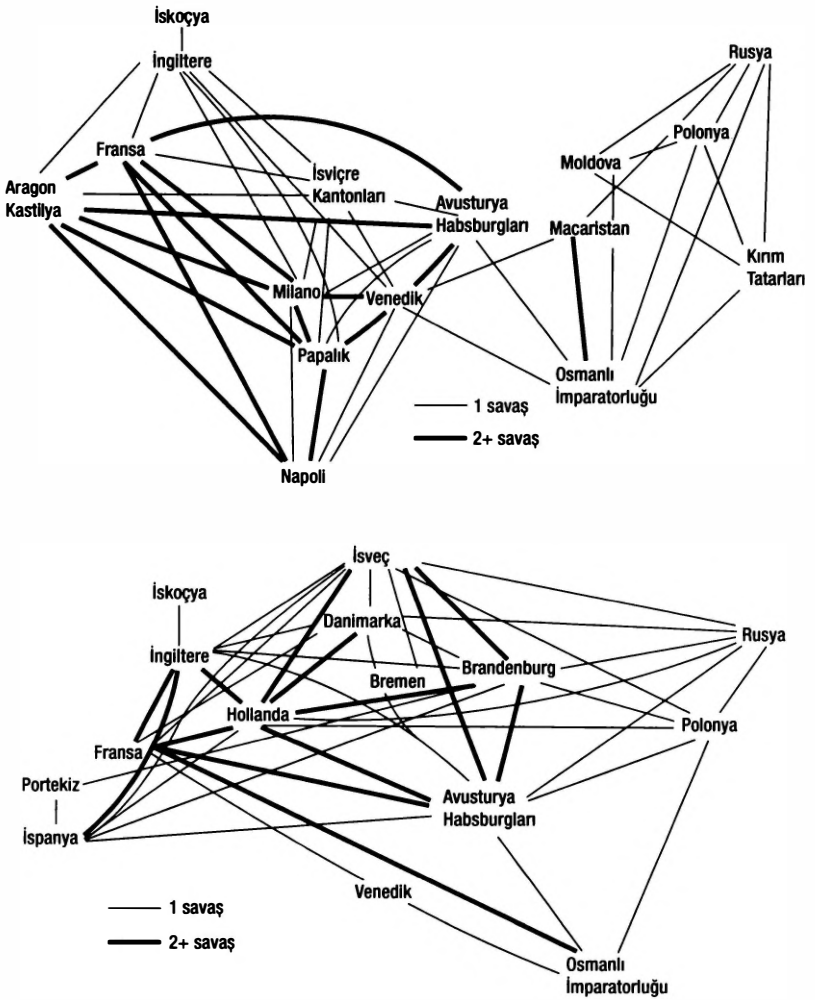
165 Genel bir tarihsel bakış için bk. Parker, *Global Crisis*, xv–xx, xxi–xxix, 710–13.

166 Parker, *Global Crisis*, 13. Böl.

167 Parker, *Global Crisis*, 5-12. Böl.

Savaş, ortaya çıkan Avrupa devlet sistemini tanımlamıştır. 17. yüzyılın ortalarına kadar savaşlar, genellikle, İspanyolların bir imparatorluk kurmasına engel olmak ya da İspanya'nın Katolik krallarından bağımsızlıklarını kazanma girişimlerinde Protestanlara (Hollanda ve Alman devletlerindeki) destek olmak için verildi. Avrasya'daki büyük tarım imparatorlukları krizin derinliklerinden yenilenmiş veya en azından yeniden yapılandırılmış bir şekilde çıkarken, Avrupa devlet sistemi 17. yüzyıl krizi tarafından önemli ölçüde dönüştürülmüştü. Otuz Yıl Savaşı'nı sona erdiren 1648 Vestfalya Barışı'ndan itibaren savaşlar genelde İspanya'nın düşerken kendi talihi yükselmiş olan Fransa'yı içeriyordu ve daha sonra 1600'lerin geç yıllarından itibaren münâkaşalar genel anlamda Fransa ve İngiltere arasındaydı, bunlar Yedi Yıl Savaşı'nda (1754-1763) veya Amerikalıların Fransız-Kızılderili Savaşı dediği savaşta doruğa çıkmış ve Britanya'nın Fransa üzerindeki galibiyetine yol açmıştı. Vestfalya Antlaşması bir devletin "egemen" olmasının ne anlama geldiğini tanımlamış ve çok devletli düzenin ("savaş kanunları" tarafından belirlenmiş bir düzen olsa da) kurumsallaştırılması sürecine ön ayak olmuştu; bu düzen, Avrupa'yı tanımlamaya başladı.

Avrupa devletleri arasında bu bölümde incelediğimiz dönemdeki (yâni 1500 ila 1775 arası) savaşlara dâir tarihsel açıdan önemli birçok şey var. İlk olarak, savaşlar hemen hemen bütün Avrupa devletlerini kapsarken onları, özellikle Vestfalya Barışı'ndan sonra tek bir sisteme bağladı. Bu durum, tarihçi Charles Tilly tarafından hazırlanan iki şematik grafikte oldukça net bir şekilde görülebilir (bkz. Figür 1). İki farklı dönemi temsil eden bu grafiklerde (yaklaşık 1500'de ve yaklaşık 1600'de Avrupa), ince çizgiler bağlantılı devletler arasında gerçekleşen bir savaşı ve kalın çizgiler ise iki veya daha fazla savaşı temsil etmektedir. 1500'de batıda yer alanın İtalya'ya odaklandığı iki alt sistem varken, 1650'ye gelindiğinde tüm Avrupa devletleri savaş tarafından tanımlanan ortak bir dizi karışıklığın içine gömülmüştü.

Figür 1

İkincisi, Avrupa'daki savaşlar hem giderek daha az sayıda siyâsî birime doğru yoğunlaşmaya hem de Avrupa devletinin en başarılı formu olarak ulus devletin belirli bir türünün gelişmesine yol açmıştı. Tilly'nin çalışması bir kez daha temel verileri sağlar. MS 1000'den başlayarak, bugün Avrupa dediğimiz bölgede yaşayan otuz milyon civârında insan "imparatorlar, kralar, prensler, dükler, halîfeler, sultanlar ve diğer otoriteler" ta-

rafından yönetilen şaşırtıcı bir dizi siyâsî oluşumun içerisinde yaşıyordu. Tilly, bu unvanların Avrupa'daki şaşırtıcı derecedeki siyâsî bölünmüşlük gerçeğini gizlememesi konusunda bizleri uyarır: Sâdece İtalya'da 200 ila 300 arasında şehir devleti vardı. 500 yıl sonra, 1500 civarlarında, "Avrupa'daki 80 milyon insan yaklaşık beş yüz devlet, sözde devlet, küçük devlet veya devlet benzeri oluşumlara bölünmüştü." O tarihten sonra savaşlar, Avrupa'daki devletlerin sayısını yaklaşık 30 civârı devletin olduğu modern zamanlara varana dek düşürmüştü.¹⁶⁸

Bir yandan İspanyol-Habsburg İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa'ya karşı kendi kaynaklarını harekete geçirmek için çok büyük ve etkisiz olduğunu göstermişken, diğer yandan İtalya'nın zengin şehir devletleri, İtalya dışında daha büyük ordulara karşı sefere çıkmak için gerekli insan gücünden yoksundu. Benzer bir şekilde, Almanya'nın çeşitli prenslikleri, bir diğerini savuşturmak için yeterli güce sâhipken, büyük devletlerin kendi meselelerine karışmasını engellemekte zorlanıyordu. 17. yüzyılda kendilerini uluslararası aktörler hâline getiren bâzı kaynaklara sâhip İsveç ve Hollanda gibi küçük devletler, 18. yüzyılda daha büyük devletler Avrupa politikasına hükmetmeye başlayınca havlu atmıştı. Bunun yanı sıra, serfleştirilmiş büyük bir köylü sınıfı üzerinde egemenlik kuran küçük bir seçkinler sınıfının olduğu Polonya gibi bâzı büyük ve kalabalık devletler, rekabete girmek için yeteri kadar büyük ordular çıkaramıyordu; Polonya, bu nedenle, 18. yüzyılın sonunda bölünmüştü.

Bu bağlamda, savaşın üçüncü ilginç sonucu, onun Avrupa devletlerinin dâhilî evrimini etkileme biçimiydi; bâzı türleri tercih ederken, diğerlerini desteklemiyordu. Avrupa devletlerinin hükümdarları zengin değildi ve savaşlar masraflıydı. Avrupalı hükümdarlar, temelde iki gelir kaynağından faydalanabilirdi. Birincisi, vergi toplayabilirlerdi, ancak vergiler genellikle toprak sâhiplerinin direnişiyle karşılaşırđı; bunlar, vergi artışlarını tarım yapan köylülere yansıtabilirlerdi, fakat bir ayaklanmayı fitillemeyi göze alarak. Bundan dolayı, vergi toplama ve kullanma hakkını elde etmek için Avrupalı hükümdarların çoğu, toprak sâhibi

168 Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, 38–43. Tilly, 1990'da 25 ila 28 ülke olduğunu söylüyor, bu rakamlar 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve önceden ona bağlı olan ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmasından öncedir.

elitlerle müzâkere etmek zorundaydı; bu durum, çoğunlukla, hükümdarların vergileri uygulamaya koymadan veya artırmadan önce danışmakla yükümlü olduğu bir tür temsîlî meclisin kurulmasıyla sonuçlanırdı. Toprak sâhiplerinin meclislerine ilâveten, vergilendirmeye beraber büyüyen bir diğer kurum, vergilerin tahsîlâtını müstakil şahıslara “kiraya vermektense” vergileri tahetmek ve yönetim altındaki bilinen nüfustan toplamak için gereken devlet bürokrasisiydi. Her iki süreçten dolayı meydana gelen gerilimler, 1500 ila 1800 arasındaki yüzyıllarda pek çok Avrupa devletinin iç siyâsî tarihinin büyük bölümünün nedenini açıklar.

İkinci gelir kaynağı, sarraflardan ve diğer zenginlerden alınan borçlardı. Örneğin, 16. yüzyıldaki İspanyol kralları, savaşlarını finanse etmek için, borçlara bel bağlamak zorundaydı ancak paranın büyük kısmı İspanya’nın veya İspanya kontrolünün dışındaki yerlerde bulunan sarraflardan geliyordu; tâbiri câizse, sermâyenin küreselleşmesinin erken bir biçimiydi bu. Tüm Avrupalı hükümdarlar, savaşlarını sürdürmek için, hem kısa hem uzun vâdeli borçlardan medet ummak zorundaydı ve bu nedenle, sermâye sâhiplerini şehirlerinde ikamet etmeye teşvik etmek, onların menfaatine uyuyordu. İngilizler ve Hollandalılar bu konuda en başarılı olanlardı, kısmen bunun nedeni sâhip oldukları dînî hoşgörü ve Katolik topraklarında hoş karşılanmayan zengin Protestanları ve Yahudileri kabul etmeye gönüllü olmalarıydı. Ancak birinin kendi uyruklarından aldığı borçlar bile geri ödenmeliydi, bu da İngilizlerin 1600’lerin geç yıllarında, İngiliz gücünün yayılmasını kolaylaştırmada muazzam önemde bir buluş olan “ulusal borcu” tesis etmesine neden oldu.

İngiltere’nin ulusal borcu aslında *Bank of England* tarafından güvenceye alınan uzun vâdeli krediler, bir diğer deyişle “bono”-lardı. Diğer Avrupa hükümdarları mâlî sıkıntılarını sık sık, kısa vâdeli borçlarının vâdesini uzatarak çözme girişiminde bulunmuştu fakat bunlar, hükümdarın geri ödeme kabiliyetine bağlıydı. İngilizlerin buluşu, bonoların 1694’te kurulan *Bank of England* yoluyla piyasaya çıkarılması ve onların bankanın taahhüt edilmiş sermâyesiyle beraber temînat altına alınmasıydı. Ulusal borç, yalnızca İngiliz hükümdarlarına savaşları için gereken peşin para kaynaklarını temin etmekle kalmamış, aynı zamanda yatırımcılara da nispeten güvenli bir yatırım aracı sağlamıştı; böylece de *Bank of England*’a daha da fazla mevdûat çekmişti.

Kısacası, Avrupalı devletlerin yaptıkları savaşlar, onların harcamalarını, Asya ürünlerini almak için kullanıldıktan sonra Avrupalıların ellerinde kalan gümüş miktarının bir hayli üzerine çıkarmıştı ve bu da; sürekli orduların ve donanmaların, vergilendirmelerin ve vergileri toplayacak devlet bürokrasisinin, vergilendirilmiş uyrukların vergilendirme derecesi üzerinde bir söz sâhibi olabilsinler diye, talep ettikleri çeşitli türdeki temsilci meclislerinin (her ne kadar Avrupa'nın "mutlak monarşileri" bu kurumları şiddetle görmezden gelmeye veya kapatmaya çalışmış olsa da), devlet borçlanması ve ulusal borç kurumunun oluşumuna neden oldu. Tüm bu aktiviteler, 16. ve 17. yüzyıl Avrupası'nda bir "devlet inşâsı" sürecinin parçalarıydı; bu, Avrupa'da imparatorluğun sonu ve Küçük Buz Çağı'nın Avrupa devletleri üzerindeki etkisinin harekete geçirdiği bir sürecin konjonktürüydü. Erken 17. yüzyıldaki Otuz Yıl Savaşları'nı takip eden süreçte İspanyolların Batı Avrupa üzerinde bir imparatorluğu dayatma girişimlerinin çöküşü, 1648 Vestfalya Antlaşması'nın ardından farklı bir şekilde teşkilâtlandırılmış bir devlet sisteminin ortaya çıkmasına yol açtı.

Devlet İnşâsı

Avrupalı hükümdarlar, savaşları idâme ettirmek için gerekli kaynaklara erişim sağlamak amacıyla gerekirse güç kullanacaklardı ancak bu hükümdarlar, uyruklarının daha gönüllü bir biçimde bu kaynakları devlete sunmasını daha tercih edilebilir bulmuştu. Hükümdarlar bu nedenle çeşitli meşrûiyet iddialarında bulundular; yâni, uyrukların hükümdarlarına gönülden itâat etmeleri gerektiği düşünüyorlardı. 16. ve 17. yüzyılda bu meşrûiyet iddiaları, "kralların ilâhî yönetim hakkı" diye ifâde edilen dînî temellere dayanıyordu, yâni Hristiyan Tanrısı onlara yönetme hakkını bahşetmişti. 17. yüzyılın küresel krizi süresince, hasat mahsûlleri düşerken ve tarım yapan topluluklar açlığın ve kıtlığın sınırına giderek yaklaşıyorken bile, hükmetmek için "ilâhî hakları"yla beraber krallar, savaşlarını sürdürebilmek için, uyruklarının çektikleri çilelere rağmen, vergilerin ödenmesini emreliyordu. Bu dînî savlar, aynı zamanda Avrupalı monarşilerin, özellikle Katolik olanların, Katolik olmayanları topraklarından defetmelerine yol açmıştı. İspanyol Ferdinand ve Isabel-

la'nın Yahudileri ve Müslümanları (İspanyollar "Mağripliler" derdi) 1494 yılında kovması, bunun ilk örneklerindendi, ancak 17. yüzyılın sonlarında Fransızların Protestanlara (*Huguenotlar*) uyguladığı zulüm de buna emsal teşkil edebilir. İspanyol Engizisyonu da bu emin olma sürecinin (Avrupa ve Amerika kıtalarındaki egemenlik sahalarında yaşayan uyrukların Katolik ve sâdik uyruklar olmasından dolayı) parçasıydı.

17. yüzyıl krizinin ardından, geç 17. ve 18. yüzyıllardaki Avrupa Aydınlanması, kralların hükmetmek için "ilâhî hakka" sâhip olduğu fikrine karşı çıktı ve bunun yerine bireylerin haklarının inşâsına dayanan daha demokratik fikirler önerdi. En etkili biçimde, Fransız Devleti ve Katolik Kilisesi'nin mutlakîyetçiliğine karşı mücâdele veren Fransız "philosophe"lar tarafından açıklanan bu fikirler, bir devletin üzerine inşâ edilebileceği meşrûiyet zeminini yönetilenlerin, yâni "vatandaşların" rızasını kapsayacak şekilde genişletmeye başladı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ve 1789'daki Fransız Devrimi'nin ardından, bunlar, Fransızların, krallarının idam edilmesini ve bir cumhuriyetin kurulmasını gerektirmek için, kullandıkları fikirlerdi.¹⁶⁹

Avrupa'daki bu rekabetçi, savaş odaklı çevrede bâzı devletler, kendilerini başarılı kılacak bâzı avantajlara sâhipti. Zîra bu devletler, büyük sermâye birikimlerine sâhip şehirleri ve orduları destekleyek kadar büyük nüfusa ev sâhipliği yapan kırsal iç bölgelere hâkimdi. Yaklaşık MS 1000'den sonraki yüzyıllarda, bizi ilgilendirmeyen nedenlerden dolayı, Avrupa'daki şehirler, İtalya'nın kuzeyindeki Toskana'dan, Alpler üzerinden Gent, Brugge ve Londra'ya uzanan bir kuşakta gelişim eğilimi göstermişti; Paris kenti de bu sırada büyümüştü. Bu kuşak, günümüzde dahi, Avrupa'nın en kentleşmiş bölgesidir. Şehirler, devletlerin hükümdarlarının ihtiyaçlarını karşılıyor, onları kentten kırsal bölgeye uzanan ticâreti vergilendirmek, bankaların verdiği kredilere erişim sağlamak ve böylece de destek için kırsal seçkinlere bel bağlamak zorunda kalmamak ve genel anlamda kendilerini güçlendirmek için imkânlarla kuşatıyordu. Genel itibariyle, şehirlere uzak

169 Popüler egemenlik fikrinin İngiltere'de ve onun Amerika'daki kolonilerinde gelişimine dâir öğretici bir tarih için bk. Edmund S. Morgan, *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America* (New York: W. W. Norton, 1988).

daha şanssız rakiplerine göre, her çeşit kaynağın daha fazlasını, özellikle de para ve insanı, kontrol etmelerine izin veriyordu.¹⁷⁰ İki devletin -İngiltere ve Fransa- hükümdarları, Londra veya Paris'te bulunan sermâye kaynaklarını kırsal bölge nüfusundan çıkarılabilecek insan gücüyle birleştirerek, bu tarzda bir devleti en iyi şekilde inşâ edebildiklerini gösterdiler. İngiltere ve Fransa gibi güçlü devletler böylece oluşumlarının ardından 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ihtirash rakipler hâline gelmişlerdi.

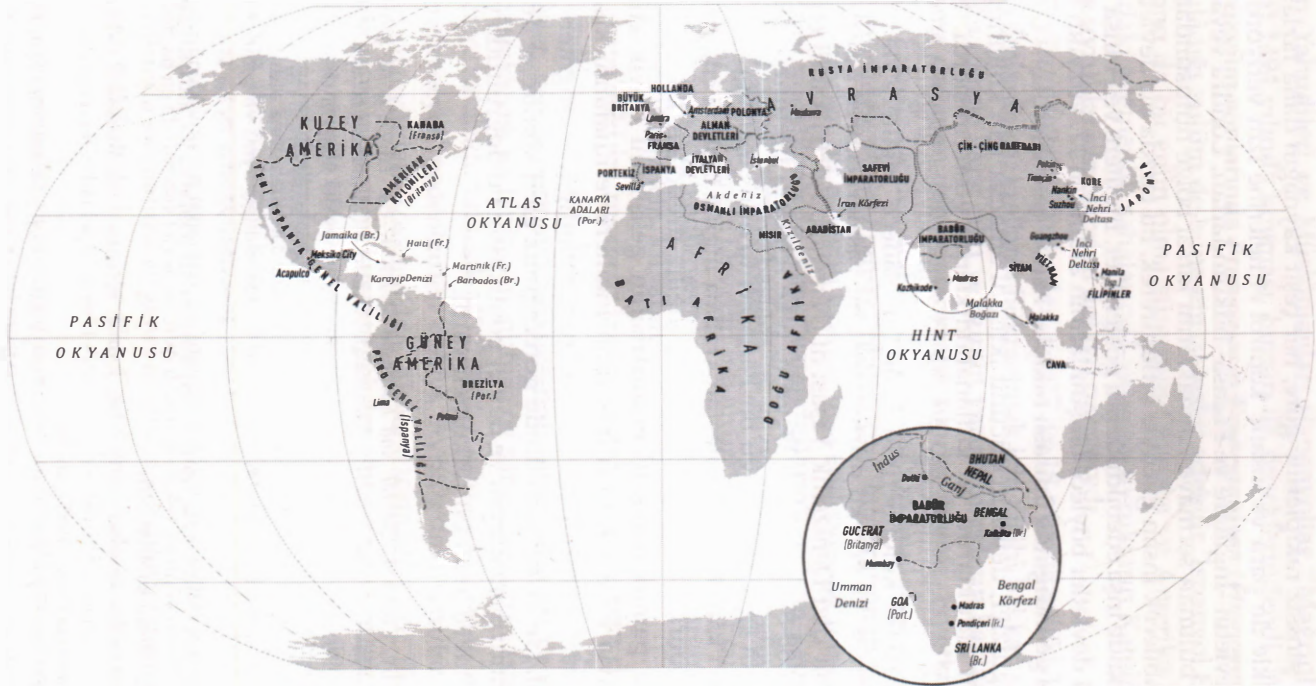
İngilizler, devletin gücünü iktisadî amaçlar için kullanmaya niyetli olduklarını ve kullanabildiklerini göstermişlerdi. Hollandalı rakiplerine karşı mücadele hâlindeyken İngilizler, Yeni Dünya'daki kolonilerinin ticâretini sâdece İngiltere'yle sınırlandırmak ve gerekli durumlarda bu yasaları cebren dayatmak için, bir dizi Denizcilik Yasası'nı (*Navigation Acts*) kabul etmişti.¹⁷¹ 1688-89'daki Şanlı Devrim, ülke içindeki üretimin menfaatlerinin egemen olduğu bir Parlamento'nun çıkardığı yasalara uymayı kabul eden Protestan kralları İngiliz tahtına çıkarmıştı; daha sonra 1707'de Parlamento, İngiliz üreticileri korumak ve İngiliz pamuklu tekstil endüstrisinin gelişimini teşvik etmek amacıyla Hint tekstil ürünlerinin İngiltere'ye ithâlâtını kısıtlayan yasaları kabul etti. 18. yüzyıla gelindiğinde, İngiltere'nin tekstil, [ve gelecek bölümde göreceğimiz gibi] kömür ve demir üretimini destekleyen ve devlet politikasını bu doğrultuda yönlendirmeye hazır bir hükûmeti vardı.¹⁷²

170 Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, 47–54. Tilly'e göre, şehirlere yakınlık, üç farklı tarzda Avrupa devletinin oluşumuna yol açtı. Zengin şehirler kendi paralı ordularını tutabiliyordu (devlet oluşumunda "sermâyenin baskın olduğu" yol); şehirlerinden ve başkentlerinden uzak yöneticiler, devlet inşâ etmek için, kırsal soylulardan silâh altına aldığı güçlere bel bağlamak zorundaydı ("cebrin baskın olduğu" yol) ve şehirlerin ve onlara bağlı kırsal bölgelerin birleşimine sâhip olanlar da bu kombinasyonu kullandı. Tilly'e göre, İngiltere'nin ve Fransa'nın örneklediği en sonuncu yöntem, rekabete dayalı Avrupa devlet sisteminde en başarılı tür olduğunu kanıtlamıştır.

171 Denizcilik Yasaları üzerine bk. John J. McCusker ve Russell R. Menard, *The Economy of British America, 1607–1789* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985), 46–50.

172 Prasannan Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence, 1600–1850* (New York: Cambridge University Press, 2011), 5. Böl. İngiltere örneğinin özellikleri üzerine daha fazlası için bk. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History*, 451–66.

Harita 4

Merkantilizm

Fransa da kendi açısından güçlü bir devlet inşâ ediyordu ve 17. yüzyıl sonrasında ekonomi bakanı olan Jean-Baptiste Colbert'in öncülüğünde, Merkantilizm olarak tanınagelen ekonomi politikalarını yürürlüğe koydu. Görünüşe göre, Avrupa hükümdarlarının oldum olası savaşlarının bedelini ödeyecek paraları yoktu. İspanyollar bile 1580'lerde bu durumdan şikâyet ediyordu: "Tecrübeyle sabittir ki, bir filonun Hint Adaları'ndan gelişinden bir ya da iki ay sonra tek bir metelik bile kalmıyor." 1620'lerde bir İngiliz iş adamı da benzer bir şekilde "para kıtlığından" şikâyet ediyordu.¹⁷³ Bunun nedeni, Avrupa'nın para stoku artmış olsa da (özellikle 1580'den 1620'ye), 1620'ye gelindiğinde Avrupa'daki gümüş maddenciliğinin çökmesi, Amerikan gümüşünün azalması ve Asya'daki gümüş akışının artmasıyla beraber para stokunun muhtemelen düşüşe geçmiş olmasıydı. Avrupa devletleri sâdece savaş meydanlarında mücadele etmiyor, aynı zamanda mümkün olduğu kadar çok gümüş ve altın külçesini toplamak ve tutmak için yarışıyorlardı.

Oldukça yoğun bir rekabete dayanan Avrupa bağlamında bir devletin ancak diğerinin kaybetmesiyle kazanabileceği anlaşılmıştı: bu, "kendi çıkarını düşünmenin" en yüksek ilke olduğu, her bir devletin herkese karşı verdiği bir savaştı. Bir devletin avantaj kazanmasının en iyi yolu, Merkantilist teoriye göre, başta gümüş olmak üzere (ve daha sonra altın) dünyanın değerli metal rezervinden mümkün olan en fazla miktarı elde etmek ve daha sonra onu korumaktı. Külçe rezervlerine duyulan ihtiyacın nedeni basitti: Savaşlar oldukça masraflıydı, silâhların satın alınması gerekiyordu ve birçok durumda kralın kendi ülkesi dışındaki silâh üreticilerinden alınıyorlardı.¹⁷⁴ Ayıryeten,

173 Geoffrey Parker, "The Emergence of Modern Finance in Europe, 1500–1730," içinde *The Fontana Economic History of Europe*, 2. C., haz. Carlo M. Cipolla (Glasgow: William Collins Sons, 1974), 530'dan alıntı.

174 "Felipe'nin [İspanya'nın II. Felipe'si] orduları için ihtiyaç duyduğu şeylerin çoğu, İspanya Yarımadası'nda mevcut değildi. Toplar ve ihtiyaç duyulan diğer ürünleri üreten fabrikalar kurmak için verdiği sürekli çabalar, her zaman sonuçsuz kaldı. Aksi bir şekilde, İspanyolların görüşüne göre, ekonomik aktivite ve silâh üretimi tam da kralın irâdesinin egemen olmadığı yerlerde yoğunlaşmıştı... Böylece örneğin, İspanyol Hollanda'sına yakın olan fakat İspanyol yönetimi altında olmayan Liege Piskoposluğu, Hollanda savaşları için başlıca cephâne üretim yeri hâline geldi ve hem

yabancı bir ülkeye sefere çıkmak için çok fazla miktarda gümüş ile altın gerekiyordu. Bu nedenle, birinin değerli metalleri kendi ülkesinde tutması için, onların, o hâlde, ithal edilen herhangi bir şeye, özellikle de tüketilen ve savaşlarda kullanılmayan metâ-lara harcanması yoluyla dışarıya akmasını engelleyen ekonomi politikalarına ihtiyacı vardı.

Bundan dolayı Avrupa devletleri ithal edilen neredeyse bütün ürünlere gümrük vergileri koydu, tüm ürünlerin kendi gemilerinde taşınmasını şart koştu ve Avrupalı Yeni Dünya kolonicilerini, sâdece kendi ana yurtlarıyla ticâret yapmaya zorladı; yine de kaçakçılık böylesine bir politikayı kısmen geçirgen hâle getirmişti. Merkantilist fikirler aynı zamanda devletlerin, ithal edilen herhangi bir şeyi kendi sınırları içerisinde üretmek için kendilerinin sâhip olduğu ham maddeleri kullanması gerektiğine dâir politikalara kapı araladı; bu, gördüğümüz gibi, İngilizlerin 1700'lerin erken yıllarında Hint pamuklu tekstil ürünlerini içeriye sokmamak için aldığı bir önlemdi. Merkantilist politikalar gerçekten de Avrupa devletlerinde endüstrilerin kurulmasına yol açmış olsa da, amaç, endüstrileşmenin kendisi değildi; amaç, altın ve gümüşün devletin dışına çıkmasını ve diğerlerini zenginleştirmesini önlemektir. Avrupa devletleri gümüş stoklarını takıntı hâline getirmişti: Bir Alman bir keresinde "Ne kadar çok gümüş varsa, devlet o kadar güçlüdür," diyerek veciz bir şekilde ifâde etmişti bu durumu.¹⁷⁵

Avrupa devletleri arasındaki bu savaşlarda farklı devletlerin yazgıları ve tâlihleri yükseliyor ve düşüyordu. Daha önce de bahsettiğim gibi, 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İspanya'nın gücü sönmeye başlamış ve Portekiz, Avrupa'da Fransızlara (veya İspanyollara) karşı ya da Asya sularında Hollandalılara meydan okumak için çok zayıf olduğunu göstermişti. Fransızlar ve İngilizler güç kazanırken büyük miktarda sermâyeyi hem Asya hem de Amerika'daki ticâret girişimlerinde kullanan ilk Avrupalılardan Hollandalılar, 17. yüzyılda tâlihlerinin zirvesini yaşadı. Bu-

İspanyol hem de Hollanda ordularının ihtiyaç duyduğu büyük miktarda materyali karşıladı." William McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), 113.

175 Werner Sombart, *Braudel, Civilization and Capitalism*, 2. C., 545. sayfadan alıntı.

nunla beraber Hollandalıların sonuçta Fransızlara karşı koymak için yeterince büyük bir düzenli orduyu oluşturacak insan gücü yoktu ve en nihâyetinde onlar da kıta üzerindeki Fransız gücünü dengelemek için İngilizlerle ittifak kurdu. 18. yüzyıla gelindiğinde Britanya ve Fransa, 17. yüzyıl krizinden en güçlü ve rekabetçi Avrupa devletleri olarak çıkmıştı (Bkz. Harita 3).

Yedi Yıl Savaşları, 1756-1763

En güçlü ve en başarılı Avrupa devletleri olarak İngiltere ve Fransa, sâdece Avrupa'da değil, Amerika ve Asya'da da birbirleriyle rekabet hâlindeydi. 1689'dan 1815'e kadar süren "uzun" 18. yüzyılda Britanya ve Fransa arasında beş savaş vâki oldu. Bunlardan sâdece birini Britanya başlatmamıştı. İngilizlerin, İspanya Verâset Savaşı'na katılımları (diğerleriyle beraber), 1713 Utrecht Antlaşması'yla sona ermişti; bu antlaşma, Avrupa'da bir "güçler dengesi" ilkesini tesis etmişti, yâni hiçbir ülkenin diğerleri üzerinde bir egemenlik kurmasına izin verilmemeliydi. Yine de İngilizler ve Fransızlar arasındaki periyodik savaşlar devam etti.

Bunların en önemlisi, 1756-1763 yılları arasındaki Yedi Yıl Savaşları ya da Amerikalıların, Fransız-Kızılderili Savaşı diye isimlendirdiği savaş ile 1776-1783 yıllarında İngilizlere karşı verilen Amerikan Bağımsızlık Savaşı üzerindeki etkisi yönünden yorumladıkları savaştır. Britanya ve Fransa arasında bir savaşa neden olacak kıvılcım, şüphesiz, Amerikan kolonilerinden geldi, kıvılcımı yakan da 22 yaşındaki George Washington'ın ta kendisiydi.¹⁷⁶ Ancak bu, İngiliz ve Fransız birliklerinin Amerikan kolonilerinin iç bölgelerinde, Kanada'da, Afrika'da, Hindistan'da ve Avrupa'da çarpıştıkları küresel bir savaş hâline geldi - belki de ilk gerçek dünya savaşıydı. Sonuç, Fransızlar için felâketti: Hem Kuzey Amerika'daki (İngilizler, Kanada'yı ele geçirdi) hem Hindistan'daki sömürge iddialarını kaybettiler, bu da dünyanın bu her iki bölgesinde daha büyük bir İngiliz gücüne ve mevkisine yol açtı.¹⁷⁷

176 Bu olayların ve George Washington'ın bu olaylardaki rolünün merak uyandıran bir anlatısı için bk. Fred Anderson, *Crucible of War* (New York: Alfred A. Knopf, 2000).

177 E. J. Hobsbawm'a göre, "Aralıklı savaşların bu yüzyılının [18. yüzyıl] sonucu herhangi bir devletin [İngiltere] kazandığı en büyük zaferdi: Denizaşırı

Demek ki, 1775'e gelmeden önce Avrupa'daki devlet inşâsı süreçleri, savaş tarafından tanımlanan bir sistemin oluşmasına sebep olmuştu; bu sistem, Britanya ve Fransa'da kurulan devletlerin örneklendirdiği belirli bir tür devletin lehine olmuştu. Birleşik bir imparatorluk değil, egemen devletler arasındaki güç dengesi, yerleşik ilke hâline gelmişti ve Britanya, Avrupa'daki en güçlü devlet olarak ortaya çıkmıştı. Ancak bu, dünya üzerindeki en güçlü veya en zengin devlet olduğu anlamına gelmiyordu - öyle olmaktan fersah fersah uzaktı çünkü. Hindistan'daki Bâbürlülerin gücü, 1700'lerin ilk yıllarında düşüşe geçti ve gelecek bölümde göreceğimiz gibi, böylelikle İngilizler orada bir sömürge imparatorluğu kurmaya başlayabildiler. Ancak İngilizler hâlâ, Asya'daki ticâretin kurallarını koyan Çin'le rekabet edebilmek için oldukça zayıftı. Bunu denediklerinde, ki 1793'te Çin'e giden Lord Macartney'in heyeti en ünlüsüdür, Çin imparatoru, onları, evlerine iğneleyici bir azarla geri göndermiş ve İngilizlerin de bu konuda yapabilecekleri hiçbir şeyleri olmamıştı. Bununla beraber, Britanya Adaları, Lord Macartney'nin Londra'ya geri döndüğü sırada bile, hızla gelişen Endüstri Devrimi'nin başladığı yer olacak kadar şanslıydı. Ve İngilizler Endüstri Devrimi'nin araçlarını savaşa uygulamayı öğrendiğinde, Britanya ve Çin arasındaki küresel güç dengesi devrildi. Dünyayı değiştiren bu konjonktür, gelecek bölümün hikâyesi.

kolonilerdeki Avrupalı güçler arasında ve dünya çapındaki deniz gücünde hakiki bir tekel." Andre Gunder Frank, *World Accumulation, 1492-1789* (New York: Monthly Review Press, 1978), 237'den alıntı.

IV. Bölüm

Sanâyi Devrimi ve Devrim'in Sonuçları, 1750-1850

1 750 yılında, dünyadaki 750 milyon insanın neredeyse hepsi, nerede oldukları veya hangi siyâsî ve iktisâdî sisteme sâhip oldukları fark etmeksizin, biyolojik eski rejimin içinde yaşıyordu ve öldü. Yaşamsal ihtiyaçlar -gıda, kıyâfet, barınak ve ısınma ve pişirme için yakıt- çoğunlukla topraktan geliyordu; topraktan, güneşten yeryüzüne gelen yıllık enerji akışları elde edilebiliyordu.¹⁷⁸ Tekstil, deri ve inşâat gibi endüstriler de tarımdan veya ormandan gelen ürünlere bağlıydı. Biyolojik eski rejimde örneğin demir ve çelik yapımı bile, odundan elde edilen odun kömürüne dayanıyordu. Biyolojik eski rejim bundan dolayı sâdece insan nüfusuna değil, ekonominin üretkenliğine de bir sınır koyuyordu.

Bu sınırlar, 1750 ila 1850 arasındaki yüzyılda kaldırılmaya başlanacaktı; bu dönemde bâzı insanlar ısı üretmek için giderek artan bir oranda kömür kullanmaya başlamış ve daha sonra bu ısıyı, daha önce kas gücüyle yapılan işleri gören buhar gücüyle çalışan makinelerdeki tekrarlayan devinimlere yakıt sağlamak için zaptetmişlerdi. Kömürün yakılmasıyla elde edilen buharın makinelere güç vermek için kullanılması, insan toplumunu

178 Çinliler 2000 yıl önce, Han hanedanı dönemi kadar erken bir zamanda, kömür kullanıyorlardı ve benzer sebeplerden dolayı, hem 1000 yıl önce, Song hanedanı dönemindeki Çinliler hem de 16. yüzyıldan başlayarak Londra'daki İngilizler kömür kullanıyorlardı: Bunun sebebi, odun kaynaklarının tükenmesiydi. Çin için bk. Robert B. Marks, *China: An Environmental History* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2017), 158–62. İngiltere için bk. John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey* (New York: Cambridge University Press, 2014), 459–66. Ayrıca bk. Jack A. Goldstone, "Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution," *Journal of World History* 13, n. 2 (2002): 323–89.

biyolojik eski rejimden çıkarıp artık güneşten gelen yıllık enerji akışlarına bağlı olmayan yeni bir rejime sokan çok büyük bir dönüm noktasıydı. Kömür, yüz milyonlarca yıl önce birikmiş ve depolanmış güneş enerjisidir. Onun buhar makinelerinde kullanımı, insan toplumunu biyolojik eski rejim tarafından dayatılan sınırlardan âzâde kılmış, üretken güçlerin ve insanların sayısının katlanarak büyümesine olanak vermiştir. Endüstriyel makinelere güç vermede rüzgârın, suyun ve hayvanların kullanımının ikame edilmesi -kömürün yakılmasıyla elde edilen buharla- Endüstri Devrimi'nin¹⁷⁹ başlangıcını oluşturur ve tarihin seyrinde önem bakımından çok daha eski bir gelişme olan Tarım Devrimi'yle aynı seviyededir. Fosil yakıtların kullanımı -ilk olarak kömür, daha sonra petrol- sâdece tüm dünyadaki ekonomileri dönüştürmemiş, aynı zamanda Dünya'nın atmosferine sera gazlarını eklemiştir. Bu büyük dönüşümün nasıl ve neden meydana geldiği ve hangi sonuçlara sebep olduğu, dünya tarihinde son derece önemli meselelerdir ve bu bölüm ile bu bölümü müteâkip iki bölümün odak noktası olacaklardır.

Endüstri Devrimi'ni anlamak için bir kez daha *konjonktür* aracını, yâni aksi hâlde birbirinden ayrı zuhur edecek tarihsel gelişmelerin ve süreçlerin zaman içinde belirli bir noktada bir araya gelmesini, kullanacağız. Endüstri Devrimi örneğinde konjonktür; biyolojik eski rejimdeki büyüme potansiyelinin dünya genelinde tükenmesini, Avrupa devletlerinin çatışmalarının tüm dünyada yayılmasını, Yeni Dünya kolonilerinin kendilerine has yapılarını ve İngiltere'deki kömür mâdenlerinin tesâdüfî konumlarını ve onları işlemenin zorluklarını kapsamaktadır. Ben, özellikle, pamuklu tekstil mâmullerinin ve İngilizlerin kömür ihtiyacının Endüstri Devrimi'ne nasıl katkıda bulunduğunu inceleyeceğim.

179 "Tarım Devrimi" teriminde olduğu gibi, bâzıları bu süreci tanımlamak için "devrim" teriminin kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Sonuçlarının gerçekte devrimsel olduğunu düşündüğümünden dolayı ve terimin uzun süreli kullanımı nedeniyle, ben, burada bu terimi kullanmaya devam edeceğim. Terimin kullanımına dâir sorunlar üzerine bir tartışma için bk. E. A. Wrigley, *Continuity, Chance, and Change: The Character of the Industrial Revolution in England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 1. Böl.

Pamuklu Tekstil Mâmulleri

Çoğunlukla Endüstri Devrimi'nin 18. yüzyıl İngilteresi'nde pamuklu iplik ve kumaşın eğirme ve dokunma sürecinin maki-neleştirilmesiyle başladığı düşünülür. İplik eğirme makinesi, su tezgâhı ve iplik sarma makinesi, bunların hepsi İngilizlerin yaratıcılığının kanıtı olarak değerlendirilmiş ve böylece Batı'nın yükselişine dâir Avrupamerkezci olay örgüsüne katkıda bulunmuştur. Problem şu ki, buhar gücüyle çalışan makineleri kullanarak pamuklu kumaşın üretiminde devrim yaratmada İngilizlerin başta geldiği doğrudur evet, ama bunun nasıl ve neden gerçekleştiği ancak küresel bir bağlamda anlaşılabilir ve o açıklama bu bölümün sağlayacağı şeydir.¹⁸⁰

17. yüzyıl sonlarında İngilizler arasında, çoğunlukla *calico* diye bilinen Hint pamuklu tekstil ürünlerine yönelik büyük bir talep vardı. Adamın birinin de fark ettiği gibi: "Birdenbire zengin ve yoksul bütün kadınlarımızın, basma ve renkli *calico*ya büründüğünü gördük; ne kadar parlak, o kadar iyi." Bir başkasıysa bu durumdan şikâyetçiydi: "Evlerimize, dolaplarımıza ve yatak odalarımıza sızdı: perdeler, minderler, sandalyeler ve en sonunda yatakların kendisi sırf *calico* idi veya Hint kumaşları. Kısacası, daha önce yünden veya ipekten yapılan her şey, ister kadınların kıyafetleri olsun, ister evlerimizdeki mobilyalar, Hindistan ticâreti tarafından sağlanıyordu."¹⁸¹ 1700 civârında yaşayan kişilere âit bu gözlemler, bâzı ilgi çekici sorular uyandırmaktadır: İngilizler neden bu denli çok Hint pamuklusu ithal ediyordu? Oraya nasıl ulaşıyordu? Daha sonra kendi pamuklu tekstil endüstrilerini nasıl oluşturup sanâyileştirdiler?

İngilizlerin 1700'lü yıllarda bu kadar çok Hint pamuklu kumaşı ithal etmesinin nedeni, onun İngiltere'nin ülke içinde ürettiği tekstil ürünlerinden (özellikle keten ve yün) daha yüksek kalitede ve daha ucuz olmasıydı. Tende hoş bir his bırakıyordu, yazın giymek için hafifti, renk için parlak boyalar uygulanabi-

180 Detaylı ve net bir analiz için bk. Prasannan Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence, 1600–1850* (New York: Cambridge University Press, 2011), özellikle 4–5. Böl.

181 Prasannan Parthasarathi, "Rethinking Wages and Competitiveness in the Eighteenth Century: Britain and South India," *Past and Present* 158 (Şubat 1998): s. 79'dan alıntı.

liyordu ve hepsinden öte, İngilizlerin kendilerinin üretebildiği herhangi bir şeyden daha az masraflıydı. Hindistan aslında 1700 civârında pamuklu tekstil ürünlerinin dünyadaki en büyük ihrâcatçısıydı ve sâdece İngilizlerin talebini karşılamak için değil, bütün dünyadaki talebi karşılamak için de tekstil ürünleri tedârik ediyordu. Hindistan'daki büyük iç pazara ilâveten, Güneydoğu Asya, Doğu ve Batı Afrika, Orta Doğu ve Avrupa başlıca ihrâcat pazarlarıydı. Elbette 18. yüzyılda Hint pamuklu kumaşlarına olan talep, “ülkedeki bütün dokumacıların üretebileceğinden daha fazlaydı” ve Hindistan, 1750 yılında dünyadaki îmalât çıktısının tamı tamına üçte birinden sorumluydu.¹⁸²

Avrupalılar tarafından arzulanan ve Asyalılar tarafından tedârik edilen pek çok şey gibi (en başta seçkinler için örneğin ipek ve porselen gibi lüks ürünler fakat giderek artan bir oranda Çin'den gelen çay gibi kitle pazarına yönelik ürünler¹⁸³) pamuklu tekstil mâmulleri de Hindistan'da iyi bir şekilde, ucuza üretiliyordu. İngiliz tekstil üreticileri bunun “ucuz” kısmına odaklanmıştı ve nispeten yüksek ücretler dolayısıyla İngiliz üreticilerinin rekabet edememesinden yakındılar. Hindistan'ın 18. yüzyılda rekabete dayanan bir avantajı vardı, dünya pazarında hemen hemen diğer bütün tekstil üreticilerinden daha düşük bir fiyatla satış yapabiliyordu. Bâzıları Hindistan'ın tekstil ürünlerinin ucuz olmasının nedeninin düşük bir hayat standartı veya düşük ücretler kazanan büyük bir nüfus olduğunu düşünmüştür, fakat tüm bu savların doğru olmadığı görülmüştür: 18. yüzyılda Hindistanlı bir tekstil işçisinin, İngiliz işçilerinininki kadar, yüksek bir hayat standartı vardı.¹⁸⁴ Yâni Hindistan'a rekabet avantajını veren, düşük bir yaşam standartı değildi; peki neydi?

Tek kelimeyle: Tarım. Hint tarımı o denli üretkendi ki, üretilen gıda miktarı dolayısıyla mâliyet, Avrupa'dakinden önemli ölçüde düşüktü. Endüstri öncesi dönemde, çalışan âileler gelirlerinin yüzde 60 ila 80'ini gıdaya harcarken, gıdanın mâliyeti onların reel ücretlerinin ana belirleyicisiydi (yâni bir pound, dolar, real

182 Parthasarathi, “Rethinking Wages and Competitiveness.”

183 Tüketici tercihlerinin ithâlât için nasıl talep yarattığına dâir ayrıntılar için bk. Carole Shammas, *The Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford: Oxford University Press, 1990).

184 Parthasarathi, “Rethinking Wages and Competitiveness,” 79.

veya bir pagoda ne kadar ürün satın alabiliyordu). Hindistan'da (ve Çin'de Japonya'da) belirli bir miktar tohumdan hasat edilen tahılın miktarı 1'e 20 oranındaydı (örneğin ekilen her biri için 20 kile pirinç hasat ediliyordu), buna karşın İngiltere'de bu oran taş çatlasa 1'e 8'di. Asya tarımı bu nedenle İngilizlerinkinden (ve buna ek olarak, Avrupalılarınkinden) iki mislinden daha fazla verimliydi ve gıda -yaşam masrafının asıl bileşeni- Asya'da daha ucuzdu. Bundan dolayı, nominal ücretler Hindistan'da daha düşük olabildiği gerçi ama alım gücü -reel ücret- Hindistan'da daha yüksekti.

Biyolojik eski rejimde üretken tarım, Asya'nın endüstride sâhip olduğu rekabet avantajıydı. Neden-sonuç zinciri şu şekildeydi: dönüm başına daha yüksek verim à uygun fiyatlı gıda à nispeten düşük ücretler à karşılaştırmalı üstünlük. İngiltere'de ise neden-sonuç zinciri şöyleydi: yüksek fiyatlı gıda à nispeten yüksek ücretler à karşılaştırmalı dezavantaj. O hâlde akıllara şöyle bir soru gelir: İngilizler bu karşılaştırmaları dezavantajı tersine döndürmeye nasıl başladı?

Bir önceki bölümde de gördüğümüz gibi, İngilizler kısmen Hindistan'dan Britanya'ya gelen tekstil ürünlerinin ithâlâtı üzerindeki vergileri artırarak ve bâzı Hint pamuklu mâmullerinin ithâlâtını yekten yasaklayarak -merkantilist korumacılık- bunu gerçekleştirmişti. İngilizler 18. yüzyılın erken yıllarında bunu yapmasaydı, onların ilkin Hindistanlı üreticilere karşı rekabet etmede ve bir pamuklu tekstil endüstrisini kurmada bu kadar ilerleme katedeceğini düşünmek için çok az sebep olurdu.¹⁸⁵ Ama ayrıca İngilizlerin Amerika'da kolonileri vardı ve Hindistan'daki kolonyal "mücevherleri" ele geçirmişlerdi. Britanya'da bir pamuklu tekstil endüstrisinin yükselişinin hikâyesiyle beraber her iki durum da çok yakından birbirine bağlanmıştı.

Hindistan

Aslına bakılırsa, 1650 yılında İngiltere'nin denizaşırı bir imparatorluk mâhiyetinde elinde olan çok az şey vardı fakat kısa

185 "Ve bu korunan duvarların arkasında, Britanyalı pamuk ustaları ithal edilen ham madde ile [pamuk] tecrübe kazandı ve Hindistan mallarını taklit etmek ve onları geride bırakmak için çabaladı. Bu tarzda bir devlet müdâhalesi, 19. yüzyıla doğru, İngiliz politikasının temelini oluşturacaktı." Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 145.

bir süre sonra İngiltere, bu parçaları birleştirmeye başladı; Portekizlilerin ve İspanyolların Doğu ve Batı Hint Adaları'ndaki (yâni Hindistan ve Karayipler) sömürgelerini yağma ediyor, Hollandalılarla dünyanın her iki bölgesinde de rekabet ediyor ve 18. yüzyılda da Fransa'yla savaşıyordu. Gerçi ilginç bir biçimde Avrupa devletleri arasındaki bu çatışmayı genişleten fâiller en başta Avrupa devletlerinin hükûmetleri değil, özel ticâret şirketleriydi; bunlar, ilki *Dutch Vereenigde Oost-Indische Compagnie* olmak üzere (VOC, Hollanda Birleşik Doğu Hindistan Şirketi), *İngiliz East India Company* (EIC, Doğu Hindistan Şirketi) ve *Compagnie française des Indes occidentales* (Fransız Doğu Hindistan Şirketi) idi.

Bu şirketlerin her biri, değişik zamanlarda kurulmuştu ve kısmen farklı organizasyonlara sâhiplerdi, hepsi hükûmetleri tarafından imtiyazlı özel şirketlerdi ve hepsine Asya'yla yürütülen ticârette tekel hakkı tanınmıştı; tüm bunlar merkantilist fikirlerle uyuşuyordu. Bu şirketler ayrıca, dâimî bir sermaye ve ticâret yapılabilen hisse senediyle oluşturulduklarından dolayı yalnızca birer ticâret seferi olmaktan farklılık gösteriyorlardı; bu bakımdan Doğu Hindistan şirketleri, modern şirket teşkilâtının selefleriydi ve ticâreti tertiplemedeki ve kârı artırmadaki başarıları, şirketlerin Avrupa sanâyileşmesinde giderek daha önemli bir rol oynayacağı anlamına geliyordu. Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda bu şirketlerin amacı, Asya'yla yürütülen ticâretten kâr elde etmektir.

Gerçi Hollandalı VOC, kendisini Hollandalı Protestan menfaatlerinin bir uzantısı addediyordu ve bu nedenle, İspanya'nın ve Portekiz'in Katolik güçlerine karşı son derece düşmandı; ticâret ve savaş, ona göre, birbirlerine derinden bağlıydı. 1614 yılında yazılan veciz bir mektupta, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin general-valisi, direktörlerine şöyle yazmıştı: "Siz baylar, yaşananlara dayanarak şunu bilmelisiniz ki, Asya'daki ticâret, sizin silâhlarınızın koruması altında ve onların yardımıyla yürütülmeli ve onlarla sürdürülmelidir ve... bundan dolayı ne ticâret, savaş olmadan sürdürülebilir ne de savaş, ticâret olmadan."¹⁸⁶ Hollandalılar daha sonra bu stratejiyi 17. yüzyıl boyunca etkili

186 Geoffrey Parker, "Europe and the Wider World, 1500–1750: The Military Balance," içinde *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade 1350–1750*, haz. James D. Tracy (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 179–80.

bir biçimde sürdürdüler; Malakka'yı Portekizlilerden aldılar, Java'yı ele geçirdiler ve onu şeker üreten bir koloni hâline getirdiler ve Çinli Tayvan Adası'nda bir koloni kurmaya çalıştılar.

Buna karşın, İngiliz EIC, ticârete ve ticâretten elde edilen kâra savaştan daha çok ilgiliydi, en azından en başında. 1600'deki kuruluşundan sonraki yüzyılda yöneticileri "bizim işimiz savaş değil, ticârettir," ilkesinde ısrarcıydı.¹⁸⁷ Çatışmalardan kaçınmak için İngiliz EIC, özellikle Hint devletlerinin zayıf ve Avrupalı rakiplerin az olduğu Bengal'de ve Madras'ta, Hindistan ticâretine konsantre olmuştu. Ancak geç 17. yüzyılda Fransızlar yakın çevreye kaleler kurunca, bu, değişmeye başladı. İngilizlerin ve Fransızların Avrupa'da savaş hâlinde olduğu zamanlarda, onların kuvvetleri (küçük de olsa) Hindistan'da çatışıyordu; bu çatışmalarda Fransızlar genellikle galebe çalıyordu, çünkü savaş kabiliyetlerini, Hintleri muvazzaf askerler olarak (*Sepoylar* adıyla bilinirlerdi) ordularına katarak, geliştirmeye başlamışlardı. 1750'lerde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi de aynı şeyi yaptı. Yedi Yıl Savaşları'nın hemen evvelinde, her bir tarafın da Hint kıyılarında silâh altına aldığı yaklaşık on bin askeri -çoğunlukla Hintler- vardı.

Bu sırada büyük Bâbü İmparatorluğu'nun siyâsî ve askerî gücü ciddi ölçüde düşmüştü. Gücünün zirvesindeyken imparatorluk, belki de bir milyon askeri silâh altına alabiliyordu; büyük hükümdarı Evrengzîb'in 1707'deki ölümünden sonra, bölgesel siyâsî ve askerî liderlerin Bâbürlülerden bağımsızlıklarını talep etmeleriyle, imparatorluk zayıfladı. Bu liderlerden biri olan Bengal'in nevvâbı, İngilizlerin elindeki ticâret limanı Kalküta'nın kontrolünü ele geçirdi ve burada ticâret yapma ayrıcalığı için EIC'den artan miktarda bir ödeme talep etti.

İngilizler direndi, Robert Clive'in emri altında yaklaşık 2.000 kişilik bir kuvvet gönderdi ve Bengal'e karşı olan diğer Hint güçleriyle beraber, 1757 yılında vuku bulan Plassey Savaşı'nda nevvâbın Fransızlar tarafından desteklenen ordusunu mağlup etti. Nevvâbı ele geçirip infaz ettiler, yerine daha uysal birini geçirdiler ve 1765'e gelindiğinde de Bengal'in vergi gelirlerini -devâsâ bir meblağ idi- toplama imtiyazını elde ettiler. Tabii bu

187 Parker, "Europe and the Wider World," 180.

sırada Yedi Yıl Savaşları başlamıştı, İngiliz ve Fransız güçleri, Hint kıyılarının her tarafında dövüştüler; İngilizler 1760 yılında Pondicherry’de Fransızları kesin bir şekilde yenilgiye uğrattı. Bu, Hindistan’daki İngiliz İmparatorluğu’nun başlangıcıydı ve sonraki 50 yılda İngiliz idaresinin kapsamı genişledi ve bunun akabinde alt kıtanın tümü 1857 yılında resmî bir koloni hâline geldi (Bkz. Harita 3).

Yedi Yıl Savaşları -ya da daha açık bir şekilde söylersek, Amerika ve Hindistan’daki İngiliz zaferi- Britanya’nın bir pamuklu tekstil ürünleri ithâlâtçısı olmaktansa, onların üreticisi konumuna nasıl geldiğinin hikâyesinde önemlidir. İngiliz hükûmetinin ülke içi pamuk endüstrisinin harekete geçmesini mümkün kılmak amacıyla (Lancaster şehrinin çevresindeki bölgede bu olmuştu da) 1707 yılında Hint tekstil ürünlerinin ithâlâtını yasakladığını hatırlayacaksınız. Fakat Hint boyama tekniklerini kopyalamadaki teknik zorluklar ve yüksek maaş ve ücretler dolayısıyla Lancashire (Lancaster’ın çevresindeki bölge), daha çok İngilizlerin yurt içi piyasasına yönelik üretim yapıyordu, dünya pazarında EIC tarafından ticâreti yapılan Hint tekstil ürünlerinin hakkından gelememişti. Bu nedenle, İngiliz pamuklu tekstil endüstrisinin büyümesi için ihrâcat pazarlarına ihtiyacı vardı. Ve Yeni Dünya’da, ona has kurumlar olan kölelik, plantasyonlar ve merkantilist ticâret kısıtlamalarından dolayı, büyüyen bir pazar vardı.

Özel Bir Çeper Olarak Yeni Dünya

Avrupa’nın Yeni Dünya tarımı, en başından beri, ihrâcâta yönelikti. Karayipler’in ve Güney Amerika’nın her yanında, çoğunlukta şeker, tütün ve pamuğun tümü, Büyük Ölüm’den ve Avrupalıların Yeni Dünya’ya göç etmedeki isteksizliklerinden kaynaklanan iş gücü eksikliği nedeniyle, Afrikalı kölelerin çalıştığı plantasyonlarda üretiliyordu. Hindistan’daki ve Çin’deki çiftçilerin veya Doğu Avrupa’daki serflerin aksine Amerika’daki Afrikalı köleler, kendi besinlerinin çoğunu üretmiyordu. Besinler, özellikle de balık ve tahıl, çoğunlukla Kuzey Amerika kolonilerinden olmak üzere ithal edilmek zorundaydı. Kölelerin ayrıca giydirilmesi gerekiyordu, bu nedenle ucuz pamuklu tekstil ürünlerine yönelik bir talep oluşmuştu. Daha sonra Karayipler’e

satılacak köleler için Doğu Afrika'dan fazladan Hint tekstil ürünleri alınıyordu. Yeni Dünya ürünleri -şeker, tütün, ham pamukgeri İngiltere'ye götürülüyordu.¹⁸⁸

Atlantik'teki üçgen biçimdeki ticâretin her bir noktasında İngilizler kâr elde ediyor ve kolonyal kanunlar yoluyla Yeni Dünya'nın yalnızca bir ham madde üreticisi ve Britanya'nın endüstriyel ürünlerinin tüketicisi olarak kalmasını sağlamaya çalışıyordu. Kaçakçılık ve düşmanlarla ticâret, ister Hollandalılar olsun, ister Fransızlar, yaygındı fakat 18. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde, "sömürge ticâreti neredeyse her ayrıntısıyla denizcilik düzenine intibak etmişti... [ve] kaçak ürünler, alınıp satılan ürünlerin çok ufacık bir kısmını oluşturunuyordu." Hem Karayipler'deki hem de Kuzey Amerika'daki sömürgeciler İngilizlerdi ve elbette onlar da Britanya'nın sömürge ticâretinden bir pay kaparak, diğer milletleri, özellikle Hollandalıları ve Fransızları, reddeden bir sistemden kâr elde etmenin yollarını arıyorlardı.¹⁸⁹

Üçgen biçimindeki bu ticâret ve bilhassa da köle ticâreti ve tekstil ürünleri arasındaki bağlantı, İngiliz nakliyeciliğinin büyümesini teşvik etmişti ve Lancashire'ı bir pamuklu tekstil üretim merkezi hâline getirdi. Ham pamuk genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun elindeki Levant Bölgesi'nden ve Karayipler'deki İngiliz kolonilerinden ithal ediliyor ve 1780'lerde su gücünü kullanan ve bir mekânda yüzlerce işçiye istihdam eden yeni model "fabrikalarda" ipliğe dönüştürülüyordu. Lancashire'daki üreticiler daha uzman hâle geldikten ve tekstil ürünlerinin fiyatları düştükten sonra, Afrika'ya bile ürünlerini ihraç etmeye başladılar, özellikle de Hint tekstil ürünlerinin pahalı olduğu zamanlarda. Amerika'nın 1793 yılındaki bağımsızlığından sonra Eli Whitney'in icadı olan pamuk çırçırı, ince iplikli pamuğun kullanımını ve çok daha ucuz Amerikan pamuğunu mümkün hâle getirdi-

188 Köleliğin küresel kapitalizmin yükselişinin ayrılmaz bir parçası olduğu savı, ilk defa Eric Williams tarafından etkili bir şekilde öne sürülmüştür, *Capitalism and Slavery* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994 [1944]). Bu argümanın Birleşik Devletler'e odaklanan daha yakın zamanlı bir ifâdesi için bk. Edward E. Baptist, *The Half That Has Never Been Told: Slavery and the Making of American Capitalism* (New York: Basic Books, 2014).

189 John J. McCusker ve Russell R. Menard, *The Economy of British America, 1607-1789* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985), 46-49, 77, 161.

ğinde, İngilizlerin pamuklu tekstil üretimindeki asıl patlaması meydana geldi. Buhar gücünün uygulanmasıyla elde edilen bir dizi yeniliğin, az sonra göreceğimiz gibi, 1815 ila 1840 yılları arasında hem eğirme hem de dokumayı makineleştirmesiyle Lancashire'daki tekstil fabrikalarının verimi bir kez daha artarak hiç olmadığı kadar düşük fiyatlara yol açmış ve dünya piyasasında Hint tekstil ürünlerine rekabet üstünlüğü sağlamalarına neden olmuştu. Hindistanlı tekstil üreticileri, pamuklu tekstil ürünleri için dünya çapındaki bir pazarı ilk olarak yaratanlardı – İngilizler ise daha sonra bu pazarı onların elinden aldı.¹⁹⁰

Bu gerçekleştiği zaman İngilizler “serbest ticâret”in savunucuları hâline geldiler ve hem merkantilist kuramı ve onun pratiklerini hem de ithâlât üzerine koydukları gümrük vergilerini terk ettiler. Hatta “serbest ticâret” 19. yüzyılda küresel gücünün zirvesindeyken, imparatorluk Britanya’sının ideolojik mantrası hâline geldi. Merkantilizm, en azından Atlantik dünyasında uygulandığı kadarıyla, Amerikalıların Bağımsızlık Savaşı’nda Britanya’ya karşı kazandıkları zaferden beri cansızdı. İngilizlere göre onların eski Amerikalı uyrukları ve kolonicileri, “Denizcilik Yasaları’nın tüm hükümlerine tâbi yabancılar”¹⁹¹ hâline gelmişti; bu yasalar, ham pamuğun ithâlâtını kısıtlıyor, böylece İngiliz tekstil endüstrisinin potansiyel açıdan gelişimini engelliyor ve “serbest ticâret”e yönelik çağrılara yol açıyordu. 1783’ten sonra yeni kurulan Birleşik Devletler’le süregelen serbest ticâret, İngiliz üreticilerinin yalnızca sömürge pazarları üzerindeki bir tekel yoluyla büyüyecekleri argümanının yanlışlığını gösterdi ve Afrikalı kölelerin çalıştığı pamuk plantasyonlarıyla beraber, Amerika’nın güneyi ve onların torunları Lancashire’daki îmalât-hânelerin başlıca ham pamuk tedârikçisi hâline geldi.

İngiliz pamuklu tekstil endüstrisinin küresel rekabet gücünün yükselişinin hikâyesi Avrupamerkezci gibi gelse de aslında öyle değildir, çünkü İngilizler’in başarısı kendilerinin sebep olmadığı dünya çapındaki birkaç gelişmeye bağlıydı. Her şeyden önce, İngilizlerin Hindistanlı üreticilere karşı bir rekabet dezavantajı vardı ve birkaç rastlantıyı saymazsak eğer öyle kalacaklardı. 1688-89 Şanlı Devrimi, yerli üreticilerini korumak için dev-

190 Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 90.

191 McCusker and Menard, *The Economy of British America*, 121.

let gücünü kullanmaya istekli bir hükûmeti iktidara getirmişti. Büyük Ölüm ve sömürge yasalarının rastlantısıyla kendine özgü bir *çeper* hâline gelen Yeni Dünya, İngiliz mâmul ürünleri için bir pazar oluşturmuştu. İkinci olarak, İngilizler kömürle çalışan, kullanılabilir bir buhar makinesini geliştirdikleri için şanslıydılar; bu makine, pamuklu tekstil üretiminde ilâve bir devrim yaratarak onu daha bir verimli, mâmullerini ise o kadar ucuz bir hâle getirmişti, zîra İngilizler, sâdece Afrika'da değil -ilginçtir ki- Hindistan'da da Hint tekstil ürünlerinden daha ucuza satış yapabiliyordu. Hikâyenin o kısmı için şimdi kömür ve buhar makinelerindeki yeniliklere göz atacağız.

Yeni Enerji ve Güç Kaynakları

Yaklaşık 1830'a kadar pamuklu tekstil ürünlerinin hikâyesi, genellikle, biyolojik eski rejim içerisinde gelişim göstermişti; yâni, onunla ilgili her şey, güneş enerjisinin yıllık akışlarına ve onun insanlar tarafından zaptedilmesine bağlıydı.¹⁹² Elbette erken İngiliz "fabrikaları" su gücünü kullanmaya başlamışlardı, fakat onların pamuklu tekstil üretimini ne kadar artırılabilceği üzerinde bir sınır vardı. Gerçekten de biyolojik eski rejim içerisinde pamuklu tekstil üretiminin bir endüstri devrimine değil de iktisâdî bir çıkmaza yol açacağı bir biçimde ciddi sınırlara ulaşacağını düşünmek için her türlü sebep vardır; tabii kömür, buhar makinesi ve demir ve çelik üretimi olmasaydı, ki gerçek anlamda Endüstri Devrimi'ni başlatan ve Britanya'nın biyolojik eski rejim tarafından dayatılan sınırlardan kurtulmasına izin veren bunlardı. Bunun nasıl ve neden olduğunu anlamak için, Çin'den başlayıp daha sonra İngiltere'yi göz önüne alarak, en gelişmiş biyolojik eski rejim ekonomilerinde nelerin meydana geldiğine daha yakından bir bakış atmamız gerekiyor. Tüm eski rejim ekonomilerinin, hepsini bir endüstri devrimi geliştirmekten alıkoyacak ciddi ekolojik kısıtlamalara doğru yol almaya başladıklarını göreceğiz. Çok az sayıda rastlantısal hâdise ve geniş bir küresel konjonktür olmasaydı, hepimiz şu an hâlâ biyolojik eski rejimde yaşıyor olabilirdik.

192 1830'larda Lancashire bölgesi 400 milyon libre ham pamuğu iplik hâline getiriyordu. "Ancak bu üretim süreci, enerji kaynaklarında büyük bir dönüşüm olmadan başarıldı." (Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 153-54).

Çin

Avrupa'daki Endüstri Devrimi'ne dâir en çok tutulan iki açıklama, nüfus dinamiklerine ve serbest pazarların gelişmesine odaklanmıştır. Avrupalı âileler çeşitli teknik ve pratikler yoluyla, çoğunlukla geç evlilikle, boyutlarını "doğal olarak" mümkün olandan daha küçük tutabildiler. Daha küçük âileler toplamda daha küçük bir nüfus anlamına geliyordu ve böylece âilelerin elinde tarımı geliştirmede ve endüstriyel verimi artırmada kullanmak için daha büyük miktarda üretim fazlası kalıyordu. Elleriindeki yatırım yapılabilecek üretim fazlasını artırmak için didinen daha az sayıda insan -"gayretkeş devrim" demişlerdi buna- dosdoğru bir şekilde büyüyüp, Endüstri Devrimi hâline gelmişti.¹⁹³

Sanâyileşmenin pazar odaklı olay örgüsü, Avrupa'da emtia, toprak, iş gücü ve sermâye için pazarların kurulması ve gelişmesinin, Avrupalı üreticilerin daha verimli olmasına ve böylece de tarımsal ve endüstriyel üretkenliği geliştirmeye yönelik yatırım uygulamak için yeteri miktarda sermâyenin birikmesine imkân sağladı. Pazarların başarısı için gerekli olan özel mülkiyet haklarını koruyan (ya da en azından saygı gösteren) bir devlet yapısıydı. Benzer şekilde bu kombinasyon da, Modern dünyanın kökenlerine dâir Avrupamerkezci yoruma göre, az çok kendiliğinden Endüstri Devrimi hâline gelmişti.

Tabii ki sanâyileşmeye dâir "nüfus" ve "pazar odaklı olaylar dizisi" birbirine zıt değildi. Ancak birçok tarihçi, niçin yalnızca Avrupalıların bir sanâyi devrimini başlatabildiklerini açıklarken ikisini birbirine karıştırır. Kanıt olarak da karşıt bir örnek bâbında sıklıkla Çin'i gösterirler. İddia edildiğine göre Çin, "sanâyi öncesi demografik rejimine" sâhipti; bu rejimde doğum oranlarını dizginlemek için hiçbir şey yapılamazdı. Bu nedenle nüfus artarken, asgarî geçim düzeyinin üzerindeki herhangi bir üretim fazlasını tüketmiş ve bir endüstriyel devrim için gerekli yatırımları imkânsız hâle getirmişti.¹⁹⁴ Söylenene göre, kezâ Çin

193 Jan DeVries, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution," *Journal of Economic History* 54 (1994): 249-70.

194 Bir tartışma ve kritik için bk. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), 40-41.

“despotikti”: Özel işlere burnunu sokan bir yapısı vardı, mülkiyet haklarına saygı gösterilmiyordu ve piyasalar etkili bir şekilde işleyemiyordu. Böylece varılan sonuç, orada bir endüstriyel devrim olasılığının olmadığıdır.¹⁹⁵

Çin’de neyin “yanlış gittiğine” dâir bu varsayımlarda yanlış sâdece bir şey vardır, o da bu varsayımların yanlış olduğudur. Aşağıda göstereceğim gibi, Çinli âileler gerçekte büyüklüklerini sınırladıkları birçok yönleme -Avrupalılardan farklı da olsa- sâhipti ve böylece Çin’in toplam nüfusunu asgarî geçim düzeyinin üzerinde tutuyorlardı. Ayrıca her nevi Çin pazarı sâdece var olmakla kalmıyor, aynı zamanda Avrupa’da olanlardan muhtemelen daha iyi ve daha etkin bir biçimde işliyorlardı. Bu iki durum da Çin için geçerliyse, o hâlde onların Endüstri Devrimi’nin neden Avrupa’da gerçekleştiğine dâir “açıklamaları” tartışmaya açıktır. Nedenini anlamak için Çin’e daha yakından bakmalıyız.

Daha evvel bahsedildiği gibi, Çin’deki tarım (Hindistan’da ve Asya’nın diğer birçok bölgesinde olduğu gibi) oldukça üretkendi: Ekilen her bir pirinç için yirmi kile pirinç toplanıyordu. Pirincin besin maddelerini sâdece doğrudan topraktan değil, aynı zamanda sudan da elde etmesi (ve bu nedenle “çeltik tarlasında” yetiştirdi) gibi benzersiz bir kabiliyeti vardı; böylece, verimliliğini tekrar kazanmak için, Avrupa’da âdet olduğu gibi, toprağın nadasa bırakılması ihtiyacını ortadan kaldırırdı.

195 Bilhassa Max Weber’in “protestan etiği” argümanında bu açıklamaya kültür de dâhil edilir. Kısaca, Weber, Protestanlığın özel bir formunun -Kalvinizm- müritlerine dürüstlük, çalışkanlık, tutumluluk, rasyonel planlama ve üretkenliğe yol açan birtakım doktrinleri aşıladığını öne sürmüştür. Sâdece Kuzeybatı Avrupa’daki bâzı insanlar arasında ortaya çıkan bu kültürel nitelikler -Weber’in “protestan etiği”- onların ilk kapitalistler ve sanâyinin öncüleri hâline gelmelerine neden olmuştur. Bu “kanıtın” bir kısmı, o doktrinlerin hiçbirinin kendisinin *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* [Protestan Etiği ve Kapitalizm Ruhu] dediği şeye benzer bir şey içermediğini ve böylece kapitalizmin oralarda gelişmediğini göstermek için, Çin’deki ve Hindistan’daki dinleri incelemektir (iki kitapta, *The Religion of China: Confucianism and Taoism* ve *The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism*). Her ne kadar Max Weber’in bu kitapları karşılaştırmalı din tarihinde ilgi çekici incelemeler olsa da, bu bölüm boyunca dile getirildiği gibi, Endüstri Devrimi’na dâir daha iyi açıklamalar olduğunu düşünüyorum. Weber’in tezinin lehinde bir karşı argüman için bk. David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor* (New York: W. W. Norton, 1998), özellikle 174-79.

Ek olarak, Çinli çiftçiler, hasat verimini maksimuma çıkarmak için toprağı nasıl hazırlayacaklarını, nasıl sulayacaklarını, nasıl gübreleyeceklerini ve zararlı haşaratı nasıl kontrol edeceklerini öğrenmişlerdi. Dahası, Çin'in güney yarısındaki çiftçiler, 18. yüzyıl başlarında Çin'e giden Avrupalı seyyahları hayrete düşürecek şekilde, aynı arâzi parçasından bir yılda iki, bâzen de üç kez ürün alabiliyorlardı. 1720'lerde Fransız Pierre Poivre şöyle sormuştu: "Toprak, hangi ustalık sâyesinde bu denli çok sayıda [insanın] geçimini sağlayabiliyor?"

Çinlilerin, insanlığın beslenmesi için gerekli olan tahılları ve erzakı çoğalttıkları bâzi gizli hileleri mi var? Şüphelerimi gidermek için tarlalardan geçtim, kendimi rençberlere tanıttım, genellikle uysal, kibar ve dünya hakkında bilgi sâhibiydiler. Dikkatle inceledim ve tüm faâliyetleri boyunca onları takip ettim ve sırlarının yalnızca arâzileri akıllıca gübrelemek, sabanla onları yeterli bir derinlikte sürmek, uygun mevsimde tohum ekmek, en önemli mahsûlü üretebilecek arâzinin her bir santiminden yararlanmak, açık farkla en önemlisi olarak, diğer bütün ekin türlerine tahılı tercih etmekten ibâret olduğunu fark ettim.¹⁹⁶

Böylesine etkileyici derecede üretken bir tarım, elbette, Çin'in nüfusunun büyümesine imkân sağladı: 1650'de 140 milyonken, 1750'de 225 milyona ve daha sonra 1850'ye varıldığında 380-400 milyona yükselmişti. Bunlara benzer sayılar, Avrupalı gözlemcileri, özellikle de piyasalar ve popülasyon hakkındaki düşünceleri Modern dünyanın Avrupalı merkezci görüşlerini bu biçimde şekillendiren Adam Smith ve Thomas Malthus'u, Çinlilerin nüfus artışlarını gerçekten kontrol edemediklerine inandırmıştı. Malthus, büyümelerini kontrol edemeyen Çinlilerin gibi popülasyonların, kıtlıklar veya savaşlar gibi "negatif" nüfus frenleri nüfusun boyutunu düşürene kadar, arâzinin kendi nüfuslarını besleme kapasitesini aşacağına inanıyordu. Malthus, aynı zamanda Avrupalıların öylesi âkıbetlerden nüfus artışı üzerinde "engelleyici" frenler edinerek kaçındığını düşünüyordu.

Malthus, Avrupalılar konusunda şüphesiz haklıydı, fakat Çinliler hususunda yanılıyordu. İşin doğrusu, onlar, Avrupalılarınkinden oldukça farklı yöntemlerle olsa da, âilelerinin boyu-

196 Robert B. Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 284–85'ten alıntı.

tunu kontrol edebiliyordu (ve ettiler de). Neredeyse tüm Çinli kadınlar erken evlendirilmesine ve evlenmesine rağmen, Çinli âileler çocuk sayısını kontrol altında tutmak için birçok yöntem geliştirmişti. Özellikle evliliğin erken yıllarında cinsel ilişkilerden kaçınmak tercih edilen bir yöntemdi. Bunu sağlamak amacıyla ebeveynleriyle beraber yaşamak, yeni evli çiftlerin tercih ettiği yöntemlerden biriydi. Yeni doğanların katli, özellikle de kız çocuklarının öldürülmesi, âilenin kalabalıklaşmasını sınırlandırmak için bir diğer yöntemdi. Bu durum, kadından daha fazla erkeğin olduğu, cinsiyet dengesizliğinin kök saldığı bir nüfusa ve dolayısıyla pek çok yoksul erkek için mecbûrî bekârlığa yol açmıştı. James Lee ve Wang Feng, Çin'in demografik sistemini şu cümlelerle özetler:

Evliliğin nüfus büyümesi üzerinde tek irâdî kontrol olduğu Avrupa sisteminin aksine, Çin'in demografik sistemi birçok kastî kontrol biçimine sâhipti ve bu nedenle çok daha komplekti. Bu durum Malthus ve onun haleflerinin düşündüğünden çok daha dikkatle hesap edilmişti. Hülâsa... nüfus hiçbir zaman ekonomiyi asgarî geçim seviyelerine mahkûm etmedi.¹⁹⁷

Nitekim yine de tarımın verimliliğinden ve Çin ekonomisinin nüfusu için gerekenden daha fazla besin üretebilmesinden dolayı, nüfus arttı ve yukarıda bahsedildiği gibi, 1750'den 1850'ye kadar hızla büyüdü.¹⁹⁸ Çin'in güneyindeki İnci Nehri deltasının yoğun nüfuslu merkez bölgelerindeki, güneydoğu kıyısındaki ve Yangtze Nehri deltasındaki aşırıya varan popülasyon sebebiyle insanlar, daha seyrek nüfuslu bölgelere göç etmeye başladığı. Bâzen bu bölgeler, Şangay'dan Yangtze Nehri'nin yukarısına kadar Hunan'da veya Guangşi bölgesindeki Xi Nehri (Batı Nehri) Vadisi'nde olduğu gibi, arâzinin temizlenmesiyle üretime açılabilen son derece verimli topraklara

197 James Z. Lee ve Wang Feng, *One Quarter of Humanity: Malthusian Mythology and Chinese Realities* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), 105.

198 James L. Brooke, 19. yüzyılın ortalarında Çin'in Malthusçu bir aşırı nüfus krizinin sancılarını çektiğini öne sürer. Bk. *Climate Change and the Course of Global History*, 472–75. Çin'in 18. Yüzyılda bir "nüfus patlamasına" mâruz kaldığı düşüncesi, F. W. Mote tarafından sorgulanmıştır, *Imperial China 900–1800* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), 743–49, 903–7.

sâhip oluyordu; bâzense üretime açılan arâzi daha sınırdâ ve daha az verimli oluyordu: Yangtze Nehri'nin güney kıyısındaki Jiangxi Dağlık Bölgesi de böyleydi.¹⁹⁹

Özellikle 1800'lerde yoğun nüfuslu merkez bölgelerindeki topraklar kadar verimli veya üretken olmayan toprak söz konusu olduğunda, ne zaman yeni bir arâzi tarıma açılrsa bu, biyolojik eski rejimdeki büyüme limitlerine ulaşıldığının bir göstergesiydi. Buna göre, Malthusçu yıkımı an meselesidir demek pek doğru olmaz (Çinliler aslına bakılırsa üreme kabiliyetlerini kontrol altında tutuyordu) ancak iyi tarım arâzilerinin azaldığı anlamına gelebilir. Bunun temelinde, dört yaşamsal gereksinim yatmaktadır: gıda, kıyâfet, barınma ve yakacak. Tümü topraktan geliyordu ve bu nedenle bir rekabet içindeydiler. Besin için arâzinin temizlenmesi, ya pişirme ve evleri ısıtmak için ya da endüstriyel amaçlarla kömür yapmada kullanılan yakacak için mevcut odun miktarını azaltıyordu. Ayrıca arâziyi pamuk üretiminden pirinç üretimine yönlendirmek, kıyâfet için gerekli ham maddenin arzı üzerinde bir baskı oluştururken, tam tersini yapmak mevcut gıda miktarını azaltıyordu. 18. yüzyıl sonlarında Çin'de olduğu gibi (ve Britanya'da da) biyolojik eski rejimin sınırlarına ulaşılrken manevra yapmak için pek alan kalmamıştı.²⁰⁰

Bu, sâdece sürdürülebilir nüfus artışının ihtiyaçlarını karşılamak için toprak üzerindeki baskıyı artırmak ve gıda pahasına diğer şeylerin azalması anlamına gelmiyordu. İlâveten, besin üretimini artırmaya devam ederken bir yandan da kıyâfet, barınma ve yakacak stoklarını hazır bulundurmaya yalnızca ayak uydurmak için giderek daha büyük miktarlarda iş gücü ve sermâyenin tarımda harcanması gerektiği anlamına geliyordu. Örneğin arâzi açmak masraflıydı, sulama tesislerini inşâ etmek veya tepelerdeki arâzileri taraçalamak da öyle. Bunların hepsi 18. ve 19. yüzyıllarda Çin'deki tarımın verimini artırmıştı. Daha fazla iş gücü tahsis etmek kazancı artırabilirdi, hâliyle Çinli rençber âileler de bunu yaptılar: Örneğin fidanlıklara pirinç ek-

199 Bk. Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt*; Peter Perdue, *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500–1850* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987); Anne Osborne, "The Local Politics of Land Reclamation in the Lower Yangzi Highlands," *Late Imperial China* 15, n. 1 (Haziran 1994): 1–46.

200 Çin tarımının ekolojileri üzerine genel bir bakış için bk. Marks, *China*, özellikle 6. Böl., "Environmental Degradation in Modern China, 1800–1949."

mek ve daha sonra onu arâzilere nakletmek veya pirinç fidesindeki haşaratı elle toplamak da tarımsal verimi artırıyor ve büyüyen bir nüfusu besliyordu. İnsan ve hayvan dışkılarındaki azotu toplayıp geri dönüştürmek de öyle. Asyalı çiftçiler, arâzilerinin verimliliğini korumak ve hatta artırmak hususlarında biyolojik eski rejimin şampiyonlarıydı.

Pazarlar

Çin ekonomisinin hem genel üretim seviyelerini hem de üretkenliği artırdığı bir diğer yol, özellikle zirâî ürünler için pazarların kullanımıydı. Eskiden, piyasaların ilk olarak ortaya çıktığı ve en çok geliştiği yerin Avrupa olduğu düşünülüyordu (Endüstri Devrimini'nin niçin önce Avrupa'da meydana geldiğini bulmak için devrimden geçmişe yönelik bir okumayla bu sonuca varıldı). Fakat geçtiğimiz 30 yılda Çin üzerine çalışan tarihçiler, 18. ve 19. yüzyıl Çin'inde nasıl tam gelişmiş ve etkin pazarlar olduğunu gösterdiler.²⁰¹ Örneğin, İnci Nehri ve Yangtze Nehri deltalarında köylü çiftçiler, ipek böcekçiliğinde (yâni bütün bir ipek üretimi sürecinde) uzmanlaşmaya başlamıştı; ipek böceklerini ve onları besleyecekleri dut ağaçlarını yetiştiriyor, ipek iplikleri elde etmek için ipek kozalarını kaynatıyor, daha sonra da ipeği eğirip, dokuyup, boyuyorlardı. Diğer bölgeler de pamuk, şeker kamışı veya yenmeyen diğer zirâî mahsûllerde uzmanlaşabiliyordu.

Bu gibi bir uzmanlaşma, o köylü üreticilerin besinlerini başka kaynaklardan elde etmek zorunda olduğu anlamına geliyordu; genellikle nehirlerin yukarı kısımlarında bulunan yerler, pirinç yetiştiriciliğinde uzmanlaşmış ve onu, daha yoğun nüfuslu merkezî bölgelere tekneler üzerinde kolayca gönderebilirlerdi. Hem özel şahıslar hem de devlet tarafından kanallara yapılan devâsâ yatırımlar, büyük ölçüde artmış ve Kuzey'de Tianjin'den Güney'de Guangzhou'ya kadar Çin'in iç kesimlerindeki su taşımacılığı sistemi geliştirilmiştir. Etkin su taşımacılığı, tahılın Çin'in her yanına taşınmasını ve pazarların büyümesini kolaylaştırmış, dünyanın bâzı en büyük şehirlerini destekleyecek maddî temelleri sağlamıştı.

201 Carol Shiue ve Wolfgang Heller, "Markets in China and Europe on the Eve of the Industrial Revolution," *American Economic Review* 97, n. 4 (Eylül 2007): 1189–1216.

Çin Devleti başlangıçta köylü üreticilere ve şehirli tüketicilere aynı şekilde yeterli gıda tedârikini sağlamak için gıda pazarlarına oldukça düzenli aralıklarla müdâhale ederdi,²⁰² fakat 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Çin Devleti, pazarların ve tüccarların tahılın üretildiği yerden tüketildiği yere kadar -1000 mil kadar- geniş mesâfeler boyunca taşınmasıyla meşgul olmalarına izin vermeye giderek daha fazla rızâ gösterdi. Bu pazarlara dâir ölçümler, onların Fransa'da, İngiltere'de ve Birleşik Devletler'de o devirde var olan marketlerden daha etkili olduğunu gösteriyor.²⁰³ Buna ek olarak, Çin'deki toprak, iş gücü ve sermâye pazarlarının hepsi de iyi bir şekilde işliyordu ve muhtemelen Avrupa ülkelerinde mevcut bulunan benzer pazarlardan daha etkiliydiler.²⁰⁴

Kısacası, 18. yüzyılda Çin, ister tarımsal verimlilik seviyeleriyle ölçülsün ister üreticilerin ve pazarların çok yönlülüğü veya tüketim seviyeleriyle, dünyanın gelişmiş diğer herhangi bir bölgesi kadar "gelişmişti," hatta belki daha da fazlası. Çinli âileler boyutlarını regüle ediyordu ve değişen iktisâdî olanaklara karşı duyarlıydılar; tüketimi asgarî geçim düzeyinin üzerinde tutmak için olanaklar küçüldüğünde boyutlarını sınırlandırıyorlardı; işin uzmanlaşması, pazarların ve oldukça ticârileşmiş bir ekonominin oluşmasına yol açmıştı. Yaygın bir su üstü taşımacılığı sistemi, malların ve insanların imparatorluk boyunca etkili bir şekilde taşınmasına imkân sağlamıştı.

Çin'de sâdece emtia, toprak, iş gücü ve sermâye piyasaları değil, ayrıca, en azından Çin'in iki bölgesinde, borsa ve vâdeli işlemler piyasası da gelişmişti. 18. yüzyıl boyunca Çin'in nüfusunun artmasıyla kereste ve oduna yönelik talep hızla büyüdü, bu da zâten tarım arâzilerinin yayılmasının neden olduğu ormansızlaşmaya katkıda bulunmuştu. Su taşımacılığı ve Yangtze Nehri deltası bölgesinde gelişen kentsel bölgelerle oluşan pazar bağlantılarının yardımıyla Anhui Eyâleti'nin dağlık bir bölgesinde âile reisleri, nehrin aşağı bölgesinde kereste talebini kar-

202 Pierre-Etienne Will ve R. Bin Wong, *Nourish the People: The State Civilian Granary System in China, 1650–1850* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992).

203 Bk. Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt*, 8. Böl.

204 Pomeranz, *Great Divergence*, 2. Böl.

şılamak için pirinç tarlalarını ağaç plantasyonlarına dönüştürmüştü. Ağaç plantasyonları aynı zamanda büyük oranda aynı nedenden dolayı bir diğer bin mil ötede, Guizhou Eyâleti'ndeki nehrin yukarı bölgesinde de gelişmişti. Her iki bölge için de sorun, tarladaki ekinlerden farklı olarak, ağaçların hasat edilebilir hâle gelmesinin 20 ila 30 yılı almasıydı. Toprak sâhipleri ve ağaç dikiciler, dikilen ağaçlarını daha sonra "hisselere" bölmeye başladılar, bu hisseler ağacın mahsûlü alınmadan önce alınıp satılabiliyordu. Kısa bir süre sonra bu hisselerin pazarı gelişti ve meydana getirdiği şey, bir vâdeli işlemler piyasasıydı: Bu ilk olarak ve sâdece Batı Avrupa'da, kapitalist gelişmenin ilk safhalarında icat edildiği düşünülen oldukça komplike bir finansal araçtı. Ama 18. yüzyıl Çin kırsalında da mevcuttu.²⁰⁵

Bununla beraber Çin'in oldukça gelişmiş pazar ekonomisi, endüstriyel bir dönüm noktasına kapı aralamıştı.²⁰⁶ Bunun yerine, 19. yüzyılda, Çin'in biyolojik eski rejim tarafından dayatılan ekolojik sınırlara dayandığına dâir bir hayli gösterge vardı. Birçok bölgede erken 1800'lü yıllarda yakıt az bulunur hâle gelmiş, köylü âileler ısınma ve pişirme için odundan yerine pirinç sapları ve samanı kullanmaya başlamıştı. Ayrıca yoğun nüfuslu merkez bölgeler ile gelişmekte olan *çeperdeki* bölgeler arasındaki bâzı pazar değiş-tokuşları, Çin ekonomisinin büyümesini yavaşlatmıştı.

Pazarların ve iyi bir ulaşım ağının avantajlarından biri de, bâzı bölgelerin doğal kaynaklarının en kârlı hâle getirdiği alanlarda uzmanlaşmasına ve o ürünü diğerleriyle değiş-tokuş etmesine imkân tanınmasıydı, bu, hem daha üretken olunmasına hem de herkesin gelirinin artmasına olanak sağlıyordu. En azından teoride böyleydi ve Çin'deki marketlerin işleyiş biçimi, bir noktaya kadar, bu şekildeydi. Bununla beraber, pamuk üreten bölgelerden gelen ham pamuğun Aşağı Yangtze ve İnci Nehri

205 Genel bir bakış için bk. Marks, *China*, 195, 231–32.

206 Neden "Endüstri Devrimi" olarak tanımladığımız şeyin ilk olarak İngiltere'nin bir bölgesinde meydana geldiğiyle alâkalı tarihsel ve düşünsel problem, yoğun bilimsel incelemenin ve tartışmanın konusu olmuştur. "Neden İngiltere, neden Çin değil?" sorusu hakkında düşünmenin yeni bir yoluna dâir özenli bir tartışma için bk. Jack A. Goldstone, "Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution," *Journal of World History* 13, n. 2 (2002): 323–89.

deltalarındaki oldukça gelişmiş merkez bölgelerinden gelen mâmul ürünler karşılığında -özellikle pamuklu tekstil ürünlerinin ticâretine gelince, bu değiş-tokuşlar çökmeye başlamıştı.

Çin'in her yanındaki köylü âileler neyi, ne kadar yetiştirecekleri ve âiledeki iş gücünü tarlada nasıl bölüştüreceklerine karar vermede serbestti. Bu bakımdan, Yeni Dünya'daki Afrikalı kölelerden ve Doğu Avrupa'daki serflerden önemli ölçüde ayırışıyorlardı; her ikisinin de özgürlükleri kısıtlanmıştı ve üretime dâir kararlar, sâhipleri veya şefleri tarafından veriliyordu. Buna karşın daha *çeper*deki bölgelere göç etmiş olan Çinli çiftçiler, daha gelişmiş merkez bölgelerindeki benzerleri gibi, kendi kararlarını vermekte serbestti. Pirinç ve ham pamuk üzerine yoğunlaşmak ve mâmul ürünleri ithal etmektense, gitgide kendi kullanımlarına ve yerel düzeydeki değiş-tokuşa yönelik kendi pamuk tekstil ürünlerini eğirmenin ve dokunmanın kendi yararlarına olduğuna karar vermişlerdi. Çin kırsalının büyük bölümü, aslında kendi tekstil ürünlerini üreterek bir "ithal ikamesi" sürecinden geçmişti. Sâdece tekstil üretimi yapılan merkezlere satılan ham pamuk miktarını düşürmekle kalmamış, aynı zamanda pamuk üretimine ayrılan arâzi miktarını artırmışlar ve böylece ihraç etmek istedikleri pirincin miktarını da azaltmışlardı.²⁰⁷

Çinli çiftçilerin özgürlüğü bu nedenle *çeper*deki bölgelerde "kendi kendine yeterli ön-sanâyileşme" diye adlandırılabilir bir şeyi teşvik etmiş olabilir fakat aynı zamanda Çin'in merkez bölgelerinde sînâî bir pamuklu tekstil endüstrisinin gelişimini de kısıtlamıştı. *Çeper*deki bölgelerde yaşayan Çinli çiftçi âilelerinin kendi tekstil ürünlerini eğirmek ve dokumak istemelerine yol açan şey, çoktan beri var olan "erkekler toprağı sürer, kadınlar dokur" normu olabilir. Bu, "kadınlar dokur" anlamına gelmiyordu sâdece, ayrıca onlar bu dokuma işlemini evin içinde yaparlardı. Çinli âileler bu nedenle İngiliz ve Japon kızlarının yaptığı gibi bir fabrikada çalışmak için evlerinden ayrılmaktansa, evlerinde kalıp dokuma yapan annelere ve kız çocuklarına çok değer veriyordu.²⁰⁸ Çin'in merkez ve *çeper* bölgelerindeki

207 Pomeranz, *Great Divergence*, 242-43.

208 Francesca Bray, *Technology and Gender: Fabrics of Power in Late Imperial China* (Berkeley: University of California Press, 1997); Jack Goldstone, "Gender, Work, and Culture: Why the Industrial Revolution Came Ear-

çiftçi âilelerinin özgürlüğü, kölelerin ve Avrupa sistemindeki serflerin kısıtlanmış özgürlükleriyle kıyaslandığında, çelişkili bir biçimde, Çin'in en gelişmiş merkez bölgelerinde bir tekstil endüstrisinin gelişimini sürdürme kabiliyetini kısıtlamıştı. Etkin pazarlar ve bireysel özgürlük -ki bunlar sıklıkla, endüstriyel gelişmenin neden ilk olarak ve sâdece Kuzeybatı Avrupa'da filizlendiğine dâir açıklamalara dâhil edilir- Çin'i farklı bir yoldan aşağıya yönlendirmişti: Biyolojik eski rejimin sınırları içerisinde doğal kaynaklardan daha etkili bir şekilde faydalanmaya yöneldi bu yol. Bu bölümde daha sonra göreceğimiz gibi, aslında dünyanın ekonomik anlamda en gelişmiş bölgelerinin hepsi, çıkar yolun olmadığı ekolojik bir çıkmaza doğru yol alıyordu. İngiltere'nin bir bölgesinde meydana gelenleri bu denli ilgi çekici ve orada gerçekleşen Endüstri Devrimi'nin kökenlerine dâir anlayışımızın kritik bir parçası kılan şey budur.

Hülâsa, Çin'in biyolojik eski rejimin sınırları içerisinde oldukça gelişmiş bir pazar ekonomisi vardı. Bununla beraber o rejim, gelişmenin üzerine ekolojik sınırlar koymuştu ve Çinli çiftçilerin özgürlüğü, cinsiyete dayalı iş bölümünü düzenleyen pratiklerle birleşince, hepsinin toplamı, Çin'in 1800'lerin ortalarında büyüme limitlerini zorladığı anlamına geliyordu. Gıda, kıyâfet, barınak ve yakacak, toprak için rekabet ediyor ve Çinli çiftçiler topraktan daha fazlasını elde etmek için giderek artan oranlarda iş gücünü tarımda kullanıyordu. Uzmanlaşmanın dinamikleri, piyasadaki artan miktarda değiş-tokuş ve gelişmiş ulaşım, biyolojik eski rejimin ve Çin'deki durumun hususiyetleri bağlamında Çin'i, endüstriyel bir devrime doğru değil de giderek artan bir oranda iş gücüne dayanan bir tarıma ve arâzi kaynaklarının tükenmesine doğru itiyordu. Odundan elde edilen yakacak kaynakları azaldığında Çinliler, tekrardan, yapabildikleri yerlerde, kömüre yöneldi. Kömür, Kuzey Çin'de, Orta Çin'in bazı bölgelerinde ve ayrıca Guangzhou kenti yakınlarındaki Foshan kasabesindeki dökümhânelerde kullanıldığı Güney Çin'de mevcuttu ve hâlihazırda kullanılıyordu. Bununla beraber, Çin'deki kömür mevcûdiyeti orada (ve aslında Avrasya'nın başka bir yerinde de) bir endüstriyel devrime yol açmamıştı. Hususi koşullar, Modern

ly to England but Late to China," *Sociological Perspectives* 39, n. 1 (1996): 1-21; Pomeranz, *Great Divergence*, 249-50.

dünya hâline gelecek fosil yakıt temelli Endüstriyel Çağ'a doğru bir sıçrayış için uygun koşulları yaratan bir yerde, yâni İngiltere'de bir araya gelmişti.

Yeryüzünü Tüketmek²⁰⁹

Aslında 1400 ila 1800 arasındaki dönem boyunca biyolojik eski rejimin dinamikleri, özellikle yoğun nüfusa sâhip ve hatta özel mülkiyetin, pazarların ve etkin devletlerin olduğu bölgelerde; fosil yakıtlardan elde edilen enerjinin kullanıldığı ve endüstriye ve hânelere elektrik gücünün sağlandığı "Modern dünyaya" doğru bir dönüm noktasına değil, bunun yerine doğal kaynakların giderek daha yoğun bir şekilde tüketilmesine yol açıyordu. Bu sonuca kısmen 380 milyondan 950 milyon kişiye yükselen dünya çapındaki kayda değer bir nüfus artışı neden olmuştu; bu artışın büyük kısmı, 17. yüzyıl şiddetli küresel krizini takip eden yüzyılda meydana gelmişti ve bu artış, daha fazla tarım arâzisi açmak için (ve insanlara besin sağlamak için) ormanların yok edilmesine sebebiyet vermişti.²¹⁰ İklim bilimciler günümüzde, ilginç bir şekilde, tarım arâzilerinin bu yayılışının atmosfere kayda değer miktarda küresel ısınma gazı saldırdığını ve böylece iklimi ısıttığını ve tarımdaki verimin arttığını düşünüyor.²¹¹

Kuzey Avrupa boyunca, Danimarka'da, Fransa'da, İngiltere'de, İsveç'te ve Orta Avrupa'da toprağın aşırı kullanımının işâretleri dikkat çeker hâle gelmişti ("çevre, erozyon belirtileri

209 Bu alt başlığın adı şuradan gelir: Perdue, *Exhausting the Earth*. Ayrıca bk. Robert B. Marks, "'Exhausting the Earth': Environment and History in the Early Modern World," içinde *The Cambridge World History*, haz. Jerry H. Bentley, Sanjay Subrahmanyam ve Merry E. Wiesner-Hanks (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

210 John F. Richards, *The Unending Earth: An Environmental History of the Early Modern World* (Berkeley: University of California Press, 2003).

211 James L. Brooke'a göre, "tarım ve arâzinin temizlenmesi ısınmada önemli roller oynamıştır. Sıklıkla yakılarak ormanlardan temizlenen arâzi, yıllık çift sürme ve toprağın tırmıklanması süreçlerinde olduğu gibi, büyük oranda CO2 salınımı gerçekleştirir. Tarım atmosfere bundan başka ya büyükbaş hayvanların sindirim sistemleri ya da pirinç tarlalarında, bilhassa da yapay sulak arâzilerde, açığa çıkan salınımlar yoluyla büyük oranda metan gazı da salar; iki süreç de doğal metan gazı salınımlarının bir kaynağıdır." (*Climate Change and the Course of World History*, 477).

göstermekteydi").²¹² Fevkalâde üretken tarımına ve etkin pazarlarına karşın Çin'de, Yeni Dünya'dan gelen besin ürünleri daha önce kenarda kalmış, tepeler, dağlar ve kumlu bölgelerdeki arâzilerde tarım yapılmasını mümkün kılmıştı.²¹³ 17. yüzyıla gelindiğinde Japonya, ormanlarını çoktan tüketmişti fakat istisnâî bir durum olarak hükûmet, Japonya adalarının ormansızlaştırılmasını durdurmak ve daha sonra tersine döndürmek için bir dizi yaptırım uygulamış, Japonya'yı bir "yeşil takimada" hâline dönüştürmüştü.²¹⁴ Ekolojik tükenmenin bir başka istisnâsı da, geniş ormanlara sâhip olmaya ve böylece 19. yüzyıla kadar yakacak için odundan faydalanmaya devam eden Hindistan'dı.²¹⁵ Diğer yerlerde, insanların binlerce yıldır doğadan topladıkları kaynaklar azalırken, bir biyolojik eski rejim enerji krizi belirmektedir.

Dünya tarihinde 19. yüzyılın başlangıcı civârındaki bu noktayı erken Antroposen olarak düşünebiliriz; bu dönemde, insanlar sâdece faâliyetlerinden dolayı her çeşit doğal kaynağın azalmaya yüz tuttuğunu fark etmekle kalmamış, kendilerinin hayvan türlerinin soyunun tükenmesinde bir ölçüde sorumlu olduğunu da fark etmişti. Bu farkındalık hem Çin'de hem de Avrupa'da birbirinden bağımsız şekilde takrîben aynı zamanlarda belirmişti. Kuzey Pasifik'teki deniz hayvanlarının postlarının peşinde koşan Ruslar, 1768 yılında Steller Deniz İneği olarak bilinen bir türün son üyesini öldürmüştü ve bu olaydan, İngiliz dilindeki yayınlarda 1802 yılında bahsedilmişti. 1811 tarihli Çince bir yayında, Güney Çin'de yaşayan bir memur, antik metinlerinde bahsedilen birçok türün yokluğunu fark etmiş ve tarım arâzilerinin açılmasının onların soyunu tükettiği gerçeğinden yakınmıştır. İngiliz yer bilimci Charles Lyell de ekilebilir arâzinin yayılmasının türlerin soyunu tükettiğini fark etmişti. İnsanların doğayı sonsuza kadar değiştirmekteki (soyların tükenmesi geri çevrilemez) kalıcı etkisi, henüz Endüstri

212 Tamara L. White vd., *Northern Europe: An Environmental History* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2005), 80.

213 Anne Osborne, "Highlands and Lowlands: Economic and Ecological Interactions in the Lower Yangzi Region under the Qing," içinde *Sediments of Time: Environment and Society in Chinese History*, haz. Mark Elvin ve Ts'ui-jung Liu (New York: Cambridge University Press, 1998), 203–34.

214 Conrad Totman, *The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial Japan* (Berkeley: University of California Press, 1989).

215 Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 181–82.

Devrimi'nin insanlara doğal olaylar üzerinde daha da çok güç sağlamasından daha önce belirmiş, Antroposen'in ilk safhasını başlatmıştı.²¹⁶

İngiltere, Yeniden

Büyüyen enerji krizi İngiltere'yi kapsıyordu ve Londralılar evlerini ısıtarak yemek pişirmek için giderek artan bir oranda kömür kullanmaya başlamıştı. 1700'de Londra'nın nüfusu yaklaşık yarım milyona yükselmişti ve kentin kömür tüketimi, İngiltere'nin üretiminin yarısından daha fazlaydı. Bir odun kıtlığı dolaşısıyla Hollanda'da da bir enerji krizi vardı ancak ısınma için taş kömürü değil, yalnızca turba vardı. İngiltere'de 18. yüzyılda kömür, endüstriyel amaçlar için, özellikle kirecin yakılmasında (tarım için bir gübrenin üretiminde), bira yapımında, camcılıkta ve tuz için deniz suyunun kaynatılmasında, artan oranda kullanılıyordu. 19. yüzyılın erken dönemlerinde demir üreticileri, gitgide azalan odun kömürü yerine taş kömürü kullanmaya başlamıştı. Buhar makinesi ve "üretimde kömürün kullanılması, yeni enerji bileşiminin iki anahtar unsuruydu."²¹⁷ Bu kombinasyon, İngiltere'yi endüstriyel devrime doğru bir sıçramanın eşiğine getirmiş ve en nihâyetinde dünyanın geri kalanını da onunla beraber sürüklemişti. Ama niçin?

Şaşırtıcı bir şekilde, tarımda Çinlilerinkine benzer bir âkıbet pekâlâ İngiltere'yi ve Avrupa'nın diğer gelişmiş bölgelerini bekliyor olabilirdi. İngiltere bunun yerine, sâdece kendisini değil, bütün dünya için her şeyi değiştiren endüstriyel bir devrim yaşadı. Bunun sebebi kısmen Britanya'nın Yeni Dünya'da "özel" bir çepere sâhip olmasıydı: Kölelik, merkantilist sömürge yasaları ve bağımsızlıktan sonra İngiliz pamuklu tekstil ürünleri için oldukça büyük bir pazar yaratan, böylece de Lancashire'daki pamuklu tekstil endüstrisinin büyümesini teşvik eden ve sürdüren Birleşik Devletler'in güneyindeki pamuk plantasyonlarının yayılması. Çin'in çeperinde yaşayan köylü âilelerinin elindeki daha

216 Robert B. Marks, "Explanations of Species Extinction in Europe and China," içinde Alan Karras ve Laura Mitchell, haz., *Encounters Old and New in World History: Essays Celebrating and Inspired by Jerry Bentley* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2017), 121–35.

217 Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 161.

büyük özgürlük ve etkin bir pazar sistemi, çelişkili bir biçimde, onların kentlerdeki tekstil merkezlerinden ithal edilen pamuklu tekstil ürünlerini satın almak yerine, onları kendi kendilerine üretmeye karar verdikleri anlamına geliyordu. Bu gerçek, Çin'in içerisinde pamuklu tekstil ürünlerine yönelik talebin yüksek olduğuna ve bir fabrika sistemini destekleyebileceğine işâret ediyordu fakat Çin kırsalındaki çiftçiler kendileri eğirip kendileri dokuyabilirken, pamuklu tekstil ürünlerini niçin şehirden alacaklardı ki? Buna karşın Yeni Dünya'daki kölelik sâdece İngiliz pamuklu tekstil ürünlerine yönelik talebi yükseltmekle kalmıyor (köleler kendi kıyâfetlerini yapamazlardı), aynı zamanda ucuz ham pamuk temini sağlıyordu. Ek olarak, Britanya'nın 1689 ila 1815 yılları arasında Fransa'yla giriştiği savaşlar, "Avrupa dışı dünyadaki tüm rakiplerini fiilî anlamda ortadan kaldırmıştı, genç Birleşik Devletler bir dereceye kadar istisnâ idi."²¹⁸

İngiliz sömürgeleri ve tekstil ürünleri el ele gidiyordu. 1840'a gelindiğinde, Britanya diğer Avrupa ülkelerine 200 milyon yardalık pamuklu tekstil ürünü yollarken Asya, Afrika ve Amerika'ya (Birleşik Devletler hâriç) 529 milyon yarda ihraç ediyordu. 1820 ila 1840 arasında Britanya'nın Hint pamuklu tekstil ürünleriyle ilişkisinde roller değişmişti. 1700'lerin erken yıllarında Britanya'nın o denli çok Hint pamuklu kumaşı ithal etmesiyle hükûmetin ithâlâtı yasaklamak zorunda kalmış olmasına karşın, 1800'lerde Britanya pamuklu tekstil ürünlerini müstemlekelerine ihraç etmeye başlamıştı: 1820'de sâdece 11 milyon yarda idi bu ihrâcat, fakat 1840'a gelindiğinde 145 milyon yardaya çıkmıştı bile. Lancashire'daki İngiliz tekstil îmalâthâneleri böylece üretimde buhar gücünü uygulamaya başlamıştı; üretimi büyük ölçüde artırmış, mâliyetleri kısmış ve dünya pazarında Hint pamuklularına karşı rekabet avantajı sağlanmışlardı. Süreç içinde Hindistan'ın büyük pamuklu tekstil endüstrisi düşüşe geçmiş ve bâzı tarihçilerin deyimiyle "Hindistan'ın sanâyisizleşmesine" yol açmıştı.²¹⁹

218 E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution, 1789–1848* (New York: New American Library, 1964), 51.

219 Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 151. Nedenler yoğun bir tartışma konusudur: Buna Britanyalılar mı neden olmuştur, yoksa başka nedenler mi vardır? Tartışmanın kısa bir özeti için bk. Pomeranz, *Great Divergence*, 294.

Britanya'nın Kuzey Amerika kolonileri bir başka açıdan da önemliydi - Britanya'da üretilecek besin maddelerini ve doğal kaynakları Britanya'ya tedârik ediyorlardı. Amerika'nın güneyinde kölelerin çalıştığı plantasyonlardan gelen ham pamuk, elbette Lancashire'ın tekstil makinelerini besliyordu. Buna ilâveten, Kuzey Amerika'nın ormanlarından elde edilen keresteler, Kraliyet Donanması'nın gemilerinin direklerini, çubuklarını, güvertelerini ve gövdelerini oluşturunuyordu. New England'ın bereketli dalyanları o denli çok morina balığı veriyordu ki bu balık hem İngiltere'nin yoksul emekçilerinin hem de pamuk plantasyonlarındaki kölelerin temel besinlerinden biri hâline gelmişti. Ayrıca Britanya'nın Karayipler'deki sömürgelerinden şeker, Güney Amerika'yla yürütülen ticâretten de kahve ve çikolata geliyordu.²²⁰ Bir tarihçi, bu bol miktarda doğal nimetin İngiltere'nin "hayâlet arâzilerinden" geldiğini söyler. Eğer İngiltere bu doğal ürünleri kendi toprağından karşılamak zorunda kalsaydı, toprağı diğer amaçlar için, örneğin buğday veya koyun otlakları için, dönüştürmek zorunda kalacaktı; zâten bu hem büyüyen nüfusunu beslemede hem de endüstri için gerekli kaynakları sağlamada yetersizdi.²²¹ Diğer bir deyişle, İngiltere'nin sanâyileşmesi kalkışa geçmezdi. Bu bakımdan, dünya tarihindeki bu büyük gelişme, İngiltere'nin Amerika sömürgeleri de dâhil olmak üzere, birçok faktöre bağlıydı.

Ancak yeni enerji kaynaklarının ve kömür, demir ve buharan oluşan yeni endüstriyel birleşimin gelişmesi de öyleydi. Bu kombinasyonun ilk adımlarının başarılı olması, özellikle demire yönelik talebi yaratanlar ve buhar gücünü kömür mâdenlerinden dışarı suyu pompalamaktan başka şekillerde kullananlar olmak üzere bir dizi ilâve faktöre bağlıydı.

Kömür, Demir ve Buhar

Britanya'nın pamuklu tekstil endüstrisinin etkileyici bir şekilde büyümesine karşın, tekstil ürünleri tek başına endüstriyel bir devrime yol açamazdı. Evet, doğru, Britanya'nın pamuklu tekstil endüstrisi 1830'lara kadar oradaki iktisâdî büyümenin

220 Brooke, *Climate Change and the Course of Global History*, 464–65.

221 Pomeranz, *Great Divergence*, 6. Böl.

neredeyse tamâmından sorumluydu. Pamuklu tekstil ürünleri ayrıca yeni bir şehirli sanâyi işçisi sınıfını da meydana getirmiş, “fabrikaları” ve Charles Dickens’ın birçok romanında ele aldığı korkunç adâletsizlikleri ortaya çıkarmıştı; 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde tekstil endüstrisi Britanya’daki en büyük buhar gücü tüketicisi hâline gelmişti.²²² Fakat tüm bunlar başlarda İngiliz ekonomisini, biyolojik eski rejime saplanıp kalmış bir ekonomiden onun sınırlarından kurtulmuş bir ekonomiye dönüştürmedi. Onun gerçekleşmesi için büsbütün yeni bir enerji kaynağı gerekiyordu: Kömürle işleyen buhar gücü.²²³

Pamuklu tekstilin hikâyesinden farklı olarak, İngiltere’de bir kömür ve buhar endüstrisinin nasıl geliştiğinin hikâyesi, çoğunlukla, İngiltere’ye özgüdür ve bu hikâye, İngiltere’nin Çin’in iş gücüne dayanan tarıma yönelik adımlarını ne kadar yakından takip ettiğini göstermektedir. Çünkü Çin’e benzer bir biçimde, daha önce gördüğümüz gibi, nüfus artışı ve zirâî gelişme, İngiltere’nin arâzi kaynakları üzerinde bir baskı oluşturunuyordu. Hatta 1600’e gelindiğinde İngiltere’nin güneyinin büyük kısmı, büyük ölçüde büyüyen Londra’nın ısınma ve pişirme için gerekli yakacak ihtiyacını karşılamak amacıyla çoktan ormansızlaştırılmıştı, zîra bilâhare Londra bu amaçlar için gitgide daha çok kömüre yönelmişti. Kereste kıtlığının ağaç plantasyonlarına, pazarlanabilir keresteye ve vâdeli işlemler piyasalarına yol açtığı Çin’in tersine, kömürün kolay ulaşılabilirliği İngiltere’ye çevresel kısıtlamalarının etrâfından farklı bir yol sağlamıştı.

1800 sularında Britanya; 10 milyon ton kömür ya da diğer bir deyişle, dünya üretiminin yüzde 90’ı kadarını, çıkarıyordu.²²⁴ Çin’deki ormansızlaşma, pişirim ve ısınma için daha çok kömürün tüketilmesine yol açmıştı ve Japonya’da -tekrar ormansızlaştırılmıştı- odun kullanımı üzerindeki sınırlamalar, orada da, kömüre yönelik talebin oluşmasına yol açmıştı. Ancak o ekonomilerde kömüre yönelik talep mevcut ihtiyaçları karşılıyordu. İngiltere’de, kömürün yüzde 70’i Londra’yı ısıtmak için kullanı-

222 Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 155.

223 Brooke ve Parthasarathi’ye ek olarak, E. J. Hobsbawm tarafından yapılan daha erken tarihli bir analiz için bk. *Industry and Empire* (New York: Penguin, 1968), 2. Böl.

224 James L. Brooke, bunu, “17. yüzyıl İngiliz Enerji Devrimi”nin bir parçası addeder (*Climate Change and the Course of Global History*, 459–66).

lırken, kalan kısmı tuğla ve bira endüstrisi de dâhil olmak üzere sınâî kullanıma ayrılıyordu. Demirin kullanımının yayılması, kömüre ve kömür üretimini artırmaya dâir çözümlere yönelik talebi gittikçe artırmıştı.²²⁵

İngiltere'deki kömür mâdenlerinden dışarı su çıkarma problemi, Thomas Savery'nin mâdenlerden su çıkaran emme pompası olarak çalışan ilk buhar makinesinin patentini almasına ön ayak oldu. Bundan kısa bir zaman sonra, 1712'de, Thomas Newcomen'ın o ilkel mekanizmaya suyu pompalayacak bir emme pompası eklemesiyle makine daha etkin hâle geldi. James Watt, 1760'larda tasarımı daha da geliştirdi fakat bu geliştirilmiş tasarımlar bile hâlâ oldukça işe yaramazdı, çünkü yakıt masrafı onları, kömürün aslında bedava olduğu mâden ağzları dışında işlevsiz hâle getiriyordu. Newcomen'ın (ve daha sonra Watt'ın) randımanlı buhar makineleri bu nedenle orada kullanılabilir-di. 1712 ila 1800 arasında inşâ edilmiş 2500 düzenek vardı ve bunların neredeyse hepsi, kömür mâdenlerinde kullanılıyordu. Ama bu bile hâlâ Sanâyi Devrimi'ni açıklamaz, çünkü yeni uygulamalar icat edilene kadar kömüre yönelik talep (ve dolaşısıyla buhar makinelerine de) oldukça sınırlıydı. Bu uygulamalardan en önemlisi, buhar makinesini sâdece kömür mâdenlerinden su çekmek için değil, araçları yerin üstüne taşımak için de kullanma fikriydi.

Nitekim, asıl dönüm noktası, buhar makineli demir yolunun inşâsıyla gerçekleşti. Kömür mâdencileri, daha derinlere inmenin yanı sıra, kömür yatakları bulmak için Londra'dan ötelere gitmek zorundaydılar ve bundan ötürü kömürü mâden ocağının girişinden kara yoluyla nehre taşımak için daha çok masraf etmeleri gerekiyordu. Yerleşik buhar makineleri, kömürü mâdenlerden dışarı çıkarmak ve yük vagonlarını kısa mesâfelerde çekmek için kullanılıyordu. Ancak 1825 yılında Kuzey İngiltere'deki

225 Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 157–62. Neden Kuzey Song hanedanı döneminde (960-1169) Çin'de gelişmekte olan bir demir ve kömür endüstrisinin, İngilizlerin tecrübesinden yüzyıllar önce, ilk sanâyi devrimine evrilebilirmiş gibi görüldüğüne dâir daha erken tarihli ve etkileyici bir anlatım için bk. Robert Hartwell, "A Revolution in the Chinese Iron and Coal Industries during the Northern Sung [Song], 960–1126 A.D.," *Journal of Asian Studies* 21, n. 2 (1962): 153–62.

Durham'da, mâdeni doğrudan sâhile bağlayan yedi millik bir hatla beraber, buhar makinesini yük vagonuna yerleştirip onu demir raylar üzerinde yürütme fikri gerçekleştirildi. İlk demir yolu doğmuştu.

1830'da İngiltere'de birkaç düzine millik bir hat varken, bu rakam 1840'ta 4500 mili aşmış ve 1850 yılına gelindiğinde 23.000 milin üzerine (yaklaşık 37000 km) çıkmıştı. Kömür mâdeninin yavrusu demir yolu, daha çok kömüre, daha çok buhar makinesine ve daha çok demir ve çeliğe yönelik talebi teşvik etti. Demir yolunun her bir millik hattı için 300 ton demir kullanıyordu. 1830 ila 1850 yılları arasında Britanya'daki demir üretimi 680.000'den 2.250.000 tona yükselmişti ve kömür üretimi de 15 milyondan 49 milyon tona yükselmişti, yâni üç misli artmıştı.²²⁶

Buhar makineleri, üretimi büyük oranda artırarak pamuklu tekstil endüstrisini de dönüştürmüştü. İpliğin eğrilmesi ilk olarak su gücü kullanılarak "endüstrileştirilmişti"; 1790 yılında Samuel Crompton'ın "iplik makinesi" buhar gücüne uyarlanmıştı ve sonucunda, Hindistan'da ve Çin'de hâlâ kullanımda olan, el ile çalışan çırkrığı kullanan bir işçiye göre iplik üretiminde yüz misli bir artış meydana gelmişti. O kadar çok iplik üretiliyordu ki, dokumacılar yetişemiyordu ve bu nedenle sektörün o tarafında da, buharın dokuma tezgâhlarına enerji sağlamak için kullanılması da dâhil olmak üzere, bâzı yenilikler meydana gelmişti. Bu sistem öylesine yayıldı ki, 1820'lere gelindiğinde çok az sayıda el dokumacısı kalmıştı. Britanya'nın tekstil endüstrisi o denli büyüktü ki, 1830'da İngiltere'de yaşayan 12 milyon erkek, kadın ve çocuktan yarım milyonu -çoğunlukla kadınlar ve çocuklar- tekstil atölyelerinde istihdam ediliyordu.

Özet: Koloniler, Kömür ve Devlet Desteğinin Yokluğunda

Sanâyi Devrimi, genellikle, daha az iş gücü isteyen aygıtların icadı ve kullanımının hikâyesi olarak sunulur; bu aygıtlar insanların üretme kabiliyetini o kadar çarpıcı bir biçimde artırmıştır ki, insan toplumu; üretkenliğin, toplumun toplam servetinin ve daha yüksek yaşam standartlarının sürekli arttığı bir yola gir-

mişti. Bu iddia, bir ölçüde doğru, özellikle de pamuklu tekstil endüstrisini düşünürsek. O sektörde İngiliz üreticiler -düşük fiyatlı Hint ürünlerinin rekabetiyle ve kendi yüksek ücretli iş güçleriyle karşı karşıya geldiklerinde- üretim mâliyetlerini düşürmenin yollarını bulmak zorundaydılar ve bu nedenle makineleşmeye doğru yöneldiler.²²⁷ Bununla beraber, buhar gücü olmasaydı eğer, o süreç kendi kendini bitirebilirdi, çünkü İngiltere su gücüyle çalışan îmalâthâneler için mevcut bütün yerleri tüketmişti. Çünkü kömür ve buhar gücü olmadan pamuk tekstili tek başına Britanya ekonomisini, biyolojik eski rejimin biyokütle sınırları tarafından kısıtlanan bir ekonomiden; o sınırlardan, depolanmış fosil yakıt enerjisinin yeni kaynakları yoluyla âzat edilmiş bir ekonomiye dönüştüremezdi. Gerçekten de eğer “endüstriyel devrimi” tasvir eden herhangi bir resim varsa, bu, bir fabrikadan yükselen bacaların resmidir.

Ancak Kenneth Pomeranz’ın *The Great Divergence* isimli kitabında iknâ edici bir şekilde öne sürmüş olduğu gibi, Sanâyi Devrimi hakkında düşünmenin daha iyi bir yolu, onun *arâzi-tasarrafı* mekanizmalarını bularak ilerlemiş olmasıdır. Çünkü doğuda Çin’den batıda İngiltere’ye kadar Eski Dünya’nın her tarafında yaşamsal gereksinimleri üretecek arâzilerin kıtlığı, farklı türde bir iktisâdî geleceğe doğru bir sıçrayışı mümkün kılmak şöyle dursun, en küçük bir büyümeyi bile sınırlıyordu. Biyolojik eski rejimin ekolojik sınırlarına dâir bu kavrayış, Endüstri Devrimi’nin nasıl ve niçin ilk olarak İngiltere’de gerçekleştiğinin açıklamasında yeni bir pencere açmaktadır.

Buhar; odun ve odun kömürü kullanılarak elde edilebilirdi fakat bu, çok geniş ormanlar gerektirecekti ve 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ormanlık alanlar Britanya’nın yalnızca yüzde 5 ila 10’unu kaplıyordu. En iyi şartlar altında, demir üretmek için odun kömürünün kullanılması 1815 yılında yalnızca yaklaşık 100.000 tonluk bir üretim sağlayacaktı ki bu miktar, o yıl gerçekte üretilen 400.000 tondan ve kısa bir süre sonra demir yolları için ihtiyaç duyulan milyonlarca tondan çok uzaktı. Demir ve çelik üretimine devam etmek için ilâveten milyonlarca dönümlük

227 Bk. Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (Berkeley: University of California Press, 1998), 297–317.

ormanlık arâziye ihtiyaç duyulacaktı.²²⁸ Bu, olanaklı olabilirdi fakat zirâî amaçlar için kullanılan arâzileri tekrardan ormanlara dönüştürmenin İngiltere'deki gıda tedâriki üzerinde oldukça vahim sonuçları olacaktı. Bundan dolayı, kömür ve onun İngiltere'de kolayca bulunup taşınmasına dâir tarihsel rastlantı olmasaydı, buhar ve demir-çelik üretimi ciddi bir biçimde azalırdı.

Benzer bir şekilde, Britanya'nın Yeni Dünya kolonileri, sanâyileşmenin öyküsünün ilk bölümünün, yâni pamuklu tekstilin gelişmesine olanak veren ilâve "hayâlet arâziler" sağlamıştı. 1800'lerin ilk yıllarında Britanya, tekstil atölyelerini beslemek için, Yeni Dünya'dan, genellikle de yeni Birleşik Devletler'deki eski kolonilerinden ve Karayipler'deki mülklerinden, yüz binlerce librelük ham pamuk ithal ediyordu. Eğer İngilizler kendi sınırları içerisinde üretilen yün, keten ve kendir beziyle giyinmeye devam etselerdi, yirmi milyon hektardan fazla toprak gerekecekti. Aynı şekilde, Britanya'nın sömürgelerinden ithal ettiği şeker, onun çalışan nüfusu için önemli miktarda kalori sağlıyordu, hepsinin toplamı milyonlarca dönüm daha gerektirirdi.²²⁹ Mesele şu: kömür ve koloniler olmasaydı, biyolojik eski rejimin dinamikleri, İngilizleri arâzilerinin ve iş gücünün gitgide daha fazlasını besin üretimine ayırmaya zorlayacaktı ki, dahası bu durum da endüstriyel üretim için gerekli kaynakları sınırlayacak ve 19. yüzyılda Çin'de olduğu gibi, bir endüstriyel devrime yönelik tüm umutları söndürecekti.

Endüstri Devrimi'nin ilk olarak İngiltere'de nasıl başladığının îzâhına yönelik bu etkenlere ek olarak, devletin rolünü vurgulayan bâzı küresel karşılaştırmaları da eklememiz gerekiyor. Şimdiye kadar gördüğümüz şey, küresel düzeydeki rekabetçi baskıların, İngiliz pamuklu tekstil üreticilerini, kendi endüstriyerini Hintlerle olan rekabetten korumak için devlet desteği aramaya teşvik ettiği ve çevresel koşulların, İngilizleri ısınmak için kömüre yönelmeye zorlamış olmasıdır. Benzer çevresel baskılar Çin'i de benzer bir yöne çekmiş olsa da oradaki kömür kaynaklarının, Çin'in 1800 yılında yaklaşık 400 milyonken İngiltere'nin

228 E. A. Wrigley, *Continuity, Chance, and Change: The Character of the Industrial Revolution in England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 54–55; Pomeranz, *Great Divergence*, 59–60.

229 Pomeranz, *Great Divergence*, 274–76.

25 milyonluk nüfusundan ez az 40 misli büyük olan nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamaya yetip yetmeyeceğini merak edebiliriz.

Dahası, Prasannan Parthasarathi'nin belirtmiş olduğu gibi, Çin ve İngiltere arasındaki son derecede önemli fark "Britanya Devleti'nin, Çin'deki devlete göre hem doğrudan hem de dolaylı olarak kömüre karşı daha aktif bir ilgi göstermiş olmasıydı." Kömür Londra için elzemdi ve Britanya Devleti, kömür üretimini ve kömürün Londra'ya ve daha sonra Lancashire'a taşınmasını teşvik eden politikaları devreye sokmuştu. Kömür aynı zamanda kolayca vergilendirilebiliyordu ve vergilendirildi de. İhrâcâtı caydırıcı gümrük vergileri koyulmuştu; buna ilâveten Kraliyet Donanması kıyı gemiciliğini Fransız korsanlarına karşı koruyordu. Demir ihrâcâtı üzerindeki ağır gümrük vergileri, Britanya'nın gelişmekte olan demir endüstrisini koruyordu.²³⁰

Buna karşın, "Çin Devleti çok daha azını yapmıştı." Artık bildiğimiz gibi, 18. yüzyılda Çin Devleti'nin etkili bir şekilde yönetme kabiliyetinden yoksun olduğu söylenemez. Tam tersi, Çin Devleti, stratejik açıdan önemli addedilen iktisâdî ve toplumsal faâliyetleri regüle etmede son derece etkindi; bilhassa geniş toprakları üzerindeki gıda arzını ve gıda güvenliğini garantiye almak için tahılları, devlet ambarları şebekesi yoluyla depolamış ve piyasaya sunmuştu. Bu devâsâ kurumu idâre etmek, Çin'in başlıca meselesiydi ve ne kömür ne de demir endüstrisinin bu uğraşa bir faydası olurdu. Bu nedenle de Çin'in radarının oldukça dışındaydılar. Bununla beraber, farklı küresel ve ekolojik şartlar, bu iki endüstriyi de Britanya'nın stratejik ilgi alanı hâline getirdi.²³¹

Bilim ve Teknoloji

Sanâyi Devrimi'nin Avrupamerkezci açıklamaları sıklıkla 16. yüzyılda başlayan son derece ilgi çekici ve önemli bir gelişme olan "bilimsel devrime" dayanır. Bu gelişmeyle beraber bâzı Avrupalılar, doğayı anlaşılabilir şekilde matematiksel açıdan modellenmiş ve teoride "kontrol altında" olan ayrı bir varlık

230 Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 164–70.

231 Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich*, 170–75. Ayrıca bk. R. Bin Wong, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Historical Experience* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1999).

şeklinde düşünmeye başlamıştır. Bilimin dünyanın ayrılmaz bir parçası hâline geldiği şüphesiz doğrudur gerçi ve 1800'lerin sonlarından itibaren üniversiteler, şirketler ve devletle beraber kimyâ ve diğer bilimler, temelli yeni sektörlerin oluşmasında öncü bir rol oynamıştır. Buna karşın Avrupa biliminini, Endüstri Devrimi'nin başlangıcına ve onu ateşleyen teknolojilere bağlayacak çok az kanıt vardır. Bu açıklamamın çok sayıda sebebi var.²³²

Bilimi, matematiği kullanarak doğal evreni anlamanın entelektüel girişimi şeklinde tanımlayarak başlayalım. Bu durumda "bilimsel yöntemi" bulguları tekrarlamak için kullanmalı, insanların kendi üretken amaçlarını da doğal süreçler üzerinde ustalık kazandıran bir yol addetmeliyiz. Endüstri Devrimi'nin iş gücü tasarrufu sağlayan aygıtların arayışıyla teşvik edildiğine inanıldığı sürece, teknolojinin gelişmesinin son derece önemli olduğunu kabul etmek mantıklı olabilirdi. Fakat yukarıda belirtildiği gibi, kritik düzeydeki eksiklik iş gücünde değil, arâzideydi ve bu nedenle, eksikliği hafifleten ve ilk olarak Britanya'nın sanâyileşmesine imkân sağlayan, kömür ve sömürge-lerdi. Gerçekte, Endüstri Devrimi'nde kullanılan teknolojilerin ilkeleri Çin'de oldukça iyi biliniyordu; yukarıda öne sürüldüğü gibi, bunların Çin'de değil de İngiltere'de gelişmesi, ilk ve oldukça verimsiz buhar makineleri için yakıtı bilfiil ücretsiz hâle getiren İngiltere'deki belirli koşullara bağlıydı. Çin'in öyle iyi bir tâlihi yoktu.

Yeni teknolojilerin (bilhassa buhar makineleri ve demir ve daha sonra çelik) Endüstri Devrimi'nde önemli bir rol oynadığını kabul etsek bile, o makineleri geliştiren ustaların ve tâmircilerin "bilim insanları" olduğuna ve herhangi bir şekilde bilimsel eğitim aldıklarına dâir çok az kanıt vardır. En son kuramsal çalışma bunun yerine zihinsel emek ve el emeği arasındaki ortak etkileşimleri çıkarır, böylece iki bilim tarihçisinin "bilinçli el" diye ifâde ettiği şey öne çıkar.²³³ 17. ve 18. yüzyıllardaki kuramsal bilim, aslında en çok, Avrupa'daki eski rejimin iki dayanağı-

232 David Landes bu noktayı şu eserde geliştirir: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), özellikle 61, 104.

233 Parthasarathi'nin belirttiği gibi, Lissa Roberts ve Simon Schaffer, *Why Europe Grew Rich*, 219–22.

na karşı (monarşiler ve Katolik Kilisesi) politik bir araç olarak ustalıklı kullanıldığında yararlı olmuştu. Son olarak, “bilimi” özellikle veya sâdece Avrupalı telakkî etmek için çok az neden vardır; bilimsel fikirler daha ziyâde Avrasya kıtasının her yerinde dolaşımdaydı (özellikle de Çin ve İran arasında) ve Avrupa’daki Rönesans’ın kendisi büyük oranda Arap kütüphâne-lerinde korunmuş Yunan metinlerinin yeniden keşfedilmesiyle gelişim göstermişti.²³⁴

Britanya’daki sanâyileşme bu nedenle pek çok etkene bağlı olmakla beraber, bilimsel devrim bunlardan biri değildi. Yeni Dünya’da, Büyük Ölüm en sonunda Afrikalı köleler tarafından karşılanan bir iş gücü talebi yaratmıştı; bu durum, hem özel bir kurum hem de ihrâcâta yönelik zirâî ürünler üreten (özellikle şeker ve pamuk) fakat gıda ve kıyâfet ithal etmek zorunda kalan özel bir çeper yaratmıştı. Avrupa’da 16. yüzyılda İspanyolların kıta üzerinde bir imparatorluk kurma girişimlerinin başarısızlığı, devletler arası çatışmalar, rekabet ve savaşlarla dikkat çeken ve kazananların ve kaybedenlerin ortaya çıktığı bir devlet sistemine yol açmıştı ve bu sistem içerisinde Britanya ve Fransa, başlıca aktörler olarak sivrilmişti. Britanya’da ormansızlaşma, büyümekte olan Londra’yı ısıtmak için coğrâfi rastlantıların kolayca erişilebilir bir hâle getirdiği kömüre yönelik talebin oluşmasına neden olmuştu. Asya’da 1700’lerin erken yıllarında Bâbürlü İmparatorluğu’nun zayıflaması, İngiliz, Hollanda ve Fransız Doğu Hindistan şirketlerinin Asya ürünleri için rekabet etmesine imkân sağlamıştı ve İngilizlerin Yedi Yıl Savaşları’ndaki zaferi, Fransa’nın hem Yeni Dünya’dan hem de Hindistan’dan çıkarılmasına yol açmıştı. Son olarak, Çin’in gümüş talebi ve Yeni Dünya’da kazârâ bulunan arz, Avrupalılara Asya’daki baharatları ve endüstriyel ürünleri alabilecekleri bir araç sağlamıştı. Bu nedenle okuduğunuz bölümü noktalamak için Çin’in hikâyesine dönmemiz gerekiyor.

234 Bu meselelere dâir bir tartışma için bk. Frank, *Re Orient*, 185–95 ve Pomeranz, *Great Divergence*, 43–68. John M. Hobson daha ileriye gider ve diğer kültürel yaratımların yanı sıra, neredeyse bütün modern bilim ve teknolojinin Asya’dan geldiğini ve oradan Avrupa’ya yayıldığını iddia eder. Bk. *The Eastern Origins of Western Civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

Çay, Gümüş, Afyon, Demir ve Buhar

İngilizlerin Hindistan'da 1760 yılında Fransızlara karşı kazandıkları zafer, akabinde orada bir İngiliz sömürgesinin büyümesi ve daha sonra Amerikan kolonilerinde yaşayanların Bağımsızlık Savaşı'nda İngilizleri mağlup etmesi, İngilizlerin dikkatini bir kez daha Asya'ya ve oradaki ticârete çevirdi. Britanya'nın tekstil endüstrisinin mekanikleşmesine ve Hindistan'a büyük miktarda pamuklu tekstil ürününün satışına karşın, Britanyalılar hâlâ Çinlilere herhangi bir şeyden bol miktarda satmanın bir yolunu bulamamıştı. Bir de bununla beraber Britanyalıların çaya düşkün bir hâle gelmeleri ve Çin'den büyük miktarda çay almaya başlamaları, işleri daha kötü duruma getirmişti. Neyse ki, Britanyalıların Yeni Dünya gümüşüne bol miktarda erişimi vardı: 1713 Utrecht Barışı'nın maddelerinden biri, Britanya'ya *asiento* hakkı veriyordu, yâni İspanya'nın Yeni Dünya sömürgelerine köle sağlayarak bunun karşılığında gümüş alacaklardı. Bu Amerikan gümüşü ise Çin çayının -çok büyük miktarlarda alınması için kullanıldı.²³⁵

Çay

Çinliler bin yıldan uzun süredir, yaprak dökmeyen özel bir çalı türünün yapraklarından çay üretiyorlardı ve bu yaprakları, hafif uyarıcı bir sıcak içecek (çay, kafein içerir) hâline getirdikleri ayıklama, kurutma ve demleme işlemlerini mükemmelleştirmişlerdi. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, İngiltere'de çay için bir pazar olduğunu keşfetmiş ve kısa bir süre sonra sandıklar dolusu çayı ülkelerine ithal etmeye başlamıştı. Başlangıçta çay

235 Çin'e yönelik gümüş akışlarına dâir farklı bir bakış Dennis O. Flynn ve Arturo Giraldez tarafından önerilmiştir: "Cycles of Silver: Global Economic Unity through the Mid-18th Century," *Journal of World History* 13, n. 2 (Sonbahar 2002): 391–427. Çaya yönelik talebi Britanyalıların gümüşle karşıladığını kabul etmek yerine Flynn ve Giraldez, Çin'in gümüş talebinin altınla karşılaştırıldığında, orada gümüşe yönelik Avrupa'da olduğundan daha yüksek bir değer yarattığını öne sürer. Çin'in problemi, Britanyalıların gümüşün nasıl "satın alınacağıydı" ve çayı bunun için ellerindeki en iyi metâ olarak değerlendirdiler. Bu perspektiften bakıldığında, gerçekte Britanya'da hafif bir uyarıcıya yönelik talebi teşvik eden Çinliler, Britanyalıları çaya "alıştırmıştı" ve daha sonra Çin ekonomisine akan gümüşten istifâde ettiler.

daha çok üst sınıflar tarafından içiliyordu (ki bunun izleri hâlâ “ikinci çayı” geleneğinde sürdürülür), çünkü nispeten tuzluydu ancak DHŞ, İngiliz pazarına getirilen miktarı yükseltmiş ve bu nedenle de çayın fiyatı avamın gücünün yeteceği bir noktaya kadar düşmüştü. İşçiler özellikle çayın uyarıcı etkisinden memnundu ve tekstil fabrikaları ve kömür maddenleri hem işçilerin sayısını hem de çalışma gününün uzunluğunu artırdığında, işçiler de buna mukabil çay tüketimlerini artırmıştı. Sömürgelerden gelen şeker ve yerel mandıralardan alınan sütle berkitilen çay, aynı zamanda, büyüyen İngiliz endüstriyel iş gücünü destekleyecek önemli bir kalori ve kafein kaynağı hâline geldi. 1760 yılında Britanya’nın çay ithâlâtı 5 milyon libreyken, 1800’e gelindiğinde -tekstil atölyeleri de hızla büyürken- İngilizler 20 milyon libreden fazla çay ithal etmeye başlamıştı, kaçak yollarla getirilen çay da dâhil edilirse belki de bunun iki katıydı.²³⁶ 1800’de tekstil işçileri ve kömür mâdencileri gelirlerinin yüzde beşini (eğer şeker de eklenirse, yüzde 10’unu) yalnızca çaya harcıyorlardı.²³⁷

İngiliz tüccarlarının resmî kanallar üzerinden mevcut olanlardan daha ucuz çay kaynakları bulmak için Çin sâhilinde bir aşağı bir yukarı seyretmeleri ve Çinlilerin hassâsiyetlerine ve uygulamalarına periyodik biçimde saldırmalarıyla beraber 1760 yılında (İngilizlerin Fransızları mağlup ettiği ve Yedi Yıl Savaşları yoluyla dünya çapındaki imparatorluğunu sağlamlaştırdığı zamanla aynı yılda) Çin’in hükümdarları tüm dış ticâreti, özellikle de İngilizler tarafından yürütüleni, sâdece güneydeki Çin limanı Guangzhou’yla sınırlı olacak şekilde yasakladı. Çin tarafından tesis edilen ve sâdece onun koyduğu kurallarla işletilen “Guangzhou Sistemi” sonraki 80 yıl boyunca İngiltere ile Çin arasındaki ticâreti yönetti.

İngilizler, periyodik biçimde, kendilerinin kısıtlayıcı bir düzenleme addettikleri şeyden kurtulmanın yolunu müzâkere etmeye çalıştı fakat bu, bir işe yaramadı. Bu misyonların en büyüğü ve en ünlüsü, Britanya’nın düzenli diplomik ilişkiler kurmak ve Çin pazarına daha serbest bir erişim elde etmeyi denemek

236 Sidney W. Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (New York: Viking Press, 1985), 112–13

237 Frederick Wakeman Jr., *The Fall of Imperial China* (New York: Free Press, 1975), 123.

için 1793 yılında Sir George Macartney'ı Çin'e göndermesiyle gerçekleşti. Macartney, Pekin'de imparatorluğun ihtişamı ve Çin imparatorunun yazlık sarayı kendisine gösterildikten sonra sepetlendi. İmparator Qianlong, daha sonra, Kral III. George'a bir mektup gönderdi. İmparator, daha fazla ticârete yönelik İngiliz taleplerini reddederek Kral George'a "Bizim Göksel İmparatorluğumuz bereketli bir bolluk içerisinde her şeye sâhiptir ve sınırları içerisinde hiçbir şeyden yoksun değildir," diyerek İngilizlerin Çin İmparatorluğu'nun kanunlarına ve geleneklerine riâyet etmesini söylemişti.²³⁸ Her ne kadar imparatorun Çin ekonomisi ve onun dünyadaki yeri hakkındaki görüşü, Çin'in gümüş ithâlâtına ihtiyaç duymasına; çay, ipek ve porselen ihrâcâtı yapmasına ters düşse de yine de Çin'in Britanya'ya karşı görece gücüne dâir imparatorun değerlendirmesini yansıtmaktaydı. Çünkü büyüyen endüstriyel gücüne karşın, İngilizler Asya'da hâlâ Çinlilerle aşık atacak konumda değildi. Fakat bu durum, sonraki kırk yılda değişecekti.

Gümüş

İngiltere'deki çay tüketimi yükseldikçe ve İngilizlerin Yeni Dünya gümüşü üzerindeki kontrol kabiliyeti, kısmen Amerikan Devrimi'nden dolayı, küçüldükçe, Çin'e doğru devam eden bir gümüş akışının İngiliz gücü için ne anlama geleceğine dâir merkantilist endişeler, İngilizleri, Çinlilerin çaya karşılık kabul edeceği gümüşün yerine geçecek şeyler bulmaya yöneltti. Piyanolar ve saatler Çin'de az bir ilgi görüyordu ve Güney Çin'de yünlülere ve kunduz derisine yönelik bir talep yoktu. Dünyanın geri kalanından farklı olarak Çinliler, aynı zamanda Hint pamuklu tekstil ürünlerine de ihtiyaç durmuyordu, çünkü kendi gelişmiş pamuklu tekstil endüstrileri vardı. Geç 18. yüzyıla gelindiğinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin gümüş yerine Çin'e götürebileceği neredeyse tek metâ, Hindistan'daki kolonilerinden aldıkları ham pamuktu. Ancak bu, hâlâ yeterli değildi ve gümüş Çin'e akmaya devam ediyor, DHŞ ve İngiliz hükûmetini gümüşün dışarıya akışından kaynaklanan problemlerle baş başa bıra-

238 Mektubun tamâmı şurada bulunabilir: Harley Farnsworth MacNair, *Modern Chinese History: Selected Readings* (Shanghai: Commercial Press, 1923), 2-9.

kıyordu.²³⁹ Görünen o ki, Hindistan'daki İngiliz sömürgeciler, Çin'de İngilizlerin satın aldıkları çayı finanse etmeye elverişli bir talebe sâhip başka bir metâ üretebildiler: Bu, bağımlılık yapan uyuşturucu afyondur.

Afyon

Çin de dâhil olmak üzere pek çok toplumda afyon, tıbbî amaçlar için çok uzun bir süredir kullanılıyordu ve bu nedenle Çin'de buna yönelik küçük bir pazar vardı. 1773 yılında Hindistan İngiliz genel valisi, Bengal'de, uyuşturucu madde üretimini artırmak ve onu Çin'e satmakla görevlendirilmiş bir afyon tekeli kurmuştu. Çin'in afyon tüketimini yasaklamasına rağmen, bir miktar başarı sağlayan İngilizler, ücretsiz pipolar dağıtarak ve yeni tüketicilere uyuşturucu maddeyi çok düşük ücretlerle satarak, Çin'deki pazarlarını genişletti. Satışlar, afyon fiyatlarının genel olarak düştüğü 1815 yılında fırlamış ve 1830 yılında başka bir bölgeden gelen Hint afyonunun DHS'nin boru hattına girmesine izin verilmesiyle tekrardan artmıştı. 1834 yılında, Britanya hükûmetinin, "serbest ticâreti" desteklemesiyle DHS'nin Asya'yla yürüttüğü ticâret üzerindeki tekeli kalktı ve özel tüccarların işe girişiyle beraber bir kez daha yükseldi. Amerikalılar da bir diğer tedârik kaynağı sağlayarak, Türkiye'den aldıkları afyonu Çin'e getirdiler.

Çok sayıda Çinli bu uyuşturucu maddenin bağımlısı olmuştu: Suzhor şehrindeki 100.000 kadar insan ve Guangzhou liman şehrinde yüz binlercesi... Her biri yaklaşık 154 libre afyon içeren on binlerce sandık Çin'e geldikçe, 1830'lu yıllar boyunca yıllık 24 milyon onsa ulaşan miktarda gümüş de dışarıya akmaya başlamıştı. Çin Devleti ciddi bir uyuşturucu problemi olduğunu fark etmiş ve bunun üzerine saray halkı, bu konunun nasıl ele alınacağı hakkında düşünmüştü. Bir taraf uyuşturucunun yasal-

239 Esâsında sâdece DHS tüccarlarını değil, özel Hint ve İskoç tüccarlarını da içeren oldukça komplike bir üçgen ticâret sistemi vardı; bu sistemde ham pamuk Çin'e götürülüyor, Çin'den çay alınıyor ve daha sonra bu çay Londra'da satılıyordu. Bk. Wakeman, *Fall of Imperial China*, 123–25. Dahası, hissedarların Londra'da kâr elde etmelerine imkân sağlamak için çevrilebilir kâğıt paraların oluşturulmasıyla beraber DHS'nin yenilikleri fiilî anlamda dünya çapında taşınan gümüşün ticârî hesaplardaki önemini azalttı. Buna rağmen görünüşe göre, Britanya hükûmeti sanki bu olmaya devam ediyormuş ve bu bir problemmiş gibi davranmaya devam etmişti.

laştırılması gerektiğini, ticâretinin ve dağıtımının devlet tarafından düzenlenmesini ve uyuşturucu bağımlılarını vazgeçirmek için tedavi merkezleri kurulmasını savunuyordu. Diğer taraf ise uyuşturucu ticâretinin hem ahlâk dışı hem de yasadışı olduğunu ve bu sebeple ithâlâtının durdurulması ile ticâretinin sona erdirilmesi ve afyon kaçakçılığı yapan yabancı tüccarların cezâlandırılması gerektiğini öne sürüyordu. 1830'ların son dönemlerinde ikinci görüş baskın çıktı ve İmparator, Lin Zexu adında, afyon ticâretini bitirmek için her türlü yetkiyle donatılmış özel bir memuru görevlendirdi.

Komiser Lin, Guangzhou'ya gitti, duruma dâir soruşturmalarda bulundu ve İngiliz ve Amerikan uyuşturucu tâcirlerinin ahlâksızlığı addettiği şey karşısında dehşete düşerek, Britanya kraliçesi Victoria'ya yurttaşlarını kontrol etmesini talep ettiği bir mektup yazdı. İngiliz tüccarlara emânet edilen bu mektup, hiçbir zaman teslim edilmedi. Lin aynı zamanda yabancıları, Guangzhou'nun yanındaki nehir üzerindeki bir adada bulunan ambarlarında abluka altına almaya karar vermişti ve afyon stoklarını teslim etmedikleri ve bir daha uyuşturucu ticâreti yapmamayı taahhüt etmedikleri sürece ayrılmalara müsâade edilmeyeceği konusunda ayak diredi. İlk suçlamada İngilizlerin teslimiyetini elde ettikten sonra Komiser Lin, Haziran 1839'da 21.000 sandık dolusu afyonu sulama kanallarında çözdürdü ve onları denize bırakmadan önce, deniz yaratıklarından onu affetmelerini ve kıyıdan bir süre uzaklaşmalarını istediği bir dua okudu.

Bu, ne yazık ki, meselenin sonu değildi. Çin ve İngiliz güçleri arasında Hong Kong Adası yakınlarında meydana gelen ilâve çatışmalar, yabancıların Guangzhou'daki ticâret ambarlarında devam eden Çin ablukası, hem Çin tüccarlarını hem de Lancashire'daki pamuklu tekstil üreticilerini temsil eden paralı çıkarların Çin pazarlarının İngiliz mallarına açılması için Britanya'da yarattığı galeyan ("400 milyon müşteri Manchester'daki atölyeleri sonsuza kadar döndürecektir!"), Britanya'nın Çin'e bir deniz seferi göndermeye karar vermesine yol açtı.

Demir ve Buhar

Böylece Büyük Britanya ve Çin arasında 1839-1842 yılları arasında sürmüş olan Afyon Savaşı başlamıştı. Savaşın detayları ilgi

çekici olsa da bizim gayemiz için bu detayların ikisi biraz daha etraflıca incelenmeye değer. İlkinin, Britanya'nın Çin'e karşı, ilk örneğine *Nemesis* adı verilen, yeni bir tür savaş gemisi kullanmış olmasıyla ilgisi vardır.

Her ne kadar siparişini verenin İngiliz donanması değil de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi olduğu ortaya çıkmış olsa da *Nemesis*, Asya'nın nehirlerinde savaşmak için özel olarak tasarlanmış, buhar gücüyle çalışan, tümüyle demirden yapılmış ilk gambottu. İngiliz Amiralliği, İngilizlerin Atlantik ve Hint okyanuslarındaki egemenliğini târif ettiği gibi, zâten "dalgaları yönetmeye" gelen donanmanın ana ıstralyası olarak tahtadan yapılmış yelkenli gemileri (ve bâzı buhar gücüyle çalışanları) tercih ediyordu. Amiraller daha küçük, buhar gücüyle çalışan, demirden yapılmış gemilerin açık denizleri diğer Avrupalılara karşı savunmada çok faydalı olacağı konusunda iknâ olmamışlardı ve bu nedenle Liverpool'daki Birkenhead Iron Works firmasıyla yeni gemiler inşâ etmek için gizlice sözleşme yapan, Doğu Hindistan Şirketi'ydi. Bu gemiler, diğer savaşlar gemileriyle kıyaslandığında, nispeten küçüktü: sâdece 184 fit (56.0832 metre) uzunluğa ve 29 fit (8.8392 metre) genişliğe sâhip bu gemilerin derinliği yalnızca 11 fitti (3.3528 metre) ve ancak 5 fit (1.524 metre) su çekiyordu. 120 beygirlik bir buhar motoruyla çalışan gemideki yenilik, tamâmen demirden yapılmış olmasıydı, zîra gemide herhangi bir ahşap malzeme yoktu.

Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan'daki ve Asya'nın diğer yerlerindeki sömürgelerini genişletmek için kullanacağı nehir gambotlarını geliştirmeye oldukça ilgiliydi. *Nemesis* hakkında 1844'te yayımlanan rapora bakılırsa, Çin'le bir savaşın patlak vermesi "demirden yapılmış buharlı gemilerin avantajlarını veya dezavantajlarını test etmek için son derece uygun bir fırsat olarak değerlendirilmiş; şu ana kadar oldukça eksik bir şekilde bilinen ve neredeyse hiç keşfedilmemiş olan Çin kıyılarındaki sayısız nehir, bu gereksinimler için harika bir alan arz etmiştir."²⁴⁰ DHŞ aynı zamanda Hindistan'dan getirilen malların, insanların ve postaların Ümit Burnu'nun çevresinden İngiltere'ye ulaşma

240 W. D. Bernhard, *Narrative of the Voyages and Services of the Nemesis, from 1840 to 1843; and of the Combined Naval and Military Operations in China*, 1. C. (London: Henry Colburn, 1844), 4.

hızını kanıtlamaya ilgiliydi. Ve son olarak, demir fabrikasının sâhibi, gelecek sözleşmeleri garantiye almak için amiralliğe kendi demirden savaş gemilerinin elverişliliğini göstermeye istekliydi.

Nemesis üç ay içerisinde inşâ edilmiş ve 1840'ların sonlarında Çin kıyılarına ulaşmıştı. Kısa bir süre sonra İnci Nehri'ndeki manevralarda faâliyet göstermeye başlamış, akıntılara ve rüzgâra karşı manevra yapabilme kabiliyeti ve nehrin sığ suları sâyesinde Çin'in birçok savaş yelkenlisini imhâ etmişti. 1842 yılında, imparatorluğun Orta ve Kuzey Çin'deki su yoluyla yürütülen ticâretinin büyük kısmının taşındığı Yangtze Nehri ile Büyük Kanal'ın kesişim noktasının abluka altına alınmasında ve daha sonra Çin'in güneydeki başkenti Nankin'in bombalanmakla tehdit edilmesinde büyük bir rol oynamıştı. Bilfiil mağlup edilen ve mağlup olduklarını bilen Çin'in hükümdarları barış talebinde bulundu. 1842 yılında Çin ile Büyük Britanya arasında imzalanan Nankin Antlaşması, Afyon Savaşı'nı bitirmişti ancak Çin'deki Batı yayılcılığı yüzyılının başlangıcını işâret ediyordu.

Şartları itibariyle bu antlaşma, Batılı güçlerin (Birleşik Devletler de dâhil olmak üzere) sonraki 60 yılda Çin'den hem Çin hükûmetinin egemenliğini hem de onun kendi endüstrilerini korumak için gümrük vergilerini yükseltme yetkisini azaltan imtiyazlar elde ettiği, "eşitsiz antlaşmalar" olarak bilinmeye başlayan antlaşmaların ilkiydi. Buna mukâbil Çin, İngilizlere toprak vermiş (Hong Kong), İngiliz uyuşturucu tâcirlerinin kayıplarını karşılayacak 21 milyon dolar değerindeki Meksika gümüşünü tazminat olarak ödemiş ve Batılı ticârete daha fazla liman açmıştı. İlk Afyon Savaşı'ndan sonra afyon ticâreti yasal hâle getirilmemişti ama 1858-1860 arasında gerçekleşen sonraki savaşın ardından yasallaştırılmıştı.

Nemesis'in kullanılması İngilizlerin ilk Afyon Savaşı'nda Çinlileri mağlup edebilmesinin tek nedeni olmasa da *Nemesis*'in kendisi, Britanya'da, Lord Macartney'nin 1793 yılında sepetlenmesinden beri geçen 40 yıl içerisinde, gerçekleşen muazzam değişiklikleri simgeliyordu. *Nemesis*, şüphesiz oldukça iddialı bir biçimde Endüstri Devrimi'nin araçlarının -demir ve buhar- genel anlamda savaş makinelerine, fakat özel anlamda Avrupalıların Asya ve daha sonra Afrika'daki kolonyal girişimlerine uygulanmasını temsil ediyordu. Nitekim Avrupa'nın Asya ve Afrika hükûmetlerine ve halklarına karşı ilerlemesinin tarihinin büyük

kısmı, 19. yüzyılın kalanında bu temanın bir varyasyonu olmuştu;²⁴¹ tıpkı Amerikan İç Savaşı'nda (1860-1865) zırhla kaplanmış ve tamâmen demirden yapılmış savaş gemilerinin kullanımında olduğu gibi.²⁴²

Ancak Çin'le bir savaşa girilerek sâdece Britanya'nın demir ve buhar üreticilerinin çıkarlarına hizmet edilmemişti, çünkü Hindistan'daki İngiliz sömürge idâresi ve DHŞ, afyon ticâretinden gelen gelire bel bağılıyordu. Ayrıca Avrupalı devletler (ve çoğunlukla onların orduları) yeni savaş teknolojileri geliştirerek onları test etmekle oldukça ilgiliydi ve aynı durum muhakkak Afyon Savaşı için de geçerliydi. Fakat Britanya'nın pamuklu tekstil üreticileri de Çin pazarının onların ihraç ettiği ürünlere açılması umuduyla, savaş çığırtkanlığı yapmışlardı. Artık makineleştirilmiş ve buhar makinelerinin güç sağladığı büsbütün yeni bir endüstriyle beraber Lancashire'ın pamuklu tekstil üreticileri, ürünlerini gezegendeki herhangi birinden daha ucuza satabileceklerinden emindi ve bu nedenle, bunu kanıtlamak için "serbest ticâret" propagandası yapıyordu. Son olarak, Britanya'nın Hindistan'daki sömürge yönetimi, savaşın neticesiyle ilgiliydi. Afyon Savaşı'nda görev alan "İngiliz" birliklerinin üçte ikisi Madras ve Bengal'daki İngiliz sömürgelerinden gelen Hintlerden mürekkepti, bu durum da yerli birliklerinin İngiliz kumandası altında savaşmak için kullanılabileceğini kanıtlıyordu. Hakikaten de bir Fransız tarihçinin belirttiği gibi: "İngilizler sanki Hint Yarımadası'nı, sâdece onun kaynaklarını Çin'e karşı kullanmak için zaptetmiş gibiydi."²⁴³

Sonuç: Antroposen'e Doğru

İnsanlık tarihinin seyrinde Endüstri Devrimi önem bakımından zirâî devrime eşittir ve hatta onu aşar. Tarım, insanların güneşten gelen yıllık enerji akışlarını zaptetmelerine olanak sağ-

241 Bk. Daniel Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (New York: Oxford University Press, 1981).

242 William H. Roberts, *Civil War Ironclads: The U.S. Navy and Industrial Mobilization* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2007), 9–12. Astra Yatroussis'e bu kavrayışı ve kaynak için teşekkür ederim.

243 Louis Dermigny, şuradan alıntı: Parker, "Europe and the Wider World," 184.

lamışken insan popölasyonunun artmasına ve medeniyetlerin büyümesine, biyolojik eski rejimin sınırları dâhilinde olsa da, imkân vermişti; Endüstri Devrimi ise zamanla insan toplumunun biyolojik eski rejimin sınırlarından kurtulmasına ve depolanmış mâden enerjisi kaynaklarına, özellikle kömüre ve petrole, dayanarak büsbütün yeni ekonomileri ve insan hayatını organize etmenin yeni yollarını inşâ etmesine olanak vermişti. Gelecek bölümlerde göreceğimiz gibi, meskûn dünyadaki yaşam biçimi, maddesel üretimde Sanâyi Devrimi tarafından meydana getirilen devâsâ artış yoluyla mümkün hâle geldi.

Tarımın doğuşunun sebep ve netîcelerine dâir binlerce yıllık bir perspektife sâhibiz. Buna karşın endüstriyel dünya ancak 200 yaşında; fakat onun, beşerî faâliyetlerinin, insanlar ile küresel çevre arasındaki ilişkinin kendisini değiştirmiş boyutta devâsâ çevresel etkilere sâhip olduğu yeni bir devri başlatmış olduğu artık netlik kazanıyor: İnsanların eylemlerinin doğanın güçlerini bastırmaya başladığı Antroposen'e girdik.²⁴⁴ O olaylar

244 “Antroposen” terimi ilk olarak Hollandalı atmosfer kimyâcısı Paul J. Crutzen (1995 yılında “ozon deliğini” keşfetmede yaptıkları çalışmadan dolayı F. Sherwood Rowland ve Mario J. Molina ile beraber Nobel Kimya Ödülü’nü almıştı) tarafından 2002 yılında ileri sürüldü. Jeologlar, Dünya’nın evrimleşen tarihi için bir kronoloji (*eon*lar, devirler ve devreler) ve bunlar arasında (örneğin, 150-200 milyon yıl önceki Jura Devri dâhil) ayırım yapmak için jeolojik kriterler geliştirdiler. Dünyanın günümüzde içinde bulunduğu jeolojik devrin, Kuvaterner, son kısmı (devre) Holosen (Son Devre) olarak bilinir ve yaklaşık 15.000 yıl önceki son Buz Çağı’nın bitimiyle beraber başlamıştır. 10 ila 4 bin yıl önce tarımın ortaya çıkışını izleyen dönemde insan “medeniyeti” olarak düşünülebilecek şeyin tarihi, Holosen Devri’nin nispeten elverişli iklim koşullarında gelişti. Crutzen’in düşüncesi, iki yüzyıl önce 1800 civârında başlayan Sanâyi Devrimi’nden kaynaklanan karbondioksit ve metan salınımlarının doğanın değil, beşerî faâliyetlerin neden olduğu yeni bir jeolojik devri başlattığıdır; bu yeni devre, “Antroposen” adını vermiştir: Dünya’da insanların devri. O zamandan beri, diğerleri Crutzen’in görüşlerini kabul etmiştir, fakat Antroposen’in başlangıcının zamanlaması hakkında tartışmalar vardır. William Ruddiman bunun yaklaşık 6000 yıl önce yerleşik tarım ve tarım kaynaklı karbondioksit ve metan gazı salınımlarıyla beraber başladığını öne sürerken, J. R. McNeill gibi diğerleri gerçekte sâdece II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, yaklaşık 1950 gibi başladığını düşünür. Antroposen’in başlangıcının ne zamana tarihlendirileceği hakkında argümanlar ve kanıtlar için bk. Will Steffen, Paul T. Crutzen ve John R. McNeill, “The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?,” *Ambio* 36, n. 8 (Aralık 2007): 614–21 ve Will Steffen, Jacques Grinevald, Paul Crutzen ve

zinciri, özellikle 6. Bölüm'ün odak noktasını oluşturan, 20. yüzyılda kayda değer bir boyuta ulaştı.

Elbette, kömür yakan buhar gücünün gelişiminin günümüzde "Endüstri Devrimi" diye adlandırdığımız güçleri harekete geçirdiğini, sâdece geriye dönüp bakarak biliyoruz ve bu durumun kaçınılmaz olmadığını hatırlamak önemlidir. Aslında başka yerlerde ve başka zamanlarda meydana gelen benzer gelişmeler endüstriye ve kendi kendine yeten iktisâdî büyümeye bir geçişi vâdetmişti ancak o alevler yavaş yavaş söndü veya bastırıldı.²⁴⁵ Demek ki, "başarılı olmuş" ve ulus devletle beraber Endüstri Devrimi'nin öncülük ettiği modern bir dünya, hem olumsuz hem de küresel bir konjonktür içerisinde konumlanmıştı. Dünyanın nasıl o konuma gelmiş olduğunu anlamak önemlidir.

Küresel anlamda, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupalı tekstil üreticileri, *calicoları* ve ipekli kumaşları, onların üretebileceği herhangi bir şeyden daha yüksek kalitede ve çok daha ucuza îmâl eden Hindistanlı ve Çinli rakiplerine göre dezavantajlı bir durumdaydı. Ülke içindeki üreticileri korumak için güç ve silâh kullanmaya istekli bir hükûmetten gelen destekle beraber Yeni Dünya'daki sömürge yasaları, İngiliz pamuklu tekstil üreticilerinin Hint pamuklu tekstil ürünlerini kovmalarına ve kendi ürünleri için bir pazar ve ucuz ham madde için bir kaynak elde etmelerine olanak vermişti.

Ekolojik anlamda, Çin'den İngiltere'ye kadar benzer bir şekilde Eski Dünya (ve biyolojik eski rejim) ekonomileri, tarlaların açılması ve ısınma için yakacak olarak kullanılması amacıyla or-

John McNeill, "The Anthropocene: Conceptual and Historical Perspectives," *Philosophical Transactions of the Royal Society A* 369 (2011): 842–67.

- 245 Çin'in Song hanedanı dönemi (960-1279) "Orta Çağ sanâyi devrimi"ne kesinlikle bir örnektir. Buna ek olarak, Jack A. Goldstone, Sanâyi Devrimi'ni başlatan koşullara benzer şeylerin yaygın olduğu fakat İngiltere'nin tecrübe ettiği endüstriyel ilerlemeye yol açmadığı zamanları ve yerleri tanımlamak için "çiçeksimeler" (*efflorescences*) kavramını kullanır. Özellikle 17. yüzyıl Hollanda, 12. ila 13. yüzyıl Kuzeybatı Avrupa ve 18. yüzyıl Çing hanedanı dönemi Çin örneklerini inceler ve bunlarla geç 18. yüzyıl ve erken 19. yüzyıl İngiltere'si arasındaki kritik farkın, buhar makinesinin gelişimi olduğu sonucuna varır. Jack A. Goldstone, "Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking 'the Rise of the West' and the Industrial Revolution," *Journal of World History* 13, n. 2 (Sonbahar 2002): 323–89.

manların temizlenmesi sonucunda arâzi kıtlığı yaşamaya başlıyordu. Aslında o faâliyetler, daha o zamanlarda bile, bâzı türlerin soyunun tükenmesine neden olmuştu. Artan pazar büyüklüğü ve iş gücü dağılımı, örneğin, hem Çin'in hem de İngiltere'nin biyolojik eski rejim ekonomisinden (diğer bir deyişle, genel anlamda zirâî bir ekonomiden) daha fazla randıman almalarına olanak vermişti, ancak yaşamsal gereksinimleri karşılamak için arâziye ihtiyaç vardı. Çinlilerin kömürsüz veya sömürsüz, daha büyük oranlarda iş gücünü ve sermayeyi, topraktan elde edilen ürünü artırmak için harcamak zorunda kalmasına karşın İngilizler, o kısıtlamalardan Yeni Dünya kaynakları ve eldeki kömür mevcûdiyeti yoluyla muaf hâle gelmişti.

Elbette, İngiliz üreticiler veya mûcitletler, özellikle kömür mâdenciliği ve buhar makinesinin geliştirilmesine binâen, karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelmişti ve İngiliz Devleti de o çabaları desteklemişti. Ancak benzer küresel ve ekolojik zorluklarla karşı karşıya olan Çinlilerin veya Hintlerin de (veya örneğin Japonlar gibi gelişmiş eski rejim ekonomilerine sâhip diğer halkların) bu problemleri benzer yollarla çözemeyeceklerini düşünmek için hiçbir sebep yok. Onlar ve onların devletleri aynı zorluklarla karşılaşmamışlardı ve sömürgeleri ve kolay erişilebilir kömür kaynakları yoktu; İngilizlerin ise vardı ve bütün farkı yaratan da budur.²⁴⁶

Bununla beraber, endüstriyel dünyaya atılan bu ilk adımlar Dünya'nın atmosferinde çok fazla iz bırakmadı. Artık, geçtiğimiz iki yüz yılda fosil yakıtların yakılmasının atmosfere büyük miktarlarda küresel ısınma gazı, özellikle de karbondioksit (CO₂) ve metan (CH₄), saldıgını biliyoruz. Bu artışın büyük kısmı, küre-

246 Bu yargıya yol açan argümanlar ve destekleyici kanıtlar için bk. Pomeranz, *Great Divergence*. Kısaltılmış bir versiyon için bk. Kenneth Pomeranz, "Two Worlds of Trade, Two Worlds of Empire: European State-Making and Industrialization in a Chinese Mirror," içinde *States and Sovereignty in the Global Economy*, haz. David A. Smith, Dorothy J. Solinger ve Steven C. Topik (London: Routledge, 1999), 74–98. Bu tezin eleştirisi için bk. P. H. H. Vries, "Are Coal and Colonies Really Crucial? Kenneth Pomeranz and the Great Divergence," *Journal of World History* 12 (Sonbahar 2001): 407–46. *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not* isimli eserinde Prasannan Parthasarathi küresel karşılaştırmalı perspektifi, değişen ekolojik koşulları ve devletin kademeli rolünü Pomeranz'ın sunduğu fikre dâhil eder.

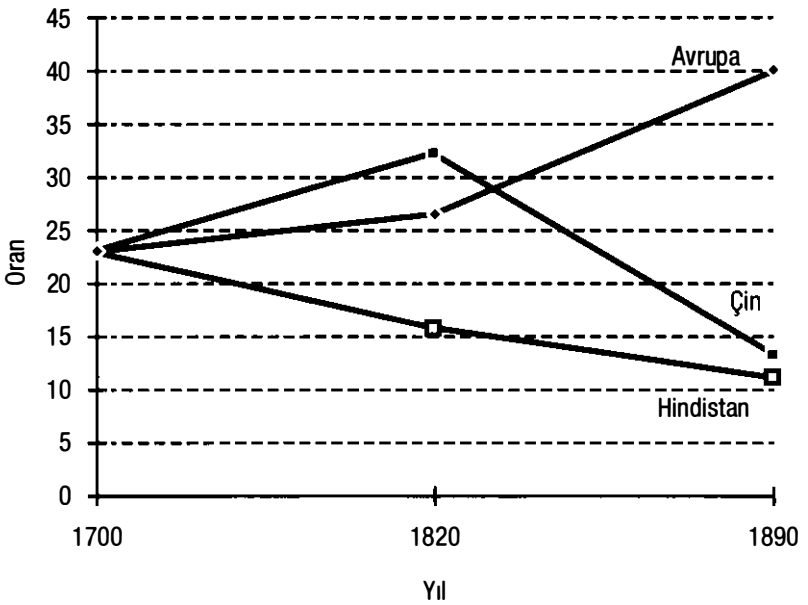
sel rekabetçi baskıların dünyanın bâzı bölgelerini sanâyileşmek ve zenginleşmek için harekete geçirdiği geç 19. yüzyılla beraber meydana geldi; aynı zamanda bu durum, eş zamanlı olarak, diğerlerinin tadrîcen geride kaldığı ve gitgide yoksullaştığı devâsâ bir uçurum için gerekli koşulları yaratmaktaydı.

V. Bölüm

Uçurum

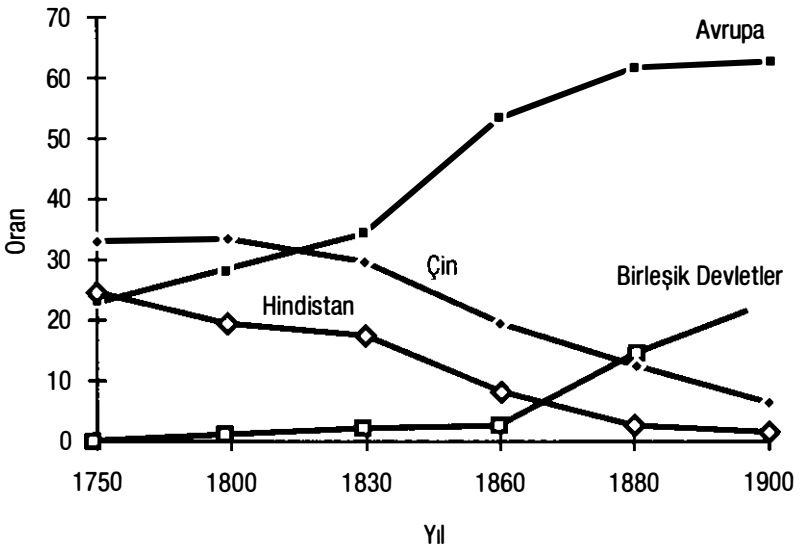
18. yüzyılda Çin, Hindistan ve Avrupa iktisâdî gelişimleri, yaşam standartları ve insanların ortalama yaşam süresi bakımından geniş anlamda kıyaslanabilirdi. Figür 2’de görülebileceği gibi Hindistan’ın, Çin’in ve Avrupa’nın her biri dünyanın toplam gayrisâfi yurtiçi hâsılasından (GSYİH)²⁴⁷ eşit oranlarda -yaklaşık yüzde 23- sorumluydu. Birlikte, dünyanın bu üç bölgesi demek ki, 1700 yılındaki yerküredeki ekonomik aktivitenin yüzde 70’ini oluşturuyordu. Benzer bir durum Figür 3’de de görülebilir. 1750 yılında Çin, dünyadaki tüm mâmul ürünlerin yaklaşık yüzde 33’ünü ürettiyorken, Hindistan ve Avrupa’nın her biri bu orana yüzde 23’lük bir katkı sağlıyordu; böylece toplamda dünyanın endüstriyel üretiminin yüzde 80’i ediyordu. 1800’e gelindiğinde, Hindistan’ın payı düşmeye başlarken Avrupa’nınki yükselmeye başladığı hâlde durum genel hatlarıyla benzerdi.

247 GSYİH, genelde ulusal hudutların sınırlandırdığı bir ekonomide üretilen tüm malların ve hizmetlerin toplam değeridir.

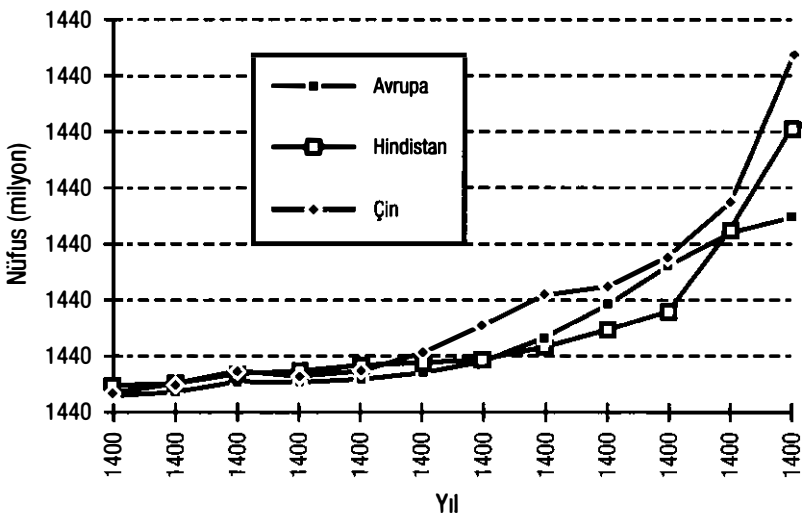
Figür 2

Yine de, 1800'lerin erken yıllarına gelindiğinde 2 ve 3 numaralı figürler farklı bir durum gösterir; küresel GSYİH'de ve îmalât çıktısında Avrupalıların payı hızla yükselmeye başlarken Çin'in payı, Hindistan'da da olduğu gibi, önce duraksar ve daha sonra 1900'de hızla düşer. 1900'lere gelindiğinde Hindistan dünyanın îmalât çıktısının yalnızca yüzde 2'sinden sorumluydu; Çin'de bu oran yüzde 7 iken, Avrupa tek başına yüzde 60'lık bir orana sâhipti ve Birleşik Devletler'in yüzde 20'lik payıyla dünya toplamının yüzde 80'ine ulaşıyordu.

Figür 3

Bundan dolayı 2 ve 3 numaralı figürler dünya tarihindeki büyük bir tersinimin seyrini çizer. 18. yüzyılda Hindistan ve Çin dünyadaki zenginliğin yarısının biraz daha azından sorumluyken, 1900'e gelindiğinde dünyanın en az endüstrileşmiş ve en yoksul bölgeleri arasına girmişlerdi. Dünya GSYİH'sindeki payları gerçi, büyük oranda nüfusları artmaya devam ettiği için, dünya imâlât çıktısındaki payları oranında düşmemişti. Aslında, Figür 4'ün gösterdiği gibi, 1400'den itibaren büyük oranda karşılaştırılabilir nüfuslara sâhip oldukları hâlde, 1750'den 1850'ye kadar Çin'in nüfusu hem Hindistan'inkini hem Avrupa'ninkini geride bırakmıştı. Artan nüfus ve yaratılan daha az zenginlikle beraber Çinliler ve Hintler, 19. yüzyıl süresince, Avrupalılar ve Amerikalılar zenginleşirken nispeten daha yoksul bir duruma geldiler. Dahası ne Çin ne de Hindistan sanâyileşiyordu, bundan dolayı, göreceğimiz gibi, oralardaki şehirler daha büyük nüfusları barındıramıyor, böylece kırsal yoksulluk şiddetleniyordu.

2 ve 3 numaralı figürler o yüzden, Batı ve dünyanın geri kalanı arasında, burada Hindistan'la ve Çin'le temsil edilmiştir, 19. yüzyıl süresince büyük ve büyüyen bir uçurumun doğuşunu gösterir. Bir keresinde, "Yıllar geçtikçe daha da genişleyen bu uçurumu açıklamak," demişti seçkin tarihçi Fernand Braudel, "Modern dünyanın tarihinin esas meselesini ele almaktır."²⁴⁸ Braudel'in kendisi "uçurumu" açıklamadaki kendi kabiliyeti konusunda oldukça mütevâzıydı ve (1970'lerin sonlarında) yazdığına, Avrupa hakkında bilinenlerin Hindistan, Çin veya dünyanın "az gelişmiş" veya "üçüncü" dünya olarak bilinmeye başlanan geri kalan kısmı hakkında bilinenlerden daha fazla olduğunu kabul etmişti. Yine de bir şey ona göre oldukça açıktı: "Batı ve diğer kıtalar arasındaki uçurum *geç bir zamanda* ortaya çıktı ve hâlâ günümüzdeki pek çok insanın yatkın olduğu gibi bunu yalnızca pazar ekonomisinin rasyonalizasyonuna atfetmek, açıkça görülüyor ki, oldukça basite indirgemektir."²⁴⁹

248 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, 2. C., *The Wheels of Commerce*, çev. Sian Reynolds (New York: Harper and Row, 1982), 134.

Braudel bununla, bu kitabın da giriş kısmında bahsedilen, “uçuruma” dâir çeşitli Avrupamerkezci açıklamalardan duyduğu memnuniyetsizliği belirtiyordu. Özellikle, onun düşüncesine göre, yalnızca Avrupa’da bir pazar ekonomisinin ortaya çıkmasına ve “rasyonalizasyonuna” bakan açıklamalar oldukça basite indirgenmişti. Nitekim önceki bölümde de gösterildiği gibi, 18. yüzyılda Çin’in oldukça iyi gelişmiş bir pazar ekonomisi vardı yine de sonuçta, büyüyen uçurumun kaybeden ucunda yer aldı. Bu bölüm, yalnızca Çin’in ve Hindistan’ın değil, aynı zamanda Asya, Afrika ve Latin Amerika’nın geri kalan büyük kısmının da 19. yüzyılın seyrinde Avrupa’ya ve Birleşik Devletler’e nispetle neden gitgide daha yoksul hâle geldiğini inceler.

Bu bölümde afyonun, silâhların, El Niño Kıtıkları’nın ve yeni endüstriyel teknolojilerin, Avrupalıların kolonyal girişimleri ile özellikle demir yolları, telgraf ve kininle nasıl örtüşmüş olduğunu göreceğiz. Avrupa’nın dünyanın geri kalanıyla karşılaştırılınca büyüyen zenginliği ve gücüne dâir çeşitli Avrupamerkezci açıklamalara ise başvurmayacağım. Avrupalıların daha zeki olduğuna, daha üstün bir kültüre sâhip olduklarına (yâni, endüstriyel bir ekonomiyi yaratmasa bile destekleyen bir kültüre) veya doğal ve beşerî kaynakları aslında Çinliler, Hintler ve Yeni Ginelilerden daha iyi bir şekilde yönettiklerine dâir hiçbir kanıt yoktu. Buna karşılık Avrupalılar, onlara oldukça çok miktarda “bedava” enerji sağlayan kolonilere (şeker, pamuk, kereste, morina balığı) sâhiptiler. Özellikle İngilizlerin ormanları tükendiğinde yeni enerji kaynaklarına ulaşmalarını sağlayan, nüfus ve üretim merkezlerine yakın kömür yatakları vardı.

19. yüzyılın hikâyesi, büyük oranda, dünyanın sömürgeleştirilmiş bölgeler ve sömürgeciler, gelişmiş ve az gelişmiş bölgeler, zenginler ve yoksullar, endüstrileşen dünya ve son zamanlarda “Küresel Güney” olarak adlandırılan, “üçüncü” dünya arasında bölündüğü süreçle ilgilidir.²⁵⁰ Elbette, bu kitapta kullanılan

250 “Üçüncü dünya” terimi İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ve Birleşik Devletler (ve onun Avrupalı müttefikleri) (yâni birinci dünya) ile Sovyetler Birliği (yâni ikinci dünya) arasındaki Soğuk Savaş sırasında ortaya çıkmıştır. Hem Amerikalılar hem de Ruslardan bir parça bağımsız bir plan çizmek için Hindistan, Mısır ve Endonezya gibi “gelişmekte olan” fakat yoksul ülkeler, üçüncü dünya ülkeleri olarak bilinmeye başladı. 1970’lere geldiğinde Afrika başta olmak üzere dünyanın daha da fakir bölgeleri

çevresel perspektiften bakıldığında uçurum aynı zamanda, dünyanın, biyolojik eski rejimin sınırları içerisinde kalan bölgeler (gitgide yoksul bir hâle gelenler) ile biyolojik eski rejimin maddi üretimin (hem sînâî hem zirâî) üzerindeki sınırlarından kurtulmaya başlayan bölgeler arasındaki bölünmeyi de yansıtır. Üstelik 19. yüzyılda ortaya çıkan bu uçurum, sâdece dünyanın farklı bölgeleri arasında değil, ele aldığımız toplumların içerisinde de yer alıyordu. Endüstri, sâdece bâzı milletler için değil, daha çok özellikle, o ülkelerde yaşayan bâzı insanlar için -yeni üretim araçlarına sâhip olanlar- zenginlik ve güç yaratmıştı. Diğer taraftan, mâdenlerde ve fabrikalarda çalışanlar için endüstri, sâdece yeni meslekler değil, aynı zamanda yeni çalışma biçimleri, kentsel deneyimler ve yoksulluk anlayışları da üretti. Endüstri, devâsâ çevresel problemler ve zorluklar meydana getirdi.

Afyon ve Küresel Kapitalizm

Modern dünyanın kökenlerine dâir bu anlatı, Çin'in kendi ekonomisinde kullanmaya yönelik gümüş talebinin, Hindistan'ınkiyle beraber, Erken Modern dünyadaki başlıca zenginlik ve endüstriyel üretim kaynağını oluşturduğu 1400'lerin erken yıllarında başladı. Çin'in gümüş talebi, ister istemez bu kitapta şimdiye kadar ele alınan başlıca olayların büyük kısmına yol açan bir dizi gelişmeyi harekete geçirdi. Çin'in gümüşe yönelik talebi olmasaydı, "Avrupalıların dünya ekonomisindeki rolü oldukça azalırdı," demek gayet mâkul olurdu. Fakat buna rağmen, Çin'in gümüş talebi ve Yeni Dünya'nın gümüş kaynakları, Avrupalıların Asya mallarına ve ticâret ağlarına erişim elde ederek kendilerini zenginleştirmelerine imkân sağlamıştı.

Benzer bir şekilde, 19. yüzyılda Çinlilerin başka bir metâya yönelik talebi de (bu sefer uyuşturucu bir madde olan afyona) dünya ekonomisinin yapılanmasında büyük bir rol oynadı. Elbette afyon ithâlâtı ve tüketimi, Çin ekonomisinde, 400 yıl önce gümüş ithâlâtının yaptığı gibi, pozitif bir etki yaratmamıştı. Buna ilâveten afyona yönelik talep, devletin ekonomisi için ihtiyaç duyduklarından çok, 40 milyon bağımlı tüketicinin ihtiyaç-

dördüncü dünya addedilmeye başladı. Tüm bu terimler, Modern dünyayı tanımlamaya başlayan servet ve güç dağılımlarını yansıtmaktadır.

larından kaynaklanıyordu. Yine de 1800'lerde Çinlilerin afyon talebi, dünya çapındaki bir ekonomik hareketliliği teşvik etmişti.

İngilizlerin Birinci Afyon Savaşı'nda (1839-1842) Çinlileri mağlup etmiş olmalarına karşın, Britanya, Çin'i afyon satışını ve dağıtımını yasallaştırmaya zorlamamıştı. Bununla beraber, Hong Kong'taki yeni İngiliz sömürgesi, Çinlilerin vereceği rahatsızlıklardan uzak, uygun bir harekât üssü sağlamıştı. Sonraki 20 yıl boyunca Hong Kong, İngiliz uyuşturucu ticaretinin merkezi oldu. İngiliz ticaret şirketleri, Çinli tüketicilere satmak için yıllık yaklaşık 50.000 sandık dolusu afyon (6.5 milyon libre) ithal ediyordu.

Afyon Çin'e akarken, onun bedelini ödemek için gümüş dışarıya akıyordu ve böylece sâdece İngiltere'de değil, Birleşik Devletler'de de büyük servetler inşâ edildi. Amerikan bağımsızlığının ardından Birleşik Devletler'in ticaret gemileri, derhal Asya sularında İngiliz tüccarlarıyla rekabet etmeye başladı. İlk Birleşik Devletler gemisi Çin'e 1784'te varmıştı, yâni bağımsızlıktan bir yıl sonra. 1800'lerin başlarında Amerikalılar, afyon ticaretiyle, özellikle de Russell Company sayesinde Türkiye'de bulunan afyon kaynaklarıyla, yakından ilgilenirken, İngilizler Hint afyonu üzerindeki tekellerini sürdürdüler. Amerikan afyon ticaretinden elde edilen kârlar, Doğu Yakası'nın önde gelen üniversitelerinin vakıflarına bağışlanıyor, Boston'daki Peabody âilesinin (ve dolayısıyla Peabody Müzesi'nin) ve New York'taki Roosevelt âilesinin servetlerini şişiriyor, Alexander Graham Bell'in telefonu icat etmesi için gerekli sermayeyi sağlıyordu.

Çin'le vuku bulan ikinci savaşın ardından (bir İngiliz gemisinin adının verildiği 1858-1860 Arrow Savaşı denilen hâdise) İngilizler, Çin'i afyon ticaretini yasallaştırmaya zorladı. Bu durum, Çin'de daha fazla uyuşturucu pazarı açılmasını sağlasa da, İngiliz ve Amerikan gemileri doğrudan ticârete açılan daha fazla Çin limanına uğradıkça, bu ticârette Hong Kong'un merkeziliği azaldı. Hindistan'da yeni afyon kaynaklarının gelişmesinin ve orada da yeni pazarların açılmasının ardından İranlı, Hindistanlı ve Çinli tüccarlar, bu ticârete girdiler. 1870'lere gelindiğinde, Çinli çiftçiler de özellikle gelişen kıyı ticareti sayesinde, daha önce çok az bağlantıya sâhip iç bölgelerde, haşhaş yetiştirmeye

ve afyon üretimine başlamıştı.²⁵¹ Ters bir şekilde bu “ithal ikameciliği” daha önce Çinli çiftçilerin pamuk ekimini tercih etmede özgür oldukları aynı yerlerin çoğunda meydana gelmişti. Bundan dolayı, bu yerlerin birçoğunda ihrâcâta yönelik haşhaş yetiştiriciliği, tarım arâzilerinin pahasına yayılmış, böylece çiftçilere daha fazla nakit geliri sağlamıştı, fakat hasatların yetersiz olması durumunda doğacak riskleri artırdı.

1800’lerin sonlarında, Çin’e o denli çok miktarda afyon giriyor ve orada da o denli çok afyon üretiliyordu ki, Çin’in nüfusunun yüzde 10’u (yâni 40 milyon insan) kullanıcıydı ve bunların en az yarısı da “ağır içiciydi.” 20. yüzyılın başında Çin, öngörülebilir toplumsal, iktisâdî ve politik etkilerle beraber dünyadaki afyon arzının yüzde 95’ini tüketiyordu.²⁵² Neredeyse her şehrin kendi afyon batakhâneleri vardı ve afyonun satışı ve kullanımı Çin’deki yaşamın dokusuna işlemişti. Afyon kullanımı en başta üst sınıfın bir alışkanlığıydı, fakat daha sonra kitle tüketiminin bir parçası hâline geldi. Aslında 20. yüzyıla dek Çin’deki haşhaş yetiştiriciliği ve afyon üretimi, Çin hükûmetine kazanç ve köylü çiftçilere nakdî gelir sağladı.²⁵³

Hindistan’da neler olduğuna bakıp daha sonra Avrupa’daki endüstrileşme sürecini inceledikten sonra, 19. yüzyıl sonlarındaki dünya ekonomisinde Çin’in afyon tüketiminin ne denli önemli olduğuna dâir değerlendirmeye döneceğim. Şimdilik, Çinlilerin uyuşturucu belâsını kendi üzerlerine çekmede biraz sorumlulukları olduğunu, bu sırada ilkin İngiliz silâhlarının kapıları açmak için zora başvurdıklarını ve daha sonra Çin’in ve Hindistan’ın, afyon üreticileri ve tüketicileri olarak, küresel ekonomide istisnâî (özel) roller üstlendiklerini belirtmek yeterlidir.

251 Yünnan İç Eyâleti’nde yetişmekte olan afyonun nasıl 19. yüzyıl sonlarında hıyarcıklı veba ile bağlantılı hâle geldiğinin hikâyesi için bk. Carol Benedict, *Bubonic Plague in Nineteenth-Century China* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1996).

252 Carl A. Trocki, *Opium, Empire, and the Global Political Economy: A Study of the Asian Opium Trade, 1750–1950* (London: Routledge, 1999), 126.

253 Bk. Edward R. Slack Jr., *Opium, State, and Society: China’s Narco-Economy and the Guomindang, 1924–1937* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2001).

Hindistan

Çin’de tüketilen afyonun büyük kısmı en başta Hindistan’dan geliyordu, oradaki İngiliz sörmüğe politikalarıyla birleşen Çin’deki uyuşturucuya yönelik talep, zirâî bir ihrâcat endüstrisi yaratmıştı. Afyon, 19. yüzyılda Hindistan’ın başlıca ihrâcat kalemi hâline gelmişti. Bu, 17. ve 18. yüzyıllarda dünyanın en büyük endüstriyel merkezlerinden Hindistan’ın, 1800’lerin ortalarına gelindiğinde ağırlıklı olarak bir tarım ekonomisi hâline dönüşümüne dâir daha geniş bir hikâyenin sâdece bir parçasıdır. Hatta 1820’lerde Hindistan’ın pamuklu tekstil endüstrisi o denli derinden yıkılmıştı ki, tarihçiler, bunun nedenleri hakkında tartışmaya devam etseler dahi, Hindistan’ın “endüstrisizleşme”sinden bahsetmişlerdir.²⁵⁴

Afrikalıların, Avrupalıların ve Amerikalı kölelerin hepsi, Hindistan’dan gelen tekstil ürünlerini satın alıp giydikleri için, önceki bölümlerde bahsetme fırsatımız olduğu gibi, Hint pamuklu mâmulleri dünya çapında bir pazara sâhipti. 1700’lerin ilk yıllarında, daha önce gördüğümüz gibi, İngilizler, Hint tekstil ürünlerini dışarıda tutacakları ticâret bariyerleri diktiler. Buna rağmen, Hint tekstil ürünleri başka pazarlar buldular ve Bengal, Madras ve diğer yerlerdeki tekstil bölgeleri dünya pazarına yönelik üretim yapmakla oldukça meşgul olmaya devam ettiler. İki şey ise tüm bunları değiştirdi.

Birincisi, 1757 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (DHŞ) Bengal’de ilk sömürge mevziini ele geçirmişti ve 1765’de Bengal’de arâzi vergisi toplama hakkını elde etti. Bu tâlih kuşu, özel DHŞ’ye hem daha fazla Hint tekstili satın alacakları hem de daha tehditkâr bir biçimde kendi *Sepoy* ordusunu ya da İngiliz subayları tarafından yönetilen bir orduya alınan Hintleri büyütme ve onun masraflarını ödemek için gelir sağlamıştı. Daha sonra DHŞ, bu orduyu, Hindistan’ın diğer bölgelerindeki kontrolünü genişletmek için kullandı. Hindistan’daki düzensiz politik güç, Hint prensleri arasındaki güç mücâdeleleri, Bâbürlü imparatorunun belirsiz ama kesinlikle azalan gücü, savaşı Hint prensleri-

254 Yakın tarihli bir örnek için bk. David Clingensmith ve Jeffrey G. Williamson, “India’s Deindustrialization in the 18th and 19th Centuries,” Ağustos 2005, <http://www.tcd.ie/Economics/staff/orourke/Istanbul/JGWGEHNIndianDeind.pdf>.

nin tutkuları... Bunların hepsi, ordusunun desteklediği DHŞ'nin entrikalarının 1830'larda onun Hindistan'ın büyük kısmı üzerindeki kontrolünün kademeli büyümesiyle sonuçlandığı bir ortam yaratmıştı. Buna ilâveten büyük çaplı ve masraflı savaşlar, DHŞ'ye Pencap ve Sind (1947'den sonra Pakistan olan bölgeler) üzerinde bir egemenlik sağlamıştı. 1800'lerin ortalarında İngilizler tüm Hindistan'ı sömürgeleştirmişti.

İkincisi, Sanâyi Devrimi, başta pamuklu tekstil ürünleri olmak üzere, İngiltere'nin mâmul ürünlerinin masraflarının büyük oranda azalmasıyla sonuçlanmıştı. İngiliz pamuklu tekstil ürünleri, daha düşük fiyatlardan dolayı, sâdece Hint tekstil ürünlerinden küresel pazardaki payı kapmaya başlamamış, aynı zamanda Hindistan'ın kendisi de İngiliz pamuklu tekstil ürünleri için önemli bir pazar hâline gelmişti. 18. yüzyılda İngilizlerin gümrük vergileri, Hint tekstil ürünlerini İngiltere'nin dışında tutarken, İngilizlerin Hindistan'daki kolonyal politikaları, oradaki İngiliz tekstil mâmullerinin ithâlâtı önündeki gümrük engellerini kaldırmıştı. Daha düşük fiyatlarla beraber İngiliz tekstil mâmulleri, Hindistan pazarını istilâ etti. 1800 ila 1810 arasında Hint pamuklu tekstil ürünlerinin üretimi ve ihrâcâtı düşmeye devam ederken, İngiliz mallarının Hindistan'a ithâlâtı büyümeye devam ediyordu. 1820'ye gelindiğinde milyonlarca Hint dokumacı işten atılmıştı, dokuma tezgâhları hareketsiz duruyordu ve evleri bomboştu: "1833 yılında Bengal'in "endüstrisizleşme" süreci... oldukça ileri gitmişti. Hindistan büyük bir zanâatı yitirmiş ve zanâatkârlar da işlerini kaybetmişlerdi. Ev kadınlarının işleri pamuklu döşemenin üzerinde artık nâdiren dönüyordu."²⁵⁵

Daha sonra, mâmul malları ihraç etmek yerine Hindistan, ham pamuğu, önce Çin'e daha sonra da İngiltere'ye ihraç etmeye başladı. Eski Hint pamuk dokumacıları ya göç etmiş ya da yeni meslekler edinmişti, çoğu tarıma dönüyordu. Bunu yaptıklarında, satılabilecek bir şey yetiştirmek zorundaydılar, çünkü İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, vergileri pirinç veya pamuk cinsinden değil, nakit olarak topluyordu. Böylece eski ve yeni Hint çiftçiler çivit otu, şeker kamışı, pamuk ve afyonun elde edildiği

255 Hindistan'ın pamuklu tekstil endüstrisinin, en azından Bengal'deki, gelişiminin ve düşüşünün hikâyesi için bk. Debendra Bijoy Mitra, *The Cotton Weavers of Bengal, 1757–1833* (Kolcata: Temple Press, 1978), 98.

haşhaş gibi ihrâcâta yönelik ekinlere yöneldiler. “Hindistan’ın kırsallaşması” başlamıştı.

Hindistan’ın bugün üçüncü dünya ülkesi olarak adlandırdığımız şeye veya “Küresel Güney”in bir parçasına (ihrâcâta yönelik ham madde üreten ve böylece “gelişmiş” dünyadan mâmul ürünler ithal eden ve bunun sonucunda da “az gelişmişliğin” içinde hapsolmaya başlayan bir yere) düşüşünün hikâyesi, yalnızca “iktisat”la ilgiliymiş gibi görünüyorsa bile işin aslı öyle değil. Daha ziyâde, özellikle DHŞ’nin Asya ticâretindeki tekelinin ilk olarak 1776 yılında ünlü kitabı *The Wealth of Nations*’ta (Ulusların Zenginliği) Adam Smith tarafından savunulan serbest ticâret ilkelerinin lehinde kaldırılmasının ardından, yaşananların Britanya’nın yararına işlemesi planlamıştı.

David Ricardo’nun “karşılaştırmalı üstünlük” konseptiyle beraber serbest ticâret ve ekonomide asgarî devlet müdâhalesi, Hindistan’ı ihrâcâta yönelik bir besin ve ham madde üreticisi konumuna dönüştürmeyi amaçlıyordu. Gümrük vergileri kaldırılacak, sömürge yönetimi ne pamuklu tekstil dokumacılarını korumak ne de bir endüstrileşme politikasını desteklemek (çünkü böylesi bir politika “lüzumsuz” olurdu ve İngilizlerin yurt içi endüstrisiyle rekabet ederdi) için harekete geçecekti. “Serbest” pazarlar, gıdaların ve ham maddelerin Hindistan’dan Britanya’ya doğru hareket etmesini sağlayacak ve bu da Hintlerin İngiliz endüstriyel ürünlerini satın almasını sağlayacaktı. Gerçekten de 1800’lerin ortalarından itibaren Hindistan, gerektiği gibi Britanya’nın ihrâcâtının yüzde 25 ila 35’ini tüketiyordu.²⁵⁶ Sömürge yönetimi tarafından dayatılan “serbest ticâret” ilkeleri, Hindistan’ı üçüncü dünya ülkesi hâline gelme yoluna koymuştu. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında bu meselenin, El Niño Kuraklıkları’nın etkileriyle birleşerek Hindistan’ın üçüncü dünya ülkesine dönüşümünü nasıl tamamladığını göreceğiz.

Şimdilik, Hindistan’ın endüstriden arındırılmasının, Çin’in afyon talebiyle beraber, İngilizlere ve onların küresel kapitalist sistemine muazzam kârlar sağladığını söylemek kâfi. Afyondan elde edilen kârlar o denli büyüktü ki, dünyanın ticâret modellerinin tüm yapısı ters yüz edildi. Avrupalılar 1500’den 1800’e

256 S. Ambirajan, *Classical Political Economy and British Policy in India* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 54–55.

kadar Asya ticâretine, Yeni Dünya gümüşüyle beraber, erişim kazanmıştı ve büyük miktarda gümüş, Hindistan'a ve Çin'e akmıştı. Afyon, bu akışı, tersi yöne çevirmişti; 19. yüzyıl boyunca gümüş, İngilizlerin avuçlarına aktı. Tarihçi Carl Trocki, afyon olmasaydı, "Britanya İmparatorluğu'nun, muhtemelen, hiç olmayacağını" iddia eder.²⁵⁷

Diğer Yerlerde Sanâyileşme

Britanya, sanâyileşen ve sanâyileşmenin faydalarını kendi ordusunda gören ilk devlet olarak kendisini dünya üzerindeki en güçlü ülke olarak kabul ettirdi ve sanâyileşmedeki üstünlüğünü diğer ülkeler üzerinde devam ettirdiği sürece, askerî gücü de rakipsiz olarak kaldı. 1830'a kadar, Britanya, demirin, buhar makinesinin ve tekstilin endüstriyel üretiminde fiilî bir tekele sâhipti ve bu gücünü, ürünlerini bütün dünyaya satmak ve sâdece Hindistan'ı değil, Asya'nın farklı bölgelerini de kapsayan dünyanın en geniş imparatorluğunu kurmak için kullandı. Üstün konumu, gıda ve öteki ham maddelerin ithâlâtındaki gümrük engellerinin kaldırılmasına yönelik çağrıları beraberinde getirdi, zîra böylece Britanya endüstriyel sistemini daha da hızlı bir şekilde yayabilecekti. Hindistan örneğinde gördüğümüz gibi, küresel "serbest ticâret" Britanya'nın hareket planı hâline geldi. Bununla birlikte, Britanya'nın Hindistan'a "serbest ticâret" ilkelerini dayatmasının bu ülkenin üçüncü dünya ülkesi hâline gelmesinde bir payı olsa da Britanya, aynı şeyi, diğer birçok Avrupa ülkesinde ve eski kolonisi Birleşik Devletler'de uygulayamazdı.

Avrupa devletleri arasında meydana gelen savaşların (ve bağımsızlıktan sonra Birleşik Devletler de buna dâhildir) sıklığıyla tanımlandığı şekliyle Avrupa'daki devletler sistemi, diğer devletler için Britanya'nın çizdiği yolu takip etme konusunda, özellikle de yeni müstemlekelerin arayışında rekabetçi baskılar yarattı. Britanya'nın denizaşırı imparatorluğu büyüdükçe, diğer Avrupa devletleri Asya, Afrika ve Latin Amerika'da rekabet edebilmek için can havliyle ordularını geliştirmeye çalıştı. Britanya'nın kendi endüstriyel teknolojilerinin ihrâcâtını veya transferini engellemek için gösterdiği çabalara rağmen, çok geçmeden

257 Trocki, *Opium, Empire, and the Global Political Economy*, xiii, 8–9.

Fransa, Birleşik Devletler ve Almanya da sanâyileşmeye başladı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Batı Avrupa sömürgeciliğine karşı bağımsızlıklarını korumak için iki ülke daha -Rusya ve Japonya- hızlı bir sanâyileşmeye başladı. Britanya'da sanâyileşme, kimsenin tahmin etmediği veya planlamadığı bir güçler konjonktürü sonucunda ortaya çıkmış olsa da sanâyileşmenin meydana gelişini müteâkip sonuçları, Britanya'yla ve birbirleriyle mücâdele etmek zorunda kalan güçlü hükûmetlerin yürürlüğe koyduğu planların neticelerinde tekrar edilebiliyordu. Diğer yerlerde sanâyileşme daha sonra, birkaç istisnâ dışında, devletlerin önemli bir görevi olmaya devam etti.

Fransa

Britanya'daki sanâyileşmenin erken dönemlerinde bile Fransız hükûmeti (ve diğerleri); bilgi çalarak, îsmâlâtçılara rüşvet vererek veya İngiliz sanâycilerini istihdam ederek Britanya'nın endüstriyel teknik bilgisine ulaşabilmek için teşebbüslerde bulundu. Fransa, tekstil ve demir-çelik üretimine bu şekilde başladı, fakat büyük (ve kolay işlenebilir) kömür yataklarının yoksunluğu, dönemsel devrimci ayaklanmalar ile savaşlar (1789-1815, 1848-1851, 1870-1871) ve nispeten gelişmemiş tarım, bu süreci ciddî anlamda köstekledi. Yine de Fransız hükûmetinin 1842 yılında, 1860'lı yıllarda tamamlanacak ulusal bir demir yolu sistemi inşâ etmeye karar vermesi, Fransa'nın sanâyileşmesini teşvik etti. İngiltere'deki demir yollarının özel mülkiyetinden farklı olarak, Fransa'da demir yollarının inşâsı için gerekli sermayeyi devlet sağladı. İlerleyen yıllarda ise demir yollarını doksan dokuz yıllığına özelleştirdi. Demir yollarının meydana getirdiği ulusal bir pazarın canlandığı Fransız ekonomisinin diğer sektörleri de sanâyileşti ya da en azından standart bir hâle geldi. Modern dünyaya adım atmak için Fransa, diğer bütün Avrupa devletlerinden daha hazır görünüyordu. Goldstone, güçlü bir merkezî hükûmet ve ortak bir dil ve kültüre sâhip insanlarıyla beraber 18. yüzyıl Fransa'sının Avrupa'da modern bir devlete en yakın şey olduğunu iddia eder.²⁵⁸ Bundan başka, Fransa, Georges-Eu-

258 Jack A. Goldstone, "Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking 'the Rise of the West' and the Industrial Revolution," *Journal of World History* 13, n. 2 (Sonbahar 2002): 336.

gene Haussman gibi Paris'i moderniteye taşıyacak bir vizyonere sâhipti.²⁵⁹ Ancak Fransa hızla sanâyileşme konusunda daha az yetenekliydi; bunun sebebi kısmen, Fransız çiftçilerinin, Fransız Devrimi'nden sonra kazandıkları toprakların mülkiyetine sarılması ve tarlalarında kalmalarıydı. Britanya ve diğer ülkeler endüstriyelileştikçe, bu durum Fransa'yı onlara karşı dezavantajlı bir durumda bıraktı.

Birleşik Devletler

Birleşik Devletler'deki sanâyileşme, ülkenin kuzeydoğusunda ve Ohio Nehri Vadisi'nde yoğunlaşmıştı ve devlet teşebbüslerine değil, Britanya'daki gibi genellikle özel sermayeye dayanıyordu. Tekstil endüstrisi, sanâyileşen ilk sektörlerden biriydi ve New England (Güney'dekiköle gücüne dayanan plantasyonlardan gelen ham pamukla) kısa süre içerisinde hem Birleşik Devletler'de hem de dünya pazarlarında Britanya tekstiliyle rekabet etmeye başladı. Devlet, genç Amerikan sanâyesini korumak için gümrük târifelerini kullandı ve Birleşik Devletler Bankası (Bank of the United States), kanallar ve demir yolları için bir hayli sermaye sağladı. 1830'lardan başlayarak yerel demir yolları inşâ edildi ve 1870'lere gelindiğinde demir, çelik ve buhar gücüyle çalışan lokomotiflere yönelik devâsâ talebi karşılayan kıtalar arası bir demir yolu bütün kıtayı kaplamıştı. İç Savaş (1860-1865), Kuzey'de sanâyileşmeyi teşvik etti ve bu bölümde daha sonra göreceğimiz gibi, endüstriyel silâh üretimine ve savaşın daha endüstriyel bir tarzına katkıda bulundu.

Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak, Birleşik Devletler, Kuzey Amerika'nın bir ucundan öbür ucuna, doğudaki kıyı şeridi boyunca uzanan kolonyal üslerinden batıya doğru genişledi. Bu genişlemelerden bazıları satın almalar (özellikle Louisiana Satın Alımı), bazıları da diğer ülkelerle müzâkere yoluyla (bilhassa da Britanya'yla Oregon toprakları ve Kanada arasındaki sınır için) yapıldı. Fakat genişlemelerin çoğu, savaşların bir sonucuydu: Özellikle 1846-1848 Birleşik Devletler-Meksika Savaşı ve Amerikan yerlilerine karşı yapılan savaşlar. Kuzey Amerika'da,

259 David Harvey, *Paris, Capital of Modernity* (New York: Taylor & Francis, 2006). Hem kaynak hem de konuyu kavrayışı için Alicia Pennypacker'a teşekkür ederim.

Meksikalılar kuzey eyâletlerinde, daha sonra savaşıp pek çok muharebe kazanan Kiowa Apaçileri ve Komançilere karşı 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca pek çok savaş yürüttü. Bu savaşlar o denli şiddetliydi ki, Kuzey Meksika'nın bazı bölümleri insansızlaştı. Bu çatışmalar daha sonra çok karmaşık yollardan Birleşik Devletler-Meksika Savaşı'na evrildi ve en nihâyetinde de Birleşik Devletler'in zaferine katkıda bulunmuş olabilirler. Bu zaferin sonucunda Birleşik Devletler, Meksika'nın neredeyse yarısını aldı ve bugün Kaliforniya, Arizona, New Mexico, Nevada, Utah ve Wyoming olarak bilinen yerler Birleşik Devletler'e katıldı.²⁶⁰ Amerikan Kızılderililerine karşı savaşlar 19. yüzyıl boyunca devam etti: Bölgenin 1849'da Birleşik Devletler'e katılmasından sonra meydana gelen ve Kızılderilileri Kaliforniya'dan uzaklaştıran savaşlar, bâriz ırkçılığı ve şiddeti körükledi. Neticede yerlilerin yurtlarından edilmesiyle onlar için ayrılmış arâziler hâricinde yaşamaları kısıtlandı. Bu durum, tarihçi Benjamin Madley tarafından "Amerikan soykırımı" diye tanımlanır.²⁶¹

Amerikalılar, Kızılderililerden arındırılmış bölgelerde endüstrinin tarıma uygulanmasına öncülük ettiler. İngilizlerin tarım sektörünün zayıflamasına izin verdiği, Doğu Avrupa'dan, İrlanda'dan ve Birleşik Devletler'den ucuz gıda ithal etmeyi tercih ettiği, Fransız köylülerinin 1789 Devrimi sonucunda elde ettikleri ufak arâzilerine inatla tutunmaları ve bunun sonucunda modern tarım avadanlıklarını satın alma ve kullanma kabiliyetlerini epey sonrasına, II. Dünya Savaşı'nın sonuna (1945) kadar aksattığı bir zamanda Birleşik Devletler, Kızılderililerden arındırılmış geniş ovalara ve bunları işleyecek az miktarda iş gücüne sâhipti. Önceleri atlı, daha sonra buhar gücüyle ve benzinle çalışan hasat makineleri ve biçerdöverler (Chicagolu sermâyedar Cyrus McCormick tarafından yapıldı) öylesine büyük bir tarımsal ürün fazlası ortaya çıkardı ki, Birleşik Devletler küresel pazarların başlıca gıda ihrâcatçılarından biri oldu -ve hâlâ da öyledir.

260 Brian DeLay, *War of a Thousand Deserts: Indian Raids and the U.S.-Mexican War* (New Haven, CT: Yale University Press, 2008).

261 Benjamin Madley, *An American Genocide: The United States and the California Indian Catastrophe* (New Haven, CT: Yale University Press, 2017). Meksika-Amerika Savaşı'nı çevresel bir bağlamda sunan etkileyici bir yorum için bk. J. R. McNeill, *Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620–1914* (New York: Cambridge University Press, 2010), 287–95.

Almanya

Britanya'nın, Birleşik Devletler'in veya Fransa'nın aksine, Almanya 1870'e kadar tek bir devlet altında birleşmemişti, her biri kendi yöneticisine sâhip ama en nihâyetinde ulusal birlik için bir temel oluşturan ortak bir dili konuşan pek çok prenslik hâlindeydi. Bu politik bölünmüşlük, Almanların sanâyileşmeye yönelik çabalarına engel oldu. Gerçekten de bir devletin yokluğu, Alman tekstil endüstrisinin ithal İngiliz mallarına karşı bir gümrük târifesinin korumasından yoksun olması anlamına geliyordu ve bu durum, 1830'larda Alman tekstil üretiminin yıkımına yol açtı. 1830'lu yıllarda bir gümrük birliği kuruldu. Bunu 1840'larda serfliğin feshedilmesi ve 1850'lerde demir yollarının yapımı izledi; böylece kömür ve demir zengini Ruhr Nehri Vadisi başta olmak üzere bâzı bölgelerde sanâyileşme için yeterli bir birlik sağlanmış oldu.

Britanya'dan, Fransa'dan ve Birleşik Devletler'den sonra endüstrileşen Almanya, rekabet açısından dezavantajlı bir durumdaydı ve aynı süreçleri takip ederek endüstrileşemezdi (önce tekstil, sonra demir-çelik). Almanya, bunun yerine, 1870 yılındaki birleşmesinden sonra, ulusal demir yolu programını sürdürmek ve ordusunun büyümesini desteklemek için ağır sanâyiye (demir-çelik) önem verdi. Büyük çaplı işletmelerde Krupp metalurjisinin öncülük ettiği inovasyonlarla birlikte çelik üretimi için Bessemer yönteminin geliştirilmesi ve silâhlanma çalışmaları, 1870'li ve 1880'li yıllarda hızlı Alman endüstrileşmesini teşvik etti. Almanlar ayrıca bilimi ilk defa doğrudan endüstriyel gelişim için kullanarak üniversitelerini, tamâmen yeni kimyâ ve elektrik sanâyilerine yol açan endüstriyel araştırmalarla birleştirdi.

Rusya

Sanâyileşmek için üstesinden gelinmesi gereken en büyük engellere sâhip Avrupa ülkelerinin listesinde Rusya, en başta gelir. Son derece kırsal bir ülke olan Rusya'da, köylüler, 1860'ların ilk yıllarında âzat edilene kadar, soylu mülk sâhiplerinin serfleydi ve âzat edilmeleri, soyluların toprağı hâlâ elinde tuttuğı ve önceden serf olan köylülerin bu toprakları kirâladığı bir başka kırsal toplum modeline yol açtı. Rusya, yüzyıllar boyunca, Batı Avrupa'ya tahıl ihraç ederken, oradan gösterişli kıyâfetler ithal

etmişti. Ayrıca, Batı Avrupalı yatırımcıların işlettiği ve endüstrileşen ülkelere sattığı geniş doğal kaynaklara -orman, kömür, demir cevheri- sahipti. Büyük bir orduya sahip olmasına ve Avrupa "güçlerinden" biri sayılmasına rağmen (daha çok genişliği ve nüfusu nedeniyle), 19. yüzyıl Rusya'sı üçüncü dünya ülkelerinin özelliklerini göstermeye başlıyordu: Gıda ve ham madde ihraç etmek, kendi sanâyesinin olmaması veya küçük bir sanâyiye sahip olmak ve ithal edebildiği her türlü mâmul ürün için diğerlerine bel bağlamak.

Tüm bunlar, 1892'den sonra Kont Sergei Witte tarafından faal bir şekilde yönetilen Mâliye Bakanlığı'nın devâsâ bir demir yolu inşâ programını başlatmasıyla beraber 1880'lerde değişmeye başlamıştı ve bunu ağır sanâyi (kömür, demir-çelik, petrol) izledi. 1860'lı yıllarda Rusya 700 milden az demir yoluna sahipken, 1894'te 21.000 mil uzunluğunda bir demir yolu vardı ve 1900'lü yıllarda bu rakam, 36.000 mile çıktı; demir yollarının en uzununu doğuda Sibirya'ya kadar uzanıyordu ve böylece bu geniş bölgeyi ve onun doğal kaynaklarını Rusya'nın sanâyileşen bölgelerinin ihtiyaçları için yakın hâle getiriyordu. Özel sermaye yerine, Almanya ve Fransa gibi, Rusya hükûmeti de bankalar kurarak, yabancılara mühendisleri istihdam ederek ve yeni oluşan sanâyilerini dış rekabetten korumak için yüksek gümrük vergileri koyarak, Rusya'nın sanâyileşmesinin bu ilk safhalarında esas rolü oynadı.

Kont Witte, Rusya'nın yoğun sanâyileşme programının nedenlerini oldukça açık bir şekilde belirtir: Batı Avrupa'yla sömürgevâri ilişkilerden kaçmak.

Rusya günümüzde bile bir tarım ülkesi olarak kalmıştır. Yabancılar karşı yükümlülükleri kapsamında, çoğunluğu tahıl esaslı tarım kaynaklı ürünlerden oluşan ham maddeler ihraç eder. Mâmul ürünler için talebini, bu ürünleri yurt dışından ithal ederek karşılar. Rusya'nın Batı Avrupa'yla ekonomik ilişkileri, koloni ülkelerinin anakaralarıyla olan ilişkileri vasıtasıyla baştan sona kıyaslanabilir. Bunlardan ikincisi, kolonilerini, kendi iş gücü ve sanâyesinin ürünlerini özgürce satabildikleri ve güçlerini kullanarak oradan ihtiyaç duydukları ham maddeleri alabildikleri avantajlı bir pazar olarak değerlendirir.

Ancak Witte'ye göre, Rusya bir yarı-sömürge hâline gelmeyecekti, çünkü "Rusya bağımsız ve güçlüdür... Kendisi bir metropolis (kolonyal güç) olmak istemektedir."²⁶²

Japonya

Rusya'nın aksine Japonya'da, endüstriyel bir ekonominin ihtiyaç duyduğu, özellikle kok kömürü ve demir cevheri gibi, doğal kaynaklar azdı. Dahası 1800'lü yılların ortalarına kadar iki yüzyıl önce yürürlüğe konan "kapalı ülke" politikasını devam ettiriyordu. Birleşik Devletler filosunun kaptanı Matthew Perry, 1853'te Edo (Tokyo) Körfezi'ne girip Japonya'nın "standart" uluslararası ticârete açılmasını talep ettiğinde, Japonya'yı yönetenler büyük bir telâşa düştü. Afyon Savaşları'nda Britanyalılar yüzünden Çin'in başına gelenleri bildiklerinden, Japonya'nın liderleri Batı'ya açılımı müzâkere etmeye başlamaya karar verdiler, böylece hem Japonlar ve Batılılar arasında ticâret ve etkileşim arttı hem de Japonya'daki eski rejim 1868'de dağıldı.

Yeni (ve oldukça genç) İmparator Meiji'nin (h. 1868-1912) saltanat unvanı nedeniyle Meiji dönemi diye adlandırılan yeni rejim, aralıklı bâzı kesintilerden sonra, eski feodal sistemi ortadan kaldırıp, özel sermâye başarısızlığa uğradığında Japonya'yı endüstrileştirme görevini üstlenen güçlü ve merkezî bir devlet kurmaya girişti. Bununla beraber, kısıtlı doğal kaynaklar ve Birleşik Devletler'in Japonya'ya dayattığı anlaşmaların sınırladı-

262 Sergei Witte, "An Economic Policy for the Empire," içinde *Readings in Russian Civilization*, 2. bas., 2. C., haz. Thomas Riha (Chicago: University of Chicago Press, 1969), 419. Rusya I. Dünya Savaşı'nda Almanya tarafından mağlup edilmeseydi ve 1917 Bolşevik (Komünist) Devrimi başarılı olmasaydı, Witte'nin planları Rusya'yı tasavvur ettiği şekle pekâlâ dönüştürebilirdi. Fakat bunun tersi olduğundan, Batı Avrupa'nın kapitalist ülkeleri ve Birleşik Devletler, yeni Sovyetler Birliği'ni kredilerden ve Witte'nin planlarının Rusya'nın sanâyileşmesi için bel bağladığı diğer türdeki doğrudan dış yatırımlardan mahrum bıraktı. Bunun yerine Sovyetler Birliği, endüstriyel yatırımlar için fonların daha yeni kolektifleştirilmiş bir tarımdan sağlandığı ve 1920'li yılların sonlarından itibaren "Beş Yıllık Planlar"ın bir devamı olarak özetlenen yeni bir yola ön ayak olmak zorundaydı. Hem şehirlerdeki hem de kırsal bölgedeki özel mülklerin kamulaştırılmasına, serbest pazarların kaldırılmasına ve böylece de komünist bürokratlar tarafından yönetilen "planlı bir ekonomi"nin yaratılmasına rağmen, Sovyetler Birliği, II. Dünya Savaşı'na dâhil olmasına kadar, özellikle ağır sanâyide, hatırı sayılır seviyelerde bir ekonomik gelişme kaydetti.

ğı gümrük târifleri nedeniyle Japonya'nın sanâyileşmesi farklı bir istikamet izledi. Endüstriyel ham maddeleri ithal etmeden önce ihrâcat yapmak zorunda olduğu için Japonya, yönünü ipek endüstrisine çevirdi: Dünya pazarında satış yapmak için ipek endüstrisini mümkün olduğu kadar standart hâle getirip mekanikleştirerek, Fransızların ve Çinlilerin pazar payını ele geçirdi. 1880'lerde ve özellikle de 1890'larda, Japonya, bir pamuklu tekstil endüstrisi geliştirdi. Ordunun ihtiyaçlarına sıkıca bağlı ağır sanâyi için gerekli ham maddeleri (kok kömürü ve demir cevheri) almaya yarayacak döviz elde etmek için bu endüstriyi de ihrâcâta yönelik planladı. Japonya, küresel tekstil pazarında rekabet edebilmek için işçilerin ücretlerini oldukça düşük tuttu, pek çok kadını ve kız çocuğunu çalıştırdı ve sendikaların kurulmasını engelledi.

Bu strateji, büyük ölçüde başarılı oldu. Japonya'nın ordusu, 1894-1895 yılındaki savaşta Çin'i, on yıl sonra da Rusya'yı yenecek kadar güçlüydü. 1902'de Japonya'nın askerî gücünü fark eden Britanya, onunla askerî bir anlaşma yaptı ve 1911'de Batılı güçler Japonya'nın kendi gümrük târifelerini kontrol etme gücünü kısıtlayan, eşit olmayan anlaşmalardan ferâgat etti. 1910'a kadar Japonya, dünyanın en büyük savaş gemisini (*Satsuma*) yapabilecek endüstriyel kapasiteye ve teknolojik bilgiye sâhip olmuştu. Hatta Çin ve Hindistan, Batı'ya kıyasla, zayıflamaya devam etse de Japon sanâyileşmesi 1910'da Batı'nın dünyayı endüstriyel üretim tekeli elinde bulundurarak domine etmeye devam etmeyeceğinin ve Asya zindeliğinin eski modellerinin izlerinin görülmeye başlanacağını ilk belirtilerindendi.

Bu kısa incelemenin gösterdiği gibi, sanâyileşmenin koşulları arasında, güçlü ordular için gerekli fiziksel ön koşulları oluşturmaya karar veren güçlü devletler vardı. Değişen nedenlerle ve farklı zamanlarda Fransa, Almanya, Rusya ve Japonya güçlü devletler kurabildi. Dünyanın güçsüz devletlerin olduğu (örneğin Latin Amerika'nın büyük bölümü ve Osmanlı İmparatorluğu), devletlerin zayıf düştüğü (örneğin Çin), ülkelerin sömürgeleştirildiği (örneğin Hindistan, Güneydoğu Asya'nın büyük bölümü ve daha sonra göreceğimiz gibi, Afrika) ve hatta imparatorlukların içerisindeki özgürlük isteyen devletsiz halkların (aşağıda göreceğimiz gibi) olduğu bölgeleri biyolojik eski rejimde debelenmeye mahkûmdu. Bu bölgeler, en iyi ihtimalle, sanâ-

yileşen dünyaya gıda ve ham madde ihraç ediyorlar ve sanâyileşen dünyaya nispetle giderek fakirleşiyorlardı.

Endüstriyel Dünyada Yeni Dinamikler

1900 itibariyle, dünyadaki endüstriyel üretiminin yüzde 80'i Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de gerçekleşirken, Japonya'nın buna katkısı yüzde 10 oranındaydı. Çin'in yüzde 7'lik ve Hindistan'ın yüzde 2'lik katkısıyla toplam endüstriyel üretimin yüzde 99'u tamamlanıyordu. Dolayısıyla 1800'den 1900'a kadar geçen yüz yıllık sürede büyük bir değişim gerçekleşmişti: Avrupa ve Birleşik Devletler daha önce Hindistan'ın ve Çin'in elinde tuttuğu üstün konumu ele geçirmişti. Bu nedenle, dünyamızın en zengin bölgeleri ile en yoksul bölgeleri arasındaki büyük fark, sanâyileşme ve dünyanın bâzı bölgelerinin -Avrupa, Birleşik Devletler ve Japonya- biyolojik eski rejimin kısıtlamalarından kurtulmasıyla açıklanabilir. Aslında endüstriyel üretimin ülkele- rin bütününde değil, belli bölgelerinde gerçekleştiğini söylemek daha doğru olur: Birleşik Devletler'deki New England'ın bâzı kısımları; Lancashire'ın ve Kuzeybatı İngiltere'nin diğer bölgeleri; Almanya'da Rhineland ve İtalya'nın kuzeyinde Milan vesâire. Zîra dünyanın sanâyileşen ve giderek zenginleşen ülkelerinde bile, yoksul bölgeler vardı.

Eski biyolojik rejimde rekoltenin büyüklüğü ve kalitesi, bir toplumun ekonomik sağlığını, zenginliğini ve refahını belirliyordu: Daha uzun hasat, daha çok gıda, daha düşük ücretler ve daha rekabetçi endüstri vesâire. Elbette bunun aksi de olabilirdi. İklimin ve beklenmedik hava koşullarının tarım üzerinde şüphesiz önemli bir etkisi olsa da, insanların becerileri, sosyal organizasyon ve sıkı çalışma iklimin olumsuz etkilerini azaltabilirdi. Fakat yine de eski biyolojik rejim, tarımsal ekonomilerin işlediği koşulları belirledi.

Bu durum, yeni endüstriyel ekonomiler için geçerli değildi - hâlâ da değildir. Avrupa sanâyileşmeye devam ettikçe, eski biyolojik rejimin sınırlarını ve dinamiklerini aşan yeni endüstriyel ekonomiler, daha da belirsizleşen meçhul sulara giriş yapıyordu. Bunun sonucunda endüstriyel dünya, 19. yüzyılda ekonomik aktivitelerdeki yeni bir tür regülatörü deneyimlemeye başladı: Ânî yükseliş ve daha sonra düşüş. Özellikle farklı ülkelerde aynı

metâyı üretmek için daha da çok fabrika inşâ edildikçe, bâzı zamanlarda küresel arz, küresel talebi oldukça geride bırakıyordu, bu da stoklardaki artışı eritmek için fiyatların düşmesine neden oluyordu. Rakip üreticiler, maaşlarda kesinti yaparken, fiyatları oldukça düşürdü ve en azından tüketici ürünleri için duyulan talebi daha da bastırarak bir “durgunluğa” ya da bu durgunluğun ne ağır veya ne kadar uzun süreli olduğuna bağlı olarak bir ekonomik “krize” neden oldu. İlk çok uluslu ekonomik durgunluk, 1857’de yaşandı ve oldukça kısa sürdü. Onu, 1870’lerin ilk yıllarına kadar devam eden bir ekonomik patlama izledi. Fakat daha sonra, 1873’te yeni bir ekonomik durgunluk başladı. Bu durgunluk, bâzı tarihçilerin görüşlerine göre, 1896’ya kadar devam etti; bu yirmi yıllık sürede Britanya’daki fiyatlar yüzde 40 oranında düştü. Ekonomideki bu “ânî düşüş ve yükseliş” modeli, günümüze kadar devam etti.

1870’lere kadar sanâyileşen ülkelerin çoğu, uluslararası serbest ticâreti destekleyerek, Britanya’nın çizdiği yolu takip etti, çünkü hepsi, o ya da bu şekilde, bunun faydasını görmüştü. Fakat 1873’teki ekonomik durgunluk, bu durumu değiştirdi: Almanya ve İtalya tekstil endüstrilerini korumak için gümrük vergilerini artırdı; onları 1890’larda Fransa, Birleşik Devletler ve Rusya izledi. Japonya’nın gümrük vergilerini artırması anlaşamayla yasaklanmıştı. Beklendiği gibi, yeni gümrük vergilerinin sonucunda İngilizlerin Birleşik Devletler’e ve Avrupa’nın sanâyileşen bölgelerine yönelik ihrâcâtı düştü. Bu durum, Britanya için oldukça büyük bir ödemeler dengesi problemi yaratırken, aynı zamanda orada korumacı gümrük târifelerine yönelik talepleri teşvik etti. Eğer bu olmuş olsaydı, sanâyileşen dünya, II. Dünya Savaşı’nın dehşetinin ardından geldiği Büyük Bunalım’dan sonra ortaya çıkan kapalı ticâret bloklarının ortaya çıktığı döneme benzer, şiddetli bir ekonomik daralma dönemine girebilirdi. Yâni küresel kapitalizm pekâlâ ortaya çıkışından kısa bir süre sonra boğulabilirdi.

Fakat Britanya’nın Asya’yla, Hindistan’la ve özellikle Çin’le süregelen afyon ticâreti sâyesinde elde ettiği büyük dış ticâret fazlası, sistemin iflas etmesini önledi. Britanya, bilhassa Birleşik Devletler’e ve Almanya’ya olan borçlarının çâresine, bu büyük dış ticâret fazlası sâyesinde bakabildi ve böylelikle oralarda (ve

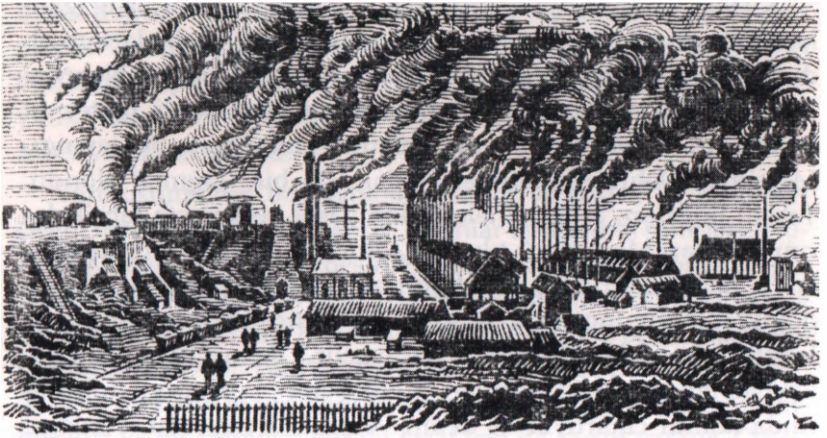
Avrupa'nın başka yerlerinde) kapitalist gelişimi ayakta tuttu.²⁶³ Afyon -Çin'deki tüketim ve Britanya'nın kaçakçılığı- gerçekten de kapitalist dünyanın 1873-1896 yılları arasındaki durgunluğunun üstesinden gelebilmesinin nedenlerinden biriydi.

Her ne kadar sanâyileşen dünya o zaman kapalı ve birbirleriyle savaştan ekonomik ticâret bloklarının (1930'lu yıllarda olacağı gibi) içine düşmediyse de ekonomik durgunluk, 19. yüzyıl sonlarında sanâyileşen devletler arasındaki rekabeti ve gerginliği kızıştırdı. Bu bölümde daha sonra da göreceğimiz gibi bu durum, Avrupa devletlerinin ve Birleşik Devletler'in sömürgeci imparatorluklarını oluşturmak veya onları kendilerine dâhil etmek amacıyla dünyanın geniş bölgelerini ele geçirmek için yarıştıkları dönemin "Yeni Emperyalizmi"ne sebep oldu.

Sanâyileşmenin Çevresel Sonuçları

Pek çoğumuzun günlük tecrübelerinden de bildiği gibi, fabrikalar, havaya, suya ve toprağa karışan ve çevreyi kirleten önemli miktarda atığı dışarı atabilir. Aynı durum 19. yüzyıldaki fabrikalar için de geçerliydi; yalnız o zamanki fabrikalar bunu daha çok yapıyordu. Çünkü fabrikaların salabileceği çevreyi kirleten maddelerin miktarı, yasalarla henüz sınırlandırılmamıştı. Uzun bacalarından (işçiler, yöneticiler veya fabrikanın sâhipleri dumanının tahliyesinde boğulmak zorunda kalmasınlar diye, dumanı yeteri kadar yükseğe çıkartacak şekilde tasarlanmışlardı) büyük miktarda siyah duman püskürten 19. yüzyıl tekstil îmalâthânelerinin ve dökümhânelerinin resimleri ve fotoğrafları hikâyenin önemli bir kısmını gözler önüne serer (bkz. Figür 5).

263 A. J. H. Latham, *The International Economy and the Underdeveloped World, 1865-1914* (London: Routledge, 1978), 175: "Bu yıllarda Çin'in büyük ticârî açığı [afyondan kaynaklanan] uluslararası ekonominin önemli bir özelliği idi."

Figür 5

Üç farklı yerden kısa anlatılar, 19. yüzyıldaki endüstriyel kirliliğin düzeyi hakkında fikir verebilir.²⁶⁴ İngiltere'nin kömür mâdenciliği yapılan bölgelerinde, mineralli biyokütlenin kazılması, kömür atığını her yere yayıyordu. "Siyah yolları aklınızda canlandırın," diye yorumunu belirtir bir Alman ziyâretçi, "yemyeşil arâziler boyunca kıvrılan siyah hazinelerle yüklü uzun yük vagonu trenleri... Ovanın üzerine dağılmış yanan kömür tepecikleri." Manchester'da, "kömür buharının bulutu uzaklardan görülebilirdi. Evler bu kömür dumanından kararmıştır. Manchester boyunca akan nehir, boya maddelerinin atıklarıyla o kadar çok doludur ki bir boyacının fıçısını andırır." Havaya o kadar çok kurum, duman ve zehirli gaz salınırdı ki bu durum, her türden bitkiyi öldürür, binaları kirletir ve her çeşit akciğer hastalığına neden olurdu. Şikâyetlerle karşılaştıkları zaman, fabrika sâhiple-ri ve şehir otoriteleri, yaratılan istihdamı işâret ederek kekrem- si havadan derin bir nefes aldılar ve "Ah, paranın kokusu!" dediler.

264 Alıntılar ve bu paragrafta ve bundan sonraki iki tanesinde bulunan materyaller şu esere dayanır: Anthony N. Penna, *The Human Footprint: A Global Environmental History* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2010), 181–87, 193–95. 19. yüzyılın ilk yıllarından günümüze kadar tüm dünyadan yüzlerce örnek verilebilir, çünkü, özellikle Çin ve Hindistan olmak üzere, günümüzde Dünya üzerindeki en kirli yerler, en hızlı şekilde sanâyleşenlerdir.

Kuzey Amerika'nın eğirme makinelerini ve dokuma tezgâhlarını çevirmek için su gücünü kullanan tekstil fabrikalarının olduğu kasabalarda, barajların yapımı, vahşi Merrimac Nehri'ni "ehlîleştirdi" ve onun dizginlerini insanın eline verdi. Bu tekstil fabrikaları atölyelerinde buhar gücünü kullanmaya başlayınca, Merrimac Nehri endüstriyel atıklar için bir "lağım" döndü. Tekstil boyları, tabakhânelerin kimyâsal ve kereste fabrikalarının atıkları Merrimac'ı tıkadı. "Zehirli boyalar ve fabrika atıkları... nehirde bir çıkış yolu bulurlar. Hastalık yüklü su, sâdece dokuz mil boyunca akar ve sonra Lawrence sâkinleri onu içer. Elbette arkasından hastalık ve ölüm gelir." Pennsylvania'nın güneybatı bölgesindeki insanlar, "Çelik Şehir" Pittsburgh dolaylarında kömür çıkartıyor ve demir ve çelik üretiyordu. Yüzlerce "arı kovanı" benzeri ocak havaya partiküller ve zehirli gazlar püskürtüyordu ve çevrenin tamâmı bir kül, toz ve kömür ziftiyle kaplanmıştı.

Bu gibi bir endüstriyel kirlilik, çoğunlukla, yerel düzeydeydi ve direkt olarak fabrikaların kendisinden veya birdenbire türeyen ve yüz binlerce işçinin yaşadığı kentsel alanlardan kaynaklanıyordu. İngiliz üretim şehirleri Leeds, Sheffield ve Birmingham on yıl içerisinde (1821-1831) yüzde 40 büyümüştü; önde gelen bir tekstil endüstrisi şehri olan Manchester'ın nüfusu 1772 yılında yaklaşık 25.000 kişiye, 1850 yılında 367.232'ye çıkmıştı. Fabrikalar ve insanlar (ve tüm diğer canlılar) gibi şehirlerin de bir metabolizması vardı: gıda, su, yakıt ve enerjiyi alıp, onları kullanıp ve sonrasında atıklarını dışarı atarlardı. Elbette, ısınma ve pişirme amaçlı kömür yakımı kentsel alanlara duman yayıyordu ve bâzen havayı kara dumanlarla boğucu bir şekilde yoğun bir hâle getiriyordu. Endüstrileşmeden kaynaklı çevre kirliliğine ilâveten, ben, burada başka bir çevresel olay örgüsünü incelemek istiyorum: Beşerî ve kentsel atık döngülerinde azotun yeri.

Birinci Bölüm'de, azotun bitki ve insanların ki de dâhil hayvan yaşamı için elzem olduğunu anlatmıştım. Bitkiler fotosentez sürecinde azot kullanır; insanlar (ve tüm hayvanlar), proteinin amino asit yapı taşlarının, yâni dolayısıyla kasların oluşumu için azota ihtiyaç duyar. Azot olmadan insanlar var olamaz, bu nedenle azot barındıran bitkileri veya hâlihazırda kaslarında protein üreten hayvanları yiyerek azotu mideye indiririz. İhtiyacımız olan azotu proteine çevirdikten sonra hem azot fazlasını hem de

insan dokuları bozuldukça ortaya çıkan fazlalıkları katı ve sıvı olarak vücuttan atarız (insan dışkısı ve idrar). Günümüzdeki beslenme biçimleriyle beraber Kuzey Amerika'daki yetişkinler, yıllık yaklaşık dört pound (iki kilo) azotu bedensel atıklarıyla beraber vücuttan atarlar.

Varoluşumuzun bu biyolojik, maddî ve sosyal gerçeklikleri çeşitli meseleleri ortaya çıkarır. İnsanlar tarafından şehirlerde tüketilen neredeyse bütün besinler tarlalarda üretilir, sonra da gemilere ve kamyonlara yüklenip şehirlere taşınır. Besin yetiştirme işinin kendisi de, daha önce de sözü edildiği gibi, besin maddelerini topraktan alır. Yâni şehirlerdeki tüketicilere besinlerin satışı, özünde bu besin maddelerinin kırsal bölgelerden şehirlere taşınmasıdır ve bu taşınma, her iki taraf için de sorun yaratır. Çiftçiler besin maddelerini tekrar kendi tarlalarına taşımanın yollarını hesaplamak zorundadır, aksi hâlde arâzi çabucak çoraklaşır ve toprak artık verimli olmaz. 19. yüzyılda on yıllar boyunca Birleşik Devletler'in, Almanya'nın, İngiltere'nin ve Avrupa'nın başka bir yerindeki çiftçilerin arâzilerindeki azotu ikame etmek için başvurdukları yollardan biri, Peru açıklarındaki adalarda bulunan guano birikintilerinden ve Peru'nun kurak çöllerindeki sodyum nitrat mineral yataklarından faydalanmaktı.²⁶⁵ Kaynaklar 19. yüzyılın sonuna doğru tükenene kadar bu azot tedârîki, arâzilerdeki verimi artırdı, fakat aynı süreçte azotun topraktan taşınıp şehirlere besin olarak transferi devam etti. Şehirler için başlıca problem ise bu sürecin günlük olarak ürettiği tüm o insan (ve hayvan) atıklarından nasıl kurtulunacağıydı.

Şehirler çevresinde teşekkül eden bâzı tarım toplumları, bu problemi, insan atıklarını ve diğer kentsel atıkları atıkların işlendiği ve arâziyi verimlileştirmek için kullanıldığı tarlalarda tekrar kullanarak çözmeye çalıştı. Bu tarz sistemlerden en geniş çaplısı ve en uzun ömürlülerinden ikisi Çin'de ve Japonya'da işliyordu: Bu yöntem, şehirleri temiz tutuyor ve insan atıklarındaki azotu tekrar tarlalara taşıyordu.²⁶⁶ Avrupa ve Amerikan şehirle-

265 Gregory T. Cushman, *Guano and the Opening of the Pacific World: A Global Ecological History* (New York: Cambridge University Press, 2013).

266 Çin için bk. "The Built Environment: Cities and Waste" bölümü, Robert B. Marks, *China: An Environmental History* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2017), 177–83. Japonya'daki sistemin açıklaması, "Fecal Matters: A Prolegomenon to Shit in Japan" başlıklı henüz yayımlanmamış bir makale.

ri de “gece toprağının” toplanıp tarlalara geri taşındığı bu tarz sistemlere elbette sâhipti. Ancak endüstriyel şehirler türedikçe ve nüfus insan dışkılarının toplanamayacağı ve geri dönüştüremeyeceği bir sınırı aşınca, insan dışkısı işlenmeden akarsular ve nehirlerle akmaya başladı. Böylece bu durum, sâdece insan atıkları ve onların taşıdığı hastalık taşıyan mikroplarla bu su kaynaklarını kirletmekle kalmadı, aynı zamanda değerli olan azotu, kelimenin tam anlamıyla, “dibe yolladı.” İngiltere’nin Thames Nehri’ne 1858 yılında o kadar çok insan dışkısı atılmışki ki “Büyük İğrenç Koku”, Londra’yı, atıkları toplayacak ve nehrin daha da aşağısında Londralıları kötü kokunun rahatsız etmeyeceği bir yere boşaltacak bir kanalizasyon sistemi yapmak için harekete geçirdi. Çıkarıltilan ve hemencecik tüketilen Peru guanosu ve sodyum nitrati, bakterilerin toprakta her yıl çözdüğü ve nitratsızlaştırdığı reaktif azotun küresel döngüsüne çok az katkıda bulunmuştu. Bir sonraki bölümde, endüstriyel sürecin dünyadaki doğal süreçlerle elde edilen azot limitini nasıl yıktığını göreceğiz. Bu sırada, azotun çiftçiler için elzem olmasından dolayı, bu kaynakların tükenmesi şehir planlamacılarını, azotun geri dönüştürülmesi amacıyla, onu insan dışkısından alıp tarlalara geri taşımak için yollar aramaya teşvik etti.²⁶⁷

Bu birbiriyle ilişkili kentsel ve kırsal atık problemlerini çözmek için ilk önemli endüstriyel teşebbüs, 20. yüzyılın erken yıllarında Amerikan şehri Milwaukee’de gerçekleşti. İnsan dışkısındaki ve şehrin atık suyundaki bakterilerden dolayı, kentsel atık ilk olarak bir şekilde işlenmeden çiftçilerin arâzilerinde kullanılamıyordu. Sıhhi mühendisler bu problemin üzerinde çalıştı ve 1890’lı yılların ortalarına kadar sorunların çoğunu, atık suyu çökeltme havuzlarına yönlendirerek çözdüler. Bu havuzların içerisinde lağım suyunu sindiren mikroplar, dışkıyı, tortul atığa dönüştürüyordu ve bu atıklar, kurulama arâzilerine tahliye

lede yer alır: Harvard Üniversitesi Tarih Bölümü’nden David L. Howell, nâzikçe bu makaleyi bana ulaştırmıştır.

- 267 Çin’de, Japonya’da, Hindistan’da ve Batı Avrupa’da insan dışkısının kullanımını ve bu kitapta ele alınan daha geniş tarihsel meseleleri de konu edinen oldukça iyi bir karşılaştırmalı analiz için bk. Dean T. Ferguson, “Nightsoil and the ‘Great Divergence’: Human Waste, the Urban Economy, and Economic Productivity, 1500–1900,” *Journal of Global History* 9 (2014): 379–402.

edilebiliyordu. Kuruduktan sonra da bu atıklar, azot zengini maddeler hâlinde kesiliyor veya doğranıyordu: Bunlar satılabilir, tarlalara geri taşınabilir ve arâzinin üzerine serpiştirilebilirdi. Sonraki on yıllar boyunca Milwaukee'deki mühendisler ve siyâsetçiler, bir atık su arıtma tesisi tasarlayıp inşâ etti. Bu tesis, Milwaukee şehrinin insan dışkısı problemini, lağım pisliğini gübreye dönüştürerek çözmek için 1925 yılında çalışmaya başladı. Milwaukee'nin başarısı, büyük bir azot geri dönüşümü sistemi için umut vâdeder gibi göründü; böylece aynı anda hem çiftçiler azotun arâzilerinden taşınması nedeniyle karşı karşıya kaldıkları problemleri çözebilecek hem de şehirde yaşayanlar, tüm o insan dışkılarıyla baş edebilecekti.²⁶⁸ Fakat ileriki bölümde göreceğimiz gibi, azotlu gübreyi yoktan üretecek bir endüstriyel yöntemin ortaya çıkışı, bu geri dönüşüm sürecini mahvetti ve şehirleri yükselen insan atığı yığınlarıyla ne yapacakları konusundaki bir problemle baş başa bıraktı. Bu sorun günümüzde de hâlâ bizimle beraberdir.

Küresel Isınma Gazlarının On Dokuzuncu Yüzyıldaki Kaynakları

19. yüzyılda, sanâyileşmeden kaynaklanan yerel ve görünür atmosfer kirliliğini göz önünde bulundurduğumuzda şaşırtıcı olsa da, karbondioksit (CO₂) ve metan (CH₄) sera gazlarının salınımının etkileri ve ayak izleri, küresel iklim sistemi açısından daha az fark edilebilirdi. Gittikçe artan oranda kömür yakımı elbette atmosfere CO₂ ve CH₄ yayıyordu, ancak tarım için arâzinin temizlenmesi de aynı şeyi yapıyordu; muhtemelen de 19. yüzyıl sanâyesinden daha büyük bir oranda. John L. Brooke, Çin'deki pirinç tarlalarından ve Kuzey Amerika'da tarım için yapılan çok fazla miktarda arâzi temizliğinden kaynaklanan metan gazını, buna kanıt olarak gösterir; bunlar, "19. yüzyılın sonuna kadar sera gazı emisyonlarının açık ara farkla en tesirli kaynaklarıydı." Diğer yandan köle ticâretinden dolayı Batı Afrika'nın nüfusunun azalması muhtemelen orada da yeniden ormanlaşmayla sonuçlanmıştı: Afrikalı köleler, Amerikan ormanlarını plantasyon-

268 Hugh S. Gorman, *The Story of N: A Social History of the Nitrogen Cycle and the Challenge of Sustainability* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2013), 64–69.

lar için temizlerken bu ormanlar, karbon yatakları olarak faâliyet gösteriyordu.²⁶⁹ Ancak önümüzdeki bölümde göreceğimiz gibi, endüstri, 20. yüzyıla gelindiğinde, en tesirli sera gazı emisyonu kaynağı olarak, tarımı bir hayli geride bıraktı.

Sanâyileşmenin Toplumsal Sonuçları

Sanâyi Devrimi yaşam biçimlerini de dönüştürdü ve hâlâ da dönüştürmektedir. Nasıl Neolitik Tarım Devrimi 11.000 yıl önce insanların birbirleriyle ve çevreyle ilişkilerini dönüştürdüysen aynısını Sanâyi Devrimi de yaptı. İş, âileler, şehirler, zaman, kültür, değerler ve dahası endüstriyel üretim tarzıyla beraber değişti. Her ne kadar bu değişimlerin birbirleriyle etkileşimde bulundukları belirli biçimler yer yer değişse de aralarında genel anlamda benzerlikler vardı. Arâzilerin ve tarlaların yerini, artık fabrikalar almıştı; zaman göstergeleri olarak mevsimler ve yıllık festivallerin yerine, şimdi saatler ve kontrol saati gelmişti; geniş âilelerin yerinde daha küçükleri vardı; durağanlık, yerini değişime bırakmıştı. Sosyal ve ekonomik değişiklikler, Avrupa'daki ve Kuzey Amerika'daki sanâyi merkezlerini aşip dünyanın iş gücü ve endüstriyel üretimi için hammadde sağlayarak, küresel sisteme eklemlenen diğer bölgelerine de yayılmıştı: Böylece, yatırım için fazladan sermaye birikti ve servet, varlıklı elitlerin elinde yoğunlaştı. Kauçuk üretimi için 1870'lerde ve 1880'lerde Belçika Kongo'sunda zincirlenip dövülen ve korkunç bir şekilde yaralanan Afrikalılardan zorla toplanan iş gücü, bu dönemin özellikle berbat ve acımasız bir hâdisesidir.²⁷⁰

Fabrikalar ve İş

Sanâyileşme başta çoğunlukla büyüyen şehirlerde kümeleşen yeni bir işçi sınıfı yaratmıştı. Sanâyileşmenin yaygın bir ölçütü aslında bir ülkenin nüfusunda şehirlerde yaşayan insanların oranıdır. İngiltere'de 1850 yılı itibariyle insanların yüzde 50'si şehirlerde yaşıyordu; bu sınır, Almanya'da 1900'de, Birleşik

269 John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History* (New York: Cambridge University Press, 2014), 479, 488.

270 Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1998).

Devletler’de 1920’de ve Japonya’da 1930’da geçildi. Özellikle tarlalarından henüz gelmiş yeni işçilere fabrikalar yeni bir çalışma anlayışı dayatmıştı. Makineler çalışmanın temposunu belirliyor, denetçiler yemek ve bedensel ihtiyaçlar için kurallar koyuyor ve mal sâhipleri de yüksek kazanç sağlamak için ücret oranlarını olabildiğince düşük tutuyordu.

Fabrikalar iç acıcı mekânlar değildi ve açık havada, tarlada çalışmak yerine fabrikada çalışmayı gerçekten tercih eden birini tasavvur etmek zordur. Fakat en azından İngiltere’de Sanâyi Devrimi’nden önce tarımda gerçekleşen değişimler çok sayıda köylüyü arâzilerinin dışına itmişti. Bu nedenle Londra’da maaşları sâdece asgarî yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olan işleri memnuniyetle kabul edecek yoksul, güç belâ bir iş bulabilen birçok insan vardı.

Çalışma koşullarının berbat bir durumda olmasından ötürü, iş gücünü iş yerinin yeni ritmine göre “disipline etmek” ve onun her gün işe geri dönmesini sağlamak yeni bir meslek olarak gelişen ve yeni “orta sınıfın” bel kemiğini oluşturan “işletme”nin görevi oldu. İlk İngiliz iş gücünün önemli bir oranını -özellikle tekstil endüstrisinde olsa da mâdenlerde de- erkeklerden daha kolay idâre edilebilen kadınlar ve çocuklar oluşturunuyordu. Her ne kadar bu durum zamanla değişse de ve 1900’lere gelindiğinde İngiliz emekçi sınıfını kadınlardan daha çok erkekler oluşturmaya başlasa da, Japonya’da da kız çocukları ve genç kadınlar tekstildeki iş gücünün omurgasını oluşturunuyordu. Eli darda kırsal âileler kızlarını bir “sözleşmeyle” tekstil atölyelerine veriyordu; âilenin reisi ödemeyi (yıllık taksitlerle) yapıyordu ve kızlar da işe ve evliliğe hazır olana kadar güvenli yatakhânelerde geçirecekleri bir yaşamın sözünü alıyordu.²⁷¹

Kadınlar ve Âileler

Sanâyileşme, âileyi yeniden yarattı. Tarım toplumlarında çiftçilik yapan âileler hem üretim hem de tüketim birimleriydi. Kentsel-endüstriyel yaşam rolleri ve erkekler, kadınlar ve çocuklar arasındaki ilişkileri değiştirerek âileleri gittikçe artan

271 Japonya için bk. Mikiso Hane, *Peasants, Rebels, Women, and Outcasts: The Underside of Modern Japan* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2003).

bir oranda üretim sürecinden çıkardı. İlk kadınların ve çocukların fabrikalarda çalıştığı yerlerde (ki bize Charles Dickens'ın *David Copperfield* ve *Oliver Twist* gibi dehşet dolu romanlarını hediye etmiştir) kanunlar çocukların ve kadınların iş gücünü sınırlandırarak fabrikaları erkeklerin iş yerine dönüştürdü. Bir kadının yeri, ay sonunu getirebilmek için çamaşırları yıkarken veya diğer geçici ev işlerini yaparken bile evde olmak ve ev işleriyle ilgilenmek olarak yeniden tanımlandı. On iki veya on üç yaşlarına kadar çalışmaları yasaklanan çocukların görevi de (asgarî düzeyde) bir ilkokul eğitimi almak hâline geldi. Çocukların artık masrafa neden olduğu ve âile gelirine katkıda bulunmadığı görülmeye başlandıkça, özellikle 1870 sonrası dönemde, evli çiftlerin sâhip olmayı istediği çocuk sayısı düşmeye başladı ve âileler küçüldü.

Direnış ve Devrim

Fabrikalar; işçiler ve fabrika sâhipleri veya onların temsilcileri arasındaki, kimi zaman küçük, kimi zaman büyük günlük çatışmaların cenk meydanıydı. Sırf işe gitmemek bile bir direniş yöntemiymiş fakat bunun akabinde kişi kendisine borçlu olunan maaşı alamıyordu. Makineleri durdurmak için onların kundaklanması gibi, sâdece kısa bir süre için bile olsa olabildiğince yavaş çalışmak da bir diğer tepkiydi. Zamanla işçiler kolektif eylemlerinin kendilerine daha yüksek ücretler, daha iyi koşullar ve daha kısa çalışma saatleri kazandırabileceğini keşfetti fakat bunlar, genelde sâdece uzun, sert ve çoğu zaman kanlı grevlerden sonra oluyordu.²⁷²

Kentsel cehennemlerin ve fabrikaların sâdece dünya pazarlarını istilâ eden metâları değil, aynı zamanda fabrikalara ve endüstriyel sisteme karşı organize direnişi de üretmesi şaşırtıcı değil. İlk muhâlifler; duman-püskürten fabrikalar, “gayri tabii” çalışma biçimleri ve bunların âile hayatı üzerindeki etkileri tarafından basitçe geri püskürtülüyordu; buna karşılık işçiler, işleri yoluna koymanın daha “doğal” yöntemleri için çağrıda bulunuyorlardı. Yine de kapitalist üretim yöntemine karşı en sert ve en

272 Birleşik Devletler için bk. Jeremy Brecher, *Strike* (San Francisco: Straight Arrow Books, 1972).

uzun ömürlü meydan okuma, Karl Marx'ın ve onun ömür boyu ortağı olan Friedrich Engels'in öne sürdüğü fikirlerden geldi.

Marx ve Engels (babası bir tekstil fabrikasının sâhibiydi) 1848 yılında *Komünist Manifesto*'yu yayımlayarak kapitalizme hodri meydan dedi:

“Bir hayâlet, Avrupa'ya dadanmakta - Komünizmin hayâleti... Şimdiye kadar var olan toplumların tarihi, bir sınıf savaşımı tarihi... Bizim dönemimiz... gösterir ki... onun ayırıcı özelliği sınıf karşıtlıklarını basitleştirmiş olmasıdır. Bir bütün olarak toplum giderek iki büyük düşman kampına, doğrudan birbirleriyle karşı karşıya gelen iki büyük sınıfa bölünmekte: burjuvalar (kapitalist sınıf) ve proletarya (işçi sınıfı)... Burjuvanın ürettiği şey... her şeyden önce onun mezarını kazmaktadır. Onun düşüşü ve proletaryanın zaferi aynı oranda kaçınılmazdır.”²⁷³

1848 yılında birkaç ay boyunca Marx'ın kehânetleri gerçekleşebilirmiş gibi göründü. Emekçi yoksulların Batı Avrupa'nın her yanındaki ayaklanmaları; Fransa'da, İtalyan devletlerinde, Habsburg İmparatorluğu'nda ve İsviçre'de hükûmetleri devirdi; İspanya'da ve Danimarka'da kurulu düzeni tehdit etti ve İrlanda'yı, Yunanistan'ı ve Britanya'yı sarstı. İsyancıların çoğunlukla öngörülebilir politik talepleri, işçi sınıfının demokratik haklarını büyük oranda genişletse de bununla beraber daha müreffeh orta sınıf ve özellikle fabrika sâhibi kapitalist sınıf kendini tehdit altında hissediyordu ve bu nedenle isyanların bastırılmasını desteklediler. Fakat toplumun çatışan sınıflar arasında giderek büyüyen bölünmesi -hatta bir savaş çıkacağı tehdidi- Avrupa devletlerinin yöneticileri için ciddi bir problem yaratıyordu. Aynı zamanda fabrika işçiliğinin taleplerini karşılamak devletler için yeni bir zorluk yarattı: Göçü kontrol etmek.

Sanâyileşme ve Göç

Sanâyileşme, iki tür kitlesel göçe neden oldu.²⁷⁴ Birincisi, kırdan endüstriyel merkezlerdeki kentlere göçtü. Avrupa'da, göç-

273 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (New York: Washington Square Press, 1964), 57–59, 78–79.

274 Bu bölümde ele alınan göçlerin haritaları için bk. Russell King vd., *The Atlas of Human Migration: Global Patterns of People on the Move* (Oxon, UK: Earthscan, bir Taylor & Francis markası, 2010), özellikle 26–37. ss.

menler İrlanda'dan fabrikalarda çalışmak için İngiltere'ye gitti. Güney ve Doğu Avrupa'da yaşayanlar ise Kuzey Avrupa'daki, özellikle Fransa'daki ve Almanya'daki, fabrika şehirlerine göç etti.²⁷⁵ Japonya'da da genç kadınlar tarlalardan şehirlerdeki tekstil atölyelerine taşınmıştı. Pek çoğu, İç Savaş'ın bitiminden sonraki terör döneminin ve onların üzerinde uygulanan şiddetin -bâzen üstü örtülü bir şekilde "Jim Crow" denmiştir, fakat aslında bu, Ku Klux Klan tarafından tehdit ve dayak yoluyla dayatılan ayrımcı ve eşitliksiz bir toplumdur- katlanılamaz olduğuna karar verdiğinde, Birleşik Devletler'in eski köleci eyâletlerindeki Afro-Amerikalılar 20. yüzyılın ilk yıllarında kitlesel biçimde göç etti. Altı milyon Afro-Amerikalı fabrikalarda çalışarak yerlerinde kalan marabalardan daha iyi bir hayat elde etme umuduyla 1916-1940 yılları arasında Kuzey'deki sanâyi merkezlerine yapılan "Büyük Göç"e katıldı.

Birleşik Devletler'in endüstriyel gelişimi ikinci tür kitlesel göçü teşvik etti: İnsanların Avrupa'dan Birleşik Devletlere'e doğru Atlantik ötesi göçü. Ancak sanâyileşen dünyadaki göçlerin bütün hikâyesi, bununla sınırlı değil. Şüphesiz on milyonlarca insan, 19. yüzyılın sonuna doğru ve 20. yüzyılın ilk on yılında büyük dalgalar hâlinde Amerika'ya göç etti. Bu insanların yaklaşık üçte ikisi Birleşik Devletler'e giderken, diğerleri Kanada'ya, Arjantin'e ve Brezilya'ya göç etti. Bununla beraber Kuzey Amerika'nın orta-batısı ve batısındaki öldürülen veya kendileri için ayrılmış bölgelere sürülen Kızılderililerden temizlenen ekilebilir arâzilerin mevcûdiyeti, ilâve bir on milyon insanı daha batı sınırlarına getirdi. Elbette, "Avrupalılar ezici bir açlıktan, ekonomik sömürüden ve sayısız zorluklardan kaçmıştı," fakat Avrupalıların göç deneyimine odaklanmak, Eliot Dickinson'un sözleriyle, "Afrikalıların deneyimini" göz ardı eder: "Bu tecrübe [diğerinden] farklıdır, çünkü târifsiz bir şekilde şiddetli ve düpedüz ölümcüldür."²⁷⁶

Birleşik Devletler'e göçün hikâyesi, dünyayı çevreleyen insanlık deneyiminin çok daha geniş bir anlatısının parçasıdır. Er-

275 Avrupalıların Kuzey ve Güney Amerika'ya göçü hakkında ek hikâyeler için bk. Eliot Dickinson, *Globalization and Migration: A World in Motion* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2017), 30-38.

276 Dickinson, *Globalization and Migration*, 39.

ken Modern dünyadaki okyanus ötesi göçler gibi, Avrupa'nın ve Asya'nın dışına yapılan göçler de uluslararası ağlar bağlamında meydana geldi. Ermeni, Yahudi, Çinli ve Hindistanlı tüccarların etnik çevrelerinden oluşan diasporalar, tropik ham maddelerin ihrâcâtı için iş gücü ve sermayeyi Afrika'ya, Güney Amerika'ya ve Güneydoğu Asya'daki ileri karakollara yönlendirdi. Aynı zamanda âileler de göç hakkındaki kararların merkezindeydi. Daha önce göç etmiş akrabalar, ne zaman ve nereye göç edileceği hakkındaki bilgilerle ilgili önemli bağlantı noktalarını oluşturdu ve göçmen toplulukları da kendilerinin peşinden gelenler için destek ağı kurdu.

Tarihçi Adam McKeown'nın çalışması, Hindistan'dan ve Güney Çin'den Güneydoğu Asya'ya ve Hint Okyanusu'na ve Kuzeydoğu Asya'ya ve Rusya'dan Sibirya, Mançurya, Japonya ve Orta Asya'ya uzun-mesâfeli göç akışlarının -1846'dan 1940'a kadar yaklaşık 50 milyon kişi- aynı dönemde Avrupa'dan Amerika'ya yapılan göçlerle niceliksel açıdan kıyaslanabilir olduğunu gösteriyor.²⁷⁷ Dünyanın bâzı bölgeleri sanâyileşirken (4. Bölüm) diğerlerinin sanâyileşmemesi, elbette göçmenlerin ve işçilerin sanâyi merkezlerine yönelik artan göçünün bağlamını oluşturur. Çinliler oradaki gümüş ve altın mâdenlerinde çalışmak için 1850'li yıllarda Kaliforniya'ya göç etmeye başlamıştı; fakat aynı zamanda Çinliler ve Hindistanlılar, mâdenler ve kauçuk plantasyonları açmak için Güneydoğu Asya'ya da göç etmişti. Aynı durum, Asya ve Afrika'nın diğer yerlerindeki gelişmeler için de geçerliydi, zîra genç Ganalı Abina'nın etkileyici hikâyesi, bu durumu, güçlü bir biçimde gösterir.²⁷⁸ McKeown'nın çalışması, sâdece Avrupa'dan Amerika'ya uzanan Atlantik göçünün anlatılarının ötesinde, göçün küresel yapısına dâir daha fazla bilimsel çalışma olacağına yönelik umudunun yalnızca başlangıcıdır. "Küresel göçün neredeyse eş zamanlı yükselişi, Avrupa'nın

277 Bu kısım genel olarak şu esere dayanır: Adam McKeown, "Global Migration, 1846–1940," *Journal of World History* 15, n. 2 (Haziran 2004): 155–89; spesifik alıntılar sırasıyla 166, 171, 173 ve 175. sayfalardandır.

278 Trevor R. Getz ve Liz Clarke, *Abina and the Important Men: A Graphic History* (New York: Oxford University Press, 2012). Bu çarpıcı hikâye, 1876 tarihli bir davanın tutanaklarına dayanır ve bir kadının oradaki endüstriyel süreçlerde kullanılacak palm yağının Avrupa'ya olan ihrâcâtını karşılamak için nasıl köleleştirildiğini (yasadışı olsa da) gösterir. Bu kaynağa dikkatimi çektiği için Kelsey Sherman'a teşekkür etmek isterim.

direkt müdâhalesinden öte, Avrupalı olmayanların dünya ekonomisinin büyümesine ve entegrasyonuna gayet de müdâhil olduğunu gösterir.” Avrupalı sömürge imparatorlukları, örneğin Güney Asyalı Hindistanlıları Londra’ya taşıyarak veya Cezayir-lileri Paris’e yönlendirerek, insanların kolonilerden metropollere yönelik göç akışlarını kendileri yönlendirdi.

İkinci olarak, 1870’li yıllardan itibaren başlayan kitlesel göç dalgaları, düzen rejimleri meydana getirdi; bunlar, polislik faaliyetlerine ve çeşitli devletlerin “göçü teşvik etme, kısıtlama, eleme, koruma, dağıtma ve denetleme” teşebbüslerine elverişli olan tanımlanmış ulusal sınırları tesis etti. Çin, Rusya ve İtalya, devlet amaçlarına hizmet etmek için, göçü teşvik ederken, diğerleri -özellikle Birleşik Devletler ve Avustralya- “istenilmeyen kişilerin”, özellikle Çinlilerin ve diğer Asyalıların, göçünü kesmek için yollar aradı. 1880’lerde çok sayıda Çinli mâdencilerin Kaliforniya ve Avustralya’ya akınını takip eden dönemde, Asyalı karşıtı göç yasaları “bu noktalara göçü sert bir biçimde düşürdü.” Sınırların yaratılması, göç yönetmelikleri ve polislik faaliyetleri ve ülkelere kimlerin girişinin izin verileceğine dâir düzenlemeler, bâriz bir biçimde, 19. yüzyıl milliyetçi hareketleri ve bir ırklar hiyerarşisiyle alâkalı ırkçı, sosyal Darwinci ideolojilerle aynı zamana denk geldi ve bunlara sebep oldu. Bu bölümün diğer kısımları, bu konuları ele alır.

Milletler ve Milliyetçilik

Devletler veya bizim günümüzde daha çok bahsettiğimiz biçimde “hükûmetler” çok uzun zamandır var ve bugüne kadar da birkaç şekil aldı. Bu kitapta şimdiye kadar biz daha çok, özellikle Asya’daki ve Mezoamerika’daki tarım ve fetih imparatorluklarından ve Avrupa’daki çeşitli monarşiler ve prenslikler ile bunların savaş baskısı altında merkezî devletlere dönüşümünden bahsettik. Dördüncü Bölüm’de tartışılan Avrupa’daki “devlet inşâsı” süreci, belki hatırlanacaktır, oldukça geniş bölgesel devletlerin oluşumuyla sonuçlanmıştı. Bu devletler, devletlerarası rekabetçi baskıları sürdürecektir nüfusa ve zenginliğe sâhipti, bununla beraber 17. ve 18. yüzyıl Britanyası ile Fransıası, en başarılı devletleri kurmuşlardı.

19. yüzyılda devletler form ve işlev bakımından 21. yüzyıl devletlerine daha da yaklaşarak ek değişikliklere uğradı ve başka bir güçle daha, yâni millet inşâsı ve milliyetçilik ile bağlandı, bu da Modern ulus devletin oluşumuna neden oldu. Modern devlet tanımlanabilirken, millet mefhûmunu tanımlamak biraz daha zordu: Çünkü görünen o ki her zaman istisnâlar vardır. Ancak modern devleti tanımlamakla başlayalım: Modern devlet, hükûmetin içindeki halkı, araçlar veya vekiller örneğin kendi güç merkezlerine sâhip aristokratlar aracılığıyla değil de maaşlı bürokratları yoluyla doğrudan yönettiği bir toprak parçasıdır; bu(?) örnek idârî ve kurumsal düzenlemeleri dayatır ve genelde temsilciler yoluyla (seçilmiş veya farklı bir şekilde) uyrukları veya vatandaşlarıyla ilgilenir.²⁷⁹ 1789'daki Fransız Devrimi ve 1800'lerin ilk yıllarında, özellikle insanların yalnızca hükûmdarlarının "uyrukları" değil, siyâseten aktif "vatandaşlar" olma hakkı, evrensel idârî yasalar ve devlet ve vatandaş arasındaki doğrudan sözleşme fikri gibi modern devlete âit bâzı fikirlerin Avrupa'nın diğer kısımlarına Fransız General ve İmparator Napolyon tarafından (Napolyon Yasası) yayılması, modern devletin ortaya çıkmasında özellikle önemliydi.

Diğer yandan, "milletler" ve "milliyetçilik" fikriyse, modern devletler ve sanâyi toplumu ortaya çıktıktan sonra oluştu.²⁸⁰ Devletler, özellikle Fransız Devrimi devletin meşrûluğunun geleneksel kaynaklarını (tanrısal buyruk, hanedan zinciri veya tarihsel hak) sorgulamaya başladığında kritik bir hâl alan, devlete ve yöneten sisteme bağlılığın nasıl sağlanabileceği konusunda bir ikilemle karşı karşıya kalmıştı. Sanâyileşme, özellikle şehirli işçi sınıfı ve kapitalist sınıf gibi yeni sınıflar yaratınca, 1848 yılındaki kitlesel ayaklanmalarda doruk noktasına ulaşan 1800'lerin ilk yıllarındaki isyanları tetikleyince ve Asyalıların, Doğu Avrupalıların ve beyaz olmayan diğer insanların sanâyileşen ülkelere geniş çaplı akınını ortaya çıkarınca, bu sorun, daha kritik hâle geldi. 19. yüzyıl Avrupa devletlerinin yöneticilerine göre, kendi insanları ve devlet ile halk arasında hükûmetleri devirmekle tehdit eden çok büyük hizipleşmeler ortaya çıkıyordu.

279 Bu açıklama şu esere dayanır: E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, 2. bas. (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 80.

280 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983), özellikle 1. ve 7. Böl.

Sanâyileşme, bilhassa demir yolu ve telgraf gibi, yeni iletişim yolları yaratmıştı, bunlar da ortak dil ve kültür bağlarını paylaşan fakat birleşik bir devlete sâhip olmayan -özellikle çeşitli Alman ve İtalyan devletleri- insanlar arasında birtakım ekonomik ve duygusal ihtiyaçları ortaya çıkardı. Bu da bir “milletin” -yâni ortak bir dil ve kültürü paylaşan bir “halk”- tek, birleşik bir devlete sâhip olması gerektiği fikrinin ortaya çıkmasına yol açtı ve profesyonel tarihçilere milliyetçi tarihlerin yazımı konusunda yeni görev yükledi.²⁸¹ Bu tarzda bir Avrupa milliyetçiliği, 1830 ile 1880 yılları arasında, Avrupa’da “milleto” ve “ulusal sınırlara” dayanan pek çok devletin oluşumuna teşvikte bulundu. Bu durum, en çarpıcı şekilde İtalyan milliyetçisi Giuseppe Mazzini tarafından ve onun “her milleto bir devlet; tüm bir millet için sâdece bir devlet,” çağrısıyla tanımlanmıştı.

Bu fikir, daha sonra, aşağıdan gelen devrimci ayaklanmaların baskısını hisseden devlet yöneticilerini canlandırdı ve onlara, “halklarının” sadâkatinden emin olmaya başlamak için yeni bir yol gösterdi. Ancak bu yöneticiler, iki yönlü bir problemle karşılaştı. Problemin ilk yönü, insanların kendilerini bir “millet” olarak nasıl tanımlayacağıydı ve daha sonra da o tanımlı devletle nasıl bağdaştıracakları. Bunun için, özellikle halk eğitimi (en başta ilkokul ama 20. yüzyılda giderek artan oranda ortaokullar da) kullanışlıydı ve tabii ulus metheden “milliyetçi tarihleri” oluşturan tarihçiler de öyle.²⁸²

Ancak bâzı bölgesel devletler, birden çok “millet”le beraber oluşturulmuştu. Büyük Britanya; İskoçya’nın ve İngiltere’nin birleşmesiyle kurulmuştu, fakat aynı zamanda Gallerlileri ve İrlandalıları da içeriyordu. Rusya İmparatorluğu, 18. ve 19. yüzyıllarda genişledikten sonra “ulusların hapisânesi” diye bilinmeye başlamıştı. Balkanlar; Türklerin yönetimi altındaki Slavlar, Sırlar, Bosnalılar, Arnavutlar ve Makedonyalıları ve Osmanlı İmparatorluğu için sıkıntı yaratan bir yerdi. Bir devlet içerisinde birçok etnisitenin veya milletin olmasının yarattığı probleme yönelik olası bir çözüm, “halkı” etnik, dînî ve dilsel terimlerle

281 Kısa bir tartışma için bk. Lynn Hunt, *Writing History in the Global Era* (New York: W. W. Norton, 2014), 1–11.

282 Bk. Joyce Appleby, Lynn Hunt ve Margaret Jacob, *Telling the Truth about History* (New York: W. W. Norton, 1994), 2 ve 3. Böl

değil, politik terimlerle tanımlayan Fransız ve Amerikan yöntemi: “Amerikalılar, Amerikalı olmak isteyen kimselerdir... Fransız ulusunu Fransız vatandaşları oluşturur: Etnisitenin, tarihin, evde konuşulan dilin veya lehçenin ‘milletin’ tanımıyla ilişkisi yoktu.”²⁸³ 18. ve 19. yüzyıl Amerikalıları için bu formül, sâdece özgür beyazlar için uygulanırken, köleler ve Kızılderililer dışlandı; bu bölümde daha önce de bahsedildiği gibi, ikinci grup ya topraklarından çıkarıldı ve Kızılderililer için ayrılmış arâzilere kapatıldı ya da soykırım savaşlarında yok edildiler.²⁸⁴

19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa devletleri (ve Birleşik Devletler) milliyetçi gelenekler icat etmenin ve onları halka aşılamanın böylece hayâlî fakat yine de gerçek bir milliyetçilik yaratmanın daha faydalı olduğunu düşünmüştü. Diğer yandan kendilerini bir “millet” olarak değerlendiren ama bir devletleri olmayan halklar -Siyonistler, İrlandalılar, Sırplar- kendi devletlerini oluşturmak için propaganda yapmaya başladılar. Kısacası dışlayıcı, etnik ve kültürel tarzda bir milliyetçilik -“benim halkım uludur” diyen türde- Avrupalıların dünyanın geri kalanıyla ilişki kurma şekillerine, 20. yüzyılın ilk yıllarındaki I. Dünya Savaşı’na yol açan gerilimlere, tüm çelişkileri, muğlaklıkları ve insanlar üzerindeki gücü ile beraber modern ulus devlete katkıda bulunarak Avrupa’yı ve Birleşik Devletler’i şekillendirmeye başladı.

Milliyetçilik, Avrupa devletleri arasındaki ekonomik rekabet, sanâyileşmeden kaynaklanan iç gerilimler ve stratejik etmenler 19. yüzyılda Avrupalı devletler arasında birçok savaşa ve bu yüzyılın son otuz yılında da Asyalılar ve Afrikalılara karşı sömürgeci yayılma savaşlarına yol açtı. Avrupalılar arasındaki en büyük savaş 1854-1856 yılları arasında, Rusya’yı Britanya, Fransa ve Osmanlı ittifakına karşı bir çatışmaya sokan ve her iki taraftan 600.000’den fazla askerin ölümüne yol açan Kırım Savaşı’ydı. Rusya’nın savaşı kaybetmesi onun serflliği kaldırma kararına ve sanâyileşmesine yol açtı. Amerikan İç Savaşı (1860-1865) yine yüz binlerce insanı öldürdü. Son olarak, İtalya’nın ve Almanya’nın ulusal birleşmeleri, 1870-1871 yıllarındaki Fransa-Prusya Savaşı’nda doruk noktasına ulaşan dört büyük Avrupa savaşına

283 Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, 88.

284 Madley, *An American Genocide*.

daha yol açtı. Milliyetçilik böylece Avrupa devletleri arasında süregiden gerginliklerin içine zerk edilmişti; genç erkeklerin ordularında silâh altına alınmasına katkıda bulunmuş ama bunun yanında Avrupalıların ve beyaz Amerikalıların üstünlüğü ve özellikle Afrikalılar ve Asyalılar olmak üzere ötekilerin değersizliğiyle alâkalı ırkçı fikirlere de neden olmuştu.

Afrika ve Çin İçin Mücâdeleler

Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra Avrupalıların büyük bir çoğunluğu birbiriyle savaşmayı bıraktı (en azından 1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar) ve bunun yerine askerî güçlerini Çin'e, Güneydoğu Asya'ya, Orta Doğu'ya ve Afrika'ya yönlendirdiler.²⁸⁵ Böylece Avrupalı güçler arasındaki çatışma bugün dünyanın üçüncü dünya olarak adlandırdığımız bölgelerine taşınmıştı ve bu bölgelerin bu duruma düşmelerine neden oldu.

Afrika

Yüzyıllar boyunca Avrupalılar Afrika'ya nüfuz etmeyi imkânsız addetmişti: özellikle sıtma gibi kıtanın tropikal bölgelerine özgü çeşitli hastalıklar, köle tâciri Avrupalıları kıyı bölgelerindeki hastalıktan uzak anklavlarla sınırlandırmıştı. 19. yüzyılda buharlı gemiler, iç bölgelere Afrika'nın muhtelif nehirleri üzerinden bir erişim olanağı sağlayabilirdi, ancak yine de sıtma bu kâşiflerin çoğunu öldürdü. Her ne kadar sıtmanın nedeni 1880'e kadar keşfedilemese de ve sivrisinekler vâsıtasıyla bulaşma yolu 1897'ye kadar açığa çıkarılamasa da 19. yüzyılın ortasında bir deneme-yanılma süreci, Güney Amerika'ya özgü kınakına ağacının kabuğunun sıtmayı önleyen kinin maddesini içerdiğinin fark edilmesine neden oldu. Britanyalı ordu personeli sonrasında kınakına tohumlarını başarılı bir şekilde Hindistan'a ekti ve 1870'lerde birliklerine kinin tedârikini önemli ölçüde artırdı. Bunu takip eden süreçte Avrupalıların "Afrika için didişmesi," Almanlar tarafından 1871'de yenilen Fransızların güvensizliklerden, Belçika'nın kralı II. Leopold'un tuhaf ve gizemli planla-

285 Örneğin bk. Brian Bond vd., *Victorian Military Campaigns* (New York: Frederick A. Praeger, 1967).

rından,²⁸⁶ Britanyalıların Hindistan'daki kolonyal çıkarlarını korumadaki kararlılığından dolayı 1870'lerde başlatılmış olabilir fakat kininin sıtmayı önlediğinin keşfi, Afrika nehirleri üzerinde seyredebilen buharlı gemilerin geliştirilmesi veya silâhlardaki daha öldürücü yeni teknolojiler olmasaydı, tüm bu etmenler yersiz olurdu. Yeni teknolojiler önemlidir.

Önceki bölümlerde, 1500'lerin ilk yıllarından 1800'lerin ilk yıllarına kadar oldukça durağan kalan ve namludan doldurulan tüfeğin karakterize ettiği silâh teknolojisindeki bâzı gelişmelerin izini sürmüştük. Tüfeklerin doldurulması birkaç dakikayı alıyordu, ateşlendiklerinde büyük duman kümeleri yaratıyorlardı ve tüfekler birkaç yüz yarda içerisinde zar zor hedefi isâbet ettiriyorlardı. Askerî planlar, bu eksiklikleri hesâba kattı; ancak daha geniş bir menzile sâhip, daha isâbetli ve ateşlendiğini daha az belli eden (böylece askerin konumunu gizleyen) silâhlar belli ki çok büyük gelişmeler olacaktı.

Bu gelişmeler, 1850'den hemen sonra meydana geldi. İsâbetliliği artırmak için namlunun içine "yiv açıldı", kuyruktan yerleştirilen ve duman çıkarmayan barutla tutuşturulan kâğıt ve sonrasında da bakır fişekler yapıldı, mükerrer ateşleme için mekanizmalar icat edildi. Amerikan İç Savaşı ve 1860'lardaki ve 1870'lerdeki Avrupa'daki silâhlanma yarışı, silâhları kökten değiştirdi ve Avrupalı askerlerin binlerce yarda uzaktan ve herhangi bir hava koşulunda daha hızlı bir şekilde öldürme kabiliyetlerini artırdı. Gelişimin zirvesine, 1880'lerde mucidinin adıyla anılan Hiram Maxim adlı sağlam bir makineli silâhın icadıyla erişildi.

Böylece Avrupalılar 1870'lerde Afrika topraklarında Afrikalıları işgal ve mağlup edeceği "imparatorluk araçları"na sâhipti. Afrikalılar yürekli ve sert bir direniş gösterdi fakat teknolojileri Maxim makineli tüfeğinin üstesinden gelebilecek durumda değildi. En ünlü ve belki de en ölümcül hâdise Britanya ordusunun 40.000 kişilik Sudanlı Derviş ordusuyla karşılaştığı 1898 yılındaki Omdurman Savaşı'ydı. Geleceğin Britanya başbakanı Winston Churchill'in de ifâde ettiği gibi, Dervişlerin saldırısı, nehir gambotlarına monte edilmiş Maxim makineli tüfekleri tarafından ça-

286 Bu etkileyici hikâye Hochschild'in *King Leopold's Ghost* isimli eserinde anlatılmıştır.

bucak geri püskürtüldü: “Taarruz eden dervişler birbirine dolanmış yığınlara gömüldü. Geride kalan kalabalıklar mütereddit bir hâlde duraksadı. Onlar için bile oldukça sıcaktı.” Kıyıda, Britanya “piyâdesi durmaksızın hissiz bir şekilde ateş ediyordu, acele etmeden ve heyecansız, çünkü düşman uzaktaydı ve subaylar tedbirliydi.” Sudanlıların tarafında ise, “diğer tarafta mermiler etleri kesip biçiyordu, kemikleri parçalayıp paramparça ediyordu; korkunç yaralardan püsküren kan; bir uğuldayan metaller cehenneminde cebelleşen yürekli adamlar -eziyet çeken, ümitsiz, ölmekte olan; patlayan bombalar ve püsküren toprak.” Beş saat sonra, Britanyalılar yirmi askerini kaybetmişti; on bin Sudanlı öldürülmüştü.²⁸⁷ Dedikleri gibi:

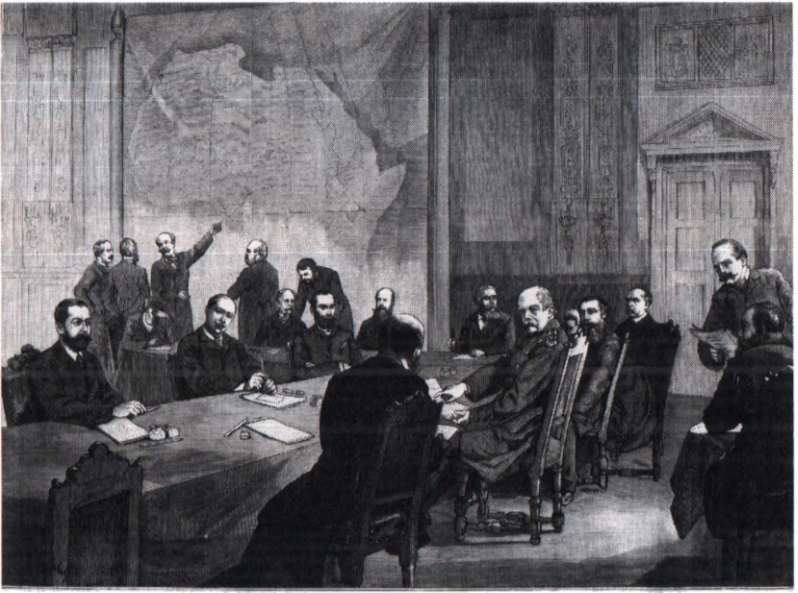
Ne olursa olsun, bizim

Maxim silâhımız var ve onların ise yok.²⁸⁸

287 Daniel Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (New York: Oxford University Press, 1981), 118’den alıntı.

288 Bu güfte o zamanlarda Afrikalılar ve Avrupalılar arasındaki güç dengesini yansıtıyor olabilir, fakat genel olarak diğerleri, bilhassa da Avrupa ordularına karşı gerilla taktikleri uygulayanlar ve Avrupalılar arasındaki denge giderek bozuluyordu. Bu denge, 20. yüzyılda tamâmen ortadan kaybolacaktı. 18. yüzyılın sonlarında Britanya ordusu, kendinden 6 ila 7 kat büyük Hint ordusunu mağlup edebilirken, 19. yüzyılın ilk yıllarında kendinden yalnızca 2 kat büyüklükteki Hint ordusunu ancak mağlup edebiliyordu. En sonunda, 1840’larda Britanyalılar, Hint ordularını yenebilmek için daha üstün ateşli silâhlara sâhip ve eşit büyüklükte ordular kullanmak zorunda kaldı. Şüphesiz gelecekteki üçüncü dünya ülkeleri, Avrupa’nın teknolojik avantajını saf dışı bırakmak için en gelişmiş Avrupa silâhlarından hemencecik faydalabileceklerdi. 1950’lere ve 1960’lara gelindiğinde hem Fransa’nın hem de Birleşik Devletler’in Vietnam’da öğreneceği gibi bağımsızlığını elde etmeye kararlı işgal altındaki insanlar en gelişmiş orduları bile alt etmek için gerilla taktiklerini etkili bir şekilde kullanabildi. Bu şekilde harekete geçmiş bir halkı mağlup etmek için, gerilla ordularının 5 veya 6 kat büyüklüğündeki ordulara ihtiyaç duyulacaktı ve 1960’ların son yıllarında da Amerikan halkının, birliklerin kuvvetinin 500.000’den birkaç milyona yükseltilmesine izin vermeyeceği açıkça anlaşılacaktı. Bu askerî ve siyâsî gerçekler göz önüne alındığında, Vietnam’daki Amerikan mağlûbiyeti kaçınılmaz bir sonuçtu. Avrupa ordularının, Afrika’da ve Asya’da zayıflayan silâh avantajı hakkında bk. Philip D. Curtin, *The World and the West: The European Challenge and the Overseas Response in the Age of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 2. Böl.

1884-1885'teki Berlin Konferansı, yeni emperyalizmin ve "Afrika için didişme"nin doruk noktasını güçlü bir şekilde temsil etti. Avrupalı güçler arasındaki rekabetin silâhlı bir çatışmaya yol açabileceği endişesiyle Almanya'nın şansölyesi Otto von Bismarck, Afrika'nın kolonizasyonunu bir düzene sokmak için on üç Avrupa ülkesinden temsilcileri Berlin'e dâvet etti. Bu olay 6 numaralı figürde gösterilir; büyük bir konferans masasının etrâfında oturan delegeler, Afrika'yı kendi aralarında paylaşmaktadırlar. Afrika devletleri arasından sâdece Etiyopya, Kral Menelik'in olağanüstü liderliği altında, en güçsüz Avrupa gücü olan İtalya'yı mağlup etti ve böylece bağımsızlığını koruyabildi.²⁸⁹ (5 numaralı haritaya bakınız.)

Figür 6

289 Fas'ın küçük bir parçası gibi, Amerika'dan geri dönen kölelerinin kurduğu Batı Afrika ülkesi Liberya da bağımsızdı.

Çin

Engin ham madde kaynaklarının tasavvuru, Afrika'daki emperyalist hayalleri güdüleyen şeyse, Çin için, bu ülkenin pazarına erişimdi. Britanya'nın pamuk tekstili sanâycilerinin hayalini kurduğu gibi: "eğer her Çinlinin gömleğine yalnız bir inç ekleyebilseydik, Manchester'daki fabrikaları sonsuza kadar çalıştırabilirdik." Her ne kadar "dört yüz milyon tüketicili" pazar, Avrupalıları sürekli olarak savuştursa da onların Çin'i "açma" arayışı 19. yüzyıl boyunca devam etti ve yüzyılın sonunda "imtiyazlar için mücadele" de doruk noktasına ulaştı.

Afyon Savaşı'nı (1839-1842) takip eden dönemde Çin büyük bir iç savaş nedeniyle [Taiping Ayaklanması (1850-1865)] bölünmüştü. Yoksul köylüler ve yerinden edilmiş işçiler tarafından desteklenen ve İsa Mesih'in küçük kardeşi olduğuna ve dünya üzerinde Cennetin Krallığı'nı kurma misyonuna sâhip olduğuna inanan bir adam tarafından yönetilen Taiping isyancıları, neredeyse Çin İmparatorluğu'nun Mançu hükümdarlarını tarih sahnesinden siliyordu.

Taiping isyancıları, Çin'in Mançu hükümdarlarını kovma, tüm insanlar arasında eşitlik (Çin'de ve küresel anlamda tüm uluslarda, hem sosyal sınıflar hem de cinsiyetler arası eşitlik) ve toprak reformuna dayanan yeni bir âdil sosyal düzene yönelik taleplerini birleştirerek, Yangtze Irmağı'nın üzerindeki güney başkent Nankin'i ele geçirmek için Güney Çin'den hızla ilerledi. Ancak Taiping isyancılarının liderleri arasındaki tartışmalar, tuhaf davranışlar ve kötü stratejik kararlar olmasaydı Modern Çin tarihi, olduğundan çok daha farklı bir seyir takip edebilirdi. Bunlar gerçekleştiği için muhâfazakâr toprak sâhipleri kendi silâhlı güçlerini oluşturdular, Taiping isyancılarını yendiler ve Mançu rejimini kurtardılar.

İç Savaş'ın zayıf düşürdüğü (İç Savaş boyunca yaklaşık yirmi milyon insan ölmüş olabilir), iki Afyon Savaşı'ndan sonra Britanya'nın dayattığı anlaşmaların ayak bağı olduğu ve şimdi de hanedanı kurtaran toprak sâhiplerinin taleplerini karşılamak için eski tarım rejimini canlandırmaya kendini adanmış Mançu hanedanı, Çin'i dış istilâlardan korumak için adına "Öz-Güçlendirme" dedikleri kısıtlı bir askerî modernleşme programını başlattı. Her ne kadar modern bir ordu gibi görünen şeyi inşâ

etmede bâzı başarılar elde etse de Çin, sâdece Britanyalılardan değil, ayrıca Ruslardan, Fransızlardan, Almanlardan ve endüst-rileştikten sonra da Japonlardan kaynaklı sürekli bir baskıya mâruz kaldı. Son iki devlet, 1900 yılında Çin'in "Güçler" arasın-daki paylaşımına yol açan "imtiyazlar için mücâdele"nin kıvıl-cımını yakmıştı.

Geç sanâyileşen Japonya da emperyalist yayılma planları güttü ve dikkatini Kore'ye ve Tayvan Adası'na yönlendirdi. Her ne kadar Çin, Kore'yi kendi haraçgüzâr sisteminin bir parçası ve dolayısıyla kendine tâbi addetse de, Kore kendi iç siyâsetine sâhipti. Bunlar sivrildiğinde ve 1880 ile 1890'larda çeşitli ayak-lanmalara yol açtığına Japonya, Çin'e muhâlif olan tarafı des-tekleme fırsatı elde etti. Çin 1894'te müdâhale ettiğinde (buna hakkı olduğunu düşünmüştü çünkü), Japonya ve Çin arasında bir savaş patlak verdi. Pek çok gözlemciyi şaşırtan bir biçimde, Japonya, Çin'i büyük bir deniz savaşında epey kolayca mağlup etti ve savaş bitirdi.

Menfaatlerini zayıflamış ve mücâdele gücünü yitirmiş rakibi-nin üzerine dayatmaya karar veren Japonya, Çin'den sayısız im-tiyaz elde etti; bunların içerisinde 300 milyon dolarlık devâsâ bir tazminat, Tayvan Adası ve Mançurya'daki Liaotung Yarımadası, Kore'nin "bağımsızlığı" (böylece Japonya kendi nüfuzunu kura-bilirdi) ve Japon vatandaşlarının Çin'de fabrika açma ve mâden sâhibi olma hakkı vardı. Japonya'nın Mançurya'daki menfaatl-erinin karşısında duran Rusya (Sibirya'daki yayılımı Mançurya'da kendi çıkarlarını yaratmıştı), Almanları ve Fransızları, Japonları Mançurya'yı Çin egemenliğine geri vermesi hususunda zorla-mak için kendisine katılmaya iknâ etti.

Bunda başarılı olan ve Japonların gururunu kıran Ruslar, karşılığında kendilerine Mançurya'da bir demir yolu geliştirme imtiyazı veren Çin'in yöneticilerinin minnettarlığını kazandı. Çin'de Britanyalılar, Fransızlar ve Ruslarınkine denk bir do-nanma limanı isteyen Almanlar, Çinlilerden Japonları geri dön-dürmekteki rolleri için bir ödül olarak bir üs istedi fakat redde-dildiler. Fakat sonra Almanlar Çin'deki iki Alman misyonerinin cinâyetini bahâne ederek Şantung Yarımadası'ndaki bir limanı 1898'de ele geçirdi ve Çinlileri, limanı kendilerine doksan do-kuz yıllığına kiraya vermeye zorladı. Bu hareket, bütün diğer

güçlerin de Çin hükûmetinden doksan dokuz yıllık imtiyazlar aldığı ve o zamanlardan bir cümleinin de ifâde ettiği gibi, “Çin’i bir kavun gibi dilimleyen” “imtiyazlar için mücâdele”nin zincirlerini serbest bıraktı. 1900 yılına gelindiğinde, aynı Afrika gibi, Çin de sömürge mülklerine bölünecek gibi görünüyordu.

Fakat Britanya’nın küresel imparatorluğunu sürdürmek için Çin’de “serbest ticârete” ihtiyacı vardı. İngilizlerin şansına, İspanya’yla 1898 yılında yaptıkları savaşın sonucunda Filipinler’de yeni bir sömürgeci konum elde eden Birleşik Devletler, Çin’de tüm güçler için “serbest ticâretin” meşalesini taşımaya kolay iknâ edildi. Birleşik Devletler 1900 yılındaki Açık Kapı Politikası’nda ifâde edildiği gibi bir yöntem öne sürdü ve çeşitli sebeplerden dolayı bu politika oldukça şaşırtıcı bir şekilde diğer güçler tarafından kabul edildi. Bu plan, Çin’i sömürgeleşmekten kurtardı ve onu, diğer ülkelere açık tuttu, böylece Çin; Japonya ve Birleşik Devletler de dâhil bütün güçler tarafından kullanılabilirdi.

El Niño Kıtıkları ve Üçüncü Dünya’nın Oluşumu

Her ne kadar sanâyileşme, askerî teknolojiadaki gelişmeler, “güçler” arasındaki stratejik mücâdeleler ve 1870’lerde başlayan iktisadî bunalım Avrupalıların, Amerikalıların ve Japonların Afrikalılar, Asyalılar ve Latin Amerikalılar üzerindeki egemenliğini açıklamakta çok faydalı da olsa, dünyanın sanâyileşen bölgeleri ile sanâyileşmeyen bölgeleri arasındaki uçurumun ve üçüncü dünyanın teşekkülünün çevresel bir boyutu da vardır.

Biyolojik eski rejimde Çin ekonomisinin başarısının ta kendisinin 1800 yılına kadar Çin’in orman rezervlerine baskı yapmaya başladığı ve bunun 19. yüzyılın ortasında ciddi bir ormansızlaşmaya yol açtığı dönemde, Asya’nın diğer bölgeleri ve Latin Amerika başka süreçler tarafından ormansızlaştırılmıştı. Hindistan’da yarımadadaki ormanlar 19. yüzyılın ortasında nüfusun artmaya başlamasından çok önce temizlenmişti. Birbiriyle savaşan Hint prensleri, düşmanlarını korunacak bir yerden mahrum etmek için ormanları temizlemişti; bu “ekolojik harp” politikası, sömürgeci İngilizler tarafından da zevkle yürütüldü. Ek olarak, yerlerinden edilmiş köylü çiftçiler de arâziler açtılar, aynı zamanda ülkenin kuzeyinde de ticâret amaçlı bir miktar tomruk-

çuluk yapıliyordu. Tüm bunlar, Hindistan'da geç 19. yüzyılda büyük bir ormansızlaşmaya neden oldu.²⁹⁰

Latin Amerika'da farklı süreçler büyük çapta ormansızlaşmaya yol açtı. Ham maddelerin çıkarılması ve Latin Amerika'daki mülklerinin şeker ile kahve plantasyonlarına dönüştürülmesi maksadıyla sömürgeci güçler ormanları temizlediler. Brezilya'da ilk olarak Atlantik kıyı şeridindeki büyük ormanlar, şeker plantasyonları için kesildi. 1800'lerin ilk yıllarında Brezilyalı toprak sâhipleri, kahve ekimine geçiş yaptı. Kahve ağacı (yerel değildi, Etiyopya'dan ithal ediliyordu), toprağın verimliliği için yeterli bakımı yapılırsa, büyük ihtimalle aynı arâziye ekilip tekrar dikilebilirdi. Fakat görünen o ki, nihâyetinde toprak sâhipleri toprağı kurutmayı ve otuz yıl kadar sonra bâkir ormanın başka bir parçasında arâzi açmayı tercih etti. "Böylece kahve nesilden nesile, yaylalar boyunca ilerledi ve ardında çıplak tepelerden başka bir şey bırakmadı."²⁹¹ Ayrıca Karayip Adaları'nda Fransız ve Britanyalı sömürgeciler 18. yüzyılda şeker plantasyonları için o kadar çok ormanı katlettiler ki, o zamanlarda bile, bu olaya tanık olanlar bunun adaların iklimini değiştireceğinden ve kesilen her bir orman meşceresi ile beraber iklimin giderek daha kuru bir hâle geleceğinden endişeleniyorlardı.²⁹²

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Asya'nın ve Latin Amerika'nın büyük bir kısmı ormansızlaşma ve toprak verimliliğinin tükenmesinin neden olduğu önemli bir çevresel hasara uğradı.²⁹³ Tarım toplumları oldukları için de tabii bu değişiklikler, eski biyolojik rejim toplumunun üzerinde ek bir baskı yaratıyordu, çünkü bir iklim darbesine karşı daha hassas bir duruma gelmişlerdi ve bu durum, geniş çapta bir kıtlık ihtimalini artırıyordu.

290 C. A. Bayly, *Indian Society and the Making of the British Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 138–39.

291 Warren Dean, *With Broadax and Firebrand: The Destruction of the Brazilian Atlantic Forest* (Berkeley: University of California Press, 1995), 181.

292 Richard H. Grove, *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600–1860* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 5 ve 6. Böl.

293 Ormanların yok edilmesinin küresel boyuttaki hikâyesi için bk. Michael Williams, *Deforesting the Earth: From Prehistory to Global Crisis* (Chicago: University of Chicago Press, 2003).

Hasattaki başarısızlıklar çoğunlukla yerel meselelerdi. Fakat geç 19. yüzyıldaki iklimsel bir olay, bizim bugün bildiğimiz adıyla El Niño (ya da daha bilimsel ismiyle ENSO, El Niño Güney Salınımları) belki de beş yüz yıl içindeki en şiddetli hâline geldi ve gezegenin büyük bölümünü etkiledi. Ayrıca hem endüstriyel hem de tarımsal kaynaklardan atmosfere artan oranda salınan sera gazının “19. yüzyıl sonundaki El Niño örüntülerini şiddetlendirmede az da olsa bir rol oynadığını”²⁹⁴ günümüzde anlamaya başladık. El Niño’nun Kuzey Amerika’daki buğday kuşağına aşırı yağış getirdiği ve Avrupa’yı da hiç etkilemediği zamanlarda bu Asya’nın geniş kısımları, Kuzey ve Batı Afrika’nın bâzı kısımları ve Kuzey Doğu Brezilya için kuraklık ve Arjantin için de sel demekti. El Niño kuraklıkları, üç defa (1876-1879, 1889-1891 ve 1896-1902) gelecekte üçüncü dünya olarak adlandırılacak yerleri sarstı. Avrupa’nın ve Kuzey Amerika’nın sanâyileşen bölgelerinin menfaatleri için tasarlanmış bir dünya ekonomisinin işleyişiyle birleşen El Niño’nun Asya, Afrika, Latin Amerika ve Kuzey Amerika’yı nasıl etkilediğine dâir meseleler, “Yeni Emperyalizmin” Asyalılara ve Afrikalılara karşı saldırganlığıyla birleşerek küresel dengelerin tarihsel bir konjonktürüne, milyonlarca insan için açlık ve ölüm anlamına gelecek şekilde karıştı.

Yaklaşık toplam otuz ila elli milyon arasında insan; Asya, Afrika ve Latin Amerika’nın bâzı bölümlerine yayılan kıtlıklarda korkunç bir şekilde can verdi. Fakat her ne kadar 19. yüzyılın sonunda çok güçlü olsalar da bu ölümler, sâdece El Niño’nun doğal etkilerinden kaynaklanmıyordu. Daha ziyâde, tarihçi Mike Davis’in gösterdiği gibi, bu büyük çapta küresel kıtlıklar Asya, Afrika ve Latin Amerika’nın çoğunu “üçüncü dünya ülkeleri”ne dönüştürmek ve dünyanın geniş alanlarını yoksullaştırmak için Avrupa’nın domine ettiği yeni bir dünya ekonomisiyle beraber çalışan *El Niño*’ların sonucunda gerçekleşti. Asya’da hükûmetler felâketlerin yaralarını sarmak için harekete geçmeye ya isteksiz ya da âcizdi. Hindistan’ın Britanyalı sömürgeci yöneticileri, kıtlığı ve açlık veya hastalık kaynaklı ölümleri önlemektense daha çok “serbest pazarın” düzgün işleyişini ve kendi kolonyal gelirlerini emniyete almaya kararlıydı. İnsanlar, Britanya’da tüketilmek için sevk edilen ve demir yollarına yüklenen buğdayın önünde

294 Brooke, *Climate Change and the Course of Global History*, 498.

öldü ve sömürgeci otoriteler, miskinliği ve tembelliği teşvik edeceği ve “karakteri” zayıflatacağı inancıyla kıtlık yardımı yapmayı hiçe saydı. Çin’in kaynaklarını ve ilgisini iç bölgelerinden dış baskının en çok olduğu kıyı bölgelerine aktarmasından sonra Mançu hükûmetinin, kuraklık ve kıtlığın en şiddetli olduğu ülkenin iç kısmındaki Şensi Eyâleti’ne buğday taşıyacak ne kabiliyeti ne de kaynağı vardı. Benzer şekilde Angola, Mısır, Ceza-yir, Kore, Vietnam, Etiyopya, Sudan ve Brezilya’da da El Niño, kıtlığa yol açan kuraklıkları tetikledi; kıtlıklar bu toplumları ve onların hükûmetlerini zayıflattı ve yeni bir sömürgeci yayılma ve konsolidasyon dalgasına dâvetiye çıkardı.²⁹⁵ Sanâyileşen dünya ile geleceğin üçüncü dünyası arasındaki uçurum belirginleşti. Her ne kadar 19. yüzyıl sonundaki *El Niñolar* Asyalıları, Afrikalıları ve Latin Amerikalıları şiddetli bir şekilde etkilerken, Amerika’nın ortabatisında hasat verimini artırıp Avrupa’yı tamâmen pas geçmesi tarihsel bir rastlantı gibi görünmüş olabilirse de; sosyo-ekonomik etkileri, bu bölümde ve bir önceki bölümde tartışılan tarihsel süreçlerin bir konjonktürü ile beraber *El Niñolar*ın neden olduğu iklim değişikliklerinin sonucuydu. Olumsuz yönde etkilenen bütün bölgelerin ya endüstrileşmek ya da insanlarına kıtlık yardımı sağlamak için harekete geçemeyen güçsüz devletleri vardı (çoğunlukla emparyalist saldırganlıktan dolayı zayıflamışlardı) ya da politikaları yine aynı sonuçları veren sömürgeci hükûmetleri (özellikle Britanya Hindistan’ında). Böylece, 20. yüzyılın başlangıcında dünyanın büyük bölümü, eski biyolojik rejimin, çevresel bozulmanın ve küresel ısınmanın en kötü etkilerini ellerinden geldiği kadar savuşturmaya mahkûm edilmişti. Buralardaki insanların ortalama yaşam sürelerinin ve yaşam fırsatlarının dünyanın sanâyileşmiş bölgelerindeki insanlardan çok daha az olması hiç de şaşırtıcı değildir. “Uçurum” bir ölüm-kalım meseleydi -hâlâ da öyledir- ve tarihsel rastlantıların, ihtimallerin ve konjonktürlerin analitik araçları, bunun nasıl ve neden böyle olduğunu anlamamıza yardımcı olur.

295 Mike Davis, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World* (London: Verso Press, 2001).

Sosyal Darwinizm ve Kendi Kendini Kutlayan Avrupamerkezcilik

1900'e gelindiğinde Avrupalılar ve onların Kuzey Amerika'daki soylu ardılları, ya sömürgeleri üzerinden doğrudan ya da ekonomik, askerî ve politik egemenlik yoluyla dolaylı biçimde dünyanın çoğunu kontrol ediyordu. Bu gerçek, onların gözünden kaçmamıştı ve bilhassa Britanya, bunu imparatorluğunun her tarafında sırasıyla 1887'de ve 1897'de Kraliçe Victoria'nın egemenliğinin 50. ve 60. yılları münâsebetiyle (ve yukarıda tartıştığımız geç 19. yüzyıl kıtlıklarının ortasında) kutlamıştı.

Bilimin 19. yüzyılın ortasından itibaren gelişmesi, Maxim makineli silâhının Sudanlıları kolayca öldürmesi ve milyonlarca Asyalının kıtlık nedeniyle ölmesiyle bâzı Avrupalılar, o zamanlarda, Batı'nın yükselişi ve Asyalıların, Afrikalıların ve Latin Amerikalıların "geri kalmışlığına" dâir bilimsel bir açıklamaya sâhip olduklarını düşündüler: Sosyal Darwinizm ve soyarıtımı ya da bilimsel ırkçılık.

Charles Darwin 1859 tarihli ünlü kitabı *Türlerin Kökeni Üzerine*'de (On the Origin of Species) evrimin ve yeni türlerin gelişiminin, doğal seçim ve en güçlüünün yaşamını sürdürmesi süreçleriyle meydana geldiğini öne sürmüştü. Darwin kısa zaman sona argümanını insanları da kapsayacak şekilde genişletti ve insanın kökenini, ilk insansı maymunlara dayandırdı. 19. yüzyılda daha sonra Darwin'in evrim hakkındaki fikirleri toplumlara da uygulandı. "Sosyal" Darwinizm neden bâzı insanların zengin bâzılarının yoksul (erdeme karşı miskinlik) ve neden bâzı toplumların "ileri" ve diğerlerinin "geri" olduğunu sözde açıklıyordu.²⁹⁶ Afrikalılar, Avrupalıların gözünde âniden ölmüş gibi görünürken, milyonlarca yerli (her ikisi de, Hindistandakiler ve Kuzey Amerikadakiler) ve Çinli hastalıklardan dolayı veya El Niño Kıtlıkları sırasında ölürken, evrimin insan topluluklarına ve farklı ırklar arasındaki ilişkilere uygulanabileceği fikrinin çok sayıda Avrupalı ve Kuzey Amerikalı tarafından doğru olduğuna inanılıyordu. Hem milyonerlerin serveti

296 Özellikle bk. Michael Adas, *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989).

hem de beyaz Kuzey Avrupalıların “üstünlüğü”, Sosyal Darwinizm’in en önde gelen savunucusu Herbert Spenser’a göre, doğal seçimle açıklanabilirdi:

Güçsüzlerin yoksulluğu, basîretsizlerin uğradığı sıkıntılar, tembel-lerin açlığı ve güçlülerin, güçsüzler bir yana pek çok kişiyi sıgılık ve sefâlette bırakan sorumlulukları, büyük ve uzak görüşlü bir iyiliğin hükümleridir.²⁹⁷

Sosyal Darwincilere göre, yoksullar; Asyalılar, Afrikalılar ve Amerikalı yerlilerin hepsi, bundan dolayı kasvetli yazgılarını hak ediyorlardı ve bu, “doğal” bir şeydi. Avrupa ve Amerika toplumlarında zenginlerin ve yoksulların ve dünyanın en zengin ve en yoksul bölgeleri arasındaki uçurumun göze batar hâle geldiği bir dünyada, Sosyal Darwinizm dünyanın tepesindekiler için iç rahatlatan bir ideolojiydi.

Latin Amerika, özellikle Meksika ve Brezilya, Avrupalıların soyundan gelen açık tenliler tarafından yönetiliyordu, bu da Sosyal Darwinizm fikrinin çekiciliği kanıtlanmış bir başka uzantısıydı. Özünde en iyi soyu yetiştirmek için bitkilerin ve hayvanların seçilerek yetiştirilmesi olan soyarıtımı, Kuzey Avrupalılarla ilişkili değerli insan özelliklerini artırıp yoksullar ve beyaz olmayanlarla ilişkili olanları eleyerek insanların durumlarının sâdece genetik manipölasyon yoluyla geliştirilebileceği savıyla ilişkilendirilmeye başladı. Bundan dolayı Meksika ve Brezilya hükûmetleri kendi insanların soyunu “geliştirmek” için, beyaz tenli Avrupalıların kendi ülkelerine göç etmesini teşvik edecek programlara girişti, böylece kendi halkları da “beyazlaştırılabilirdi”, aynı kahveye az miktarda süt eklemek gibi. Avrupa’da ve Birleşik Devletler’de soyarıtımı, beyazların doğuştan üstünlüğü ve Asyalılar, Afrikalılar ve Amerikalı yerlilere ek olarak, Güney ve Doğu Avrupalıların değersizliğiyle alâkalı ırkçı düşüncelere neden oldu. Ve bu tarzda bir sözde bilim 20. yüzyılda Nazi lideri Adolf Hitler’in elinde tabii ki bir soykırım aracına dönüştü.

297 Eugen Weber, *A Modern History of Europe: Men, Cultures, and Societies from the Renaissance to the Present* (New York: W. W. Norton, 1971), 1001. sayfadan alıntı.

Sonuç

Böylece, Batı'nın yükselişine yönelik, şimdilerde aptalca (ve tehlikeli) görünen fakat 20. yüzyılın başında dünyanın en zengin ve en güçlü bölgelerinde pek çok insan tarafından "doğru" kabul edilen açıklamaların uydurulmasıyla dönüp dolaşıp aynı noktaya geldik. Günümüzde artık elbette bu fikirlerin (Giriş Bölümü'nde daha ayrıntılı tartışılmıştı) tarihsel gerçeklerden ziyâde ideolojik olduğunu görebiliyoruz. Çünkü "Batı'nın yükselişi" daha çok tarihsel anlamda rastlantısal olaylardan, coğrafyadan ve çevresel koşullardan faydalanan bâzı ülkelerin ve halkların, belirli bir zamanda (tarihsel bir konjonktür) diğerlerine nasıl hükmedebildiğinin ve zenginlik ile güç biriktirebildiğinin hikâyesidir. Burada, bundan başka bir muamma yok; Batı'nın zenginliğinin, gücünün ve ayrıcalığının olumsal doğasının ciddiyetle ele alınıp bundan fayda sağlayanların kibrinin onların iyi tâlihlerinin asıl kaynakları tarafından kırılmaları gerekmektedir ve bir fayda sağlamamış olanlar gelecekte yeni ihtimallerin onların lehine dönebileceği ihtimalinden güç almalıdır. Avrupamerkezci ideolojiler bu miti öne sürmüş olabilirler ancak yine de Avrupa her zaman egemen güç değildi ya da bu, onların alın yazısı değildi.²⁹⁸

298 Avrupalıların yabancı toprakların ele geçirilmesi için harekete geçirilmesinde faşizmin rolü hakkında bir tartışma için bk. John M. Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 10. Böl.

VI. Bölüm

Büyük Sapma

Yirminci Yüzyıl ve Ötesine Giriş

1900 yılına gelindiğinde, Modern dünyanın ana unsurları oluşturulmuştu. Ulus devletler, toprakların kontrol edilmesi için, en etkili kuruluş hâline gelmişti ve Avrupa'nın ve Kuzey ve Güney Amerika'nın çoğunda benimsenmişti. Bu ulus devletlerden bâzıları sanâyileşmişti (bilhassa Batı Avrupa'da bulunan devletler, Birleşik Devletler ve Japonya) ve yeni keşfedilmiş bu endüstriyel güçlerinden, Afrika'nın ve Asya'nın çoğunu sömürgeleştirecekleri emperyalist askerî ve ekonomik amaçları için, faydalanmışlardı. Avrupalılar, Amerikalılar ve Japonlar kendi üstünlükleriyle ilgili ve sömürgeleştirme programlarına hizmet eden ırkçı savlar (Hristiyan "uygarlaştırma" misyonu ile birleşmiş Sosyal Darwinizm'den doğan Avrupalı beyazlar ve Asya'daki sözde benzersizlikleriyle Japonlar) ve bunun yanında, dünya düzeninin en üstünde onların olması gerektiğine dâir bir kanaat geliştirdiler.²⁹⁹ Fosil yakıtların kullanımı, atmosfere sera gazları salıyordu ve biyosferin beşerî etkilerin doğal süreçlere eşit veya onları aşan bir etkiye sâhip olduğu bir bölümünü *antroposfere* dönüştürdüğü süreci, devam ettiriyordu.

20. yüzyıl ve 21. yüzyılın ilk on yılları, olağanüstü değişimlere neden olacaktı. Elbette hâlâ bir ulus devlet ve endüstri dünyasında, yer kürenin en zengin bölgeleri ile en yoksul bölgelerinin arasında olduğu gibi, belirli ülkelerin içinde de giderek büyüyen bir uçurumun olduğu bir dünyada ve çoğalan çevresel zorlukların dünyasında yaşıyoruz. Fakat 21. yüzyılın ilk yılları, 1900'le-

²⁹⁹ Bu argüman, şurada yer alır: John M. Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 10. Böl.

rin ilk yıllarından ciddi mânâda farklıdır. Geçtiğimiz yüzyılda yepyeni endüstriler gelişti ve bunlar, endüstriyel dünyayı çarpıcı bir biçimde yeniden yapılandırdı – dünya çapında yaşamları dönüştürecek birkaç bilimsel gelişmeden bahsetmek gerekirse: Petrol ve otomobil, elektrik ve telefon, radyo, televizyon ve bilgisayarlar; motorlar ve uçaklar, jet motorları ve uzay yolculuğunun yanında, çamaşır makineleri ve elektrikli süpürgeler; hastalık yapıcı mikrop teorisi ve buna karşı aşılama; genetik manipülasyon; robotlaşma ve yapay zeka. 20. yüzyıl, yeni sanâyileşme dalgalarını ve onun dünya çapında yayılmasını gördü. Bu inovasyon kümeleri, bol miktarda ucuz fosil yakıt kullanımından elde edilen enerjiye ihtiyaç duyan tüketim modelleri yarattı ve atmosfere büyük miktarda sera gazının püskürtülmesinin iklim değişiminde ve küresel ısınmadaki etkileri, giderek artan bir oranda, belgelenmeye başladı.³⁰⁰

Teknolojik değişikliklere ve onun ekonomik ve çevresel sonuçlarına ek olarak, Batı Avrupa devletleri, 20. yüzyılın ortalarında dünya egemenliğinden uzaklaştırılacaktı. Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), 19. yüzyılın sonlarındaki emperyalist düzeni temellerine kadar sarstı ve sonuçları, 20. yüzyılın savaş ve şiddet yüzyılı biçiminde şekillenmesinde kilit rol oynadı. Fakat sâdece Avrupa'nın eski kolonyal düzenini değil, yeni Japon İmparatorluğunu da yıkan ve iki süper güç tarafından domine edilen [Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği (SSCB, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)] ve iki bloğa ayrılmış bir dünya düzenine yol açan İkinci Dünya Savaşı'nın (1939-1945) ta kendisiydi. 20. yüzyıl boyunca yaklaşık iki yüz milyon insan, savaşlarda, devrimlerde, soykırımlarda ve insan kaynaklı diğer kitlesel kıtallerde öldürüldü.³⁰¹ Aralarında Büyük Buhran diye bilinen küresel bir ekonomik krizin olduğu iki dünya savaşı, 1914'ten 1945'e kadar süren otuz yıllık bir kriz dönemini ortaya çıkıttı. Modern dünyanın bu "Otuz Yıllık Kriz"i, Avrupa'nın küresel egemenliğinin ve Japonya'nın Asya İmparatorluğu'nun sonunu getirdi. Böylece iki yeni süper gücün yükselişine (Birleşik Devletler ve Sovyetler

300 Vaclav Smil, bu dönemi "Sinerji Çağı" diye adlandırır. Bk. *Creating the Twentieth Century: Technical Innovations of 1867–1914 and Their Lasting Impact* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

301 Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991* (New York: Pantheon, 1996), 12.

Birliği) ve bunların “Soğuk Savaş”ına yol açtı. Ayrıca endüstriyel gelişimin gizlerini çözmenin yollarını arayan eski koloniler, pek çok yeni bağımsız devlet yarattı.

II. Dünya Savaşı’nın 1945’teki nihâyetini takip eden süreçte ve 1991’de Soğuk Savaş’ın bitimiyle beraber ortaya çıkan hâlde, iki büyük küreselleşme dalgası vâki oldu. Böylece dünya, giderek artan bir şekilde birbirine bağlandı: fikirler, sermaye ve iş gücü, yer kürede artan bir hızla ve kolaylıkla, bir yerden bir yere hareket etti; yüzyılın sonunda ortaya çıkan “yersiz yurtsuzlaşmanın” uluslar ve kimlikler için ne anlama geldiğiyle ilgili endişeler yayıldı. Büyük oranda Birleşik Devletler’in himâyesinde gelişen ve spesifik anlamda kapitalizm ile onu dünya çapında koruyacak kurumları yaymayı amaçlayan küreselleşmenin bu turunun az da olsa faydası oldu, fakat çok değil; daha çok dünyanın yoksul Küresel Güney ve zengin Küresel Kuzey ülkeleri arasında süregelen ve giderek derinleşen bir uçuruma katkıda bulundu. Yakın geçmişte bâzılarının Amerika yönetimindeki “kurallara dayanan liberal dünya düzeni” olarak adlandırdığı şey, pek çok ülkedeki milliyetçi liderler tarafından topa tutuldu. Milliyetçiliğin yükselişi, aslında sermaye ve iş gücünün dünya genelinde ulusal sınırları hesaba katmayan hızlı hareketine bir tepkidir. Bunun yanında, Küresel Kuzey ile Küresel Güney’i birbirinden ayıran başlıca yarılma noktaları -Birleşik Devletler’i Meksika’dan ayıran Rio Grande ve Avrupa ve Afrika kıtalarını birbirinden ayıran Akdeniz- güneyden kuzeye uzanan göçmen ve mülteci akınlarının üzerindeki çatışmanın en yoğun olduğu yerlerdir.³⁰²

Tabii hâl böyleyken bunlar, 20. ve 21. yüzyılın Modern dünyasındaki en önemli değişiklikler sayılmayabilir; belki de uzun vâdede en önemlisi, insanların çevre üzerinde bıraktığı etki olacaktır. Hızlı ekonomik gelişme çabasıdaki kapitalist dünyada, sosyalist dünyada ve benzer şekilde üçüncü dünyada, insanların doğal çevreyle ilişkisi artık beşerî aktivitenin küresel çevresel süreçleri etkilediği bir noktaya geldi – öyle ki, biz, artık

302 Eliot Dickinson’ın formülasyonunda Küresel Kuzey’in, Avrupa’nın ve Kuzey Amerika’nın sanâyileşmiş zengin ülkelerini kapsarken; Küresel Güney’deki, Afrika’daki, Asya’daki, Latin Amerika’daki ve Orta Doğu’daki daha yoksul ülkeleri içine alır. Eliot Dickinson, *Globalization and Migration* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2017), 17.

tamâmen Antroposen'e girmiş bulunuyoruz. Nasıl fosil yakıtlar 19. yüzyılda endüstriyel üretimi ve ekonomik gelişmeyi doğal sınırlardan âzat ettiyse, 20. yüzyılda da suni gübre, besin tedârikini artırdı ve dünya nüfusunun hızla yükselmesine neden oldu. 20. yüzyıldaki hızlı endüstriyel gelişimin ve nüfus artışının birleşimi ve bunların ötesi, insanların ve bizim tarihimizin biyolojik eski rejimden ve onun kısıtlamalarından "büyük sapma"sını işâret eder.

Okuyuculara yardımcı olmak için, bu bölüm, dört kısma ayrılmıştır. Birinci Kısım, hikâyeyi, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar getirir; İkinci Kısım, II. Dünya Savaşı sonrası dönemi 1945'ten 1991'e kadar analiz eder; Üçüncü Kısım, 1991'den günümüze kadar küreselleşmeyi ve onun muhâliflerini ele alır ve Dördüncü Kısım, insanların eylemlerinin ve aktivitelerinin doğanın güçlerini etkilemeye başladığını ve bizim Dünya'nın doğal sistemiyle ilişkimiz açısından tehlikeli yeni bir bölgeye sürüklediğimiz yeni bir devre -Antroposen- ne dereceye kadar girmiş olduğumuzu değerlendirir. Bu hikâye, suni azotlu gübrenin icatıyla başlar.

Birinci Kısım: Nitrojen, Savaşlar ve Birinci Deglobalizasyon, 1900-1945

20. yüzyılın başlarında Sosyal Darwinizm ve ırkçılık, Avrupalıların gözünü iki tehlikeye karşı kör etmişti. Birincisi, dünyanın “gelişmiş, ilerlemeci ve medenî” ırklarının (yâni beyazlar) kendi aralarında savaşa girebileceklerine inanamıyorlardı ki, bu mit ve onunla beraber Avrupa’nın mutlak kudretine dâir tasavvuru, I. Dünya Savaşı’yla beraber, paramparça oldu. İkincisi; yoksulların, geri kalmışların, siyah, kumral ve sarı renkli insanların Avrupalı efendilerine askerî anlamda kafa tutabileceklerine akıl erdiremiyorlardı. Bu mit, 1905 yılında Japonya, Rusya’yı yendiği zaman parçalanmaya başladı, fakat eski kolonyal düzeni en nihâyetinde defedip yıkacak şey, Avrupalılara karşı başarılı devrimler ve savaşlardı. 20. yüzyıl savaşlarının bu kadar yıkıcı olmalarının nedenlerinden biri, ölüm makinelerinin endüstrileştirilmeleriydi.

Emperyalist devletlerin 19. yüzyıl boyunca Asyalılara, Afrikalılara ve Amerika’nın yerlilerine karşı kullandığı savaş teknolojilerinin karakteristik yanı, çok önemli bir madde olan barutun üretiminin doğanın oldukça yavaş süreçlerine bağlı olmasıydı. Fabrikalarının üretebildikleri tüm çelik, buhar ve silâha karşın Avrupalılar, barutun patlamasını sağlayan nitratı üretemedi, bunun ham maddesini doğadan sağlamak zorundaydılar. Nitratlardaki en önemli element, azottu ve her ne kadar Avrupalı bilim insanları bunu çözmüş olsalar da, azotu havadan alıp onu reaktif azota (Nr: 1. ve 5. bölümlerdeki tartışmalara bakınız) nasıl “bağlayacaklarını” çözme konusunda güçlük çektiler.³⁰³ Kö-

303 Aksi belirtilmediği sürece, azotun ve onun amonyak olarak sentezlenmesinin öneminin sıradışı öyküsü, şu esere dayanır: Vaclav Smil, *Enriching the Earth: Fritz Haber, Carl Bosch, and the Transformation of World Food Production* (Cambridge, MA: MIT Press, 2001). Detay ve ilâve bilgi için bk. Hugh S.

mür, buhar, demir ve çelik, sanâyileşen ülkelerin biyolojik eski rejimin kısıtlamalarının bâzılarından kaçmasına olanak vermişti, fakat çelişkili bir biçimde dünyanın geri kalanına hükmetmek için kullandıkları barut, hâlâ azotun doğal oluşumlu kaynaklarına bağlıydı.

Daha önceki bölümlerde ele alındığı gibi, azot, bitkilerin büyümesi için çok önemlidir ve insan da dâhil hayvanların yaşamını sürdüren amino asitlerin oluşumu için elzemdir. Dünya üzerindeki yaşam, küresel azot döngüsünün bir parçasıdır ve atmosferdeki geniş azot kaynaklarının küçük bir kısmı bitkilere, bitkiler üzerinden de hayvanlara geçer. Birtakım bitkiler -fasulye gibi baklagiller, yer fıstığı ve yonca- azotu toprağa sâbitler ve bu tarlaların verimlilişmesine ve mahsûlün artmasına yarım eder, bu da insanlar için daha fazla besin demektir. Yıldırım düşmesi de küçük oranda azot üretebilir. En büyük doğal oluşumlu azot kaynaklarının arasında, insan ve hayvan dışkıları vardır. Tüm dünyada çiftçiler bunu bilerek uzun bir süre hayvan gübresini tarlalarında kullandılar. Bu doğal şartlarda gelişen limitli azot kaynakları, yaşamı devam ettirdi fakat aynı zamanda üretilebilecek besin miktarını sınırlayarak insan nüfusunu da sınırlandırdılar. Bu bölümde daha sonra göreceğimiz gibi, benzer dinamikler, yaşam için gereken ve fosfat formundayken gübrenin çok önemli bir bileşeni olan diğer element fosfor için de geçerlidir. İnsanlar azot sağlamak için doğaya bağlı oldukları sürece, biyolojik eski rejimin süreçleri ve onun ritmi içinde kısıtlı kaldılar.

İronik bir şekilde aynı madde -nitratlar- tarım mahsûlünü artırmak ve patlayıcılar yapmak için de gereklidir.³⁰⁴ O hâlde çelişkili bir biçimde hem dünyadaki insan nüfusunun boyutu hem de onun modern savaşı yürütme kapasitesi, doğaya bağlıydı ve doğa tarafından sınırlandırılmıştı. Bu durum, nitratların ve fosfatların çoğunlukla yarasa ve kuş gübresi (guano) formunda olan doğal oluşumlu kaynakları için küresel bir arayışa yol açtı. *Guano* belirli koşullar altında -özellikle yağışın olmayı-

Gorman, *The Story of N: A Social History of the Nitrogen Cycle and the Challenge of Sustainability* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2013).

304 1995 yılında Timothy McVeigh, Oklahoma City'deki Murrah Federal Ofis Binası'nı azotlu gübre ve gazyağı birleşiminden oluşan bir bombayla havaya uçurdu.

şı, aksi hâlde yağış, gübreyi ve içindeki değerli azotu eritirdi-zamanla birikebilen bir dışkıdır. Mağaralar, yarasa dışkısının oluşabileceği ve daha sonra guano mâtencilerinin gübre ve 19. yüzyılda artan oranda da barut yapmak için onu çıkartılabileceği bir yerdi. Ancak daha sonra ortaya çıktığı gibi, milyonlarca değilse bile binlerce yılda biriken en büyük kuş gübresi kaynakları, Peru açıklarındaki çorak Chinha Adaları'ndaydı.

İlk Peru guanosu topağı Avrupa'ya 1804 yılında Alman doğa bilimci ve dünya gezgini Alexander von Humboldt tarafından götürülmüştü; bunu takip eden yıllarda ise giderek daha büyük oranlarda guano çıkarıldı ve bu, Britanyalı tüccarlar tarafından ihraç edildi. 1890'a gelindiğinde, Peru guanosunun kaynakları, büyük oranda tükenmişti. Fakat çıkartılabilecek bir başka doğal kaynak daha (sodyum nitrat veya güherçile) Peru'nun güneyinde bulundu. 1879'da, Şili, sodyum nitrat kaynaklarını ele geçirmek ve onu hem gübre hem de barut yapımında kullanan sanâyileşen dünyaya ihraç etmek için Peru'yla savaşa girdi. 1900 yılında örneğin Birleşik Devletler, Şili'den ithal ettiği sodyum nitratın neredeyse yarısını patlayıcı yapmak için kullanmıştı. Gıda mı, patlayıcı mı?³⁰⁵ Dünyanın emperyalist güçleri için bu, yeterince çetin bir meseleydi, fakat Şili'nin en büyük doğal oluşumlu sodyum nitrat kaynakları üzerinde bir tekele sâhip olduğu gerçeği nedeniyle bu mesele, daha da çetin bir hâl gelmişti. Dahası, güherçileyi Şili'den Avrupa'ya veya Birleşik Devletler'e getirmek için onun gemilerle sevk edilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla deniz gücü, sodyum nitrat kaynaklarının devamlılığını sağlamak için çok önemliydi ve bir deniz ablukasına karşı korunmasız her emperyalist devlet, ciddi bir şekilde güçsüzleşecek ve besin üretimi ve mühimmat sanâyi-si, Şili'nin sodyum nitratına rehin olacaktı.³⁰⁶ Bu, özellikle Almanya için geçerliydi ve nitratları endüstriyel açıdan üretecek bir yöntem bulmak için en yoğun araştırma, yirminci yüzyılın başında Almanya'da başlamıştı. Bu, diğer ulusların bilim in-

305 Bu ilişkiye, hem orduda hem de tarımda kullanılan kimyâsalların üretimine dâir perspektiften bir bakış için bk. Edmund Russell, *War and Nature: Fighting Humans and Insects with Chemicals from World War I to Silent Spring* (New York: Cambridge University Press, 2001).

306 Gregory T. Cushman, *Guano and the Opening of the Pacific World: A Global Ecological History* (New York: Cambridge University Press, 2013).

sanlarının problemin öneminin farkında olmadıkları anlamına gelmiyordu, çünkü elbette farkındaydılar. Almanya için geride kalmış tarımsal üretim ve okyanus nakli rotalarına kısıtlı erişim, bu problemi daha da ivedileştirdi. Fritz Haber isminde bir kimyacı 1909 yılında amonyağı (NH₃, nitrat olarak işlenebilen azot içerir) laboratuvarında sentezledi ve bir yıl sonra da endüstriyel üretimle ilgili sorunlar, Alman firması BASF'den Carl Bosch tarafından çözüldü. Amonyağı sentezleyerek azotu atmosferden çekme işlemi, Haber-Bosch Süreci diye bilinir ve bu süreç, doğadaki bitkilerin büyümesi için mevcut olan azot üzerine koyduğu sınırları kaldırarak dünya tarihinin bundan sonraki rotasını şekillendirdirmiştir.

Azotlu gübrenin üretilebileceği amonyak sentezi, 20. yüzyılda insan nüfusunun patlamasına neden oldu. Tarım alanlarının genişlemesiyle birlikte guano ve güherçile kaynaklı gübreler, dünya nüfusunun 1800'de 1 milyarken, 1900'da 1.6 milyara yükselmesini sağladı. Ancak 1900'e gelindiğinde dünya üzerindeki ekilebilir iyi arâzilerin çoğunda zâten tarım yapılıyordu, demek ki besin üretiminde artış, en kolay şekilde ek gübrelerin uygulanmasıyla meydana gelebilirdi; fakat gördüğümüz gibi, doğal olarak oluşan guanonun çoğu kullanılmıştı ve küresel askerî rekabet, önemli miktarda güherçilenin çeşitli devletlerin mühimmat sanâyilerine gitmesini sağlıyordu. Bir uzman, biyolojik eski rejimdeki malzeme ve teknikleri tarımsal verimi artırmak için kullanarak, dünya nüfusunun 3.5 milyar insana ulaşabileceği sonucuna varmıştır.³⁰⁷ Amonyağı sentezlemek için kullanılan Haber-Bosch İşlemi, besin tedârikinin artmasına imkân sağladı ve dünya nüfusunun 2000 yılında yaklaşık 6.2 milyar olmasına neden oldu (sâdece on yıl içerisinde bu rakam bir milyar daha artmıştır ve 2010'da 7.3 milyar olmuştur). Başka bir deyişle, 20. yüzyılda büyük ölçüde Haber-Bosch İşlemi nedeniyle dünya nüfusu 1.6 milyardan 6.2 milyara çıkmıştır (çoğu 1950'den itibaren 4.6 milyar daha fazla insan).³⁰⁸ İnsan nüfusundaki bu artış, tek başı-

307 Bir analiz için bk. Hannah Ritchie, "How Many People Does Synthetic Fertilizer Feed?," *Our World in Data*, 7 Kasım 2017, <https://ourworldindata.org/how-many-people-does-synthetic-fertilizer-feed>.

308 Vaclav Smil, *Enriching the Earth: Fritz Haber, Carl Bosch, and the Transformation of World Food Production* (Cambridge, MA: The MIT Press, 2004).

na 20. yüzyılı benzersiz kılar.³⁰⁹ Amonyak sentezi ve onu izleyen azotlu gübrenin endüstriyel üretimi, insan nüfusunun artışı, biyolojik eski rejimin doğal sınırlarından âzat etti. 21. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde endüstriyel süreçler, tüm doğal süreçlerin toplamının ürettiği reaktif azottan daha fazlasını dünyanın kara kütesine ve su yollarına katmıştı. Dahası amonyak sentezi, nitrat bazlı patlayıcıların büyük çaplı endüstriyel üretimine olanak sağladı ve Almanya bu teknolojiyi ilk kullanan devlet olduğu için askerî liderlerin güveni arttı. Bu, 1914'te dünya savaşının patlamasına yol açan önemli bir faktör hâline gelecekti.

Birinci Dünya Savaşı ve Otuz Yıllık Kriz'in Başlangıcı, 1914-1915

1900 yılında dünyanın çok azı emperyalist güçler tarafından egemenlik altına alınmamıştı ve henüz emperyalizmin konusu hâline gelmeyen en büyük toprak parçaları, Çin ve Osmanlı imparatorluklarındaydı. Çin'in 1900 yılındaki Açık Kapı Politikası, emperyalist güçlerin, aralarından herhangi birinin Çin'i fiilen ele geçirip yönetmesine gerek kalmadan (ki bu iş birbirleriyle yarışan devletler için, bölgeye hükmetmeyi arzulayan Birleşik Devletler ve Japonya'da dâhil olmak üzere) her şeyi daha zor hâle getirirdi. Emperyalist güçler, zayıf bir Çin Devleti'nin kendi "etki sahalarından" faydalanmalarına olanak sağlayacağı sonucuna vardılar. Aslında, Açık Kapı Politikası'nın kabul edilmesiyle, emperyalist devletlerin Asya'daki rekabetinin yaştırılması ve kışkırtıcı bir savaş nedeninin ortadan kaldırması umut edilmişti.

Avrupalı güçler arasında genel bir savaş gerçekten de patlak verecekti fakat bu savaşın kıvılcımı Asya'da değil, Güneydoğu

309 Nüfus bilimcilerin öngördüğü gibi, eğer dünya nüfusu 2050 yılında yaklaşık 9 milyarda pik yaparsa, 21. yüzyıl, şimdiye kadarki en büyük insan nüfusu artışına tanık olacaktır ve bu da onu dünya tarihinde benzersiz kılacaktır. Bk. William McNeill, "Demography and Urbanization," içinde *The Oxford History of the Twentieth Century*, haz. Michael Howard ve Wm. Roger Louis, 10–21 (New York: Oxford University Press, 1998). Nüfus bilimcilerin nüfusun dengeleneceğine dâir beklentilerinin nedeni, toplumların kentselleşip sanâyileştikçe, nüfuslarının âilelerin daha küçük hâle geldiği bir "demokratik geçiş" yaşamasıdır; bu âilelerde, takriben ebeveynlerinin yerine geçmek için ihtiyaç duyulan sayıda (2.1) çocuk olur.

Avrupa'daki Balkanlar'da ateşlendi. Haziran 1914'te bir Sırp ulusalı Avusturya tahtının vârisi Arşidük Ferdinand'a ve onun eşine, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından yakın geçmişte işgal edilmiş Bosna'daki idârî bir merkez olan Saraybosna şehrine yaptıkları ziyâret sırasında, suikastta bulundu. Almanya tarafından desteklenen ve bir savaş çıkarıp imparatorluğunun boyutlarını büyütmek niyetinde olan Avusturya, Rusya tarafından desteklenen Sırbistan'a bir ultimatom gönderdi.

Balkanlar'daki bu küçük yüzleşmenin böylesine patlamaya hazır olmasını sağlayan şey, önceki yıllarda emperyalist rekabetin ve Avrupa'daki güç politikalarının ortaya çıkardığı ittifaklar sistemiydi, bu sistem, büyük oranda, Fransızların ve Rusların, Almanya'nın yükselen ekonomik ve askerî gücü karşısında duyduğu endişeden beslenmişti. 1900'lerin ilk yıllarında, Britanya, Üçlü Antant'ı kurmak için Fransa'ya ve Rusya'ya katılırken, Almanya ve Avusturya-Macaristan İttifak Devletleri'ni oluşturdu. Böylece Avusturya, Sırbistan'a saldırırken Almanya'nın desteğine güveniyordu, diğer yandan Rusya'nın Sırbistan'a desteği, kısa süre içerisinde Fransa'yı ve Britanya'yı da bu denkleme soktu.

Rus ve Alman ordularının müttefiklerini desteklemek için seferber olmasının ardından, Avrupa'nın tümü kısa zaman sonra savaşa girdi. Daha sonra Britanya'nın Asya'daki yeni müttefiki Japonya, İttifak Devletleri'ne savaş ilan etti. Osmanlı İmparatorluğu, Antant devletleri tarafından paylaşılma endişesiyle, Almanya'nın yanında yer aldı; Britanya'nın dominyonları (Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda) seferber oldu; Britanya ve Fransa, sömürgelerinden orduları ve kaynakları harekete geçirdi ve kısa süre sonra, Kuzey ve Güney Amerika dışında, tüm dünya savaş hâline girdi. Dünya, Avrupalıları birbirleriyle giriştikleri savaşta desteklemek için seferber edilmişti. Bundan önce Atlantik Okyanusu tarafından Avrupalıların kendi kendilerini yok ettikleri savaştan izole edilen Birleşik Devletler de 1917'de Britanya'yı ve onun müttefiklerini desteklemek için savaşa dâhil oldu. 11 Kasım 1918'de bir ateşkesin imzalandığı zamana kadar, on milyonun üzerinde asker öldürülmüş ve yirmi milyondan daha fazlası da ya sakatlanmış ya kör edilmiş ya da yaralanmıştı. Birinci Dünya Savaşı, küreselleşme süreçlerine damgasını vuran uluslar ötesi ilişkilerin özellikle şiddetli bir ifâdesiydi.

Çoğunlukla sanâyileşmenin savaşı her zamankinden daha yıkıcı olduğundan bu, dünyanın o zamana kadar gördüğü en kanlı çatışma hâline gelmişti. Fritz Haber'in buluşu, patlayıcıların yapımını doğal kısıtlamalardan âzat etmekle kalmamıştı,³¹⁰ aynı zamanda Haber, Birinci Dünya Savaşı'nın siper savaşlarında ve sonra da Hitler'in Nazi rejimi tarafından imhâ kamplarında kullanılan muhtelif zehirli gazların nasıl üretileceğini de bulmuştu. Tanklar, denizaltılar ve büyük savaş gemileri kıyımı artırdı.

Uzun vâdeli tarihsel perspektiften bakıldığında, Birinci Dünya Savaşı veya o zamanlarda bilindiği şekliyle "Büyük Savaş", Avrupa egemenliğindeki dünya sistemi için sonunun başlangıcıydı; bu son, en nihâyetinde tamamlanmak için Büyük Buhran'ı ve bir diğer dünya savaşını gerektirecekti. Yine de I. Dünya Savaşı bittiğinde bu sonuç, henüz açık bir biçimde gözle görülür değildi.

Birleşik Devletler'in Britanya'nın ve Fransa'nın tarafında savaşa girmesi, Almanya'nın ve Avusturya'nın yenilgisini garantiledi. Amerika'nın seferberliğe yöneltmek için birlikleri, savaş malzemeleri ve müthiş üretken bir endüstriyel ekonomisi vardı. Birleşik Devletler için de savaş, yüz bin ölü ve iki yüz bin yaralıya mâl oldu. Bu, Avrupa'da mücadele eden başlıca devletlerin zâyatlarının küçük bir kısmıydı ama savaşı bitirecek koşulları kaleme almak için toplanan Versay Barış Konferansı'nda bir yeri garantilemek için yeterliydi. Almanya teslim olmamıştı ama bir ateşkesi kabul etmişti ve böylece ona savaştan sonra ne olacağına dâir bir söz sâhibi olmayı umut ediyordu; fakat mağluplara, mağluplar gibi muâmele edildiğinden, bu olmayacaktı. Britanyalıların ve Fransızların savaşta sömürgeci yöneticileri için mücadele eden kolonilerdeki uyrukları, özellikle Birleşik Devletler başkanı Wilson'ın ulusların egemenlik hakları için bir çağrı içeren "On Dört İlke" sini duydukları zaman, daha iyi bir muâmele elde edeceklerini düşündüler, fakat bu da olmayacaktı. Britanyalıların ve Fransızların bağımsızlık vaadiyle Osmanlılara karşı ayaklanmak için teşvik edilen muhtelif Arap toplulukları da hayâl kırıklığına uğradı. Şantung Eyâleti'nde Almanlara verilen

310 I. Dünya Savaşı'nın ilk üç yılı endüstriyel kaynaklarla değil, "ağırlıklı olarak tarımsal kaynaklarla yapıldı." C. A. Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780–1914* (Oxford: Blackwell, 2004), 455.

imtiyazların kontrolünü geri kazanma umuduyla savaşa Britanya'nın ve Fransa'nın tarafında dâhil olan Çin de (genç erkeklerini fabrikalardaki işlerde çalışmak için Fransa'ya göndermişti) farklı bir ders alacaktı.

Bu umutlar ve özlemlerle îmâ edilen daha âdil bir çözüm yerine Britanya, Fransa ve Japonya asıl görevleri savaşın ganîmetlerini paylaşmak olan muzaffer emperyalistler gibi davrandı. Fransa, Alsas-Loren Bölgesi'ni Almanya'dan geri aldı; Almanya, büyük bir savaş tazminatı ödemeye mahkûm edildi; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu kendi bünyesinden neşet eden Çekoslovakya, Macaristan ve Yugoslavya gibi yeni devletlerin oluşturulmasıyla parçalara ayrıldı ve Polonya, Almanya'dan da koparılan bâzı bölgelerle beraber, yeniden kuruldu. Çin, kendi Şantung Yarımadası'nı, yenilen Almanya'dan geri alamadı ve buranın kontrolü, kazananların tarafında savaşa giren Japonya'ya geçti.

Milletler Cemiyeti kurulduktan sonra Britanya ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Doğu'daki kalıntılarını kontrol etmek adına, imparatorluğu "manda rejimleri" elde etmek amacıyla kullandı: Fransa, Suriye'yi aldı, Britanya Irak'ı ele geçirdi; ne Arap Filistinliler ne de Yahudi Siyonistler Filistin'i aldı, burası bir Britanya mandası oldu. Fransızlara yardım eden Vietnamlılar ve Britanyalılara yardım eden Hindistanlılar da sömürgeci efendileri tarafından susturuldu. Yine de Almanların hıncı Adolf Hitler'i ve onun Nazi programını yaratıp onlara destek sağladığında ve ulusal bağımsızlık hareketleri, emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı direnişi ateşledikçe, muzaffer emperyalist güçlerin I. Dünya Savaşı sonrasındaki eylemleri, frenlenemeyen tepkilere neden oldu.

Devrimler

Buna ek olarak, Rusya'da komünistlerin liderliğindeki Bolşevik Devrimi, kapitalist dünya düzeninin kendisine meydan okudu. Çar rejimi I. Dünya Savaşı'ndaki feci mağlubiyetlerin ortasında çöktükten sonra, V. I. Lenin'in önderliğinde Bolşevikler, Ekim 1917'de gücü ele geçirdi ve akabinde derhal Almanya'yla ayrı bir barış antlaşması imzalayarak Rusya'yı savaştan çıkardı. Bunu takip eden silâhlı müdâhaleye ve bir iç savaşa

rağmen, beyan ettikleri sosyalizmi inşâ etme ve kapitalist dünyanın sonunu görme amaçlarıyla beraber Bolşevikler, dünyanın komünistlerin yönetimindeki ilk ülkesini kurdu. Lenin'in 1924'teki ölümünün ardından, Jozef Stalin gücünü sağlamlaştırdı ve Sovyetler Birliği'ni "tek ülkede sosyalizm" diye adlandırdığı, sâdece Rusya'nın kaynaklarına dayanan ve kapitalist dünyayla mümkün olduğu kadar az ilişki kuran acele bir sanâyileşme programına sürükledi.

Devrim, sâdece Rusya'yı değil, I. Dünya Savaşı'nın öncesinde ve sonrasında dünyanın diğer bölgelerini de sarstı. Meksika'da, 1910'daki ılımlı reformu, güneyde Emiliano Zapata, kuzeyde ise Pancho Villa liderliğindeki köylü ayaklanmaları izledi. Bu ayaklanmalar, toprak reformuna öncülük etti ve Meksika'nın ulusal kaynaklarındaki yabancı mülkiyetini sınırladı. Çin'de devrimciler, Mançu hanedanını 1911'de devirdi ve on yıllık çetrefilli bir savaş ağası siyâsetinden sonra, açıkça milliyetçi gayelere sâhip iki yeni siyâsî parti oluştu. Devrimciler, 1920'lerde savaş ağalarını ortadan kaldırmak için ortaklaşa hareket ederek, Çin ekonomisindeki modern sektörlerin emperyalistlerce kontrolünü bitirmek için gözdağı verdi. İtalya'da hem komünizm karşıtı hem de güçlü bir lider olan Benito Mussolini'nin idâresinde ulusal birliği ve devletin gücünü geliştirerek kapitalizmin yarattığı sefâleti önlemeyi vâdeden yeni bir hareket -faşizm- ortaya çıktı.

Kolonyal Bağımsızlık Hareketleri

Emperyalist dünya düzenine karşı meydan okumalar, sâdece Rusya'daki, Çin'deki, Meksika'daki ve İtalya'daki devrimci hareketlerde değil, aynı zamanda Hindistan başta olmak üzere Avrupa'nın sömürgelerindeki bağımsızlık hareketlerinde de ortaya çıktı. Hindistan'da Mahatma Gandhi, Britanya ürünlerinin (özellikle pamuklu tekstil ürünleri) ve tuzun boykot edilmesini vurgulayan, şiddete başvurmeyan bir bağımsızlık hareketi yarattı. Bu süreçte sivil itâatsizlik ortaya çıktı. Gandhi, Hindistan'ın bağımsızlığı adına, kolonyal kanunları çiğnedi ve bunu yaptığı için tutuklandı. Kendisi Hinduydu ama kendi Ulusal Kongresi'nin liderliğinde Müslümanların ve Sihlerin de bulunmasının üzerinde durarak, koloni-karşıtı hareketin çok etnikli ölçeğini vurgulamıştı.

Emperyalist güçlerin I. Dünya Savaşı'ndaki başarısızlıkları ve anlaşmazlıkları karşısında milliyetçilik, emperyalizm ve sömürgecilik karşıtı bağımsızlık mücadelelerini, sâdece Hindistan'da ve Çin'de değil, Mısır'da, Vietnam'da ve Filistin'de de ateşledi. 19. yüzyılda Avrupa'da ve Japonya'da ortaya çıkan milliyetçilik, 20. yüzyılda küresel bir güç hâline geldi. Avrupa'da milliyetçilik, daha çok sanâyileşmeyle beraber büyüyen sınıf çatışmalarını azaltmak için kültürel, dilsel ve dînî müşterekliklere vurgu yapan muhafazakâr bir güçken; Asya'da ve Afrika'da milliyetçilik, sıklıkla toplumsal devrimci hareketleri tetikleyen, açık bir emperyalizm karşıtı içeriğe sâhip olacaktı.

Olağan Hâl?

I. Dünya Savaşı, kapitalist dünya sistemini, sâdece 1920'lerin endüstriyel dünyasındaki görülür bir "normale dönüş" tarafından ertelenen bir kriz noktasına getirdi. Avrupa savaşa derinden sarsılmış ve kendi üretim kapasitesinin çoğu mahvedilmiş olsa da, Birleşik Devletler bankaları tarafından verilen krediler (özellikle Almanya'ya) Avrupalılara, Amerikan ürünlerini almak için yeterli miktarda likidite sağladı. Bu, Avrupa'da refahı yeniden tesis ederken, Birleşik Devletler endüstrisini canlandırdı. Birleşik Devletler sermâyesi, küresel sistemi ayakta tutuyordu, yine de o zamanlar çok az kişi bunun farkına vardı. Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren Versay Barış Konferansı'nın sonuçlanmasından sonra, Başkan Woodrow Wilson'ın savaşa sebebiyet veren ekonomik ve politik durumların Birleşik Devletler liderliğindeki yeni uluslararası kuruluşlar -örneğin Milletler Cemiyeti- vâsıtasıyla iyileştirilebileceğine dâir sâfiyâne umudu, infıratçı bir Kongre'nin Birleşik Devletler'in Cemiyet'e katılımını onaylamayı reddetmesiyle tuzla buz oldu.

Endüstriyel dünyadaki özellikle de tarımdaki ciddî problemlerin başka belirtileri de vardı. Savaş süresindeki talep ile Avrupa'nın ve Birleşik Devletler'in her yanında yükselen fiyatlar, çiftçileri üretimi artırmak için harekete geçirmekle beraber savaş sonrası enflasyon onları, üretimi daha da artırmak için krediler almaya teşvik etti. 1920'lerin ilk yıllarına gelindiğinde, gıdada ciddi bir üretim fazlası (yoksul bölgelerdeki yetersiz beslenme ve açlıkla beraber), tarım ürünlerinin fiyatlarında keskin bir dü-

şüş ve çiftçiler kredilerini ödemekte zorlandıkça, hacizlerde ânî bir artış vardı. Besin maddelerinin dünya pazarında artan arzı, Avustralya'dan ve Yeni Zelanda'dan da (aynı zamanda Doğu Avrupa'nın yeni kurulan devletlerinden de) geliyordu. Bir de bunun üstüne, Latin Amerika ülkelerinin bel bağladığı kahve, şeker ve diğer tarımsal ve temel ürünlerin ihrâcâtı düştü. 1920'nin son yıllarında dünya üzerindeki herhangi bir yerdeki kırsal bölgelerde çok az üretici, mâmul ürünler satın alabiliyordu.

1930'ların Büyük Buhran'ı

Sanâyileşen ülkeler, ürettikleri ürünleri korumak için, ithal ürünler üzerindeki gümrük vergilerini artırmaya başladı, zîra bu durum, sanâyi ürünlerinin uluslararası ticâretini daha da kısıtı. Birleşik Devletler bankacılarının Avrupa ülkelerine verdiği kredilerin ödenmesi istendi ve bu talep gerçekleştiğinde paniğe kapılan yatırımcılar, Ekim 1929'da "Kara Perşembe"ye neden oldu. Böylece Birleşik Devletler borsası çöktü. Servetler bir günde tarihe karıştı, bankalar iflas etti ve milyonlarca insanın birikimleri buharlaştı. Dünya ekonomisi, fabrikaların gelirleri ve satın alımları küçülen işçileri işten çıkardığı şiddetli bir sürekli düşüş hâline girdi. Daha az talep, üretimde daha çok kesintiye yol açtı

1930'larda artan tek şey, işsizlik oranıydı. Endüstrileşmiş dünyada işini kaybeden işçilerin oranı, yüzde 22 ile (İsveç'te) yüzde 44 (Almanya'da) arasındaydı. 1933'lere gelindiğinde Birleşik Devletler'in işsizlik oranı, yüzde 25'e ulaşmıştı.

1913 yılı itibariyle Birleşik Devletler, dünyanın en büyük ekonomisi hâline gelmişti ve dünyadaki üretimin üçte birini gerçekleştiriyordu. I. Dünya Savaşı, bunu daha da teşvik etti ve 1929'a gelindiğinde Birleşik Devletler ekonomisi, dünyadaki toplam üretimde yüzde 42 gibi şaşırtıcı bir orana ulaşmıştı. Hülâsa, Büyük Buhran Amerika'yı vurduğunda, bu, tüm dünyayı etkiledi. 1929 ve 1933 yılları arasında, Birleşik Devletler'in ithâlâtı yüzde 70 oranında ve ihrâcâtı da yarı yarıya düştü.³¹¹

Büyük Buhran, küresel bir olguydu. Batı Avrupa, Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki devletlerin hepsi zarar gördü. Sâdece kendisini kapitalist dünyadan tecrit eden ve Jozef Stalin'in lider-

311 Hobsbawm, *Age of Extremes*, 97-98.

liğinde “tek ülkede sosyalizm”i kurmaya çalışan Sovyetler Birliği, bu süreçten hasar görmeden çıktı. Kapitalist dünyanın kalanı Büyük Buhran’a saplanıp kaldığında komünistlerin yönetimindeki Sovyetler Birliği’nin ekonomisi, hızlı bir şekilde geliyordu ve Sovyetler bu durumu methederek bunu, komünizmin kapitalizmden daha üstün olduğuna dâir bir kanıt olarak sunuyordu.

Büyük Buhran, kapitalizmin küresel çaptaki kriziydi ve birçok devletin I. Dünya Savaşı öncesindeki serbest pazar modelini terk etmesine yol açtı. Bunun sonucunda devletler, giderek artan bir oranda, infiratçı ve himâyeci hâle geldi. Bâzı devletler, bu süreçte çok fazla zarar gören işçiler ve çiftçiler için bir sosyal güvenlik ağı sağlayacak reformlar denediler (meselâ, Birleşik Devletler başkanı Franklin D. Roosevelt’in “Yeni Düzen”i). Almanya’da tazminat meselesi ve I. Dünya Savaşı sonrasındaki toprak kaybı, Büyük Buhran Krizi’yle birleşerek, 1933’ta Adolf Hitler’in ve onun “Nazi”sinin iktidara yükselmesine zemin hazırladı. “Nazi” ya da Nasyonal Sosyalist Parti, Almanya’nın içinde bulunduğu krizden güçlü bir lider tarafından yönetilen güçlü bir devletle çıkacağını vâdediyordu: 1930’ların ortalarında, Almanya’nın ekonomisi, gerçekten de bir kez daha büyüyordu ve pek çok Alman, işleri rast gittikçe, Hitler’in nasyonal sosyalizmine itibar etti. Birleşik Devletler’e yapılan ancak kadınların ipek çorap alımlarını azaltmasıyla küçülen ipek ihrâcâtı, Japonya’daki askerî liderlere, dünya pazarlarına güvenmenin stratejik bir hata olduğunu gösterdi. Japonya, Asya’daki güçler arasında üstün bir pozisyona yerleşmek için daha saldırgan bir şekilde hareket etmeye başladı; Tayvan’daki ve Kore’deki eski kolonilerine ek olarak, 1932’de Çinlilerden askerî kuvvetle aldığı bir bölge olan Mançurya’da oluşturduğu Mançukuo’yla etki alanını genişletti. 1930’ların ilk yıllarına gelindiğinde, Japonya’da ve Almanya’da, milliyetçi, otoriter ve askerî bakımdan saldırgan rejimler iktidara gelmişti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Çinlilere karşı tutumuyla Japonya, Asya’daki emperyalist güçler arasında başlıca aktörlerden biri olma niyetinin sinyallerini vermişti. Her ne kadar 1920’lerde Britanya’nın ve Birleşik Devletler’in müşterek gücüne karşı koyacak kadar güçlü değilse de, dünya 1930’ların on yıllık kriz dönemine girdiğinde Japonya, Çin’in aleyhine imparatorluğunu genişletti ve en nihâyetinde Pasifik’in kontrolü için Birleşik Dev-

letler'le askerî anlamda karşı karşıya geldi. Japonya ve Birleşik Devletler, Asya'da üstünlük için yarışırken, II. Dünya Savaşı'nın ardından Çin'in bağımsızlığını tesis edecek ve onun 20. yüzyılın son yıllarında küresel bir güce yükselmesi için gerekli koşulları sağlayacak Çin'deki komünist hareketin büyüyen gücünü ve bunun dünyayı değiştiren önemini gözden kaçırdılar.

Büyük Buhran boyunca, küresel ticâret ve parasal sistemler dağıldı: Devletler, ekonomik krizden bir çıkış yolu olarak uluslararası ticâretin artırılmasına başvuracağına küresel sistemle yollarını ayırdı ve bunun yerine, küresel sistemden olabildiğince çok serbestlik kazanmaya çalıştılar, hedef "otarşi"ydi. 1930'larda Britanya, kolonilerini iç pazara daha da bağlayarak ve diğer milletleri bu kolonilerde ticâret yapmaktan caydırarak ekonomisini korumaya teşebbüs etti. Birleşik Devletler de Karayipler'deki ve Filipinler'deki kolonilerinde olduğu gibi, nüfuz alanı altındaki Latin Amerika ülkelerinde de benzer şeyleri yaptı. Sovyetler Birliği çoktan başarılı bir şekilde uluslararası sistemden ayrılmıştı. Japonya, Mançukuo'yu kolonyal imparatorluğuna ekledikten sonra, kendi "Büyük Doğu Asya Ortak Refahı Alanı"nı oluşturmaya devam etti. İtalya, Kuzey Afrika'ya doğru genişledi. Hitler'in Nazi Almanyası, Orta ve Doğu Avrupa'da yeniden bir imparatorluk oluşturmayı umuyordu: 1938'de Avusturya'yı ilhak etti, 1938'in son aylarında Çekoslovakya'yı böldü ve 1939'un ilk aylarında ise Çekoslovakya'dan kalanları topraklarına kattı. Dünya sistemi, rekabet hâlindeki savaşı blokla bölünmüştü ve bu durum, ikinci bir dünya savaşı için patlak vermese bile bu küreselleşme karşıtı biçimde katılaşabilirdi.

İkinci Dünya Savaşı

Britanya ve Fransa, Polonya'ya onu koruma garantisi vermişti. Bu nedenle 1939 Eylül'ünde Nazi orduları Polonya'yı işgal ettiğinde Britanya, Almanyaya savaşı ilan etti. Hâlâ infiratçılık yanlısı olan Birleşik Devletler, çatışmadan uzak durdu, fakat Japonlar 7 Kasım 1941'de Pearl Harbor'a saldırınca, ABD de hem Pasifik'te hem Avrupa'da savaşı dâhil oldu. O zamana kadar, Hitler'in Saldırmazlık Paktı'nı ihlal edip 1941'de SSCB'ye saldırmasının ardından, Sovyetler Birliği de savaşı dâhil olmuştu. Böylece komünistlerin liderliğindeki Sovyetler Birliği, kapitalist

Britanya ve Birleşik Devletler ile beraber mevcut tehlikeye karşı iş birliği yaptı: Bu tehlike, kısa bir süre sonra emperyal Japonya'nın da aralarına katıldığı Nazi Almanyası ve faşist İtalya'nın Mihver güçleriydi.

İkinci Dünya Savaşı, birincisinden çok daha yıkıcıydı. Ölen insanların ve yaralı askerlerin sayısı fazla görünmüyordu ancak seferberlik için çok sayıda sivil harekete geçirilmişti (ülkelerdeki endüstriyel üretimin neredeyse tamâmı savaşa yönlendirilmişti) ve bu siviller de daha sonra hedef hâline geldi. 1943'e gelindiğinde Müttefikler (Britanya, Fransa, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği), Mihver devletlerinin sâdece topyekûn ve koşulsuz mağlubiyetinin kabul edilebilir olduğuna karar verdiler ve 1944'e kadar da Birleşik Devletler'in sivillere karşı askerî güç kullanmaya yönelik muhâlefetinin üstesinden geldiler. Birleşik Devletler'in savaş uçakları, Almanya'daki Dresden kentine yangın bombaları atan Britanya'nın uçaklarına katıldı ve daha sonra ABD, Ağustos 1945'te Hiroşima'ya ve Nagasaki'ye ilk atom bombalarını atmadan önce, Japonya'da Tokyo'yu ve altmış üç başka şehri yangın bombalarıyla bombalamıştı.

Eğer savaş cehennemse, "topyekûn savaş" da topyekûn cehennem demektir. Naziler elbette altı milyon Yahudi'nin ve diğer "istenmeyenler" in ölümünü endüstrileştirmişken Japonlar, diğer vahşetlerin arasında, Çinli köylülere karşı "üçlü topyekûn" imhâ (hepsini öldür, hepsini yak, hepsini yok et) seferleri yürüttü. II. Dünya Savaşı'nda, birincisinden daha fazla sayıda sivil ve asker öldü. Rakamlar sarsıcıdır. Sovyetler Birliği'nde ölen 20 milyon insan ve Çin'de ölen 10 milyon insanla beraber (ki bu rakamlar savaşta ölenlerin büyük kısmına tekabül eder) dünya üzerinde 50 milyondan fazla insan öldü.

Otuz Yıllık Kriz'in, dünyanın en zengin ülkelerinin geçen yüzyıl boyunca sanâyileşme yoluyla ve dünyanın geri kalanının çoğunun sömürgeleştirilmesiyle elde ettikleri servetlerinin üzerinde çarpıcı bir etkisi oldu. Büyük Buhran sırasında bir iflas dalgası yoluyla sermayenin yok olması gibi, elbette Avrupa'daki mülklerin iki dünya savaşı boyunca fiilî anlamda yıkımı da önemliydi. Ancak ya II. Dünya Savaşı'ndaki yenilgilerinin bir sonucu olarak ya da yatırımlarının Rusya'daki ve Çin'deki komünist devrimler veya diğer yerlerdeki sömürgeleştirme karşıtı hareketler vâsıtasıyla kamulaştırılmasıyla beraber Avrupa ülke-

lerinin (ve Japonya'nın) biriken zenginliğinin üzerinde, kolonyal imparatorluklarının kaybının daha da büyük bir etkisi oldu. Dahası, ülkeler savaş için yaptıkları devâsâ harcamaları, kendi vatandaşlarının verdiği kredilerin kaynak sağladığı bütçe açığına dayalı devlet harcamalarıyla finanse ediyordu; bu durum da özel sermâyeyi azaltıyor ve en zenginlerin bile o ülkelerde tasarrufta bulunma ve fazla yatırım yapma olanaklarını kısıtlıyordu.³¹² Bu bölümdeki "Zengin Ülkelerdeki Eşitsizlik" kısmında daha sonra göreceğimiz gibi, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, Otuz Yıllık Kriz'in bir sonucu olarak servetin yok olması, özellikle de pek çok emekçi insanın yazgısını iyileştiren vergi ve maaş politikalarıyla birleştğinde, çelişkili bir biçimde dünyanın sanâyileşen ülkelerinde daha fazla gelir eşitliği için bir zemin hazırladı.

312 Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2014), 146–49.

İkinci Kısım:

II. Dünya Savaşı Sonrası Dünya ve Soğuk Savaş Dünyası, 1945-1991

II. Dünya Savaşı'nın 1945'te sona ermesi, I. Dünya Savaşı'nın sonundan çok daha farklıydı. Ateşkes yoktu ve ordular saldırı pozisyonundan çıkmamıştı; topyekûn savaş, yerini topyekûn mağlubiyete bıraktı -Almanya (Mayıs 1945) ve Japonya (Eylül 1945) muzaffer Müttefiklere koşulsuz teslim oldu. Belki de en önemlisi, Avrupa devletleri (kazananlar da bozguna uğrayanlar da) kolonyal imparatorluklarını yeniden oluşturamayacaktı gelecek on yıllar sırasında Asya ve Afrika kolonileri bağımsız devletler hâline gelecekti. Japonya'nın Asya'daki kolonyal imparatorluğu da Birleşik Devletler'in 1945 ile 1952 arasında Japonya'yı işgali sırasında parçalanmıştı. Çin'deki bir iç savaş, Çin Komünist Partisi'ne 1949 yılında iktidarı kazandıracaktı. Eski kolonyal dünya ve komünistlerin yönetimdeki Çin, sanâyileşmeye önem vererek çabucak girişken bir ekonomik "kalkınma" arayışına başladı.

Hitler'in nasyonal sosyalizmi, İtalya'nın faşizmi ve Japonya'nın devletçi kalkınma modelleri, her ne kadar bu ülkeleri Büyük Buhran'dan çıkarmakta Avrupa ülkelerinden ve Amerika'dan daha başarılı olmuşsa da, onları, aynı zamanda savaşa ve mağlubiyete sürükledi. Avrupa'nın kolonyal modelinin de itibarı sarsılmış ve yok edilmişti. II. Dünya Savaşı'nın ve Otuz Yıllık Kriz'in sonuna gelindiğinde daha iyi durumda bulunan ve oldukça güçlenen iki ülke, savaş sonrası dünyanın yükselen güçleri konumundaki Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği idi. Nasıl ki Birleşik Devletler, Japonya'nın mağlubiyetinin başlıca müsebbibi olduysa Nazi Almanyası'nın yenilgisi gerçekte Sovyet Kızıl Ordu'su olmadan mümkün olamazdı.

Birleşik Devletler, mağlup olmuş düşmanlarının kalıntılarından bir Amerikan kolonyal imparatorluğu kurmak yerine hem

Büyük Buhran'na hem de I. Dünya Savaşı'na yol açan hatalar ve yanlışlardan kaçınan yeni bir dünya kurmayı umut etti. Kontrolsüz milliyetçilik ve onun beslediği düşmanlıklar; infiratçılık, ticârette korumacılık ve otarşi ile lânetlenmişti. Birleşik Devletler liderleri, ticâret, uluslararası anlaşmalar ve organizasyonlar tarafından düzenlenen bir diplomasiyle beraber, daha küresel bir biçimde birbirine kenetlenmiş dünyanın herkes için en iyisi olacağına kanaat getirdi ve ABD'nin savaş sonrası tasavvurlarını gerçekleştirecek desteğe ve güce sâhip olduğuna inandı. Hesaba katmadığı şeyse, bu bölümde daha sonra Soğuk Savaş'la ilgili kısımda göreceğimiz gibi, Sovyetler Birliği'nin sosyalist vizyonunun muhâlefetiydi.

Bu sırada Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği, sömürgecilikle mücâdele konusunda anlaşabiliyordu. Birleşik Devletler için bu, oldukça şaşırtıcıydı, çünkü önceki elli yılın çoğunu, denizaşırı bir imparatorluğu bir araya getirmek ve yönetmek ile harcamıştı. Kolonyal mülklerinin çoğu, 1898 İspanyol-Amerikan Savaşı'nın neticesinde İspanya'dan alınmıştı, bunların arasında Karayip-ler'deki Puerto Rico ve Pasifik'teki Filipinler de vardı. II. Dünya Savaşı'ndan muzaffer ve ekonomik-askerî anlamda dünyadaki en güçlü devlet olarak çıktığı için Birleşik Devletler, kolonyal mülklerini bütünüyle elinde tutmuştu ve ek olarak Japonya ile Kore'nin, Almanya'nın ve Avusturya'nın bâzı bölgelerini işgal etmişti. İşgal altında tutulan nüfusun toplamı, kıta Birleşik Devletleri'ninkini geçiyordu.³¹³

Dünyanın çoğunu kolonyal bir güç olarak yönetmek yerine (I. Dünya Savaşı'ndan sonra Britanya'nın yaptığı gibi), Birleşik Devletler bu toprakların çoğunu bıraktı ve sömürgecilikten uzak durdu. Tarihçi Daniel Immerwahr, en büyük Birleşik Devletler sömürgesinin (Filipinler) bağımsız hâle geldiğini, diğerinin en nihâyetinde Birleşik Devletler vatandaşlığı verilen yerleşimcileriyle beraber bir özerk cumhuriyet hâline geldiğini (Commonwealth) ve ikisinin de (Alaska ve Hawaii) eyâlet yapıldığını belirtir. Immerwahr, Birleşik Devletler'in neden bu alışılmadık adımı attığıyla alâkalı mühim soruyu sorar. Ona göre, bunun nedeni, bir dereceye kadar özellikle Japon İmparatorluğu'nun bir parça-

313 Daniel Immerwahr, *How to Hide an Empire: A History of the Greater United States* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2019), 10–11, 17.

sı hâline gelen Asya ülkelerindeki sömürgeleştirilmiş insanların direnmiş olmasıdır ve sâdece Birleşik Devletler'in değil, diğer kolonyal güçlerin de bu ülkelere bağımsızlıklarını vermelerine neden olmuşlardır. Fakat daha da önemlisi, savaş çabalarının yarattığı teknolojilerin Birleşik Devletler'in kolonileri olmadan da dünya çapında bir imparatorluğa sâhip olmasına olanak sağlamasıdır: uçaklar, radyo, gemiler ve başka şeylerin yanında suni kauçuk, plastik ve tropikal kolonilere bağlı olmayan, sentetikten yapılan pek çok başka ürün üreten kimyâdaki ve endüstri mühendisliğindeki inovasyonlar.³¹⁴ Ancak en önemlisi, "sâdece birkaç yıl içerisinde [Birleşik Devletler] ordusu dünyaya yayılan bir lojistik ağı inşâ etti", bu ağ, koloniler yerine, daha çok hükûmetlerle iş birliği içerisinde kurulan veya Birleşik Devletler'in elinde tuttuğu yerleşim olmayan adaların üzerindeki denizaşırı askerî üslere dayanıyordu. Birleşik Devletler, "dünya genelinde kabaca sekiz yüz denizaşırı askerî üsse" sâhip, "Bunlar... Amerika'nın dünya gücünün dayanaklarıdır." Savaş sonrası dönemde, Birleşik Devletler, bu üslerdeki askerî gücünü 67 ülkede 211 defa görevlendirdi. Immerwahr diyor ki, "Buna ister barışı korumak diyin, ister emperyalizm. Yine de açıkça görülüyor ki, bu ülke, ellerine hâkim olan bir ülke değildir."³¹⁵

Sonuçta farklı nedenlerden dolayı hem Birleşik Devletler hem de Sovyetler Birliği, II. Dünya Savaşı sonrasında, sömürgecilik karşıtı tutumlar takınmıştı ve bu sebeple Avrupalı devletlerin sömürgelerini ellerinde tutmalarına karşı çıktılar: Bu durum, dev bir savaş sonrası sömürgecilik karşıtı hareketler dalgasına neden oldu. Ancak iki devlet aynı zamanda oldukça farklı sosyal ve ekonomik sistemlere sâhipti -biri serbest pazar kapitalizmi (Birleşik Devletler) ağırlıklı olmak üzere, diğeri devlet tarafından planlanmış sosyalizm (Sovyetler Birliği)- ve her bir model de küresel bir model olarak öne çıkmaya talipti. Birleşik Devletler, sırf temel bir hak olan ulusal bağımsızlığa inandığından dolayı değil, ama kolonyal öncelik sisteminin Birleşik Devletler'i mah-

314 Immerwahr, *How to Hide an Empire*, 262-77.

315 Immerwahr, *How to Hide an Empire*, 14. Filipinler'deki de dâhil olmak üzere, ABD yönetimine karşı ara sıra ortaya çıkan kanlı mücadelelerin bütün ayrıntıları ve kendi topraklarına yönelik devlet politikasını belirlemedeki karmaşıklık hakkında kitabın 2. Bölümü'ne bk.: "The Pointillist Empire," 13-22. Böl.

rum ettiği o pazarlara ve ham maddelere böylelikle ulaşabilecek olmasından dolayı, sömürgeciliği bitirmek istiyordu. Sovyetler, sömürgeciliğin sona ermesinin kolonilerde sosyalist dönüşümlerin olasılığını kolaylaştıracağına inanıyordu, zîra bu, komünist bir dünya yolunda gereken bir adımdı.

Her ne kadar hem Birleşik Devletler hem de Sovyetler Birliği koloni karşıtıysa da, onların bağımsızlıklarını yeni kazanmış kolonilerin dünyadaki konumları üzerindeki farklı tasavvurları, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği arasında Soğuk Savaş'ı ortaya çıkartacak gerginliklere yol açtı. Soğuk Savaş, her bir tarafın da hiçbir zaman kullanılamayacağını farkına vardığı, fakat bir diğerini kendine saldırmaktan caydırabilecek yeni, dehşet verici nükleer silâhlarla beraber bir silâhlanma yarışıydı. Buna MAD³¹⁶ dendi: "karşılıklı kesin yıkım." Böylece Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği arasındaki askerî açmaz, fiilî bir "sıcak" savaşla olmasa da, bir "soğuk" savaşla sonuçlandı. Bu Soğuk Savaş, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasına kadar II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın bağlamının büyük çoğunluğunu oluşturacaktı.

Dekolonizasyon

Çoğu koloninin II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsız devletler olduğu doğruysa da *dekolonizasyon* süreci, I. Dünya Savaşı'nın sonunda başladı. I. Dünya Savaşı'nın ardından, ihânete uğradıklarını düşünen kolonilerin kolonyal güçlerin kırılğanlığının açıkça farkına varmasıyla beraber, Asya'nın ve Afrika'nın her tarafında milliyetçilerin ilham verdiği bağımsızlık hareketleri canlandı. II. Dünya Savaşı patlak verene kadar özellikle Asya'da bâzı milliyetçi liderler kolonyal efendilerle bağlarını kesmeye ve Japonya'nın ve onların "Asya, Asyalılarıdır" çağrısının tarafında yer almaya başladılar.³¹⁷

316 *Mutually assured destruction*: Caydırıcılığa dayanan askerî bir strateji ve ulusal güvenlik doktrinidir. Buna göre, hem saldıran hem de savunan tarafın elinde bulunan imhâ silâhları bir kez ateşlendiklerinde iki tarafın da topyekûn yıkımına yol açacaktır, bu nedenle hiçbir zaman kullanılmazlar bile caydırıcı özellikleri vardır. (Ç.N.)

317 Japonya'nın "Büyük Doğu Asya Ortak Refahı Alanı", Avrupa'yı ve Amerika'yı Asya'dan çıkaracak ve onların yerine, Asya'nın Japonya'ya gıda ve ham madde sağlayan geri kalan bölgelerini hâlâ elinde tutan bir sistemin endüstrilemiş merkezi olarak, Japonya'yı geçirecekti.

Tüm kolonilerin en büyüğü olan Hindistan'ın bağımsızlığı, II. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde gündemdeydi ve savaştan sonra Britanya hemencecik Hindistan'ın kendisinden ayrılışının ve bağımsızlığının koşullarını ayarlamaya başladı. Yine de Hindistan'ın bağımsızlığının trajedisi, sürece eşlik eden büyük çapta bir şiddetti. Gandhi ve Ulusal Kongre çok etnikli, çok dинli demokratik bir devlet kurmaya niyet ettiğinde, Hindistan'ın Müslüman liderlerinin bir bölümü, Pakistan diye adlandırılacak ayrı bir Müslüman devletinin kurulması için 1930'lu yıllarda propaganda yapmaya başlamıştı. Hindu milliyetçileri de Hindu-lar için bir Hindistan istiyordu: Hinduların, Müslümanların ve diğer etnik ve dинî grupların barınabileceği tek, çok etnikli bir devlet önerdiği için bir başka Hindu olan Gandi'yi katleden şoven bir Hindu'ydu. 1947'de bağımsızlık, koloninin büyük oranda Hindu olan Hindistan'a ve büyük oranda Müslüman olan Pakistan'a bölünmesi demekti (ikincisi Doğu ve Batı olmak üzere iki parçaydı). Ağırlıklı olarak Müslüman bir nüfusa ev sâhipliği yapan fakat Hindu bir prens tarafından yönetilen Keşmir Bölgesi bölündü, günümüzde hâlen Hindistan ve Pakistan arasında bir gerilim ve çatışma kaynağı olmaya devam ediyor.³¹⁸

Britanyalıların bölgeden geri çekilmesiyle Hinduların ve Müslümanların birbirlerine karşı duyduğu, iki tarafın da milliyetçileri vâsıtasıyla körüklenen, endişeler sebebiyle Hindular, daha sonra Pakistan olacak yerden Hindistan'a kaçtı ve Hindistan'daki Müslümanlar da Pakistan'a sel gibi aktı. Bunları müteâkip denileceği gibi "bölünme" zarfında insanların bu devâsâ hareketi boyunca milyonlarca insan, mal-mülklerini ve evlerini kaybetti, yüz binlercesi öldürüldü. Doğal olarak o tarihten beri de Hindistan ve Pakistan, birbirlerine karşı tetikte duran ve Keşmir'in kontrolü için mücâdele ettikleri sayısız sınır çatışmasına ve nükleer silâhlarını birbirlerine nişan almalarına (1998'den beri) ek olarak, iki kere de savaştan komşu devletlerdir.

Hindistan'ın bağımsızlığı ve bölünmesi, Asya'nın ve Afrika'nın savaş sonrası dekolonizasyonunun iki önemli hususuna

318 1947'deki bölünmede Pakistan, doğu ve batı olmak üzere iki parçaya ayrıldı. Hükûmetin de yer aldığı Batı Pakistan'ın on yıllarca süren ihmâlinde sonradan Doğu'da çıkan isyan, 1971 yılında yeni ülke olan Bangladeş'in kurulmasıyla sonuçlandı.

işâret eder. Birincisi, Avrupalı sömürgeciler, bağımsızlığın bölgesel devletlerin bağımsızlığı anlamına geldiğini varsaymışlardır. Sömürgelerinin bâzı bölgelerinin şüphesiz devletlerle tarihsel bir tecrübesi vardı (özellikle Asya'da ve Orta Doğu'da) fakat Afrika'nın çoğu, bu tecrübeye sâhip değildi. Avrupalıların bağımsızlığını yeni elde eden Afrika devletleri için çizdikleri sınırlar, oldukça keyfî idi ve orada yaşayan insanları hesaba katmıyordu. Yâni nasıl ki Hindistan'ı Pakistan'dan ayıran sınırlar, vakitsizce çizginin yanlış tarafında olan on milyonlarca Müslüman ve Hindu'yu mahvettiye, Afrika'da ve Orta Doğu'da çizilen sınırlar da bu durumun benzerine yol açtı, sınırların iki yanında (ya da daha fazla) aynı dili konuşan ve aynı kültüre sâhip insanların olduğu devletler yarattı. Şu an Kuzey Irak'ta, İran'ın batısında, Türkiye'nin güneyinde ve Suriye'nin bâzı bölgelerinde yaşayan Kürtler ile Ruanda'daki ve Kongo'daki Hutular ve Tutsiler bu durumun iki önemli örneğidir.

1950'lere gelindiğinde Asya'nın ve Orta Doğu'nun çoğu, sömürgeci yönetimlerden kurtulmuştu ve Afrika'nın büyük kısmı 1960'lara doğru bağımsız devletlerden oluşuyordu. Karayip-ler'deki ve Pasifik'teki daha küçük ada, ülkeleri bağımsızlıklarını 1960'larda elde etti. Dekolonizasyonun bu atağı, bir sürü yeni bağımsız devlet yarattı ve 1945'teki kuruluşunda 51 üyesi bulunan Birleşmiş Milletler, bu sayıyı 1970'te 127'ye yükseltti. 2015'e gelindiğindeyse BM'nin üye sayısı, giderek artan sayıda küçük, bağımsız devletlerin kurulmasını yansıtan bir şekilde, 193'e yükseldi

Asya Devrimleri

II. Dünya Savaşı'nın küresel boyutları sâdece dekolonizasyon için değil, aynı zamanda çoğunlukla komünistler veya diğer solcu partilerin önderlik ettiği devrimler için de gerekli koşulları oluşturdu. Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nden ve Versay Barış Konferansı'ndan sonra Çin'de Komünist Parti, 1921 yılında oluşturulmuştu. Çin'deki kırsal yoksulluk, kirâları ve fâizleri düşürme vaatlerini yerine getiren ve sonrasında taşradaki sefâleti derinleştiren köylü sömürsünün müsebbibi toprak sâhiplerini hedef gösteren komünistler için büyük bir destek kaynağı sağladı. Japonya 1937'de Çin'i işgal ettiğinde, komünistler

Japonya'ya direnmek için yönetimdeki Guomintang Partisi'yle beraber bir "birleşik cephe" oluşturdu. Japon işgali, Guomintang'ı Çin'in uzak doğusuna çekilmeye zorlarken komünistler, Japon mevzilerinin ardında bir gerilla savaşı örgütlüyordu ve askerî hünerlerini güçlendirip kontrol ettikleri alanı genişlettirler. Japonya 1945 yılında Birleşik Devletler'e teslim olduğunda, komünistler ve Guomintang Partisi'ndeki hasımları arasındaki savaş, komünistlerin zaferine ve 1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açtı. Çinli komünistler, bir daha asla dış güçler tarafından tehdit edilemeyecek güçlü bir Çin kurmak için kararlıydı. Bu kararlılık, 1950 yılında komünist Çin'in, Birleşik Devletler'le savaşıp yenilemediği Kore Savaşı'nda (1950-1953) sınanmıştı.

II. Dünya Savaşı'nın sonunda Fransız Çinhindi'nde Ho Chi Minh liderliğindeki Viet Minh, Japonlara karşı bir gerilla savaşı yürüttükten ve yalnızca büyük miktarda bir halk desteği değil, aynı zamanda yaman bir ordu da oluşturduktan sonra, Fransa'dan bağımsızlığını ilan etti. Hâlbuki Fransızlar, Asya'daki sömürgelerini bırakmaya hazır değildi (tıpkı Cezayir'deki kolonilerini de ellerinde tutmak istedikleri gibi) ve güçlerini Vietnam'da yeniden tesis etmek için çabaladılar. Bunu takip eden savaşta Ho Chi Minh'in kuvvetleri, 1954 yılında Fransız güçlerini mağlup etti. Sonrasında Birleşik Devletler, önce diplomatik sonra da askerî anlamda savaşa dâhil oldu. Ulusal seçimler ve birleşmedense (ki 1956'dan beri vâdedilen buydu) Birleşik Devletler, güneydeki bir kukla rejimi desteklemeye karar verdi ve Vietnam, Kuzey ve Güney Vietnam arasında parçalanmış hâlde kaldı. Güneydeki Birleşik Devletler destekli rejim, kendi kendini yönetmekte, kuzey ve güneydeki Viet Minh gerilla savaşçılarına karşı halk desteğini sağlamakta zorluk yaşadığında, Birleşik Devletler, Güney'i desteklemek için ilk olarak danışmanlarını ve akabinde, 1960'lı yılların ortalarında, çok sayıda muhârip birlik gönderdi. On yıllık bir savaştan sonra, Birleşik Devletler ve Güney Vietnam yenildi ve 1976 yılında Vietnam, Sosyalist Vietnam Cumhuriyeti'nin liderliğinde resmî olarak yeniden bir araya getirildi.

Fransızların, en sonunda 1962 yılında bağımsızlığına kavuşacak, Cezayir'deki kontrolünü sarsmak için de şiddet gerekiyordu. Kolonilerine bağımsızlarını vermeye direnen bir diğer sömür-

geci güç, Portekiz'di: 1975 yılında silâhlı isyancılar tarafından kontrolü bırakmaya zorlanana kadar, Afrika'nın Batı sâhilindeki Angola'yı elinde tuttu. Avrupa'nın Sanâyi Devrimi'nin ve askerî üstünlüğünün meydana getirdiği İmparatorluklar Çağı³¹⁹ bitmişti. II. Dünya Savaşı sonrasındaki on yıllarda Asyalılar, Afrikalılar ve Latin Amerikalılar, yeni tesis edilmiş bağımsızlıklarını sanâyileşme yoluyla insanların yazgılarını iyileştirmek için kullanmaya karar verdiler.

Gelişmişlik ve Az Gelişmişlik

Kolonilerin neden endüstrileşemedikleri konusunda bir gizem yok: Japonya'nın Kore'deki kolonisi hâricinde, çoğunlukla sömürgeci ülkelerin politikaları, buna olanak vermedi, çünkü kolonilerini daha çok ham madde kaynakları ve mâmul ürünler için bir pazar addetmişlerdi.³²⁰ Çin'de az miktarda modern sanâyi vardı fakat onun da çoğu, yabancılara âitti ve kıyı şehirlerinin bölgeleriyle sınırlıydı. 20. yüzyılın ilk yarısı süresince Çin, kırsal ve toprak sâhiplerinin boyunduruğu altında kaldı. Çinli komünistlerin 1949 yılındaki zaferi, toprak sâhibi sınıfını devre dışı bırakarak, yabancılardan elindeki sektörleri millîleştirerek ve eylemlerine arka çıkacak askerî güce sâhip olarak bunu tümünden değiştirdi.

II. Dünya Savaşı sonrası dekolonizasyon ve devrim, belirli ekonomik ve sosyal "gelişim" politikalarına adanmış rejimleri iktidara getirdi. Dahası bu eski kolonilerin çoğu (Çin de cabası), kapitalist Batı'yla acı tecrübeleri bulunduğu için seçtikleri modeller, ekseriyetle sosyalist, komünist ve diğer devletçi fikirlerden çok etkilenmişti. Savaş sonrası dünyada, az gelişmiş dünyanın çoğu, devlet güdümündeki sanâyileşmenin bâzı modellerine doğru yönelmeye başlıyordu. Bu, bireysel mülkiyeti, sermayeyi ve uluslararası serbest ticâreti ya da aksi takdirde düzenlenmiş

319 Bu ifâdenin kaynağı: Eric Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875–1914* (New York: Pantheon, 1987).

320 Japonya, kısmen oralandaki mevcut kömür, demir cevheri ve ham petrol kaynaklarına kolay erişiminden ve kısmen de bu kolonilerin fizikî anlamda kendine yakın ve böylece doğrudan yönetimlerinin de nispeten daha kolay olmasından dolayı, Kore'deki ve Mançurya'daki kolonilerinde endüstriyel gelişmeyi teşvik etti. Bununla beraber, 1895'te Çin'den alınan Tayvan, pirinç ve şeker üreten bir tarım kolonisi olarak düşünülmüştü.

ve üzerinde mutabık kalınmış bir ticâreti merkezine alan farklı bir küresel tasavvura sâhip Birleşik Devletler için bir problemdi.

20. yüzyılın ilk yarısına *deglobalizasyon* (Büyük Buhran) ve iki dünya savaşı damgasını vurmuşsa da II. Dünya Savaşı sonrası dönem, diğer iki yenilenmiş küreselleşme dalgasına tanık oldu. II. Dünya Savaşı'nın bitiminden önce bile Birleşik Devletler, dünyanın Büyük Buhran'ın otarşik (ve sonrasında savaşan) bloklarına geri kaymasını önlemek ve Birleşik Devletler ekonomisini teşvik edecek yeterli miktarda küresel talebi garantiye almak için, serbest ticârete vurgu yapan ve kapitalist ilkeler temelinde yeniden oluşturulacak bir dünyayı bilfiil tasarlamıştı. Savaş öncesi infiratçı politikasını terk eden Birleşik Devletler, ayrıca, uluslararası çatışmaları çözmek ve bilhassa Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu olmak üzere yeni kurumlar oluşturarak, savaş sonrası küresel ekonomiyi düzenlemek için, Birleşmiş Milletler'in kurulmasına ön ayak oldu. Güçlü bir Sovyetler Birliği, Çin Devrimi ve sosyalizmin eski kolonilerdeki etkisi, Birleşik Devletler'in hem serbest pazar gücünü düşürdü hem de küresel erişimini tehdit etti. Birleşik Devletler, bu duruma, bir dereceye kadar dünya genelinde Sovyet karşıtı askerî ittifaklar kurarak karşılık verdi: NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü), SEATO (Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü) ve CENTO (Merkezî Antlaşma Teşkilâtı). Birleşik Devletler'in Japonya'yla karşılıklı ayrı askerî antlaşmaları vardı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Avrupa'nın çoğunun Sovyetler tarafından işgali ve orada "uydu" devletlerin oluşturulmasıyla beraber, Sovyetlerin komünist Kuzey Kore'ye ve Vietnam'a desteği ve komünistlerin Çin'de büyüyen gücü karşısında Birleşik Devletler'in liderleri, Alman ve Japon ekonomilerini hayata döndürmeye karar verdi. ABD, onları Avrupa'nın ve Asya'nın fabrikaları ve Avrupa ile Asya'daki komünizme karşı siperler olarak tesis etti. Almanya'ya ve Japonya'ya ilişkin bu "ters istikamet" ve Sovyetler Birliği'ne karşı bu "çevreleme" politikası, 1947'ye gelindiğinde yerini almıştı. Birleşik Devletler, Bolşevik Devrimi'ni zayıflatmak için (bugünün deyiimiyle "rejim değişikliği") savaşa girmemeye çabalayacaktı, bunun yerine onun dünyadaki etkisini ve gücünü "çevreleyecekti."

1947'ye gelindiğinde, Soğuk Savaş başlamıştı ve 1991 yılına kadar devam edecekti, böylece Soğuk Savaş, II. İkinci Dünya

Savaşı sonrası dünyanın büyük kısmını tanımlayacaktı. Komünizmi çevreleme politikasının bir parçası olarak Birleşik Devletler, Kore’de bir savaşa girecekti (1950-1953) ve bu savaşta sâdece Kuzey Koreli değil, Çinli komünist birliklerle de karşı karşıya gelecekti; Vietnam’a ve sonra oradaki savaşa da müdâhil olacaktı (1956-1975); Latin Amerika’da demokratik şekilde seçilmiş sola meyilli hükûmetleri devirmek için gizli kapaklı operasyonları kullanacaktı; orada ve Orta Doğu’da, otoriter rejimleri destekleyecekti ve dünyanın her yanında demokratik olmayan, otoriter ancak komünizm karşıtı rejimlere, ironik bir biçimde, hep “özgürlük ve demokrasi” namına arka çıkacaktı.

Soğuk Savaş’ın aynı zamanda başka sonuçları da vardı. Birleşik Devletler, II. Dünya Savaşı sonrası döneme tek nükleer güç olarak başlamıştı fakat 1949 yılında Sovyetler kendilerinin ilk atom bombasını patlattı ve varın yoğun ortaya konulduğu bir nükleer silâhlanma yarışı başladı. Bu silâhlanma yarışı, sâdece nükleer bombaları atmak için donatılmış savaş uçakları filolarına değil, daha da kaygı verici bir şekilde, ateşlendikten sâdece birkaç dakika sonra hedeflerine ulaşabilen kıtalararası balistik füzelerine (ICBM) de yol açtı. Bu kitle imhâ silâhlarına karşı fırlatılan bir füze tespit edildiğinde, topyekûn bir misillemenin güvencesinden başka bir savunma yoktu (hâlâ da yoktur.) 1960’larda her iki tarafın da binlerce ICBM’e ve nükleer savaş başlıklarına sâhip olmasıyla beraber bir nükleer saldırı, sâdece medeniyetin değil, aynı zamanda kuvvetle muhtemel insan türünün sonunu da getirebilirdi.³²¹ Durum böyle olduğundan, her ne kadar sayısız nükleer saldırı tehlikesi olsa da dünya felaketin eşiğine sâdece bir defa, Fidel Castro’nun 1959’da gücü ele geçirmesinden kısa bir süre sonra, 1960’ların başında Sovyetler Birliği Küba’ya füzeleri naklettiğini zaman geldi.

Soğuk Savaş, ayrıca dünyanın büyük bölümünü askerileştirdi ve pek çok ülkede, özellikle Birleşik Devletler, SSCB ve her birinin kendi müttefiklerinde, ilk defa tam zamanlı askerî seferberliğe neden oldu. Önceki savaşları izleyen dönemlerin aksine hem Birleşik Devletler ve onun müttefikleri hem de Sovyetler Birliği ve onun müttefikleri tam seferberlik hâlinde ve hem Avrupa’da

321 “Nükleer kış” kavramı ve insan neslinin yok olması, şurada incelenmiştir: Jonathan Schell, *The Fate of the Earth* (New York: Alfred A. Knopf, 1982).

hem Asya'da pek çok cephede savaşılmaya hazır olarak kaldı. Bundan dolayı, Birleşik Devletler hükûmeti yıllık harcamalarının üçte birini orduya ayırırken (1985 yılında GSYİH'nin yüzde 5'ine denk), Sovyetler Birliği oransal açıdan daha yüksek miktarda harcamayı ordusuna yapıyordu (GSYH'nin yüzde 10'undan fazlası). Dolayısıyla, rekabet içerisindeki ekonomilerin büyüklüğü ve gücü, iki süper gücün Soğuk Savaş yıllarında askerî fabrikalarını kurma ve idâme ettirme kabiliyetleri için kritik bir unsur hâline geldi. Soğuk Savaş, her şeyden çok, ekonomiler savaşıydı. Böylece Birleşik Devletler ekonomisi, 1980'lerde, "baca" endüstrisinin ötesinde, gelişmiş bilgisayar teknolojilerine doğru bir gelişme gösterdi ve Birleşik Devletler ile Sovyet ekonomilerinin üretkenliklerinin arasındaki fark büyüdü.³²²

Tüketimcilğe Karşı Üretimcilik

Yukarıda bahsedildiği gibi, Sovyetler Birliği'nde merkezi devletin kaynakların dağıtımıyla ilgili kararları aldığı ve seçimleri yaptığı planlı bir ekonomisi vardı. O derece planlı ki ekonomisi, kapitalist serbest pazar ekonomisine içkin "ânî yükseliş ve düşüş" periyotlarından oldukça muaftı. Bu, Sovyetler Birliği'nin Büyük Buhran boyunca kapitalist ekonomiler feci hâlde küçülürken nasıl ve niçin hızlı bir şekilde endüstrileşebildiğiylealâkalı birçok şeyi açıklar. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Sovyetler Birliği, ayrıca, egemenliği altına aldığı Doğu Avrupa ülkelerinin de kaynaklarına ve üretim kapasitelerine erişim fırsatını elde etti.

Sovyet bloğu ekonomilerinin büyümesini devam ettiren şey, devlet planlamasıydı. Her ne kadar devlet güdümlü ekonomilerin "gerçek" komünizmle bir ilgisi olup olmadığı tartışılabilirse de, Sovyetler Birliği'nin komünist liderlerinin insanların Marksist görüşlerinden etkilendiği doğrudur. Karl Marx, insanların fitrî anlamda üretken varlıklar olduğunu ve insanların özünün emek vermek ve o emeğin meyvelerinin tadını çıkarmak olduğunu savunmuştu. Marx'a göre, kapitalist sistemle ilgili problem, insanların çalışmak zorunda olması değil ama onların maaş için

322 Paul Kennedy'in *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York: Random House, 1987) isimli eserinde açıkça ifade ettiği gibi, son beş yüz yıldır ekonomik üretkenlik ve askerî güç arasında bir ilişki vardır.

çalışması ve kapitalistlerin el koyup sattığı emeklerinin ürünlerinden “yabancılaştırılmalarıydı.” Marx, sosyalist gelecekte insanların çalışmaya devam edeceğini fakat emek vererek kendilerini gerçekleştireceklerini tasavvur etti, çünkü emeklerinin karşılığı kapitalistlerin değil, kendilerinin olacaktı.

Sovyet sisteminde insanlar elbette çalışıyordu, ama kurgu şuradaydı: Devlet çalışan insanların çıkarlarını temsil ettiği için insanların devlet adına çalışması, kendi yararlarına çalışmaları demekti. Sovyet modeli, “üretimci” bir modeldi: Ne kadar çok üretilirse, o kadar iyi. Böylelikle, Sovyetlerin devlet planları, kayda değer bir endüstri ve fabrikalar gerektiriyordu, fakat bu endüstriyel üretimin çoğu, ilâve endüstriler oluşturmaya ya da orduyu desteklemeye yazgılıydı. Özellikle ağır sanâyiye (örneğin kömür, demir, çelik ve elektrik) âit ya da onun için yapılan üretim, kendi sonunu getirdi. İdâreciler, ne kadar üretim yaptıklarına bakılarak, takdir edilerek ödüllendiriyordu ve üretim ölçüleri bâzen o kadar çarpık bir hâle geldi ki, bir demir yolu vagonuna konulmasının dışında üretilen kömürün bilfiil enerji santraline ulaşıp ulaşmadığı o kadar da önemli değildi. Böylece, söylendiğine göre, bâzı demir yolu idârecileri, kendi ünitelerinin üretim derecelendirilmelerini artırmak için aynı kömürü ileri geri naklediyorlardı. Devlet, asgarî konut (devâsâ apartman bloklarında), sağlık hizmeti ve eğitim için söz veriyse de devlet planlaması, tüketici ürünleri için çok az yatırım gerektiriyordu.

Sovyetler, bilimi de kendi sistemlerinin kontrolü altına aldı ve bilimsel eğitime ve özellikle askerî uygulamalar ve uzay keşfi hususundaki yeni teknolojilerin geliştirilmesine ciddî ölçüde yatırım yaptı. Bu sâyede Sovyetler, 1957 yılında *Sputnik*’i fırlatarak, Birleşik Devletler’i uzayda yendi ve bundan kısa bir süre sonra da Dünya’nın yörüngesine ilk insanı gönderdi. Bu durum, Birleşik Devletler’le yapılacak “uzay yarışı”nı teşvik etti ve Başkan Kennedy 1960 yılında bir Amerikalıyı on yılın sonuna kadar Ay’a göndermeyi vâdetti ve bu hedef, 1969 yılında gerçekleştirildi.

Çinli komünistler, 1949 yılındaki zaferlerini müteâkip başlangıçta Sovyet kalkınma modelini izledi ve Çin’in ilk Beş Yıllık Plan’ı (1953-1957) yıllık yüzde 18’lik büyüme oranlarına ulaştı ve Çin ekonomisine ağır sanâyinin altyapısını sağlayacak kurumların teşkil edilmesinde başarılı oldu. Fakat Sovyet modelinin niyet edilmemiş sonuçlarına, özellikle yeni yönetici sınıf

gibi görünmeye başlayan yeni şehirli, ayrıcalıklı seçkinlerin oluşumu gibi, karşı temkinli yaklaşan Çin'in lideri Mao Zedong, kalkınma için daha eşitlikçi bir yol aradı. Büyük çaplı kırsal kolektiflere (komünler) ve iş gücünün kırsal sanâyileşme yoluyla tam istihdamına dayanan yeni bir modeli bulduğuna inandı ve 1958 yılında "Büyük İleri Atılım" için çağrıda bulunarak, Çin'in on beş yıl içerisinde Büyük Britanya'nın endüstriyel üretimini aşacağını beyan etti.

Bu deney, kısmen üç yıl boyunca süren kötü hava koşulları yüzünden (kuzeyde kuraklık ve güneyde seller) fakat çoğunlukla komünist liderlerin, bu şekildeki raporların gerçekçi bir temeli olmasa bile, tarımsal üretim için daha da yüksek rakamların olduğu raporları bir saplantı hâline getirmesi sebebiyle bir fâciaya dönüşecekti. Çin Devleti, böylece insanların yeteri kadar yiyeceği miktarda besin tedâriki olduğuna dâir yanlış bir kanıyla beraber, buğdayı köylerden dışarıya taşıdı. Ardından gelen üç yıllık kıtlıkta (1959-1962) -ki doğal afetlerle birlikte daha kötü bir hâle gelmişti- tahmini 15 ila 43 milyon arasında insan can verdi, bu durum, diğer liderlerin Mao'nun kabiliyetine olan güvenini yok etti ve Sovyet liderlerinin zihninde Çin'in yöntemiyle alâkalı soruların oluşmasına yol açtı. Sovyet lideri Nikita Kruşçev nükleer silâh teknolojisini Çin'le paylaşmayı reddettiğinde ve Mao Sovyetler Birliğini resmen eleştirdiğinde, Sovyetler danışmanlarını Çin'den geri çekti ve komünist dünyadaki bir ayrılık, Batı dünyası için ilk defa görünür hâle geldi. 1960'lı yıllar boyunca Sovyetler ve Çinliler arasındaki gerilim, yükselmeye devam etti ve bu, 1969 yılında Amur Nehri boyunca silâhlı sınır çatışmalarına neden oldu.

Sovyetler Birliği ve Çin arasındaki sosyalizmin doğru uygulanışı ve kapitalist dünyayla mücadele etme yöntemi üzerindeki farklılıklara karşın, ikisi de ekonomik üretimi artırmaya yönelik bir kararlılığı paylaşıyorlardı. Sovyet ve Çin modeli komünizmlerin üretimci temâyüllerinin korkunç çevresel sonuçları vardı. Sovyetler Birliği'nde, Sibirya'daki bir zamanların billur gibi berber Baykal Gölü, endüstriyel kirlilikle kaplandı; yakınlardaki pamuk tarlaları tüm suyunu çektikçe, Aral Gölü kurudu; pek çok şehrin üzerindeki hava, dünyadaki en kirlileri arasındaydı ve 1986'da Çernobil Nükleer Enerji Santrali patladı. Endüstri-

yel atıkların leş gibi yığınları toprağı, havayı ve suyu kirletti.³²³ Çin'deki "doğaya karşı savaş"³²⁴, yakınlardaki bitki örtüsünü gri bir isle kaplayan çevre kirliliğine yol açan maddeleri püskürten çelik tesislerine, endüstriyel zehirlerle beraber siyah bir şekilde akan nehirlerle, kömür tozunu akciğerlerinden uzak tutmak için Beijing sâkinlerinin kışları işlerine bisikletle giderken maske takmalarına yol açtı ve Sarı Nehir'den sulama için o denli çok su çekiliyordu ki, nehir nâdiren denize dökülüyordu. Çin'deki özel girişimler ve market reformuna dayanan geçtiğimiz otuz beş yıldaki hızlandırılmış büyüme, iyileştirmek şöyle dursun, durumu daha da kötüleştirdi: dünyanın en kirli 10 şehrinden 7'si Çin'dedir ve şimdilerde Çin'in liderleri "ekolojik bir medeniyet"³²⁵ inşa etmek hakkında konuşurken bile, oradaki çevresel yıkım için kısa vâdede ihtimal, bu yıkımın yoğunlaşacağı yönündedir.

Tüketimcilik

Hem savaş sonrası kapitalist toplumun mûteber lideri hem de onun ekonomik güç merkezi olarak Birleşik Devletler, II. Dünya Savaşı sonrası dünya ekonomisinin aşırı üretime ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyayı bezdiren ekonomik çöküşe batmasına izin vermemeye karar verdi. Gümrük vergilerini düşürmek ve Amerika'nın endüstriyel ürünleri için küresel talebi artırmak amaçlarıyla sâdece uluslararası ticâret sistemi reformları gerekli değildi, ülke dâhilindeki ekonomi için de değişiklikler gerekiyordu.

Endüstriyelleşen dünyanın geri kalanı gibi, ilk zamanlarda sanâyileşme büyük oranda ilâve fabrikalar ve endüstriler oluşturmak için gerekli ürünleri sağlıyordu. Endüstri, daha çok

323 Sovyetler Birliği'nin çevre tarihi için bk. Paul Josephson vd., *The Environmental History of Russia* (New York: Cambridge University Press, 2013) ve Douglas Weiner'in çığır açan çalışmaları: *Models of Nature* (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2000) ve *A Little Corner of Freedom* (Berkeley: University of California Press, 2002)

324 Bu ifâde Judith Shapiro'dan: *Mao's War on Nature: Politics and the Environment in Revolutionary China* (New York: Cambridge University Press, 2001).

325 Çin'in çevresel problemleri hakkında geniş bir literatür var. Ana fikirler için bk. Robert B. Marks, *China: An Environmental History* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2017), 7. Böl. ve Judith Shapiro, *China's Environmental Challenges* (Malden, MA: Polity Press, 2012).

endüstriyi ortaya çıkardıkça işçileri, giderek daha da büyüyen şehirlere çekiyordu. Şehirler ve nüfusları elbette fabrikalara iş gücü sağlıyordu fakat aynı zamanda tüketim için de bir talep yaratıyorlardı. II. Dünya Savaşı sonrasındaki döneme kadar kentli tüketicinin talepleri, genellikle yaşamsal ihtiyaçlardı, yâni ev, gıda ve kıyâfet. Fakat Amerika'da II. Dünya Savaşı sonrası bir dizi gelişme, kısa süre sonra tüketici ürünleri sağlamak için ekonominin büsbütün yeni sektörlerinin gelişmesini teşvik etti.³²⁶

Aslında Birleşik Devletler, diğer işletmelere veya fabrikalara değil de tüketicilere satılan metâların seri üretimine öncülük etmişti. I. Dünya Savaşı'ndan evvel Henry Ford, otomobiller için montaj hattını icat etti; ayrıca eğer ekonomi sürdürülebilir olacaksa, işçilere Ford'un fabrikalarının ürettiği Model Ts'yi satın alabilmek için yeterli miktarda maaşlar verilmesi gerekeceğini de fark etti. Büyük Buhran ve sonrasında II. Dünya Savaşı, tüketicilerin arabalara yönelik talebini azalttı, fakat savaşın sonu ve fabrikaları savaş zamanı üretiminden barış zamanı üretimine döndürme ihtiyacı, Amerikan otomobil üreticilerine bir fırsat sundu. 1940'ların son yıllarından başlayarak, Birleşik Devletler'deki otomobil üretimi, hızla yükseldi ve kısa süre sonra pek çok Amerikan âilesi bir arabaya veya kamyonete sâhip oldu, bunun nedeni kısmen güçlü sendikaların Amerikan işçileri için hatırı sayılır miktarda maaş artışları elde etmesiydi. Fakat ne zaman ki herkesin bir arabası oldu, o zaman da talep azalacak ve otomobiller için endüstriyel üretim durma noktasına gelecekti.

Otomobillere yönelik talebi devam ettirmek için yeni taleplerin yaratılması gerekiyordu ve bu, iki yolla yapıldı: planlı eskitme ve reklamcılık. 1950'lerde otomobiller, demode hâle geldi, ille de bozuldukları için değil, fakat artık tarzlar değiştiği için. Tarzlar değiştikçe, tüketiciler, o yeni arabayı almak istemek için güçlü ve kurnaz reklamlar vâsıtasıyla baştan çıkartıldı. Pek çok âile, eğer imkânları varsa her üç yılda bir yeni bir arabaya almaya, eğer imkânları yoksa da almak istemeye iknâ olmuştu.

Daha kolay kredi imkânı, otomobilin bir tüketici metâsı olmasına yardımcı oldu. Kredi ilk olarak ev satın almak için kullanıma girmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan evvel konut finansmanları nis-

326 Takip eden kısmın çoğu, David Reynolds'ın eserine dayanmaktadır: *One World Divisible: A Global History since 1945* (New York: W. W. Norton, 2000), 5. Böl.

peten kısıydı (üç yıldan beş yıla kadar) ve müşteriler, banka parayı borç vermeden önce satın alma bedelinin yarısını bulmalıydı. Bu durum, ev almaya gücü yeten insanların sayısını, 1940 yılında nüfusun yaklaşık yüzde 40'ıyla sınırladı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bankacılık kurallarındaki değişiklikler, bankaları, ödeme gerekliliklerini düşürmeye ve konut finansmanını yirmi yıla kadar uzatmaya teşvik etti. İki yeni federal kuruluş -Gaziler Kurumu ve Federal Konut İdaresi-³²⁷ borçları güvence altına alarak, konut finansmanlarını daha da ulaşılabilir hâle getirdi. Ek bir açılım da kredilerin kısa süre sonra "kartlar" yoluyla dağıtılır hâle gelmesiydi: Bu kartlar ilk olarak büyük mağazalar tarafından müşterileri için basılmıştı. Daha sonra 1960'lara gelindiğinde, sâdece kredileri organize eden ve satan firmalar tarafından basılmaya başlandı. Özellikle ev almak için kredinin büyük miktarda yayılması, 2008 yılında küresel banka sisteminin bloke olduğu zamanki "Büyük Durgunluk"a yol açtı; işverenler, işletmelerini açık tutacak kredileri alamadı ve milyonlarca insan, evini ve işini kaybetti.

Araba ve ucuz ev birleşimi, şehirlerin etrâfında geniş banliyö alanları oluşturdu ki, bunun prototipi Los Angeles'tır. Los Angeles'taki banliyölerde oturanlar, ev ve iş arasında gidip gelmeyi kolaylaştıran otomobiller sâyesinde daha kolay bir hayat yaşadılar. "Red Car" tramvay sisteminin kaldırılması ve "çevre yollarının" yapılmasıyla beraber sabahları şehirdeki işlerine varabiliyor ve akşam yemeği vaktine kadar evlerinde olabiliyorlardı. Savaş sonrası dönemdeki inşâat patlaması, bir zamanlar inek meralarının veya bostanların manzaraya hâkim olduğu yerlerde yeni banliyöler yarattı ve küçük tarım köylerinin etrâfındaki konut sahalarını genişletti. Savaş sonrası Los Angeles'taki otomobil devrimi, ozon açısından öylesine yüksek seviyelerde kesif dumanın oluşumuna neden oldu ki, 1980'lere doğru yerel yönetimler özellikle kötü günlerde insanlara evlerinde kalmaları için uyarılar yayımladı. Yolları ve diğer yapıları inşâ etmek için kullanılan beton da sâdece Los Angeles'ta değil, tüm dünyada hava kirliliğine ve küresel ısınmaya katkıda bulundu.³²⁸

327 The Veterans Administration ve Federal Housing Administration. (Ç.N)

328 Vince Beiser, "Concrete Is the Stuff Civilization Is Made of. But for All Its Blessings, There Are Huge Environmental Costs," *Los Angeles Times*, 17 Haziran 2018.

Bir başka gelişme daha II. Dünya Savaşı sonrası dönemde tüketici devrimini mümkün kıldı. 19. yüzyılın son yıllarında ilk olarak fabrikalara güç sağlamaya ve şehirleri aydınlatmaya başlayan elektrik, 20. yüzyılın ilk yıllarında şehirlerdeki evlere de yayılmıştı. Daha sonra 1930'lu yılların çeşitli bayındırlık projeleri, 1940 yılına kadar Amerika'nın kırsal bölgelerinin çoğuna elektrik verdi. Küçük elektrikli motorların buzdolabı ve çamaşır ve dikiş makineleri gibi her türlü ev âletini çalıştırmaya başladığı zaman, tamâmen yeni endüstriler gelişti. Her evdeki prizler ve artan serbest zamanla beraber televizyonlar, Amerikalıların oturma odalarını istilâ etti ve aynı zamanda evlerin çoğu, bir telefon sâhibi oldu.³²⁹

Böylece kitlesel tüketim kültürü, 1930'lu yıllar ile 1950'li yıllar arasında Birleşik Devletler'de yaratıldı ve Birleşik Devletler ekonomisinin büyüyen bir bölümünü temsil etmeye başladı. 21. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde, Amerika'nın ülke içindeki ekonomisinin yüzde 70'i, tüketici metâlarının üretilmesine bağlıydı, sâdece yüzde 30'luk bir kısım üretici metâlarını sağlıyordu. Bu, 20. yüzyılın başındaki oranların tersine dönmesi demekti. 20. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca dünya ekonomisinin lokomotif durumundaki Birleşik Devletler ekonomisinin savaş sonrası büyümesi büyük oranda, en azından ortalama bir Amerikalının tüketim gücü 1980'lerde sönmeye başlayana kadar, tüketici devriminden beslenmişti. Amerikalılar, tüketicilerin satın alımlarını "özgürlük"le aynı kefeye koymaya ve Sovyetler Birliği'ni, bunun yokluğundan dolayı, suçlamaya başladı. Gerçekten de 1950'li yıllarda bir muhâlif, Birleşik Devletler hükûmetinin vatandaşlarından sâdece iki şey talep ettiğini öne sürdü: Komünist karşıtı olmak ve tüketmek.³³⁰ Diğer sonuçlarının arasında şurası da bir gerçek ki, tüketici devrimi, kadınları zahmetli gündelik işlerden âzat etti ve onların iş ve siyâset dünyalarına artan oranda katılımını ve eşit muâmele taleplerini mümkün kıldı.

Tüketici toplumu, ucuz ve erişilebilir enerjinin üzerine kurulmuştu, yâni otomobil kültürünü yürütmek için benzin, evlerde motorları çalışır ve ışıkları açık hâlde tutmak için de elektrik. Eğer 19. yüzyıl, kömürün, demirin ve demir yolunun "Coke-

329 Bk. Smil, *Creating the Twentieth Century*, 2. Böl., "The Age of Electricity."

330 Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man* (Boston: Beacon, 1964).

town” devri olduysa,³³¹ 20. yüzyıl benzinin, çeliğin ve otomobilin “Mototown” devriydi.³³² Kömür gibi petrol de dünya genelinde dengesiz bir biçimde dağılmıştır ve Birleşik Devletler, Teksas ve Güney Kaliforniya önemli petrol sahalarına sâhip oldukları için şanslıdır. Meksika, Venezuela, Nijerya ve Rusya’da da petrol yatakları vardır fakat açık ara dünyadaki en büyük petrol yatakları Basra Körfezi’nin yakınlarında, bilhassa Suudi Arabistan’ta yoğunlaşmıştır ve her ne kadar son zamanlarda hidrolik kırmanın yükselişi Amerika’nın doğalgaz ve petrol üretimini önemli miktarda artırırsa da Suudi Arabistan’ı bu konuda Irak, İran ve Güney Amerika’daki Venezuela takip eder. Otomobiller, petrol endüstrisini yarattı ve Birleşik Devletler’in tüketimi kısa bir süre sonra kendi iç kaynaklarının kapasitesini aştığında, dünya çapında petrolün taşınması için küresel bir nakliye ve finans sistemi ortaya çıktı. 1970’lerin ilk yıllarına gelindiğinde Birleşik Devletler, ülke dâhilindeki tüketim için ihtiyaç duyduğu petrolün yaklaşık üçte birini ithal ediyordu. Bu durum, Birleşik Devletler’in dikkatini Orta Doğu’ya yöneltmişti ama aynı zamanda bu durumun daha derin sonuçları da vardı: Dünya ekonomisinin petrol kullanımına bağlı belirli bir çeşidine yönelik teknolojik bir “sınırlılık.” Dünya enerji için sâdece petrole ve doğalgaza değil, aynı zamanda onları kontrol etmek için ortaya çıkmış belli sosyal, ekonomik, politik, kültürel ve askerî şebekelere de bağlı.

Tüketim toplumu kültürünün yaygınlaşmasıyla beraber otomobile ve petrole yönelik daha da artan talep, 1950’lerde Britanya’ya ve Kanada’ya, 1960’larda ise Fransa’ya, İtalya’ya ve diğer Batı Avrupa toplumları ile Japonya’nın ve Latin Amerika şehirlerinin bâzı küçük bölgelerine yayıldı. 1970’lere gelindiğinde, tam bir tüketici toplumu olmasa bile, buzdolabı ve televizyon gibi tüketici ürünlere yönelik talep, komünist Doğu Almanya’ya ve Çekoslovakya’ya da yayılmıştı.

Sovyet ve Çin tarzı üretimcilik gibi Batı’nın tüketimciliğinin de önemli çevresel sonuçları vardı. Petrolün işlenip dönüştürül-

331 Bu ifâdeler J. R. McNeill’dan: *Something New under the Sun* (New York: W. W. Norton, 2000), 296–97.

332 “Coketown” Charles Dickens’ın 1854 yılında yayımladığı romanı *Hard Times*’ın [Türkçe’ye “Zor Zamanlar” olarak Füsun Elioğlu tarafından çevrilmiştir (Oda Yayınları:1997)] ana bağlamını oluşturan şehirdir. Kömürşehri anlamına gelir, böylece “Mototown” -Motorşehri- kelimesiyle bir paralellik kurulmuştur. (Ç.N.)

mesi ve benzin kullanımı, sâdece Birleşik Devletler'deki, Avrupa'daki ve Japonya'daki hemen hemen tüm büyük şehirlerdeki havayı kirletmekle kalmadı, aynı zamanda petrolün çıkartılması ve tüm dünyaya tankerlerle taşınması, toprağın ve denizin üzerinde sızıntılar bıraktı. Bunun yanında, otomobillerin üretimi büyük miktarda enerji gerektirir; üretilen her bir ton araba için yaklaşık otuz ton atık ortaya çıkar ve bu süreçte, Amazon Yağmur Ormanları'nın yakılmasıyla elde edilen odun kömürü kullanılır: Bu durum, doğrudan küresel ısınmaya ve ormansızlaştırmaya neden olur.³³³ Aynı zamanda hidrolik kırmanın da su kalitesi ve muhtemelen, sismik aktivite üzerinde önemli etkileri vardır.

Üçüncü Dünya Kalkınmacılığı

İkinci Dünya Savaşı sonrası dekolonizasyon ve devrim, özellikle Asya ve Afrika'da, fakat aynı zamanda Latin Amerika'da da önemli sayıda yeni devlet ortaya çıkardı. Bu yeni devletlerin sosyalizmin Sovyet modeliyle ilişkilendirilen genel anlamda devletçi ve kolektivist yöntemlere yönelik dostâne tutumlarına karşın, özellikle Soğuk Savaş kızıştığında neler olabileceğini net bir şekilde gösteren Kore ve Vietnam savaşlarını takip eden dönemde, bu devletlerin pek çoğu, Sovyetler Birliği'ne öykünmekte başarısız oldu. Hindistan'ın lideri Nehru'nun dediği gibi, filler tepişince çimler ezilir. Böylece 1950'lerin ilk yıllarda bu devletlerin birçoğunun lideri, özellikle Endonezya, Mısır, Yugoslavya ve Hindistan, Birleşik Devletler'in ve SSCB'nin oluşturduğu Soğuk Savaş'ın ittifaklar açısından uzak durmak için, bir "bağlantısızlar" hareketi başlattı. 1949 yılında Birleşik Devletler, Avrupa'da Sovyetler'e karşı koymak için NATO'yu kurdu (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü, özellikle Batı Avrupa, Birleşik Devletler ve Kanada). Sonrasında Sovyetler Birliği, kendisi tarafından domine edilen bir ekonomi ve güvenlik bloğu oluşturan Varşova Paktı'yla NATO'ya cevap verdi. Sovyetler Birliği'ni, onun güneyinde, Orta Doğu'da "sınırlamak" için Birleşik Devletler; İran'ın, Türkiye'nin ve Irak'ın muhâfazakâr liderlerine CENTO'yu (Merkezî Antlaşma Teşkilâtı) kurdurdu; Pakistan, Tayland ve Filipinler de Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü'nü oluşturdu (SEATO).

333 Otomobiller, petrol ve çevre hakkında geniş bir analiz için bk. McNeill, *Something New under the Sun*, özellikle 7. Böl

Süper güçlerin bu hamlelerine cevap niteliğinde, “bağlantısız devletler” ilk kongrelerini 1955 yılında Bandung’da, yâni Endonezya’da yaptı. Tüm bu ülkeler ve Latin Amerika devletleri, kısa bir süre sonra, endüstrileşmiş kapitalist dünyanın “birinci dünyası” ve komünist devletlerin “ikinci dünyası”na karşın “üçüncü dünya” olarak bir araya toplandı.

Her ne kadar üçüncü dünya ülkeleri arasında pek çok farklılıklar olsa da bu kategorideki devletler, ortak bâzı mesele ve problemleri paylaşıyorlardı ki bunlardan üçü ön plana çıkar. Birincisi, ekonomileri ya kolonyal efendileri ya da bölgesel bir egemen güç tarafından kontrol ediliyordu (örneğin Latin Amerika’da bu, Birleşik Devletler’di) ve bu onları, büyük oranda kırsal toplum ve gıda ve ham madde tedârikçileri olarak bıraktı. Politik bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bile ekonomileri “bağımlı” olarak kaldı. Bu bağımlılığı kırmak, “kalkınmanın” hedefi hâline geldi. İkincisi, az miktarda endüstriyel gelişim ve bâzı durumlarda da kısıtlı bir kentleşme gerçekleştiği için üçüncü dünya ülkeleri, ağırlıklı olarak, kırsal köylü toplumlarıydı. Bugün bile arkalarında bıraktıkları otuz yıllık hızlı bir endüstriyel gelişmeye karşın dünyanın en kalabalık iki ülkesi -Hindistan ve Çin- her ne kadar hızlı bir şekilde şehirleşse de büyük ölçüde kırsal toplumlar olarak kalmışlardır. Ve üçüncüsü, dekolonizasyon ve devrim, üçüncü dünya ülkelerinde II. Dünya Savaşı sonrası dönemdeki devâsâ nüfus patlaması için gerekli koşulları yarattı.

Kırsal toplumlar, genellikle, hem yüksek doğum oranlarına hem de yüksek ölüm oranlarına (özellikle bebekler için) sâhiptir. Biyolojik eski rejimde bulaşıcı hastalıklar ve sınırlı besin tedâriki, doğan tüm çocukların yarısı kadarının ölümüne neden oluyordu. Böylece tarlalarda çalışacak yeterli miktarda çocuk yapmak ve diğer âileler için gelin sağlamak amacıyla pek çok doğum gerekiyor - annelerin dört ila yedi arası canlı doğum yapmaları nâdir değildi. Bu yüksek doğum oranları II. Dünya Savaşı’ndan sonra da devam etti fakat ölüm oranları sert bir biçimde düştü, çünkü bağımsızlıklarını yeni kazanmış devletler, WHO’nun desteğiyle (Dünya Sağlık Örgütü, bir BM kurumu) modern ilaçları (örneğin antibiyotikler ve immünizasyon) kırıksalda yaşayan insanlar için ulaşılabilir hâle getirdi. Çocuk ölüm oranları, keskin bir şekilde düştü (yarıya kadar) ve nüfus patladı; pek çok ülkede nüfus otuz yıl içerisinde ikiye katlandı. Artan

besin tedârîki, yükselen bu nüfusları destekledi. Hülâsa, 1950 yılında dünya nüfusu yaklaşık 2.5 milyar iken, 1970’te 4 milyar, 2000’de 6 milyar ve 2010’a gelindiğinde de 7 milyarın üzerinden-deydi; eklenen bu milyarların büyük çoğunluğu, üçüncü dünya ülkelerinde (Küresel Güney) doğmuştur ve oralarda yaşamak-tadır. Bu, 21. yüzyılın ilk yıllarında dünya hakkında etkileyici bir gerçek olmaya devam etmektedir.

Artan nüfusla beraber kalkınma, her şeyden önce gıda tedâ-rikini artırmak için tarımı geliştirmek demektir. Bir yandan yeni arâziler tarıma açıldı ancak bunların çoğu, marjinal, ekolojik anlamda, hassas topraklar ve ormanlık arâzilerdi. Her halükârda yeni tarım alanları açarak besin talebini karşılamaya çalışmak, ormansızlaşmadan ve siltasyondan kaynaklı çevresel problemlere yol açtı. Bundan dolayı, gıda üretimini artırmak, büyük oranda tarımsal verimi iyileştirmek demektir ve bunu yapmanın en hızlı yolu, sulama ve suni gübrenin uygulanmasıydı. Bu bölümün başında da gördüğümüz gibi, amonyak bazlı azotlu gübre yapmak için gerekli endüstriyel süreç, yirminci yüzyılın başında bulunmuştu ve yüzyılın ilk yarısında, Avrupa’da ve Birleşik Devletler’de, tarımsal verimin artmasına hizmet etti. Yüzyılın ikinci yarısında, kullanımı, gelişmekte olan dünyaya yayıldı, en azından çiftçilerin yapay gübre alabilecek kadar hâli vakti yerinde olduğu yerlere. Sulamayla beraber sentetik gübrenin ve yeni yüksek verimli tohumların geliştirilmesinin birleşimi, 1960’lı yıllarda “yeşil devrim” olarak bilinmeye başlandı.

Fakat bir üçüncü dünya ülkesinde yeşil devrimin başarılı bir şekilde uygulanması bile o ülkeyi yoksul bir tarım ülkesi olarak bırakacaktı - 1930’ların Büyük Buhranı’ndan beri mâmul ürünlere nispeten gıdanın ve ham maddenin fiyatı düşüyordu. Bir başka deyişle, bir tarım ülkesinin sâdece aynı oranda bir mâmul ürünü alması için kendi ürünlerinden giderek artan oranda ihraç etmesi gerekecekti *ve tüm bunlar, o ülkenin nüfusu artarken olacaktı*. Yâni nüfus artışı ve tarım ürünlerinin nispi fiyatının güçsüzlüğünden dolayı, 20. yüzyılın ikinci yarısında üçüncü dünyanın büyük kısmında pek çok insan yoksullaştı ve insanların bu yüzden ürün verimini artıracak endüstriyel gübreleri satın almaya durumları el vermedi. Çözüm, -en azından bâzı ülkeler için- sanâyileşmeydi.

1800 dolaylarındaki yıllarda sanâyileşmenin başladığı İngiltere’de bile kabiliyetli liderlerle beraber güçlü, iyi organize olmuş

ve etkili bir devlet, sanâyileşmeyi besleyecek politikaların peşinde koştu.³³⁴ Güçlü, müdâhaleci devletlerin ilâve örnekleri, 19. yüzyılın son yıllarında Japonya ve Almanya, Stalin liderliğinde 1930'ların Sovyet Rusya'sı ve 1949'dan beri Çin'dir. 20. yüzyılın son yıllarında Doğu Asya'da bâzı küçük devletler de aktif bir şekilde endüstriyel politikalar yürüttü ve hepsi de bu süreci yönetecek güçlü devletlere sâhip oldu: Bunlar, Asya'nın "dört kaplanı" diye bilinen Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hong Kong'dur.³³⁵ Latin Amerika'da Brezilya, Meksika ve Şili, büyük ve yoksul kırsal sektörleri de devam ettirirken, önemli endüstriyel sektörler kurdu.

Endüstrileşen o ülkeler, bir dereceye kadar sanâyileşmenin teşvikine ön ayak olan güçlü devletlere sâhipti ve o devletler, hem iş gücünün sendikalara ve daha yüksek ücretlere yönelik taleplerini hem de dünya görüşleri şehirler ve fabrikalar tarafından temsil edilen sosyal örgütlenmenin yeni yolları tarafından tehdit edilen gelenekçi dînî liderlerin taleplerini kontrol altında tuttu. Bunun yanında, 1970'lerden itibaren dünya ekonomisindeki yapısal değişiklikler, bu devletlerin yararlanabileceği yeni fırsatlar sağladı. Bir uluslararası ticâret ve rekabet dünyasında, özellikle küresel taşımacılıktaki ve iletişimdeki gelişmeler, birinci dünya üreticilerinin tesislerini, bilhassa Asya ve Latin Amerika'daki, dünyanın düşük ücretli bölgelerine taşımalarına imkân sağladı. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, bir zamanların "Batı bloğu" da Batı Avrupa'nın fabrikalarını kendine çekti. Büyük oranda zengin ülkelerdeki tüketici taleplerinin teşvik ettiği Vietnam'da üretilen Nike marka ayakkabılar, Thailand'ta üretilen tişörtler, telefonlar ile Asya'da ve Latin Amerika'da mevcut binlerce başka tür emtia; Long Beach, New Orleans veya New York'un limanlarına ve en yakın Walmart'a yönelen konteyner gemilerini dolduruyordu.

Üçüncü dünyanın ekonomisi, neredeyse tamâmen bir ham maddenin -petrol- ihrâcâtına dayanan bir bölümü, son zamanlarda petrolün uluslararası pazar fiyatını önemli derecede artırma-

334 Bk. Hobson, *Eastern Origins of Western Civilization*, 11. Böl.

335 Geç 20. yüzyılda "Doğu Asya'nın yükselişi" bu ülkelerden herhangi birine özgü olduğu kadar, Çin'i ve Japonya'yı da içine alan bölgesel bir olgudur. Bk. Giovanni Arrighi, Mark Selden ve Takeshi Hamashita, haz., *The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 Year Perspectives* (New York: Routledge, 2003), özellikle giriş kısmı ve 7. Böl.

da başarılı oldu. Petrol üreten ülkeler (çoğunlukla Orta Doğu'da olmak üzere Afrika'da Nijerya ve Latin Amerika'da Venezuela ve Meksika) 1960 yılında Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilâtı'nı kurdu (OPEC) fakat OPEC petrol fiyatlarını desteklemede çok az başarılı olmuştu. 1970 yılında bir varil petrolün fiyatı yaklaşık 2.50 dolardı. Ancak 1973 yılında İkinci Arap-İsrail Savaşı'nın ortasında OPEC'in Arap olan üyeleri [ayrı bir Petrol İhracatçısı Arap Ülkeleri Örgütü'yle (OAPEC) beraber] İsrail'in başlıca destekçisi Birleşik Devletler'e kendi petrollerinin ihrâcâtı üzerinde bir ambargo ilan etti ve bunun akabinde OPEC, 1980'lere doğru petrolün varil fiyatını 40 dolara yükselmeyi başardı. Dolarlar petrol üreten Arap şeyhliklerine aktı ve buralarda (sanâyileşmeler bile) inanılmaz derecede varlıklı topluluklar yarattı.

Göç, Mülteciler ve Devletler

Yirminci yüzyılın başından günümüze kadar küresel göçler, politik düzenin neredeyse evrensel formu hâline gelen ulus devletler ve dünyanın bâzı bölgelerinde devam eden sanâyileşme tarafından biçimlendirildi.³³⁶ Geçtiğimiz bölümde de açıklandığı gibi, devletler, ülkelere yönelik yabancı erişimini kontrol altına almak için sınırlarını düzenlemeye ve buralarda polislik faaliyetlerine başladı. Göç, küresel anlamda, 20. yüzyılın ilk kırk yılında ânî bir yükseliş gösterdi; Atlantik ötesi göç düşüş gösterse bile, 5. Bölüm'de tartışılan aynı nedenlerden dolayı, Güneydoğu Asya ve Kuzey Asya'ya yönelik hareketlenme, 19. yüzyıldaki göç dalgasını devam ettirdi. Küresel göç modeli çoğunlukla dünyanın daha yoksul kesimlerinden (ki buralar giderek artan bir oranda Küresel Güney diye bilinir [çoğu Afrika'nın, Asya'nın, Latin Amerika'nın ve Orta Doğu'nun önceden kolonileştirilmiş ve yarı kolonileştirilmiş yerleridir]) bilhassa Avrupa ve Kuzey Amerika'daki, Küresel Kuzey diye bilinen dünyanın sanâyi merkezlerine sâhip ülkelere doğru bir eğilim gösterir. Göç tarihçisi Eliot Dickinson'un görüşüne göre, Küresel Kuzey'in çekiciliği, "kar-

336 Bu kısımda ele alınan göçler üzerine haritalar için bk. Russell King vd., *The Atlas of Human Migration: Global Patterns of People on the Move* (Oxon, UK: Earthscan, bir Taylor & Francis markası, 2010); özellikle 2. ve 3. bölümler (sırasıyla): "A World in Flux: Contemporary Global Migration Patterns," ve "The Age of Migration: Hybrid Identities of Human Mobility."

şılaştırmalı bir perspektiften bakıldığında, zengin merkez ülkelerinin iş, eğitim fırsatları, sosyal hareketlilik, istikrarlı hükûmet ve politik özgürlükler sunmasındadır.”³³⁷ Bu bölümde daha da ayrıntılı göreceğimiz gibi, dünyanın en zengin ve en yoksul ülkeleri arasındaki “uçurum” ortadan kaybolmadı ve muhtelif yönlerden çok sayıda insan için daha da kötüye gitti ve onları daha iyi yaşam şartları için yollar bulmaya itti.

Savaşlarla ve iç savaşlarla beraber 20. yüzyıl, küresel göç dinamiklerine bir başkasını daha ekledi: milliyetçi ve ırkçı hareketlerin bağlamında savaştan, yıkımdan, zulümden ve soykırımdan kaçan insanlar. Tahminler değişmektedir fakat 20. yüzyılda devletlerarasındaki savaşlar, 125 ila 175 milyon insanın ölümüne sebep oldu ve bu yüzyılı, gelmiş geçmiş en şiddetli yüzyıl yaptı.³³⁸ Dahası, planlı devlet uygulamaları, 1930’larda Sovyetler Birliği’nde ve 1950’lerin son yıllarında Çin’de doğrudan veya dolaylı yoldan 60 ila 80 milyon insanın ölümüne sebebiyet veren kıtlıklara yol açtı. Savaşlar ve siyâsî eziyetler, şiddetten kaçan devâsâ insan dalgalarına sebep oldu. II. Dünya Savaşı’nın sonunda Avrupa’da 40 milyon mülteci vardı. Bu savaşın ardından ve Birleşmiş Devletler’in kurulmasıyla beraber mültecilerin tanımı, statüsü ve hakları, ulusal sınırlarını zulümden kaçmak için geçen ve eğer dönecek olurlarsa canları için endişe eden ya da memleketlerine dönemeyecek kimilerini kapsayacak şekilde 1951 yılında düzenlendi. 20. yüzyılda mülteciler, göçmenlerin artan bir oranını oluşturmaktaydı ve bu eğilim, 21. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı’nın ilk yıllarında Osmanlı Devleti, Ermenileri, imparatorluğun güney sınırlarına “yeniden yerleştirdi.” Bu süreç boyunca o kadar çok insan öldürülmüştü ki bu vaka *mukatele* diye bilinmektedir. Güney Afrika’da, siyah Afrikalılar politik süreçlerden hâriç tutulmuş, beyazlar için ayrılmış alanlarda ikamet etme haklarından yoksun bırakılmış ve cebren “planlı

337 Dickinson, *Globalization and Migration*, 116–17. Dünyanın Küresel Kuzey ve Küresel Güney şeklinde bölünmesi hakkında bir inceleme için bk. 17-18. ss. ve 3-4. Böl.

338 Bu tahminler için başlıca iki kaynak: Zbigniew Brzezinski, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty-First Century* (New York: Touchstone, 1993) ve Matthew White, *Historical Atlas of the Twentieth Century* [elektronik kaynak], <https://trove.nla.gov.au/work/29888341>. Ayrıca bk. “Necrometrics: Estimated Totals for the Entire 20th Century,” <http://necrometrics.com/all20c.htm>.

kentsel yerleşim” bölgelerine yerleştirilmişti. Oralarda “apartheid” yönetmeliklerine göre tutuldular. Nazilerin uyguladığı soykırım pek çok Yahudi’yi, Avrupa’yı terk etme ve başka bir yerde sığınacak bir liman bulma konusunda (ki en az iki defa Yahudi mültecilerin ülkeye girişine izin vermeyen Birleşik Devletler de buna dâhildi) harekete geçirdi. 1947 yılında Hindistan’ın parçalanması, milyonlarca Hindu’nun güneye, Hindistan adlı yere; milyonlarca Müslüman’ın kuzeye, Pakistan adlı yere kaçmasına neden oldu. Bu süreçte, yüz binlerce insan öldürüldü ve pek çoğunun malları ve arâzileri başkaları tarafından ele geçirildi.

Soğuk Savaş’a eşlik eden ve her an bozulabilecek uluslararası barış ortamında ulusal ve ırksal sınır hatları boyunca yapılan savaşlar, mültecileri buralardan kaçıp güvenliklerini başka yerlerde aramaya sevk etti. 1970’lerde ve 1980’lerde Afrika ülkelerindeki iç savaşlar, mülteci akınlarının kuzeye, Akdeniz’e ve Avrupa’ya doğru harekete geçmesine neden oldu ve Orta Amerika’daki iç savaşlar, mültecileri kuzeye, Birleşik Devletlere gönderdi; bu mülteciler, gerektiği takdirde, Birleşik Devletler’in güney sınırını illegal bir şekilde aşıyorlardı. Birleşik Devletler’in Birleşmiş Milletler’in 1951 tarihli ve mültecileri memleketlerinin dışında oradaki zulüme karşı bir barınak arayan kimseler olarak tanımlayan Mülteciler Sözleşmesi’ni imzalamasına karşın, bu illegal geçişler gerçekleşiyordu. Bu sözleşme, imzacı devletleri, onları mültecileri kabul etmek zorunda bırakan Mülteciler Sözleşmesi’ne riâyet etmeye mecbur etti. 2011 yılında başlayan ve bu kitap yazıldığı sırada henüz bitmemiş olan Suriye’deki korkunç iç savaş, Suriye hükûmetine muhâlif insanların kasabalarının ve şehirlerinin yıkımıyla ve o insanların da Suriye’den kaçmaya zorlanmasıyla sonuçlandı: Yaklaşık bir milyon insan, Türkiye’ye sığındı; yüz binlercesi de bir sığınak arayışıyla Avrupa’ya göç etti, bu ülkelerin çoğu onları kabul etti, fakat en azından bir tanesi -Macaristan- tüm mültecileri dışarıda tutmak için çitler dikti. Yakın zamandaki bir diğer hâdise, Myanmar’daki büyük oranda Müslüman olan Rohingyaların ölüm ve zulümden kaçmak için Bangladeş’e göçüdür. 2007 yılında 40 milyonun üzerinde olan mültecilerin toplam sayısı, 2017 yılında yaklaşık 70 milyona çıkmıştır. Almanya’nın 2015 yılında yaklaşık bir milyon Suriyeli mülteciyi kabul ettiği zamanki gibi mültecilerin bâzıları ev sâhibi ülkenin nüfusunun arasına dağılırken, çok sayıda mülteci de sığınmacı kamplarında yaşamaktadır.

Milyonlarca mülteci ve kendi ülkelerinden koparılmış insanlarla beraber kitlesel göçler, kendileri ve âileleri için maddî ve siyâsî anlamda daha iyi bir geleceğin peşinden giden ve Afrika'dan Avrupa'ya, Asya'dan Kuzey Amerika'ya ve Orta Amerika ve Meksika'dan Birleşik Devletler'e göç eden insanlar için devam ediyor. Küresel toplamın bir hesaplamasına göre, 1910 yılında ülkelerin nüfusunda dış bir ülkede doğan 35.7 milyon insan varken (diğer bir deyişle, dünya nüfusunun yüzde 2'si), 2003 yılında bu rakam 175 milyon oldu. Bu da dünya nüfusunun 2.8'ine denk geliyordu.³³⁹

Bir yandan insanların özellikle kentsel alanlara yönelik bu uluslararası hareketi, diğer kültürel ürünlerin yanında yiyecek, içecek, sanat, müzik, fikirler ve dinin yeni bir şeye açık ve hevesli tüm şehir sâkinlerinin yaşam deneyimine eklendiği ve o deneyimi zenginleştirdiği canlı, kozmopolit bir kültürün oluşmasına katkı sağlar. Diğer yandan mülteciler ve onların kültürleri, yerli yerleşimciler (veya nativizm tarafları) tarafından ya yeni gelenlerin işleri ele geçirdiğine yönelik bir algıdan dolayı ya da göçmenlerin, onların ardından gelecek kültürel ve siyâsî değişiklikler nedeniyle, özümseyip kabul edilemeyeceği ve edilmemesi gerektiğine dâir ırkçı savdan dolayı bir tehdit telakkî edilebilir. Geçtiğimiz son on yılda dünyanın en yoksul bölgelerinden -Sahra Altı Afrika ve Orta Amerika- pek çok göçmen, daha iyi hayat fırsatları aradı. Bu göçmenlerin Avrupa ülkelerinin ve Birleşik Devletler'in sınırlarına ulaşması, şiddetli göç karşıtı görüşlere ve hareketlere yol açtı.³⁴⁰

Başka bir yerde tarihin en büyük kitlesel göçlerinden biri, geçtimiz on yıllarda yüz milyonlarca insanın kırsal bölgelerden şehirlere taşındığı Çin'de gerçekleşiyor. Çin Devleti, 2030'a kadar 500 milyon insanın daha kırsal bölgelerden yeni inşâ edilmiş şehirlere taşınacağını ve Çin'in nüfusunun en az üçte ikisinin bir milyon veya daha fazla kişinin yaşadığı şehirlerde yaşayacağını düşünüyor.³⁴¹

339 Adam McKeown, "Global Migration, 1846–1940," *Journal of World History* 15, n. 2 (2004): 184.

340 Bu ve göçle ilgili diğer meselelere dâir bir inceleme için bk. Joyce P Kaufman, *Introduction to International Relations*, 2. bas. (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2018), 238–49.

341 Shapiro, *China's Environmental Challenges*, 44–45.

20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan küreselleşme dalgaları, çeşitli etkenlerden dolayı -sanâyileşme, sermayenin üretim için düşük ücretli bölgelere hareketi, otomobillerden akıllı telefonlara her şeyi üretmek için tedârik zincirlerinin küresel ağlarının yayılması, dünyanın geniş bölgelerinin yoksullaşması, devletler arası ve iç savaşlar ve soykırım- 21. yüzyılın ilk on yıllık dilimlerinde dineceğine dâir belirtiler göstermiyor. Ayrıca ulus devletlerin egemenliğine ve sınırlarının yönetimine karşı bu meydan okumalar -bâzılarının yersiz yurtsuzlaşma dediği- 2008 yılındaki küresel Büyük Durgunluk bağlamında, giderek nativizm taraftarı, milliyetçi ve potansiyel açıdan infiratçı görünen bir politik tepki yarattı. Bu eğilimler, bu bölümün daha sonraki bir kısmında tartışılacaktır. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki, küreselleşme süreçleri ürünlerin, ham maddelerin ve sermayenin dünya çapında daha serbest bir dolaşımına yol açmışken, aşağıdan gelenlerin önündeki engeller ile ulusal sınırları aşan insanların önündeki engeller, daha güvenli veya daha iyi bir yaşam arayışında olan insanların uluslararası göçünü daha da zorlaştırdı.

Küresel Eşitsizlik

Eski üçüncü dünyanın bâzı bölgelerinin sanâyileşmesine, OPEC devletlerinin şansına ya da milyonlarca insanın dünyanın en zengin ülkelerine göçüne karşın, dünyanın en zenginleri ile en yoksulları arasındaki uçurum kapanmadı, hatta doğrusu istenirse, aradaki fark daha da arttı. 1990'da dünyanın en varlıklı ülkelerinde kişi başına gelir 18.820 dolardı; bu, en yoksul ülkelerinkinin 55 katıydı. Bir başka açıdan bakarsak, 1960'tan 1995'e dünyanın en zengin ülkelerinin geliri ile en yoksullarının gelirin oranı, 30'da 1'den 80'de 1'e yükseldi.³⁴² Belki de daha da şok edici durum ise dünyanın en yoksul insanların dünya nüfusunun yarısını oluşturmasıdır.³⁴³ Bunların önemli bir kısmı, Güneydoğu Asya'daki ve Karayipler'deki bir ada ülkesi olan Haiti'deki milyonlarla beraber, her ne kadar hızlı bir şekilde geliyor olsalar da dünyanın en kalabalık iki ülkesinde, Çin ve Hindistan, bulunan kırsal kesimlerdeki yoksullardır. Fakat en büyük oranlar Afrika'dadır.

342 Peter Jay, *The Wealth of Man* (New York: PublicAffairs, 2000), 246-47.

343 Hobsbawm, *Age of Extremes*, 363

Afrika'daki yoksulluk; kölelik, sömürgecilik, sömürge sonrası borçlanma, iç savaş ve güçsüzleştiren hastalıklar dâhil birçok faktöre dayandırılabilir. Dekolonizasyon, ardında daha önce hiç var olmayan bölgesel devletler bıraktı. Yeni devletler, hem vergi hem de ham madde şeklindeki kaynakları çıkarmak ve kontrol etmek için idârî ve askerî güce sâhip kurumlar oluşturdu. Bu yeni devletlerin yöneticileri, "kalkınmaya" kaynak sağlamak için Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Afrika Kalkınma Bankası'ndan kredi istediler, fakat çoğu zaman bu krediler, yolsuzluğu finanse etti. Böylece, devlet aygıtını kontrol etmek liderlere zenginlik bahşediyor ve hükûmetin dışındakilerde de çoğunlukla şiddet vâsıtasıyla, böylelikle de birbirini takip eden askerî rejimler, silâhlı direniş hareketleri ve iç savaş yaratarak, devletin kontrolünü ele geçirerek zenginliği kontrol etmek için bir arzu uyandırıyordu. Çatışan gruplar, sıklıkla, sömürge dönemi bittiğinde aynı ülkede bir araya getirilmiş olan farklı etnik ve dilsel gruplara mensup olurdu. Kronik hastalıklar, özellikle sıtma, AIDS ve Ebola, Sahra Altı Afrika'da yüz milyonlarca insanın enerjisini ve çalışma kabiliyetini tüketiyor.³⁴⁴

1980'lere gelindiğinde Sahra Altı Afrika'nın çoğu öylesine yoksuldu ki, bu bölgenin yabancı yatırımcılar için çekiciliği çok azdı ve böylece Afrika'ya çok az sermâye aktı; hatta Afrikalıların kendileri başka yerlerde yatırım yapmak için sermâyeyi Afrika'dan çıkardı. Sonuç olarak, pek çok Afrika ülkesi su yüzünde kalabilmek için daha da çok krediye muhtaç hâle geldi. Böylece günümüzde pek çok Afrika ülkesi, diğer her şeyin yanı

344 2001 yılında Sahra Altı Afrika'nın çoğu bölgesinde, çocukların yüzde 50'si veya daha fazlası bir ilkokul eğitimi alamıyor, doğan 1000 bebekten 100'ü veya daha fazlası ölüyor ve nüfusun yarısı günlük bir dolardan daha azıyla geçiniyordu. Ayrıca bu istatistikler, Hindistan'da, Pakistan'da, Güneydoğu Asya'da ve Çin'de yaşayan milyonlarca insanın yaşamına da işaret eder. Yüz milyonlarca insanın sağlık sigortasından yoksun olduğu veya devlet destekli kliniklere erişimlerinin olmadığı kırsal Çin'den bir hikâye, bunun gündelik yaşam için ne anlam ifâde ettiğini gösterir. Bir kırsal kliniğe tedavi için 25 ila 60 sent arasındaki bir ücreti ödeyemeyen insanlar, evlerinde acı çekmekte ve ölmektedir: "Her yıl Çin kırsalında yüz milyonlarca insan... hastalıklarının tedavi ederlerse evlilik, eğitim ve bâzen de yiyecek için ihtiyaç duydukları paradan yoksun kalacaklarını bildiklerinden dolayı, sağlık ve yoksulluk arasındaki çatışmayla yüzleşiyor." Makale için bk. "Wealth Grows, but Health Care Withers in China," *New York Times*, 14 Ocak 2006, A1, A7.

sıra, öylesine ezici seviyelerde borcun altına girmiştir ki bunlar, “Aşırı Derecede Borçlu Yoksul Ülkeler” (HIPC’ler) diye adlandırılmıştır. 2013 yılında dünya üzerindeki 39 HIPC’nin 34’ü Sahra Altı Afrika’da, 3’ü Latin Amerika’da ve birer tanesi de Asya’da ve Orta Doğu’daydı.³⁴⁵ 1981’den 2001’e Afrika’daki aşırı derecede yoksul insanların sayısı ikiye katlandı ve Afrika’daki yoksulluğu azaltmaya yönelik uluslararası hedeflere rağmen, oradaki yoksulların sayısının artmaya devam ederek 2015 yılında 340 milyona ulaşması bekleniyordu.³⁴⁶ Afrikalıların yüzde 40’ından fazlasının kendi tarlalarından bile idâreten de olsa gıda elde edememesiyle beraber Afrika’da gıda güvenliği çetin bir iştir. Sahra Altı Afrika’daki toprakların üçte ikisi önemli yapı maddeleri olan azot ve fosfor bakımından noksandır ve çiftçilerin de suni gübrelemeyi uygulamak için maddî gücü yoktur; nüfusun yüzde 30’u yetersiz beslenmektedir.³⁴⁷

Tüm bunlara rağmen endüstriyel dünyanın politikaları, yoksul ülkeleri daha da yoksul bırakmak için birleşirler. Birleşik Devletler, Japonya ve Avrupa Birliği, hepsi kendi çiftçilerine mâlî yardım yapar ve tarım sektörlerini himâyeye etmek için tarım ithâlâtındaki yüksek gümrük vergilerini korurlar. Bu ülkelerin çiftçileri zengindir ve hepsinin tarımsal verimi artıran suni gübre, gelişmiş tohum ve sulamaya mâlî güçleri yeter. Yoksul ülkelerdeki çiftçiler zâten yeteri kadar yoksuldur ancak bir de tarım ürünleri üzerindeki yüksek gümrük vergileri, onların uluslararası pazarda rekabet etmesini neredeyse imkânsız hâle getirir: Pazarlar en iyi hâliyle, parası olanlar için işlemeye meyillidir. Bundan dolayı zengin ülkelerin tarım ürünleri üzerindeki gümrük târifelerini düşürmelerine yönelik talep, endüstrileşmiş dün-

345 Bk. Dünya Bankası, “Heavily Indebted Poor Countries,” <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTDEBTDEPT/0,,contentMDK:20260049menuPK:64166739pagePK:64166689piPK:64166646theSitePK:469043,00.html>.

346 2001 yılında uluslararası câmia, “Binyıl Kalkınma Hedefleri”ni (Millennium Development Goals) kabul etti. Bu hedeflerden biri, aşırı derecede yoksul insanların sayısını (günde bir ABD dolarından az kazananlar olarak tanımlanmıştır) 2015 yılına kadar yarıya indirmektir; bk. <http://www.un.org/millenniumgoals>.

347 Dana Cordell, Jan-Olof Drangert ve Stuart White, “The Story of Phosphorus: Global Food Security and Food for Thought,” *Global Environmental Change* 19, n. 2 (2009): 294.

yadan değil, yoksul ülkelerden gelir ancak bu da endüstrileşmiş dünyadan çok az karşılık bulur.³⁴⁸ 2014 yılında Birleşik Devletler başkanı Obama'nın ev sâhipliği yaptığı ABD-Afrika Liderleri Zirvesi, Birleşik Devletler'in ticâreti ve yatırımını artırarak Afrika'nın kalkınmasına odaklanmayı vâdediyordu.³⁴⁹

Zengin Ülkelerin İçerisinde Eşitsizlik³⁵⁰

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem nasıl ki en zenginler ile en yoksullar arasındaki farkı azaltmadıysa (dekolonizasyon, üçüncü dünyadaki bâzı gelişmeler ve Çin'in ve Hindistan'ın son zamanlardaki yükselişine rağmen) ülkelerin, özellikle de en zengin olanların, içerisindeki eşitsizliği de azaltmadı ve son on yıllarda bu eşitsizlik, çarpıcı bir biçimde arttı. Gelişmiş sanâyi ülkelerindeki en düşük eşitsizlik oranlarına ulaşılan II. Dünya Savaşı'ndan sonraki otuz yılda, durum böyle değildi. 19. yüzyılda sanâyileşme, servetin birikimi, gelir vergisinin olmayışı, sermâye kazançları veya şirket kârları, en zengin ülkelerde (ekseriyetle Avrupa ve Birleşik Devletler) devâsâ bir eşitsizliğe neden oldu; buralarda en zengin yüzde 10'luk dilim, toplam servetin yüzde 80 ila 90'ına sâhipti. En yoksul yüzde 50'lik dilimin neredeyse hiçbir şeyi yoktu ve nüfusun yüzde 40'ını oluşturan çok küçük orta sınıf, toplam servetin yüzde 10 ila 20'sine sâhipti.

Büyük Buhran, 1914-1945 başlıklı kısmın sonunda daha önce de belirtildiği gibi, iki dünya savaşının ve küresel bir durgunluğun darbeleri, en zengin yüzde 10'un sâhip olduğu serveti önemli miktarda düşürdü ve ekonomist Thomas Piketty'in sözleriyle "eşitsizliğin bastırılmasında önemli bir rol," oynadı. Gelir vergileri, 1913 gibi erken bir tarihte toplanmaya başlanan ve sermâye kazancı ve miras yoluyla elde edilen servetler (mülk) üzerindeki giderek artan oranda vergiler ve yükselen bir asgarî ücret, Birleşik Devletler'in yükselen orta sınıfın teşvik et-

348 Bk. "Promises, Promises," editörden, *New York Times*, 22 Ağustos 2005, A16.

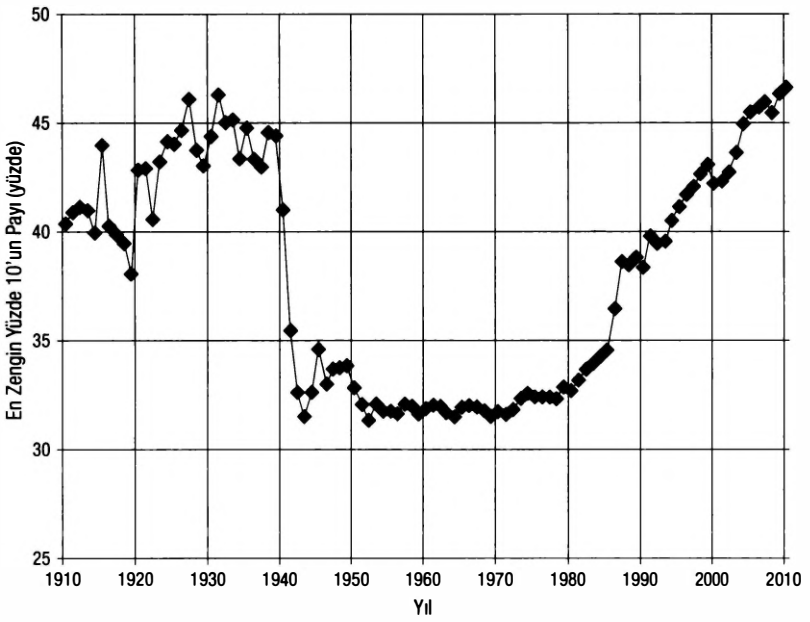
349 Bk. "Birleşik Devletler-Afrika Liderleri Zirvesi" ("U.S.-Africa Leaders Summit"), Beyaz Saray, <http://www.whitehouse.gov/us-africa-leaders-summit>

350 Bu kısım, Thomas Piketty'nin eserini temel alır: *Capital in the Twenty-First Century*, Arthur Goldhammer çev. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014), özellikle 3. Böl., "The Structure of Inequality," 237-467.

tiği tüketime dayalı bir ekonomi inşâ etmeye başladığı II. Dünya Savaşı sonrası dönemde devam etti. Ayrıca yüksek okullardaki ve üniversitelerdeki eğitim fırsatlarının büyük oranda gelişmesi, pek çok âilenin ekonomik durumunu geliştirmesine yardımcı oldu. Birçok açıdan, 1945 ile 1975 arasındaki otuz yıllık dönem, dünyanın en zengin ülkelerindeki gelir eşitsizliğinin en düşük seviyelerini gördü, bu da bâzı ekonomistlerin yanlış bir şekilde pazar kapitalizminin mucizelerine yorduğu bir gelişmeydi.³⁵¹

Savaş sonrası dönemin nispeten daha eşit durumu, 1980'lerin ilk yıllarına gelindiğinde sönmeye ve yerini yükselen bir gelir eşitsizliği dönemine bırakmaya başladı; o derecede ki, en zengin toplumlar şimdi servet dağılımında 1913 yılında I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde olduğu kadar eşitsizdi, zîra bu dönem de pek çokları tarafından servetin bir noktada aşırı yoğunlaşmasıyla karakterize edildi (Figür 7'ye bakınız). Bugünlerde neredeyse tüm toplumlarda, en yukarıdaki yüzde 10'luk kesim, tüm servetin yüzde 60 ila 90'ını elinde tutarken, aşağıdaki en az varlıklı yüzde 50'lik kesim, yüzde 5'ten daha azına sâhiptir ve kalan yüzde 40'lık dilim ("orta" sınıf"), bir ülkenin servetinin yüzde 5 ila yüzde 35'ine sâhiptir (çoğunlukla ev sâhipliğinden dolayı).

351 Piketty'nin çalışmasının önemine dâir bir inceleme için bk. Jo Guldi and David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2014), 79–81.

Figür 7

Dünyanın bir yüzyıl önce görülen eşitsizlik seviyelerine geri döndüğüne pek şüphe kalmadı. Diğerleriyle beraber karar vericiler, ekonomistler ve tarihçiler, özellikle de 2008 yılındaki küresel mâlî çöküşün ardından, bu artan eşitsizliğin nedenlerini, sonuçlarını ve devam eden etkilerini tartışıyorlar. 1980'lerden bu yana, sermâye kazancı üzerindeki vergiler önemli ölçüde düşürüldükçe (özellikle Birleşik Devletler'de ve Britanya'da Reagan ile Thatcher dönemlerinde), eşitsizlik çoğaldı ve Afganistan'daki ve Irak'taki mâliyetli savaşlar (ileriki bölümde tartışılacaktır) zenginlerin üzerine yüklenen artan vergilerle değil (iki dünya savaşında olduğu gibi), bütçe açığına dayanan devlet harcamalarıyla finanse edildi. 1980'lerden beri en yukarıdaki yüzde 10'luk ve özellikle de yüzde 1'lik dilimin gelirden aldığı pay, çarpıcı bir şekilde yükselirken kalan yüzde 90'lık diliminki neredeyse hiç büyümedi. Bir başka deyişle, en zengin ülkelerdeki insanların büyük çoğunluğu gelirlerinde bir durgunluk görürken, zenginler daha da zenginleşti. 2017 yılında başlayan bu eğilim, şirketlere ve vergi mükelleflerinin en zengin yüzde 1'lik

dilimine yönelik vergi indirimleriyle beraber Birleşik Devletler’de şüphesiz devam edecektir. Dünyadaki insanların büyük çoğunluğunun küreselleşmenin son dalgasından yarar sağladığına dâir çok az kanıt vardır.

Fakat ne çıkar bundan? Gelir eşitsizliği, daha az gelirli insanların daha sıkı çalışması ve muvaffak olmaya çalışması için teşvik sağlamaz mı? Belli bir noktaya kadar bu doğru olabilir. Fakat Standard&Poor’s’un (Birleşik Devletler finansal hizmetler şirketi) 2014 yılındaki bir raporunun gösterdiği gibi servetin eşitsiz dağılımı, ekonomik gelişmeye ket vurur. Böyle olur, çünkü en zenginlerin aslında tüketmeye yönelik, tasarruf etmekten se gelirlerinden daha çoğunu harcamaya eğilimli yoksullardan veya daha az varlıklı insanlardan, daha düşük bir eğilimi vardır. Böylece eğer genel ulusal servet yükselirse fakat bu yükselmeyin büyük çoğunluğu zenginlerin payına düşerse, genel tüketim o kadar da yükselmez. Tüketici ürünleri için talep büyümey ve ekonomi durgunluğa girer. Bu son dönemlerde Birleşik Devletler’de vuku bulan durummuş gibi görünüyor³⁵² ve görünüşe göre, kitlesel tüketimi temel dayanak kabul eden küresel bir ekonomik düzenin işleyişi için ciddi bir probleme işâret ediyor. Durgunlaşan gelirleriyle beraber “aşağıdaki” yüzde 90’lık dilimdeki pek çok insan, sâdece yüksek miktarda borç edinerek tüketim yapabiliirdi. Evlerini ve ardından gelen ekonomik durgunlukta da işlerini kaybeden milyonlarca insanla birlikte bu sistem, 2008 yılındaki mâlî krizde çöküşe uğradı.

352 S&P Capital IQ, Global Credit Portal, Ekonomik Araştırma, “How Increasing Income Inequality Is Dampening U.S. Economic Growth, and Possible Ways to Change the Tide,” 5 Ağustos 2014, <https://www.globalcreditportal.com/ratingsdirect/renderArticle.do?articleId1351366&SctArtId>.

Üçüncü Kısım: Küreselleşme ve Onun Karşıtları, 1991-Günümüz

Soğuk Savaş'ın Sonu

OPEC'in dünyadaki petrol fiyatlarını artırmak için planlanmış petrol ambargosunun neden olduğu 1973 yılındaki "petrol krizi", ilk sinyallerini 1971 yılında Birleşik Devletler altın standardını terk edip doların değerinin "dalgalanmasına" izin verdiğinde gösteren, doların değeri düşmüştü, (taammüden doların değerini düşürmek ve petrol ithâlâtını ödeyebilmek için) ekonomik sıkıntıları şiddetlendirdi. Birleşik Devletler ekonomisi, açıklanamaz bir "stagflasyon" (ekonomistleri şaşkına çeviren bir ekonomik durgunluk ve enflasyon kombinasyonu) hezeyanına düştü. Tökezleyen Birleşik Devletler ekonomisi, kapitalist dünyanın diğer ekonomilerini de beraberinde aşağıya doğru çekti. Bir kriz mi? Ânî bir düşüş mü? İktisâdî durgunluk mu? Tarihçi Eric Hobsbawm, 1973 yılını II. Dünya Savaşı sonrası dönemin "altın çağıının" sonu ve "krizlerle dolu on yılların" başlangıcı addeder.³⁵³ 1970'ler nasıl isimlendirilmiş olursa olsun, kapitalist dünya için stresli bir dönemdi.

Fakat Sovyet Bloğu için durum, daha kötüydü. 1950'lerden beri ekonomik büyüme durmaksızın yavaşlıyordu ve ordunun, sanâyin ve tüketicilerin taleplerini karşılamak mümkün değildi. Bu yüzden tüketiciler, temel gıda maddeleri için bakkalların önündeki uzun kuyruklara ve bekleyişlere katlanıyordu. Daha da önemlisi, sistemin "üretimci" temâyülleri, artık önlenemeyen devâsâ çevresel problemlere yol açıyordu. 1970'lere gelindiğinde reformların yolda olduğu açıktı fakat devâsâ ve hantal Sovyet bürokrasisini değiştirmek imkânsız olmasa da zordu,

353 Hobsbawm, *Age of Extremes*.

çünkü devlet bakanlıklarını dolduran Komünist Parti çekirdek kadrosu pozisyonlarından faydalanıyordu. Diğer Doğu Avrupa ülkelerindeki reform teşebbüsleri, Sovyet tanklarıyla karşılandı (1956'da Macaristan, 1968'de Çekoslovakya). Doğu Avrupa uyduğunu yürüngelerinde tutmak, Sovyetler Birliği için giderek daha masraflı hâle geliyordu.

Hem Birleşik Devletler'deki hem de Sovyetler Birliği'ndeki bu kriz yıllarında iki politik lider, Soğuk Savaş'ı yatıştırıp sonra da bitirmede önemli roller oynadı: Ronald Reagan (1980 yılında Birleşik Devletler başkanı seçilmişti) ve Mihail Gorbaçov (1985 yılında SSCB'yi yönetmek için seçilmişti). 1981-1982 yıllarında fâiz oranlarını keskin bir şekilde yükselterek Birleşik Devletler ekonomisini mecbur bıraktığı derin durgunluktan çıkarmak için Reagan, askerî harcamaları geniş oranda artırdı (tabii Birleşik Devletler'in bütçe açığını da). Reagan, yeni bir silâhlanma yarışının Sovyetleri tüketeceğini umuyordu ve bunda bir noktaya kadar haklıydı. Gorbaçov yönetime geçtiğinde, Sovyetler Birliği'nin Birleşik Devletler'in askerî harcamaları ve bir uzay tabanlı füze savunma sisteminin tehdidiyle rekabet edemeyeceğini fark etti ve böylece sâdece nükleer silâhlanmanın kontrolü için değil, aynı zamanda silâhlanmanın Birleşik Devletler'le anlaşmalar yoluyla azaltılması için çabaladı. Batı'nın fikirlerine ve kültürüne açıklık olarak da tanımlanabilecek "Glasnost" isimli programı, köhne Sovyet sistemine biraz can verirken, "perestroika"nın ya da yeniden düzenleme, parti, devlet ve ekonomide reform yapacağını umut etti. Soğuk Savaş sona eriyordu, fakat Sovyet sistemi de öyle.

Aynı zamanda Doğu Avrupa ülkelerindeki komünist güce, kısmen Polonya'daki Lech Walesa gibi işçi liderleri, kısmen de Roma Katolik ve Doğu Ortodoks kiliseleri tarafından meydan okunuyordu. Derin ekonomik sıkıntı, politik yozlaşma ve Moskova'nın zayıflayan kontrolü, Doğu Avrupa ülkelerindeki vatandaşları, devletin polisinin ve ordusunun ansızın bastırmayı reddettiği sokak eylemlerini yapmak için cesaretlendirdi. Ağustos 1989 yılından o yılın sonuna kadar "halkın gücü", Doğu Avrupa boyunca komünist rejimleri barışçıl bir şekilde yönetimden aldı. Sâdece Romanya'da bir Komünist Parti yöneticisi öldürüldü. Sovyetler Birliği'nin sonunun da eli kulağındaydı. Sovyetler Birliği'ni oluşturan sözde bağımsız cumhuriyetler gerçekten de ba-

ğimsız hâle geldikçe, Sovyetler Birliği sona erdi ve Gorbaçov'un o devletin yöneticisi sıfatıyla konumunu önemsiz bir hâle getirdi. Ağustos 1991'de Sovyet ordusunun bazı liderleri "birliği" tekrar bir araya getirmek için güç kullanmayı denedi, fakat Rusya Federasyonu'nun lideri Boris Yeltsin, onlara karşı geldi: Darbe başarısızlığa uğradı ve onunla beraber Sovyetler Birliği çöktü. 1991'in sonuna gelindiğinde Birleşik Devletler dünyanın kalan son süper gücüydü.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün birincil etkisi, dünyadaki ulus devletlerin sayısının artışıydı. Süreç, büyük oranda barışçıldı, zîra bu sonuç, Amerikan başkanı George H. W. Bush ve Sovyet lideri Mihail Gorbaçov'un iş birliğine atfedilir. Eski Sovyetler Birliği, en büyükleri, nükleer silâhlar da dâhil olmak üzere Sovyetlerin gücünün büyük kısmını miras alan Rusya olmak üzere, 15 yeni ülkeye bölündü. Bir hâdisede de -Almanya- süreç, eski komünist Doğu Almanya, bu birleşmeyi domine eden Batı Almanya'yla yeniden birleştiğinde bir daha az sayıda ülkeyle sonuçlandı. Çekoslovakya, iki devlete bölündü (Çek Cumhuriyeti ve Slovakya). Fakat Eski Yugoslavya'da, iç savaş, "etnik temizlik", zulümler, savaş suçları ve en nihâyetinde NATO ve ABD ordularının askerî müdâhalesi, ülkenin 6 küçük devlete bölünme sürecine eşlik etti. Bölgesel devletlerin sayısı, bilcümle, Birleşmiş Milletler'in de üye sayısı olan 191'e yükseldi.

Tarihin Sonu?

Sovyetler Birliği'nin sona ermesi ve Soğuk Savaş'ın sonu, rahatlama, kutlama ve ihtiyatla karşılandı: Soğuk Savaş'ın sıcak çatışmaya dönüşeceğinden endişe edenler rahatlamıştı; kapitalizm ve demokrasi ile ilişkili değerlerin eli kulağında küresel zafere kendilerini adanmış kimseler, bunu kutladı; ancak Sovyet tehdidinin yükünden kurtulan bir Birleşik Devletler'in niyet ve eylemlerinden sakınanlar da ihtiyatlıydı.

Aslında Sovyetler Birliği, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında kapitalizme bir rakip olarak doğuşundan İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'i mağlup etmedeki çok önemli rolüne ve oradan da Soğuk Savaş'ta küresel liderlik için Birleşik Devletler'le rekabetiyle yirminci yüzyılın tanımlayıcı bir unsuruydu. Sovyetlerin çökmesi ve Soğuk Savaş'ın bitimiyle beraber bâzıları, küresel

çatışmaların nedenlerinin -ve dolayısıyla “tarihin”- temelli ortadan kaldırıldığına ve geleceğin büyük oranda serbest pazar ekonomilerinin ve demokratik kurumların olaysız ve barışçıl yayılımından ibâret olacağına inandı.³⁵⁴ Açıkça görülüyor ki, geçtiğimiz otuz yılda tarihin rotası bu şekilde olmadı.

Şüphesiz, Sovyet bloğunun sonu, kendi “üretimci” komünizm modelinin sonu anlamına geldi. Rusya ve eski Sovyet ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğu, o zamandan itibaren bireysel mülkiyeti yasallaştırdı, sermâyeyi korumak için hukukun üstünlüğünü kurdu, dış yatırımları memnûniyetle karşıladı ve serbest ticâreti kabul etti. Kısacası, 1990’larda dünyanın kapitalizme açık kısmı, oldukça genişledi, hülâsa, “küreselleşme” dünyadaki pek çok insanın bilincine yerleşti.

Komünist Çin’deki pazar reformları, 1990’larda serbest pazar kapitalizminin yayılımını ve küresel entegrasyonunun yoğunlaşmasını daha da ileri taşıdı. 1980’lerin ilk yıllarında, Çin Komünist Partisi’nin yönetimindeki Çin, devlete âit ve devletin kontrol ettiği ekonomisini yürürlükten kaldırmaya başladı. Bu tuhaf görünebilir fakat diğer her şeyden çok ekonomik büyümenin teşvik edilmesiyle alâkadar olan Çin’in lideri Deng Xiaoping, fare yakaladığı sürece, kedinin siyah mı, beyaz mı olduğuyla ilgilenmediğini ileri sürmüştür.

1980’lerin ilk yıllarında tarımın özelleştirilmeye başlanması ve 1980’lerin son yıllarında da bunun sanâyiye taşınması ve sonrasında Çin’in dış yatırıma açılmasıyla beraber 1990’ların ilk yıllarına gelindiğinde, Çin’in ekonomisi, her ne kadar bankacılık sistemi ve enerji üretimi devlet mülkiyetinde kalmış olsa da, esâsen kapitalistti. Yabancı sermâyeyi yeni fabrikalar inşâ etmek için kendine çekerek (yabancı firmaların bunu Çin firmalarıyla ortaklık üzerinden yapmaları ve yabancı firmaların teknolojiyi Çinli partnerlerine transfer etme şartıyla beraber) Çin’in stratejisi, ihrâcat piyasası için tüketici ürünleri üretmeye odaklandı. 1990’larda dünya pazarını, özellikle Birleşik Devletler pazarını, o denli çok Çin yapımı ürün istilâ etti ki, Çin, her ay ithal ettiğinden yaklaşık 18 milyar dolar fazlasını ihraç ediyordu. Bunun sonucu olarak Çin’in, sâyesine ABD’nin hazine tahvillerini ve

354 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press, 1992).

Amerikan şirketlerini aldığı (IBM'in kişisel bilgisayar departmanı -şimdi Çinlilerin sâhip olduğu Lenovo'dur- göze çarpan ilk örnektir) devâsâ bir dolar birikimi oldu (Mart 2019 itibariyle yaklaşık 3 trilyon dolar). 1980'lerden beri Çin'in ekonomisi, dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisidir, Almanya'yı ve Japonya'yı 21. yüzyılın ilk yıllarında geçmiştir ve yakın zamanda da Birleşik Devletler'i geçerek dünyanın en büyük ekonomisi olmuştur (fakat kişi başına değil, toplamı).

Bir Medeniyetler Çatışması?

Bâzı gözlemciler, Soğuk Savaş'ın çatışmayı dünyadan defettiği veya yeni çatışma formlarının ortaya çıkmayacağı konusunda o kadar da emin değildi. Etkili bir görüşe göre, Soğuk Savaş, sâdece daha derinlerdeki ve bir kez daha ortaya çıkacak, özellikle de "Batı"yı tarihsel rakipleri İslâm ve Çin medeniyetlerinin karşısına yerleştirecek "medeniyetlerle alâkalı" farklılıkların üstünü örtmeye hizmet etti. Bu teorisyenler, Birleşik Devletler'e yaklaşan bir "medeniyetler çatışması" için hazırlanmasını öğütledi.³⁵⁵

Özellikle İslâm dünyasına istinâden Soğuk Savaş'ın sonundan beri birçok hâdis, bu görüşü haklı çıkarırmış gibi göründü. 1990'da, Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak, tarihsel açıdan Irak'ın bir bölgesi olduğunu öne sürerek komşusu Kuveyt'i işgal etti. Birleşik Devletler, ilk olarak Irak'ı kınayan, sonrasında da 1991 yılındaki Birinci Körfez Savaşı'nda Saddam'ın ordusunu Kuveyt'ten kovmak için askerî güç kullanan bir güçler koalisyonuna liderlik etti. O zamanlarda Irak'ı kontrol etmek için ABD kuvvetlerinin Suudi Arabistan'a konuşlanmasıyla beraber 1980'lerde bölgedeki Sovyet etkisine karşı savaştan Müslümanlar, öfkelerini, Birleşik Devletler'e yönetti: Suudi Arabistan'daki ABD menfaatlerine (1996'da Huber Kuleleri'ne yönelik bombalı saldırı), 1998'de Kenya'daki ve Tanzanya'daki ABD elçiliklerine ve 2000 yılında Yemen'de Cole isimli ABD muhribine saldırıda bulundular. Bu saldırıların pek çoğunu gerçekleştiren İslâmî grup -Usame bin Ladin'in yönetimindeki El Kaide- 11 Eylül 2001'de Dünya Ticâret Merkezi'ne ve Pentagon'a saldırıda bulundu: bu saldırılarda

355 Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the Twentieth-Century World Order* (New York: W. W. Norton, 2000).

3.000 ABD vatandaşı hayatını kaybetti. Bu *casus belli*,³⁵⁶ Birleşik Devletler'i George W. Bush'un yönetimi döneminde, 2002 yılında Afganistan'la ve sonra da çok daha tartışmalı bir şekilde, 2003 yılında Irak'la savaşa girmek için harekete geçirdi. ABD, Saddam Hüseyin'i devirdi fakat onun dünya barışına bir tehdit olarak topladığı varsayılan kitle imhâ silâhlarının hiçbirini bulamadı.

9/11 saldırıları, Usame bin Ladin'in saldırılar hakkında video kasete alınmış demeci, küresel terörizme karşı ABD'nin oluşturduğu koalisyon³⁵⁷ ve Afganistan'da ve Irak'ta ABD'nin liderlik ettiği daha sonraki savaşlar, bunların hepsi, Modern dünyanın dinamiklerinin değişip değişmediği sorusunu ortaya attı. Hem bin Ladin'in yeniden dirilmiş bir İslâm imparatorluğu tasavvuru hem de Batı ve İslâm dünyaları arasında bir "medeniyetler çatışması" olduğu fikrindeki esas problem, bunların Modern dünyayı meydana getiren süreci ve güçleri göz ardı etmesidir. Dünyanın en zenginleri ile en yoksulları arasındaki uçurum, üçüncü dünya ülkelerindeki (örneğin Filistinliler, Afganlar veya Pakistanlılar arasında) Birleşik Devletler'e, Avrupa'ya ve Japonya'ya yönelik kızgınlığı pekâlâ besleyebilirken, bin Ladin'in sekizinci yüzyıldaki genişliğini andıran bir İslâm imparatorluğu hayalinin bir ulus devletler iskeleti üzerinde inşâ edilmesinin herhangi bir mümkünatının olduğunu düşünmek için çok az sebep var. Suriye'de 2012 yılında başlayan iç savaş, şüphesiz ki IŞİD (Irak Şam İslâm Devleti) adındaki bir grubun ortaya çıkışı, Suriye'de ve Kuzey Irak'ta toprakları ele geçirmesi ve bir İslâm Devleti'nin (İD) kurulduğunu ilan etmesi için bir boşluk yarattı; fakat Irak'ın, Türkiye'nin, İran'ın ve Birleşik Devletler'in yanı sıra, bir devletleri olmayan Kürtlerden oluşan *de facto*³⁵⁸ bir askerî koa-

356 *Casus belli* (Lat.): "Savaş nedeni" demektir. (Ç.N.)

357 Ancak Jamas Nassar'ın uyardığı gibi "terörist" etiketi çok kaygandır: devletler, kendilerine saldıranları bu şekilde tanımlarken, mülkleri ellerinden alınmış insanlar, kendi egemenlikleri için mücadele ederken onlara pekâlâ özgürlük savaşçıları gözüyle bakabilir. Nassar "terörizmle savaşın" en son turunun, küreselleşme süreçleri ve radikal İslâm ile nasıl ve niçin iç içe geçtiğine dâir soruları inceler: *Globalization and Terrorism: The Migration of Dreams and Nightmares* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2005).

358 *De facto* (Lat.): Kanunlar ne derse dersin pratikte, fiilîyatta, gerçek hayatta uygulamada olan şeyi belirtmek için kullanılan Latince deyiş. Karşılığı sıkça *de jure* deyişle ifâde edilir. *De jure*, bir konuda kanunlara göre olması gereken şeyi ifâde eder. (Ç.N.)

lisyon, IŞİD’i başkenti Rakka’dan ve Irak’taki Musul’dan çıkardı. 2019’un ilk yıllarından itibaren IŞİD, onlarla savaşmak için kurulmuş ve onları yok etmeye adanmış koalisyonla beraber, Suriye-Irak sınırındaki birkaç küçük bölgeye sürüldü. Bin Ladin ve IŞİD tarafından dile getirilmiş geleceğin arkaik tasavvurunun bir ulusal çıkarlar dünyasında gerçekleşmesinin, insanların çoğunun ulus devletler bağlamında İslâm’ın bir yorumunu veya diğerini ikrar ettiği Arapça konuşulan topraklarda bile, en iyi ihtimalle ufak bir ihtimali var. Örneğin, Filistinlilerin gelecek için umutları, bir ulus ötesi İslâm imparatorluğuna değil, onların milliyetçiliğine ve egemen bir devlet için beklentilerine dayanmaktadır. “Medeniyetlerin” küresel sahne üzerindeki aktörler olduğuna dâir herhangi bir kanıt da yoktur (Modern dünyada onların var oldukları kanıtlanabilirse bile). Örneğin, ana akım Sünnî ve Şîî grupların çıkarlarına meydan okuyan radikal cihatçı grupların yükselişine ek olarak, İslâm içerisinde Sünnîler ve Şîîler arasındaki bölünmeler o kadar ciddi görünür ki, tek bir İslâmî dünya veya “medeniyet” fikrini uygulanamaz hâle getirir. 11 Eylül saldırıları, gerçekte en iyi şekilde, Batı medeniyetine karşı saldırılar değil de Modern dünyanın temel ilkelerinin sembollerine karşı saldırılar olarak yorumlanır: Dünya Ticâret Merkezi tarafından temsil edilen küresel kapitalizm ve Pentagon tarafından temsil edilen ulus devlet (ya da daha isâbetli bir şekilde, gerçekten de bir hedef olsaydı, Beyaz Saray tarafından temsil edilen).

Aslına bakarsak, İslâm ve “Batı” arasında bir çatışma varmış gibi görünebilen şey, daha çok tarihsel bir rastlantıdır. Birleşik Devletler, İslâm dünyasıyla askerî anlamda ilişkili bir hâle, medeniyetlerle ilgili bir Haçlı seferinden dolayı değil, coğrafyanın bir rastlantısı yüzünden geldi: Dünyadaki petrol arzının büyük bölümü Basra Körfezi Bölgesi’nde bulunur, ki burası İslâm’ın yurdudur. Birleşik Devletler, bölgeyi kimin yönettiğine veya onların dînî inanışlarına bakmaksızın, Orta Doğu’yla zâten meşgul olacaktı. Basra Körfezi’nin hem İslâm’ın tarihsel yuvası hem de dünyanın petrol arzının çoğunun deposu olması ise tesâdüfidir.

Küresel Serbest Ticâret

Her ne kadar “tarihin sonu” veya “medeniyetler çatışması” Soğuk Savaş’ın sonunu takip etmediyse de 1990’lar, gerçekte, piyasaların ve kapitalizmin küresel yayılışını gördü. Gerçekten de, dünyayı organize etmenin kapitalist yolunun başlıca rakipleri -Sovyet komünist modeli (ve onun Çinli varyantı) ve devletçi Alman Nazi veya Japon imparatorluk modelleri)- yıkılmıştı ve Birleşik Devletler’i tek süper güç olarak bıraktılar. Onun himâyesi altında küresel ekonomik düzen, daha bir örnek ve küresel anlamda daha entegre hâle geldi. Yine, çelişkili bir biçimde de olsa, hiçbir devlet -Birleşik Devletler de dâhil, ne kadar güçlü veya zengin olduğu fark etmeksizin- dünya ekonomisini kontrol edemez.³⁵⁹

Birleşik Devletler, elbette Dünya Bankası ve IMF ile beraber WTO’da da güçlü bir söz hakkını elinde tutuyor ve endüstrileşmiş “G7” ülkelerinin liderleri, her temmuzda, küresel iktisâdî politikayı koordine etmek için toplanıyor. Fakat küresel piyasanın büyümesi, her şeyi bu zamana kadar zenginler tarafından (ancak rakipsiz değiller) domine edilmeye devam eden amansız bir rekabetin içine yerleştirerek, pek çok hükûmeti kendi iktisâdî âkıbetini kontrol etmek için oldukça güçsüz bir duruma getirdi. Tam istihdamı sağlamak veya enflasyonu (ya da deflasyonu) kontrol etmek için planlanmış politikaların, yardımların ve maaşların üzerinde aşağıya doğru bir baskı yapan uluslararası rekabetin karşısında faydasız olduğu kanıtlandı. Bu son derece bütünlenmiş küresel iktisâdî ortamda, büyük miktarlarda sağlık sigortası, işsizlik ve sosyal güvenlik ödemelerinde ısrarcı olarak daha yüksek şirket kârlarına izin vermeyi kabul etmeyen devletler, şirketlerin fabrikalarını kapatıp başka bir yere, daha elverişli bölgelere taşınması olasılığıyla karşı karşıya kalır. Sonuç olarak pek çok tarım ürününün ve ham maddenin ücretleri ile beraber endüstriyel üretimin masrafları dünya çapında düşer; bunun nedeni, uluslararası serbest ticâretin savunucularının öngördüğü gibi “karşılaştırmalı üstünlüğün” sonuçları değil fakat sâdece

359 Modern dünya sistemiyle ilgili bu noktaya ilk defa Immanuel Wallerstein’in ezber bozan eserinde etkili ve sık bir biçimde değinilmiştir: *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York: Academic Press, 1974).

yoksul, gelişmekte olan dünyada değil, aynı zamanda Birleşik Devletler gibi zengin ülkelerde de düşen yaşam standartlarıdır.³⁶⁰

Devletlerin ve ekonomilerin bu küresel sistemin uzun dönemdir yapı taşı olarak Birleşik Devletler, paradoksal bir pozisyonun içinde olmuştur. Bir yanda, dünya üzerindeki en g cl  orduya sâhiptir; diğer yandan, ekonomik bakımdan g cl yken ve özellikle Çin olmak üzere diğerlerinin dünya üretimindeki payı yükselmişken, Birleşik Devletler'in dünya üretimindeki payı düşmektedir. ABD, dünya ekonomisini kontrol edememektedir; ancak son zamanlara kadar, uluslararası sistemi iyi yakıtlanmış (kelimenin tam anlamıyla) bir hâlde tutma yollarına küresel g  leri kanall ze etmek için askerî gücünü kullanma zorunluluğu hissetmiştir. Her ne kadar, Obama yönetimi (2008-2016) Amerika'nın askerî gücünü kullanma konusunda oldukça temkinli olsa da ve bâzıları tarafından bu tutumundan dolayı şiddetli bir şekilde eleştirilse de, kimi insanların değerlendirdiği şekliyle Birleşik Devletler, yeni, küresel bir imparatorluğa liderlik yapmakta ve dünyaya kendi menfaatleri için "polislik yapmaktadır."³⁶¹ 2016 yılında Birleşik Devletler başkanı seçildikten sonra Donald Trump, dünya çapındaki Amerikan askerî güçlerinin geri çekilmesini istedi,³⁶² fakat bugüne kadar Birleşik Devletler'in küresel askerî menzili değişmemiş gibi görünüyor.

Enerji, Petrol ve Savaş

İnsan toplumlarının enerjiye ihtiya ı vardır. Dünya  zerindeki tarihimizin büyük kısmı boyunca insanlar, iş görmek için, bitkisel ve hayvansal maddelerdeki kalorileri harekete dönüştüren kendi kas güçlerine ve hayvanların kas gücüne bel bağladı. Zheng He'nin, Vasco da Gama'nın ve Kristof Kolomb'un 15. y zılda büyük deniz keşifleri, insanların rüzgâr tarafından  reti-

360 Bk. Herman E. Daly, "The Perils of Free Trade," *Scientific American* (Kasım 1993): 50–57.

361 Michael Hardt ve Antonio Negri, *Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000).

362 En son 26 Aralık 2018'de Irak'ta konuşlanmış ABD birliklerini ziyâret ettiği sırada: "US Won't Be World's 'Policeman,' Trump Says during Surprise Visit to Iraq," *Straits Times*, 27 Aralık 2018, <https://www.straitstimes.com/world/united-states/in-a-first-trump-makes-surprise-visit-to-us-troops-in-iraq>.

len enerjiyi zaptetmesiyle beraber yelken çağını başlattı. Kömürün ve 20. yüzyılda da diğer fosil yakıtların, özellikle petrolün, kullanılmasıyla beraber enerji kaynaklarını büyük oranda genişleten Sanâyi Devrimi, enerji üretimini ve otomobiller ve uçaklar gibi enerji-tüketen makinelerin hareket kabiliyetini artırdı. Enerji üretiminin ve kullanımının bu yollarının her biri, teknolojileri, sosyal ve ekonomik ilişkileri ve toplumları o belirli rejimlerin içerisinde kilitleyen politik menfaatleri meydana getirdi.³⁶³

Enerji kaynaklarını endüstri, tüketim ve orduları için harekete geçirebilen toplumlar, güçlüdür ve muktedirdir ve dünyanın diğer bölgelerinden kendilerine yönelik enerji akışlarını emniyete almak için bu gücü kullanırlar. Böylesi bir güç, örneğin kömür, petrol ve doğalgaz kaynakları, dünyaya dengesiz şekilde dağılmıştır ve bu durum zenginlik ve yoksulluk arasındaki küresel farklılıkları daha da belirginleştirir: Günümüzde tüketici toplumları, dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 20'sini oluşturur ve neredeyse hepsi, fosil yakıtlardan üretilen toplam enerjinin üçte ikisini kullanır.

Yüksek oranda tüketen “orta sınıfların” ortaya çıkması da dâhil olmak üzere, buna ek olarak Çin’in ve Hindistan’ın hızlı gelişimi, petrole yönelik taleplerini ve petrol tüketimlerini artırdı ve bir analistin bu hususu rekabete ve potansiyel uluslararası çatışmaya sebebiyet veren “çılginca bir arayış” ve “enerjiye yönelik şiddetlenen küresel bir çatışma” olarak değerlendirmesine yol açtı. Çin teyitlenmiş petrol rezervlerinin olduğu Güney Çin Denizi’ndeki büyük bölgelere yönelik, giderek artan bir biçimde, hak iddiasında bulunmaktadır; fakat komşu ülkeleri Vietnam’ın, Filipinler’in ve Endonezya’nın da oralarda bölgesel hak iddiaları vardır ve bu da uluslararası gerilimlere yol açar. Kısıtlı petrol arzına yönelik yükselen küresel talep, muhakkak petrol fiyatlarının artışına neden olmuştur ve “hidrolik kırma” teknolojisiyle beraber Birleşik Devletler’de var olan kuyulardan o denli çok ilâve petrol geri kazanılıyor ki, doğalgaz üretimindeki bir patlamayla beraber Birleşik Devletler, petrolde ve gazda kendi kendine yeter bir hâle gelebilir.

363 Çeşitli enerji rejimleri ve geçişleri hakkında bir inceleme için bk. Vaclav Smil, *Energy Transitions: History, Requirements, Prospects* (Santa Barbara, CA: Praeger, 2010).

Yersiz yurtsuzlaşma³⁶⁴

Küreselleşmeye ve onun sonuçlarına karşı itiraz, geçtimiz yirmi yılda genel olarak ilerici solda duran muhâliflerden sağ görüşlü, daha milliyetçi ve inifratçı kimselere geçti.³⁶⁵

Solcular, küreselleşme sürecinin, her şeyden önce, âzamî kârın peşinde dünya çapında daha serbestçe hareket edebilen sermâye sâhiplerini ödüllendirdiği ve sermâyenin kaçtığı ülkelerdeki insanlar ve yeni fabrikaların kurulduğu çevreler üzerindeki etkiye kayıtsız olduğu gerçeğine işâret ederek küreselleşmeye karşı çıkmaya başladılar. G7'nin yanı sıra ("71er Grubu", dünyadaki başlıca endüstriyel devletler), Dünya Ticâret Örgütü ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kuruluşlar, gümrük vergilerini, sosyal harcamaları ve çiftçiler için sübvansiyonları düşürmek için "yapısal yeniden düzenlemeler" konusunda ısrar ederek, finansal sermâyenin gelişmekte olan ülkelere krediler yoluyla akmasının önünde duran düzenlemeleri gevşetmek için baskıda bulundu.³⁶⁶ Cenevre, İtalya'da 2001 yılında gerçekleşen G7 toplantısından bir beyanın belirttiği gibi: "dünya çapındaki sürdürülebilir ekonomik gelişme, [küresel] serbest ticârete yenilenmiş bir bağlılık

364 Yersiz yurtsuzlaşma kavramı ilk olarak 1970'lerin son yıllarında Fransız sosyal teori ve felsefesinde geliştirilmiştir ve çeşitli sosyal, politik ve kültürel fenomenleri aydınlatmak için değişik disiplin ve bağlamlar içerisinde kullanılmıştır. Yersiz yurtsuzlaşma, daha çok, küreselleşme ve bölgesel ulus devletin kontrol etme kabiliyetini sorgulayan sermâyenin sınır ötesi hareketleriyle ilgili olarak ele alınır. Bâzı teorisyenler, bunu sürdürerek, yersiz yurtsuzlaşmanın ardından, yersiz yurtsuzlaştırılmış ülkelerdeki insanların, kendi ulus devletleri olmayan fakat muğlak ve tehditkâr bir şekilde küresel başka bir şey olan, daha geniş ve farklı bir bölgeye dâhil edildiği bir yeniden bölgeselleşme sürecinin geldiğini öne sürerler. Burada ben yersiz yurtsuzlaşmanın, bu bölümde daha sonra tarihçi Lynn Hunt tarafından önerilen sağduyulu tanımını kullanıyorum. Bu kavramın kullanımı ve daha erken tarihli bir analiz için bk. Gearóid Ó Tuathail ve Timothy W. Luke, "Present at the (Dis)integration: Deterritorialization and Reterritorialization in the New Wor(l)d Order," *Annals of the Association of American Geographers* 84, n. 3 (1994): 381–98.

365 Değişik dönem ve perspektiflerden incelemeler için bk. Joseph E. Stiglitz, *Globalization and Its Discontents Revisited: Anti-Globalization in the Era of Trump* (New York: W. W. Norton, 2018) ve J. Ann Tickner, *Gendering World Politics: Issues and Approaches in the Post-Cold War Era* (New York: Columbia University Press, 2001).

366 David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

gerektirmektedir... Küresel anlamda yeni pazarlar açmak ve Dünya Ticâret Örgütü'nü (WTO) çok uluslu ticâretin temeli olarak güçlendirmek... iktisâdî bir zorunluluktur."³⁶⁷ Diğer bir deyişle, böylece küresel ekonomiye tam anlamıyla entegre olmamış dünyanın bâzı bölgeleri, işçiler ve çevre pahasına, sermâyenin ve kârların genişlemesi ve artışı için yeni alanlar açacaktı.

Modern küreselleşmeye karşı ilk kitlesel gösteri, "Seattle Savaşı" diye de bilinen hâdise, 1999 yılında WTO'nun Seattle'daki toplantısında vuku buldu. Büyük sokak gösterileri, bir yanda da protestocular dizginsiz kapitalist gelişmenin çevresel etkilerine dikkat çekmek için deniz kaplumbağaları gibi giyinmişti, toplantıların kesilmesine neden oldu. Birkaç yıl boyunca WTO ve G7 toplantılarını, yıllık protestolar takip etti -özellikle 2001 yılında G7 toplantısındaki gösteriler kanlı oldu, bir protestocu çevik kuvvet tarafından öldürüldü- ta ki WTO ve G7 organizatörleri toplantılarını Doha gibi yerlerde yapmaya başladı ki bu da kitlelerin harekete geçirildiği protestoların daha az olası ve daha az etkili olmasına neden oldu (2015 yılında G7 toplantısı, uzak ve korunaklı bir Bavyera kalesinde yapıldı). Gerçi yakın zamanda, 2017 yılında, Hamburg'da, Almanya'da yapıldan G7 zirvesi sâkindi; kısmen Şansölye Angela Merkel'in sivil toplum temsilcilerini de dâhil etmek ve o noktaya kadar pek çok ülkenin birinci gündem maddesi olan küresel ısınmayı ana başlık yapmak için çalışması bunda etkili olmuştu.

Bununla birlikte, 2008 yılındaki Büyük Durgunluk, özellikle Birleşik Devletler'de pek çok işsiz ve iflas etmiş ev sâhibinin dikkatini, CDO'lar (temînatsız borç yükümlülüğü) diye bilinen küreselleşmiş finansal araçların etkilerine ve küresel elitler tarafından alınan ulusal kısıtlamalar ve kaygılardan âzâde kararlara çekti. Pek çok insan için küresel elitlerin ve onların organizasyonlarının sıradan halkın menfaatleriyle alâkadar olmadığı netlik kazanmaya başladı. Tarihçi Lynn Hunt'ın bir küreselleşme eleştirisinin bir kısmını özetlerken belirttiği gibi:

367 2001 G8 Heyetleri ve Dokümanları, Cenevre, İtalya, <http://www.g8.utoronto.ca/summit/2001/genoa>. Asıl G7 ülkeleri Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler'dir. Rusya 1998 yılında G7'ye katılmaya dâvet edilmiştir, bu nedenle bâzen "G8" veya "G7 artı Rusya" denilir.

Sermâye piyasaları ve onlarla beraber finansal spekülasyonlar artık ulusal sınırlar, hatta ve hatta endüstriyel üretim tarafından kısıtlanmış değil. Küresel sermâye herhangi bir yere sabitlenmediği için, etkilerinin arasında “yersiz yurtsuzlaşma” var; ticârî işlemler artık belirli bir yerde gerçekleşmiyor. Bu yersiz yurtsuzlaşma, neticede, bir toprak parçası üzerindeki egemenlik mefhûmu üzerine kurulan ulus devletin egemenliğine meydan okuyor.³⁶⁸

20. yüzyılın son on yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden küreselleşmenin ikinci dalgasının apaçık çelişkisi, sermâyenin ve metâların ulusal sınırların ötesinde çok daha özgür bir şekilde hareket edebilme olanağı varken -aslında, daha çok servetin yaratılması ve sermâye birikimi buna bağlıdır- bu sırada insanların göçünün giderek artan oranda sınır kısıtlamalarıyla karşılaşmasıdır. Birleşik Devletler’e girmek için Orta Amerika’dan ve Meksika’dan kuzeye doğru yönelen çok sayıda göçmen ile beraber Güney sınırının açık veya geçirgen olduğu ve ABD vatandaşlarının işlerinin göçmenler tarafından ele geçirileceğine dâir suçlamalar vâsıtasıyla göçmen karşıtı görüşler, bir siyâsî liderin ondan faydalanabileceği ve politik bir hareket inşâ edebileceği bir noktaya doğru geliyordu. Fakat bu dinamikler, daha geniş ölçüde, sâdece Birleşik Devletler’de değil, dünya çapında da hissedildi. Küreselleşmenin yarattığı ekonomik belirsizliklere ve endişelere, sol ve sağ arasında giderek derinleşen kutuplaşmanın körüklediği ulusal kimlik, ırk ve göçe dâir artan ilgi eşlik etti.

Her ne kadar AB’nin apaçık niyeti, üye devletlerinin egemenliğini AB’nin resmi web sitesine göre, “İkinci Dünya Savaşı’nda doruğa çıkan, komşu devletler arasındaki sık ve kanlı savaşları bitirme hedefiyle” beraber azaltmak olsa da, benzer yersiz yurtsuzlaşma dinamikleri, benzer sebeplerden dolayı, AB’yi (Avrupa Birliği) de etkiledi.³⁶⁹ Avrupa devletleri arasında onlarca yıldır giderek daha da yakın hâle gelen siyâsî ve ekonomik iş birliğini (örneğin, 1957’de oluşturulan AET, Avrupa Ekonomik

368 Lynn Hunt, *Writing History in the Global Era* (New York: W. W. Norton, 2014), 54–55. Yersiz yurtsuzlaşmayla ilgili tartışmasında Hunt, Jan Aart Scholte’un eserine atıfta bulunur: *Globalization: A Critical Introduction* (Hampshire, UK: Palgrave Macmillan, 2000)

369 Avrupa Birliği, “The History of the European Union,” https://europa.eu/european-union/about-eu/history_en.

Topluluğu veya “Ortak Pazar”) takip eden süreçte, 1993 yılında Avrupa Birliği, antlaşmayla kuruldu. Birlik, “malların, insanların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımının garanti altına alındığı, dâhili hudutların olmadığı”³⁷⁰ tek bir pazar oluşturdu, üye devletler arasındaki tüm gümrük târifelerini ortadan kaldırdı, ortak bir para birimi yarattı (Euro, hepsi olmasa da, çoğu AB ülkesi tarafından kabul edilmiştir) ve üye ülkelerin vatandaşlarının bir diğer üye ülkeye serbestçe seyahat etmesine ve o ülkelerden herhangi birine yerleşmesine ve orada çalışmasına olanak verdi. Üyeliğin câzibesi, büyük ve genişleyen müşterek bir pazara erişimdi; bu nedenle Birlik, yeni üyeleri dikkatle inceledi ve kabul etti ve 2013 yılına gelindiğinde, her ne kadar üye devletler “yersiz yurtsuzlaşmış” bir hâle gelse de ve üye devletler içindeki pek çok insan, kendi ülkelerinin egemenliğini, kendilerinin Brüksel’de oturan AB bürokratları olarak gördüğü şeye terk etmesinden rahatsız olsa da, Birlik, nüfusu 500 milyonun üzerinde ve yaklaşık 19 trilyon ABD doları GSYİH’ye sâhip, ki bu onu dünya üzerindeki en büyük ikinci ekonomi yapar, toplam 28 üye ülkeye ulaştı.

Üye ülkeler, para politikasını, Frankfurt’taki Avrupa Merkez Bankası’na bıraktı ve üye ülkelerin onaylanmamış bütçe açığı vermemesi bekleniyor, ki bu küresel ekonomi, 2008’deki Büyük Durgunluk’la beraber dibe vurduğunda, birçok ülke için zor hâle gelen bir kısıtlama. Yunanistan, İspanya ve İtalya hükûmetleri, borçlarını ödeyebilecekleri bir durumda tutan mâkul kredilere karşılık, vatandaşları için ekonomik ve siyâsî problemler yaratarak sosyal harcamalarını kısmak ve denk bütçe vermek zorunda kaldı. Böylece AB, Suriye’deki iç savaş 2011 yılında patlak verdiği zaman zâten stres altındaydı ve kısa bir süre sonra iltica arayışındaki mülteci dalgaları, özellikle Yunanistan ve İtalya gibi sınır ülkelerinde, görülmeye başlandı. Almanya’nın lideri Angela Merkel, neredeyse bir milyon mülteciyi Almanya’ya kabul ederken, Polonya ve Macaristan, mültecileri dışarıda tutmak için hudutlarına çitler dikti ve bu durum, AB içinde, göç politikası ve göçmenlerin yerel ekonomi ve kültürler üzerindeki etkisine dâir sert bir tartışmayı ateşledi.

370 Dickinson, *Globalization and Migration*, 109. sayfadan alıntı.

Bu sürede Britanya'da, Brüksel'deki AB kararlarıyla alâkalı milliyetçi şikâyetler, Birleşik Krallık vatandaşlarının AB'de kalmak veya AB'yi terk etmek isteyip istemediğiyle alâkalı bir referandum için baskı yapan Muhâfazakâr Parti'den bâzılarında öfke uyandırmaya başladı. Britanya'nın AB'den çıkması gerektiğini savunanlar -ya da bilinen şekliyle "Brexit"- kendi sınırları ve ticâret politikaları (Birleşik Krallık, kendi para birimini olan pound sterlini korumuştı, yâni zâten bunun üzerinde bir kontrolü vardı) üzerindeki kontrolün ulusal egemenliğini Birleşik Krallık'a iâde edeceğini öne sürdü. Ayrıca Britanya'daki bâzi insanlar, diğer AB ülkelerinden pek çok göçmenin Britanya'ya çalışmak için gelip oradaki işleri ele geçirdiğini düşünüyordu. Brexit taraflarları, sıkı bir kampanya yürüttü ve AB'den ayrıldıktan sonra başlarına gelecek hârikulâde şeylerle alâkalı Britanyalılara pek çok müphem vaatlerde bulundu. Brexit referandumu, Haziran 2016'da gerçekleşti ve Britanya hükûmeti çıkış şartlarını müzâkere etmeye başladı. Süreç, bu kitabın yazıldığı süre boyunca da hâlâ tamamlanmış değil.

Fakat Birleşik Devletler'deki milliyetçi ve göçmen karşıtı hareket gibi Brexit de küreselleşme süreçlerinin yersiz yurtsuzlaştırıcı sonuçlarına karşı ortaya çıktı ve egemen bir bölgesel devlete âit olmanın faydalarına odaklandı. Benzer milliyetçi liderler ve hükûmetler Macaristan, Polonya ve Brezilya'da iktidara geldi. AB dâhilindeki başka yerlerde, Almanya, Fransa ve Hollanda'da da, daha gelenekçi liderlerin aktif kalan ve durmaksızın küreselleşmenin olumsuz taraflarına ve ulusal egemenliği savunmanın gerekliliğine işâret eden göçmen karşıtlığının körüklediği milliyetçi partileri geri püskürttüğü seçimler yapıldı.

Küreselleşme, dolayısıyla birçok insanın endişelendiği gibi, bölgesel egemen devletin sonu anlamına mı geliyor? Muhtemelen korkulan ve karşı çıkılan şey, daha çok küreselleşme sürecinin kendisi değil de daha spesifik anlamda karar verme yetkisini ulus devletlerden alıp, ulusal çıkarlara değil, küresel değerlendirmelere dayanan ekonomik ve politik kararlar verme eğilimi gösteren, ulus ötesi ve mesûliyetsiz küresel elitlere verme tasarısı şeklinde anlaşılabilir bir tür "küreselleşme"dir. Bu muhâliflerin fikrince, "milliyetçilik" ve milliyetçiler, küreselleşme ve küreselleşme taraftarlarının panzehiridir.

Almanya şansölyesi Angela Merkel, buna, kesinlikle katılmıyor ve geçenlerde, küresel problemleri ele almak ve çözmek için uluslararası iş birliğinin gerektiğini açıkça belirtti. Merkel, 2019'un 31 Aralık gecesi verdiği demeçte, BM Güvenlik Konseyi'ndeki iki yıllık görevine başladığı zaman, Almanya'nın küresel ısınmayla mücadele etme, göçleri yönetme ve terörizmle savaşmaya yönelik "küresel çözümler" için baskı yapacağını söyledi. "Bu problemlerin hepsini kendi iyiliğimiz için çözüme kavuşturmak istiyoruz ve bunu en iyi şekilde diğerlerinin menfaatlerini dikkate alırsak yapabiliriz. Bu, geçen yüzyıldaki iki büyük dünya savaşından alınan derstir. Bu kanaat, bugünlerde artık herkesçe paylaşılmıyor ve uluslararası iş birliğindeki belirsizlikler baskı altına giriyor."³⁷¹ Onun görüşüne göre, küresel uyum, alternatifinden daha iyi: 1930'ların Büyük Buhran'ı tarzında bir istikrarsızlaştırma ve ondan önce gelen ve onu sona erdiren dünya savaşları.

Tarih Tekerrür Eder Mi?

Geçmiş değişmeyebilir fakat ona ve onun günümüzdeki önemine dâir kavrayışımız, tarihsel perspektiflerin açıklamaya veya hakkında bir soru sormaya yardımcı olabileceği güncel sorunların altını çizmek için tarihsel anlatımımızın belli bölümlerini yeniden değerlendirmeye ve yeniden vurgulamaya bizi yönlendirebilir. Şu, milliyetçiğin yükselişi ve II. Dünya Savaşı sonrası küresel ekonomik sistemin olası çöküşü hakkında bugün sorduğumuz şeydir: Dünyanın, bu bölümde daha önce tartışılan "Otuz Yıllık Kriz" in koşullarına ve deneyimlerine geri dönme olasılığı var mı?

Şüphesiz milliyetçilik ve milliyetçi liderler, yükselen güçler Rusya, Çin ve Hindistan ile beraber Birleşik Devletler, Macaristan, Polonya ve Brezilya dâhil olmak üzere, pek çok ülkede gücü ele geçirdiler. Milliyetçi liderler, bâzen göçmen-karşıtı endişeleri veya bir ülkenin ulusal kimliğinin altını kazmaya çalışan küre-

371 Şuradan alıntı: Eleanor Busby, "Merkel Appears to Take Aim at Trump with Vow to Take on More Responsibility in World," *Independent*, 1 Ocak 2018, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/angela-merkel-trump-germany-chancellor-new-year-speech-us-president-rebuke-a8706416.html>

sel elitlere dâir korkuları körükleyerek, iktidara geliyor. Ve 2008 yılındaki “Büyük Durgunluk” un gösterdiği gibi, küresel bir ekonomik kriz, gerçekten de mümkün.

Bu birbirlerine karşı denge sağlayan akımlar, II. Dünya Savaşı sonrasında yetmiş yıllık mutâbakatını bozmak ve tarihin akışını değiştirmek için yeterli mi? Bâzılarının görüşüne göre, evet. Tarihçi Mitchell Learner, Birleşik Devletler’de Bay Trump’ın eylemlerinin “yeterli bilgi sâhibi olmayan bir liderin ahmakça hataları değil, Modern dünya sisteminin tam da merkezine indirilmiş bir darbe,” olduğunu söylüyor. Londra Uluslararası Stratejik Çalışmalar Enstitüsü’nden Kori Schake diyor ki: “Bugünden on yıllar sonra, belki geriye dönüp bakabiliriz... ve 2018, dünya tarihindeki bir dönüm noktası, liberal düzenin sonu (olmuştur).”³⁷² Eğer öyleyse, küreselleşmiş Modern dünyaya neler oluyor? 1930’ların Büyük Buhranı boyunca dünyanın tecrübe ettiğine benzer ikinci bir istikrarsızlık, deglobalizasyon ve devletlerarası savaş devri mi?

Birleşik Devletler giderek infiratçı oluyorsa, başka bir ülke veya ülkeler küresel liderlik için devreye girecek mi? Çin’in lideri Xi Jinping’in 2017’deki Davos Toplantısı’nda bu görevi üstlenmesiyle beraber bir noktada bu, en mümkün âkıbetmiş gibi görünüyor. Ek olarak, Çin’in Paris İklim Anlaşmaları’nın uygulanması yönünde dünyayı dürtmeye devam edeceğini ve milyarlarca doları Güneydoğu Asya’dan Güney Amerika’ya hava limanları, barajlar, yollar, hidroelektrik barajlar inşâ etmek için dünya çapındaki ülkelere borç vererek “Bir Kuşak, Bir Yol” girişimi diye adlandırılan yeni bir devâsâ altyapı programını başlattığını duyurdu.³⁷³ Ayrıca Çin; Almanya, Fransa, Britanya ve Avustralya iştirakiyle kendi çok uluslu kalkınma bankasını faaliyete geçirdi. Bununla beraber Çin, Uluslararası Para Fonu’na, dünyanın rezerv para birimi olarak ABD dolarının yanı-

372 Mitchell Learner, “The Trump Presidency Marks the End of the American Century,” *Washington Post*, 3 Eylül 2018; Kori Schake, “The Trump Doctrine Is Winning and the World Is Losing,” *The New York Times Sunday Review*, 17 Haziran 2018.

373 Ekvador tecrübesi bu hamlenin, Çin veya altyapı projeleri için milyarlarca dolar kredi verdiği ülkeler için çok iyi sonuçlanmayabileceğini gösteriyor. Bk. Nicholas Casey ve Clifford Krauss, “It Doesn’t Matter If Ecuador Can Afford This Dam. China Still Gets Paid,” *New York Times*, 24 Aralık 2018.

na Çin'in para birimi yuanı (veya renminbi) eklemesini önerdi. ABD'nin Avrupa'dan sorumlu eski dışişleri bakanı yardımcısı James Dobbins, "Amerika'nın yönettiği kurallara dayanan uluslararası düzene gerçek alternatif, başarılı (Trumpçı) iki yanlılık değildir. Çin'in yönettiği bir dünya düzenidir," sonucuna vardı.³⁷⁴ Başka bir analist, bunun Çin'in "yüz yıllık maratonu" olduğunu, "küresel güç olarak Amerika'nın yerine geçmek için gizli bir strateji" olduğunu ileri sürer.³⁷⁵

Tarafsız ve bir miktar daha endişe verici bir görüş, milliyetçiliğin yükselişini daha uzun vâdeli bir tarihsel perspektife yerleştirir ve geriye doğru giderek 20. yüzyılın Otuz Yıllık Kriz'ine bakar: iki dünya savaşı ve Büyük Buhran. Her şeyden önce dünya o duruma nasıl geldi? Çoğunlukla cevabın milliyetçiliğin tehlikeleri türlerinin (özellikle Almanya'da ve Japonya'da) yükselişinin bir konjonktürü ve sâdece uluslararası ticâreti neredeyse durma noktasına getiren dış ticâret engellerine ve yüksek gümrük târifelerinin dayatılmasına değil, aynı zamanda uluslararası ticâret sisteminin çökmesine de yol açan küresel bir ekonomik krizle ilgilisi vardır. Bu olumsal sonuç, en belirgin şekilde, Japonya'nın liderleri ürünleri için denizasıırı pazarlara ve üretim amacıyla ihtiyaç duyulan ham madde kaynaklarına erişimi sağlama almak için küresel ticâret sistemine güvenemeyeceklerini anladıklarında ve bunun yerine, tek güvenli ham madde kaynaklarının ve pazarların Japonya tarafından askerî anlamda kontrol edilenler olduğu sonucuna vardığında, Japonya'da, 1930'larda ve 1940'larda görüldü. Bu hesap, Japonların 1931'de Mançurya'yı, 1937'de Çin'i, 1940'ta Çinhindi'ni ve Hollanda Doğu Hint Adaları'nı işgal etmesine ve 1941'de Birleşik Devletler'e saldırmaya yol açtı. Dünyanın kendisinin kontrol ettiği kısımlarının, Britanya'nın ve Birleşik Devletler'in bölgeden çıkarılmasıyla birlikte, Japonlar tarafından yönetilen "Büyük Doğu Asya Ortak Refahı Alanı" olduğunu iddia etti. Almanya da aynı doğrultuda ilerliyordu ve Sovyetler Birliği zâten "tek ülkede sosyalizm"le beraber kendi dünyasındaydı.

374 James Dobbins, "The Global Order Will Outlast U.S. Leadership," *Wall Street Journal*, 24 Temmuz 2018.

375 Michael Pillsbury, *The Hundred-Year Marathon: China's Secret Strategy to Replace America as the Global Superpower* (New York: St. Martin's Press, 2016).

Bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrası ABD planlamacılarının amacı, milliyetçi düşmanlıkların ve ticâret savaşlarının büyük bir askerî çatışmaya ve bir başka dünya savaşına neden olmasını imkânsız değilse de zorlaştıran bir dünyaya biçim vermektir. Bu bölümdeki anlatının açıkladığı gibi, iyi ya da kötü, bu, onların akabinde tesis ettiği dünyaydı ve bu, Avrupa'daki ve Birleşik Devletler'deki pek çok insanın bir şekilde tehlikede olduğunu düşündüğü fakat tercih edilebilir bulunduğu bir dünya düzenidir.

Bugünlerde büyük bir tarihsel konjonktürü yaşıyoruz. II. Dünya Savaşı sonrası düzene meydan okunuyor. Merkezî anlamda planlanmış ekonomilerin eski Sovyet bloğunda ve Çin'de çöküşü, âzamî kâr arayışındaki sermâyenin dünya çapındaki hızlı hareketi için kapıları açtı. Fabrikalar endüstrileşmiş Küresel Kuzey'den daha ucuz iş gücü ve daha az çevre koruma yönetmelikleri için kaçtıkça, ardında onları, özellikle kırsal bölgelerde, işsizlik ve yüksek oranda uyuşturucu kullanımı takip etti. Eş zamanlı biçimde Küresel Güney'in pek çok bölgesindeki ezici yoksulluk ve şiddet de küreselleşmenin bir sonucuydu ve bu durum, kendileri ve âileleri için güvenlik ve imkân arayışındaki milyonlarca insanı göç etmeye sevk etti. Üye ülkeleri arasında insanların serbest dolaşımı için engelleri kaldıran Avrupa Birliği'nin hâricinde, küreselleşme, ulusal sınırların ötesinde sermâye akışını güvenli ve kazançlı hâle getirdi fakat pek çok ülke, sınırlarından geçen insanlara karşı engeller dikti. Bu yapısal değişikliklerin gerilimlerine ek olarak, dünya nüfusu yükselmeye devam ediyor ve büyük ihtimalle 2050'ye gelindiğinde 9 milyarı aşacak. Ve insanların ortak ekonomik aktivitesi yoluyla, özellikle II. Dünya Savaşı'nın sonundan beri, dünya üzerindeki insanların sürdürülebilir bir geleceği için gerekli olan küresel çevresel temeli, tehdit etmekteyiz.

Dördüncü Kısım:

Büyük Sapma: Antroposen'e Doğru³⁷⁶

Modern dünyanın fosil yakıtlara bağlı olması, önde gelen bir tarihçinin 20. yüzyılın geçmişle büyük bir kopuşu temsil ettiğini ve geniş, denetimsiz ve eşî görülmemiş bir deneyimin başlangıcı olduğunu öne sürmesinin bir nedeni: Fosil yakıt tüketen, küreyi organize etmenin 20. yüzyıla has yolunun, Dünya'daki yaşamın ekolojik temellerinin altını kazıp kazmayacağına dâir bir kumar.³⁷⁷ 20. yüzyıl Amerikan tüketimciliği, Sovyet üreticiliği ve küresel anlamda yankı bulan bir olgu olan ve tüm toplumları değişen seviyelerde şekillendiren üçüncü dünya kalkınmacılığı, endüstrileşmiş ekonomik gelişmeye büyük önem verdi ve biyosferin doğal süreçleriyle rekabet edecek, onların yerine geçecek ve onları yeniden kanallize edecek büyüklükte ve güçte bir "antroposferi" ortak bir şekilde yarattı. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, insanlar zâten doğal fotosentez süreci ürünlerinin yüzde 40'ını alıyorlardı.³⁷⁸ Yeni bir devrin içinde yaşıyoruz: Antroposen Devri.³⁷⁹

1800 yılında Sanâyi Devrimi'nin başlangıcında küresel ekonominin boyutu, üç yüzyıl önce, 1500 yılında olduğundan kabaca üç kat daha büyüktü. O zamandan beri ekonomik büyüme, hız kazandı ve 1800'den 1900 yılına kadar ekonominin boyutu üç

376 "Büyük Sapma" ifâdesi, Karl Polanyi'nin [*Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston: Beacon Press, 1957)] ve Kenneth Pomaranz'ın [*The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000)] geleneğini takip eder.

377 Bu bölümün çoğu, McNeill'in *Something New under the Sun* isimli eserine dayanıyor.

378 Daly, "Perils of Free Trade," 56.

379 Antroposen'in olası sonuçlarına dâir burada ele alınandan daha iyimser bir öngörü için bk. Diane Ackerman, *The Human Age: The World Shaped by Us* (New York: W. W. Norton, 2014).

katına çıktı. 20. yüzyıl boyunca dünya ekonomisi, 1900 yılında olduğundan 14 kat daha büyük bir hâle geldi ve bu büyümenin çok büyük bir kısmı, II. Dünya Savaşı'nın sonra ermesinden itibaren oldu, ki bu döneme şimdilerde Antroposen'in "Büyük İvmesi" adı verilir.³⁸⁰

Ekonomik büyüme, bizim türümüzün çevreyle ilişkisinin kaba bir göstergesidir, çünkü "ekonomik" addedilen neredeyse her şey, doğanın bir dönüştürümüyle sonuçlanır. Mâdencilik, îmâlât ve tarım, hepsi doğanın bir bölümünü insanlar tarafından kullanılabilir veya tüketilebilir bir şeye dönüştüren süreçlerdir. Ne kadar ekonomik gelişmeye sâhipsek, doğayı da o kadar dönüştürüyoruz. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, tüketimcilik, üretimcilik ve kalkınmacılık daha da çok ekonomik büyümeyi dürtmek için birleşti. Ekonomik gelişme arayışı, sâdece küresel güç ilişkilerini değil, çevreyi ve küresel ekolojik süreçleri de çarpıcı bir biçimde değiştirdi. Milenyum Ekosistemi Değerlendirmesi'ne göre, "geçtiğimiz elli yılda, insanlar, büyük oranda gıda, tatlı su, tahta, iplik ve yakıt için büyüyen talepleri karşılamak amacıyla, ekosistemleri, insanlık tarihinde kıyaslanabilir herhangi bir zaman diliminden çok daha hızlı ve çok daha geniş bir ölçüde değiştirdi. Bu, Dünya üzerindeki yaşam çeşitliliğinde azımsanmayacak ve çoğunlukla geri dönüşü olmayan bir kayıpla sonuçlandı."³⁸¹

İlk olarak, 1913 yılında Haber-Bosch Süreci'nin bir sonucu olarak üretilen azot bazlı kimyâsal gübre, günümüzde tüm doğal küresel süreçlerin ürettiği kadar azotu çevreye katıyor: 20. yüzyıl süresince beşerî faâliyetler, küresel azot döngüsünü geride bıraktı. 1950'lere gelindiğinde, çoğunlukla gelişmiş endüstriyel ülkelerde olmak üzere, 4 milyon ton (Mt) azotlu gübre kullanılmıştı. 1970'e kadar 30 milyon ton kullanıldı; 1985'e kadar bu rakam 70 milyon tona yükseldi ve 2000 yılında kısmî çeşitlendirmeyle sanâyi merkezlerinin ötesindeki daha çok ülkeye yayıldı ve bu rakam 80 milyon tona ulaştı. Bu kullanımın yüzde 70'in

380 J. R. McNeill ve Peter Engelke, *The Great Acceleration: An Environmental History of the Anthropocene since 1945* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014). Ayrıca bk. Will Stefan vd., "The Trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration," *Anthropocene Review* 2, n. 1 (2015): 81–98.

381 Millennium Ecosystem Assessment, *Ecosystems and Human Well-Being: Synthesis* (Washington, DC: Island Press, 2005), 1.

sâdece üç ülkede olması önemlidir: Çin (25 Mt), Birleşik Devletler (11 Mt) ve Hindistan (10 Mt). Bu gübrenin büyük bir kısmı tarımda kullanılır, fakat önemli bir kısmı da eti ve sütü için yetiştirilen hayvanları (büyükbaş hayvanlar, süt inekleri, domuzlar ve tavuklar) beslemek ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra artan bir oranda Amerikan banliyö çimenlikleri için kullanılır.

İnsanlar tarafından fabrikalarda üretilen reaktif azotun miktarı, sâdece doğa tarafından üretileni değil, denitrifikasyon bakterileri tarafından biyosferden çıkartılabilen miktarı da geçti. Bunun da anlamı nitrat akışının, insanların ve diğer hayvanların yaşamak için ihtiyaç duyduğu suya ve havaya karışıyor oluşu ve yeterli miktarlarda yutulması hâlinde, Birleşik Devletler'deki birçok tarlada ve nitratların kuyu suyuna karıştığı zaman yol açtığı "mavi bebek sendromunda" olduğu gibi, onları öldürebileceğidir.

Azotun yanı sıra, dünya üzerindeki yaşamın bir başka kimyâsal elemente daha ihtiyacı vardı: Fosfor (P). DNA sarmalımızın iki zinciri, onsuz yaşamın var olmayacağı bir fosfat ester köprüsü tarafından birbirine bağlanır. Ayrıca azot gibi fosfor da insanlar ve diğer canlı formları tarafından, bizim için sebze ve et şeklinde, besin hâlindeki şeylerin tüketilmesiyle elde edilir. Aynı zamanda azottan farklı olarak, fosfor, çoğunlukla, toprağa fosfatı yeniden doldurmak için organik materyallerin çözülmesine ve kayaların aşınmasına dayanan, son derece yavaş hareket eden doğal bir küresel döngüde çeşitli kaya tabakalarının içine hapsolür.

Tarım, topraktaki fosforu tüketir ve besinler kırsal tarım bölgelerinden kentsel tüketim merkezlerine taşındıkça, doğal bir şekilde oluşan fosforun mevcûdiyeti düşer. Biyolojik eski rejimde çiftçiler, bu problemi, insan ve hayvan atıklarını geri dönüştürerek çözüyordu. Gerçi azottan farklı olarak fosfor, daha çok dışkıda değil, idrarda kümelenir. İnsan idrarını toplayarak fosforu başarılı bir şekilde geri dönüştüren biyolojik eski rejimdeki iki tarım sistemi, Çin'de ve Japonya'da idi. Avrupa'da topraktaki fosforun tükenmesiyle ilgili problem, geçici olarak, 19. yüzyılın ortasında Peru açıklarındaki adalardan çıkarılan guanonun uygulanmasıyla çözüldü (hikâyenin bu bölümü için 5. Bölüm'e bakınız). Bu kaynaklar 20. yüzyılın ilk yıllarında kurduğunda çıkartılan fosfat kayaçları, mâmul gübrelerde azotla birleşim için kullanılan fosforun ana kaynağı hâline geldi. Bununla beraber azotun

aksine fosfor, hiç yoktan üretilemez. Fosfor tedârîki, yeryüzünde eşit olmayan bir biçimde dağılmış kaynaklardan çıkarılabilir ve üretiminin sâdece sınırlı olmadığı, aynı zamanda zirve yapmış olabileceği ve 2030 yılına kadar, her ne kadar bu senaryo çok tartışmalı olsa da, düşmeye başlayacağına dâir korkular var.³⁸²

Nitratlar ve fosfatlar, tatlı sularda alg patlamalarına ve “ötrofikasyon” diye bilinen bir süreçle okyanuslarda “ölü bölgelerin” oluşmasına yol açarak dereleri, nehirleri, akiferleri ve okyanusu kirletti.³⁸³ Nitratlar, ayrıca havaya da karışır ve akisler onu yeryüzüne yakın tuttuğunda ve güney ışığıyla pişip azot dioksitin (NO₂) kahverengi pusuna dönüştüğünde, Los Angeles ve diğer şehirlerdeki kirli havanın nedeni hâline gelir. Bu çevresel problemlerle başa çıkmak için Birleşik Devletler ve eyâlet hükûmetleri, toprağı, havayı ve suyu kirleten nitratin miktarını kısıtlamaya çalışan bir kanunlar dalgasını ve içme suyunda izin verilen nitrat miktarını sınırlandıran standartları yürürlüğe soktu.³⁸⁴

Çok mu geç? Stockholm Direnç Merkezi, çevreye yüklenen azot ve fosforu, Dünya’da bizlerin çoktan aşmış olduğu “Geze­genin Dokuz Sınırından” ikisi olarak tanımladı,³⁸⁵ fakat çevreye N ve P salınımını sınırlandırıp sonra da azaltmak için yapılabilecek ve yapılan işler var.

Hem fosforun kısıtlı tedârîki hem de su ekosistemine sızıntılarının çevresel etkilerinin çifte endişesi, gübre endüstrisi gruplarının bile, uzun vâdede daha sürdürülebilir olmak için kimyâsal gübrelerde fosfor kullanımını düşürme ve geri dönüşüm yolları aramasına neden oldu. Bunun başarılı olup olmayacağı

382 J. D. Edixhoven, J. Gupta ve H. H. G. Savenije, “Recent Revisions of Phosphate Rock Reserves and Resources: A Critique,” *Earth System Dynamics* 5, n. 2 (2014): 491–507

383 James Elser ve Elena Bennett, “A Broken Biogeochemical Cycle,” *Nature* 478 (Ekim 2011): 29–31.

384 Gorman, *Story of N*, 102–7, 111, 125, 132–47. Savaş sonrasında çevresel etkiyi azaltma çabalarına dâir daha kapsamlı bir kaynak için bk. Brooks, *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 543–46

385 Johan Rockström vd., “A Safe Operating Space for Humanity,” *Nature* 461 (Eylül 2009): 472–75; Stockholm Resilience Center, “The Nine Planetary Boundaries,” <https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries/planetary-boundaries/about-the-research/the-nine-planetary-boundaries.html>.

görülebcek fakat Birleşik Devletler’de, Vermont çiftliklerinde, insan idrarının toplanıp geri dönüştürülmesi, Hindistan’daki ve İsveç’teki idrarı yönlendiren tuvaletler ve Pakistan kentlerindeki sofralara ulaşan sebzelerin yüzde 25’ini gübreleyen arıtılmış kentsel atık suları ile beraber bâzı deneyler var.³⁸⁶

Buna karşın, dünyanın en yoksul bölgesi Sahra Altı Afrika’da, suni azot veya fosfor gübresi neredeyse hiç kullanılmıyor.³⁸⁷ Orada ve başka yerlerde, yüksek verimli tohumlar, sulama ve suni gübre için parası olmayan, giderek yoksullaşan çiftçiler, eski biyolojik rejimin içinde tutsak kaldı ve hayatlarını idâme ettirmek için doğal kaynakların gittikçe artan tüketimi, çevrelerini daha da fakirleştirdi. Yoksul kırsal halk, aydınlatma, ısınma ve pişirme için -hayatta kalmak için- ormanları, otlakları veya başka bir şeyi yakar, bu da hem çevrelerini hem de kendilerini daha da fakirleştirir. Küresel çevreyi dönüştüren şey, sâdece sanâyi değil, aynı zamanda kırsal yoksulluktur.

Bâzıları, internet, bilgisayar ve biyoteknoloji gibi yeni teknolojilerin çevre üzerindeki etkileri azaltırken, yoksulluğun pençesini parçalayacak ekonomik gelişmeyi teşvik edebileceğini öne sürer; örneğin, akıllı telefonların özgülleştirici etkilerini methederler. Bilgisayar çiplerini îmâl etmek veya genleri işlemek, diyelim ki, lokomotifler ve gemilerle kıyaslandığında çok az ham madde kullanır. Fakat elektrik olmadan, bilgisayar ve biyoteknoloji dünyaları da var olamazdı. Aslında 20. yüzyılda dünyanın enerji kullanımı, o yüzyılın ekonomik ve nüfus patlamalarına paraleldir, 1990 yılında, 1900 yılında kullanılan on altı kat daha fazla enerji kullanılmıştır. Bir analist, insanların 20. yüzyılda Tarım Devrimi’nden Sanâyi Devrimi’ne kadar geçen süredeki on bin yılda kullandığı enerjiden daha fazla enerji kullandığını hesaplamıştır. Kömür ve buhar gücü, endüstrileşmenin ilk safhasını ateşledi, lâkin 20. yüzyıl, hem otomobillerin hem de elektrik için güç santrallerinin yayılışını teşvik eden petrolün çağıydı. Elektriğin çoğu kömürden üretilir ve yanan kömür, doğalgaz ve petrolün birleşimi -hepsi yenilenemez “fosil yakıtlardır”- küresel ısınmaya yol açtı.

Sera gazlarının atmosfere salınımı, özellikle kömürün ve doğalgazın yakılmasıyla açığa çıkan karbondioksit ve aynı zaman-

386 Cordell vd., “The Story of Phosphorus,” 300.

387 Smil, *Enriching the Earth*, 7. Böl.

da beşerî faâliyetlerin serbest bıraktığı endüstriyel süreçlerden çıkan sülfür dioksit, küresel ısınmaya neden oldu. Sulanmış pirinç tarlalarından ve hayvan sürülerinden kaynaklanan metan da küresel ısınmaya katkıda bulunur.³⁸⁸ Her ne kadar volkanik patlamalardan kaynaklanan toz bulutuyla beraber sülfür dioksit, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında küresel ısınmayı hafifletmiş olabilirse de, 20. yüzyıldan günümüze hem küresel sıcaklık dereceleri arttı hem de sıcaklıktaki bu artış “sera gazlarının seviyelerindeki çarpıcı bir yükselişi izledi... CO₂, 1890'lara gelindiğinde 295 ve II. Dünya Savaşı'yla birlikte 310 ppm'e ulaşmıştı. 1945'ten beri ise 385 ppm değerine ulaştı ve düşüş belirtileri de göstermiyor.”³⁸⁹ Giriş kısmında da sözü edildiği gibi, CO₂ çoktan 400 ppm değerini geçti.

Geçtiğimiz yirmi iki yılda Birleşik Devletler, küresel ısınma problemini ele almak ve dünyanın egemen devletlerinin sera gazlarının salınımına sınırlar koymada iş birliği yapmasını sağlamak amacıyla 1997 yılında Kyoto Zirvesi'yle başlayan çeşitli müzâkereler düzenledi. Bağımsız devletler arasında bir anlaşmaya varmak zor oldu, çünkü öncelikle Çin'in ve Hindistan'ın önderlik ettiği gelişmekte olan ülkeler, enerji üretimi için fosil yakıtların kullanımını sınırlandırmanın ekonomik gelişmelerine engel olacağından ve Birleşik Devletler Kongresi'nin Kyoto Anlaşması'nı imzalamayı reddetmesinden yakındı. Gerçi 2015 yılında, sera gazı salınımlarını önce sınırlandırmak, sonrasında da 2030 yılına kadar azaltmak için Birleşik Devletler'in başkanı Barack Obama ve Çin'in başkanı Xi Jinping arasındaki daha önceki bir karşılıklı anlaşmadan evvel bir dönüm noktasına geldiği anlaşıldı.³⁹⁰ Atmosfere salınan tüm karbondioksit mikta-

388 William Ruddiman, tarım kaynaklı metan salınımının MÖ 5000 gibi oldukça erken bir tarihte küresel iklimi etkilemeye başladığını ve doğal iklim döngüsünün dünyayı bir başka buz çağına sürüklenmesini durdurmuş olabileceğini ileri sürer. Bk. *Plows, Plagues, and Petroleum: How Humans Took Control of Climate* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010), özellikle 3. bölüm ve “Afterword to the Princeton Science Library Edition” başlıklı bölüm, 195-214.

389 Brooke, *Climate Change and the Course of Global History*, 547–48. Brooke aynı zamanda sera gazlarının artışı ve küresel sıcaklıklar arasındaki neden-sonuç ilişkisinin neden basit bir bire-bir ilişkiden daha karışık olduğunu açıklar (548-52).

390 Kısa bir inceleme için bk. Marks, *China: An Environmental History*, 360–62.

rının yüzde 40'ından, dolayısıyla da küresel ısınmadan sorumlu ülkelerin liderleri olarak, 174 diğer ülkenin (ayrıca Avrupa Birliği'nin) imzaladığı Paris Anlaşmaları'nı imzalamayı kabul ettiler. 2018 Aralık ayındaki Katowice (Polonya) İklim Değişikliği Konferansı'nda (COP24 diye de bilinir), katılımcılar, Paris Anlaşması'nı (Birleşik Devletler başkanı Trump'ın geri çekildiği) uygulamak için gerekli bir dizi hususta anlaştı.³⁹¹

Eriyen buzullar ve kutuplardaki sürekli donmuş hâldeki toprakların çözülmesiyle beraber bugüne dek yükselen ortalama küresel sıcaklık değerlerinin etkileri, en çok kutup bölgelerinde veya soğuk bölgelerde hissedildi. Bununla birlikte, küresel sıcaklıkların ne kadar yükseleceğinin ve bu yükselişin bir noktada ânî, beklenmedik ve yıkıcı bir sonucu olup olmayacağını bilinmemesi, daha büyük bir tehlikedir. Bu nedenle iklim bilimciler 1.5° santigratı küresel sıcaklıklardaki bir artış için güvenli sınır olarak belirledi. Yükselen okyanus seviyeleri, daha şimdiden, Alaska'da, deniz seviyesindeki Pasifik Adaları'nda ve Bangladeş'te problem yaratıyor ve her yerdeki kıyı bölgelerini, Florida'daki de dâhil, tehdit ediyor. Küresel ısınmadan herkes olumsuz bir şekilde etkilenmeyecek. Dünyanın bazı bölgeleri, yağış modellerinin de bozulmayacağını varsayarsak, büyüme mevsiminin uzadığını ve tarımsal ürünün arttığını görebilir. Dünyanın gördüğü ise artan bir şekilde değişken, büyük olasılıkla küresel ısınmanın neden olduğu, hava koşulları: Diğer oldukça değişken türdeki hava olaylarıyla beraber daha yoğun sağanaklar, tornadolar, tayfunlar ve kasırgalar, pek çok yerde daha yüksek yaz sıcaklıkları ve daha düşük kış sıcaklıkları.

Ekonomik büyüme ve kalkınma arayışındaki beşerî aktiviteler, diğer doğal süreçleri de etkiledi. Azot döngüsünü ve küresel iklimi bozmanın yanında insanlar, yeryüzündeki çok geniş bölgeleri, kömür, bakır, altın, boksit ve yer altında bulunan diğer doğal kaynaklar için parça pinçik etti. Günümüzde Dünya'nın kara kütlesinin yüzde 20'sini tarım alanları oluşturuyor ve insanların dünyadaki tatlı su drenaj havzalarının yarısını kont-

391 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change), "Katowice Climate Change Conference, 2–14 December 2018," <https://unfccc.int>. "COP24" 24. Taraflar Konferansı anlamına gelmektedir.

rol etmesinin yanında, neredeyse her nehir barajla çevrilmiştir. Asit yağmuru, Birleşik Devletler'in doğusundaki, Kuzey Doğu Çin'deki ve Japonya'daki gölleri sterilize eder. Göller ve okyanuslar, azotlu gübre akışı ve alg patlamasıyla dolar, bu da sudaki oksijeni emer ve ölü bölgeler oluşturur. Ayrıca büyüyen et tüketimi, küresel büyükbaş popülasyonunu, yiyen, içen, dışkılayan ve gaz çıkartan dolayısıyla da küresel ısınmaya katkıda bulunan iki milyar hayvana yükseltmiştir.

Genel olarak ormanlar ve bilhassa tropikal ormanlar, herhangi bir ekosistemdeki en çok bitki ve hayvan türünü içerir. O yüzden de orman kayıpları ile diğer türlerin soyunun tükenmesi arasında bir korelasyon vardır. Şu bir gerçek ki, II. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren bunca ormanın yitirilmesi nedeniyle, Antroposen'in "Büyük İvmesi"nde dünya, artan sayıda diğer canlı türlerini de kaybetmiştir. Bâzı biyologlar, doğal oranın yüzlerce katı kayıplarla gerçekleşen bu insan kökenli tür kaybı spazmını, günümüzde bir "soy tükenmesi krizi" diye adlandırırlar. Endişe verici bir şekilde tüm türlerin yüzde 30 ila 50'si kadarı 21. yüzyılın ortalarına kadar yok olmaya doğru yol alabilir³⁹² ve 1970 ile 2014 arasında hayvanların sayısı, yüzde 60 oranında düşmüştür.³⁹³

Çok sayıda bitki ve hayvan türünü desteklemenin yanında ormanlar ve orman toprağı, en büyük karbon yataklarından biridir; karbondioksiti atmosferden çekip fotosentez yoluyla onu, odunun ana bileşeni selüloza dönüştürür. Ormanlar ortadan kayboldukça, doğal süreçlerin atmosferdeki karbondioksiti alan bir yolu da kaybolur, ki bu küresel ısınmayla uğraşırken zorluklarımızı daha çetrefilli bir hâle getirir. Dahası bilim insanları, ağaçların ve ormanların kök sistemleri üzerinden izlenen, diğer ağaçlar ve türlerle ilişki kurma ve koku ve titreşim yoluyla diğer ağaçlara sinyal gönderme (iletişim) kabiliyetleri ile beraber daha önce düşünülmediğinden çok daha kompleks canlı varlıklar olduklarını

392 Biyolojik Çeşitlilik Merkezi (The Center for Biological Diversity), "The Extinction Crisis," https://www.biologicaldiversity.org/programs/biodiversity/elements_of_biodiversity/extinction_crisis. Ayrıca bk. Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction: An Unnatural History* (New York: Henry Holt, 2014)

393 WWF (Dünya Doğal Hayatı Koruma Vakfı; World Wildlife Fund), M. Groten ve R. E. A. Almonds, haz., *Living Planet Report 2018: Aiming Higher* (Gland, Switzerland: WWF, 2018)

anlamaya başladılar.³⁹⁴ Kaybı insanları kalkık burunlu maymunların ve kaplanların soyunun tükenmesi kadar üzecek ormanları, bizler, yaşayan organizmalar olarak görmeye başlıyoruz.³⁹⁵

Tomrukçuluk ve tarım alanlarının genişlemesi, Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki geniş yağmur ormanlarını çıplaklaştırdı, yerel iklimleri değiştirdi ve binlerce türün soyunun tükenmesine yol açtı. II. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren motorlu testere, son derece yıkıcı bir güç hâline geldi. İnsanlar, şüphesiz, son Buzul Çağı'nın sonundan ve on bin yıl önce tarımın başlangıcından beri ağaçları yakıyor ya da kesiyorlar. Örneğin, Çin'deki ve İngiltere'deki gelişmiş biyolojik eski rejim ekonomileri, topraklarını etkin bir şekilde ormansızlaştırmıştı. Tempo, 20. yüzyılın ilk yarısında Büyük Buhran ve savaşlarla beraber yavaşlamadan önce, 19. yüzyılda Kuzey Amerika, Rusya ve Baltık ormanlarının kesilmesiyle beraber hızlanmıştı. Fakat II. Dünya Savaşı sonrası elli yıl, insanlık tarihindeki ormanlara yönelik en acımasız saldırıları gördü. Tarihimizdeki tüm ormansızlaştırmaların yarısı, geçtiğimiz yarım yüzyılda meydana geldi ve tarihçi Michael Williams'ın bu durumu "Büyük Hücum" diye adlandırmasına yol açtı.³⁹⁶ Son zamanlardaki ormansızlaştırmanın neredeyse hepsi, dünya yoksullarının çoğunun yaşadığı Afrika, Asya ve Latin Amerika'nın tropik kuşaklarda meydana geldi. Binlerce hayvan ve bitki türünün kaybıyla beraber, doğal ekosistemler radikal bir şekilde basitleştirildi ve böylece daha az çeşitli ve daha az dirençli hâle geldi.

İklim uzmanı William Ruddiman'ın sözleriyle sonuç, "insanların günümüzde dünya üzerindeki başlıca çevresel güç hâline gelmesidir."³⁹⁷ Tarihçi John L. Brooke buna katılır:

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri tarihin yayı, insanlığın koşullarında yeni bir kökten sapma meydana getirir... Antroposen Çağı gelip çatı... Bir insan ömrü süresince, II. Dünya Savaşı'nın sonundan beri. Bu değişimin hızı çarpıcıdır, fakat onun bu göz kamaştırıcı hızı,

394 Peter Wohlleben, *The Hidden Life of Trees: What They Feel, How They Communicate*, çev. Jane Billingham (Vancouver, BC: David Suzuki Institute, 2016).

395 Richard Powers'ın yakın tarihli romanı *The Overstory*'de (New York: W. W. Norton, 2018) gösterildiği gibi.

396 Michael Williams, *Deforesting the Earth: From Prehistory to Global Crisis* (Chicago: University of Chicago Press, 2003), 420.

397 Ruddiman, *Plows, Plagues, and Petroleum*, 149

insanlığın bir başka insan ömründe bu gidişâtı değiştirebileceğini -ve değiştirmesi gerektiğini- gösterir.³⁹⁸

Biyosferi yeniden şekillendiren insan teknolojilerinin etkisinin diğer türlerin üzerinde çok büyük sonuçları oldu. Bizim tarafımızdan seçilenler çoğalırken (örneğin sığırlar), vahşi yaşamdaki türlerin popülasyonu çarpıcı bir biçimde düştü -günümüzde 1970’te olduğundan yüzde 50 oranında daha az yabanî hayvan var-³⁹⁹ ve birçoğunun soyu tükendi. Türlerin soyunun tükenmesindeki beşerî faâliyetlerin rolü o kadar büyük ki günümüzde doğal süreçlerin rolünü aşmıştır ve pek çok analistin şu anki durumu, günümüzde insanların neden olduğu türlerin yok oluşunun oranının Dünya tarihindeki önceki beş doğal kitlesel yok oluş dönemindekine eşit olduğunu belirten bir şekilde “altıncı kitlesel yok oluş” olarak adlandırmasına yol açmıştır.⁴⁰⁰ Biyoçeşitliliğin kaybının sâdece olumsuz çevresel sonuçları yoktur: İnsanlar nedeniyle türlerin neslinin tükenmesi, tartışmasız, etik dışıdır.

Bizim yazgımız, dünyamızı endüstriyel dünyanın çevre kirliliğine sebebiyet veren istenmeyen maddeleriyle zehirlemek mi olacak? “Dünya adası”, tüm doğal kaynaklarını tüketen ve nüfuslarının düşüşünü gören ve birbirleriyle savaşan, soğuk, karanlık mağaralarda yamyamvâri gruplar hâlinde yumaklanan Paskalya adalılarının yolundan mı gidecek?⁴⁰¹ Eğer içinde yaşadığımız dünya geçmişte olanlara ve insanların yaptığı seçimlere bağlıysa, o zaman gelecek de bizim bugün yaptığımız seçimlere ve davranışlara bağlıdır. Dünyanın karşı karşıya kaldığı iki başlıca problem şüphesiz ürkütücüdür: bir yandan hızlıca artan dünya nüfusu için mâkul bir yaşam standardı sağlamak; diğer

398 Brooke, *Climate Change and the Course of Global History*, 529–30

399 R. McLellan, L. Iyengar, B. Jeffries ve N. Oerlemans, haz., *Living Planet Report 2014: Species and Spaces, People and Places* (Gland, Switzerland: World Wide Fund for Nature [WWF], 2014).

400 Genel bir değerlendirme için bk. Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction: An Unnatural History* (New York: Henry Holt, 2014).

401 Clive Ponting [*A Green History of the World: The Environment and the Collapse of Great Civilizations* (New York: Penguin, 1993)] ve David Christian’da [*The Maps of Time: An Introduction to Big History* (Berkeley: University of California Press, 2004)] Paskalya Adası uyarısından bahsedilmiştir. Jared Diamond medeniyetlerin kaderini *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* (New York: Viking, 2005) isimli eserinde irdeler.

yandan endüstriyel gelişimin 20. yüzyıldaki modellerinden kaynaklanan çevresel yıkımı durdurmak ve sonrasında geriye döndürmek. Yapılandırıldığı şekliyle Modern dünya, bu küresel problemleri aşabilecek kapasiteye sâhip mi? Belki de.⁴⁰²

Esas problem, küresel ekonomik gelişmenin çevreyle ilişkisindeki hâkim görüş.⁴⁰³ İnsanların var olması için elzem olan ekonomik aktivite, her zaman doğaya bağlı oldu ve dolayısıyla doğal süreçlerin bir parçasıydı. Geçtiğimiz yüzyıl ile ondan önce gelen tüm insanlık tarihi arasındaki ana fark, daha evvel çevre üzerindeki insan etkisinin o denli az veya yerel olmasıdır ki, modern iktisat kuramcıları (18. yüzyıldan başlayarak), doğal çevrenin insanlara yönelik kullanımlarını veya hizmetlerini hesaba katmayan, dünyanın nasıl işlediğine dâir modeller geliştirdiler. 20. yüzyılda ve tam bugüne kadar küresel serbest ticâretin, kalkınmacılığın, tüketimciliğin ve (son zamanlara kadar) üretimciliğin savunucuları, küresel ekonomik sistemin küresel ekolojik sistemden ayrı olduğunu varsaydılar.⁴⁰⁴ Bu durum, muazzam bir hata olduğunu göstermekte. 20. yüzyılda beşerî faâliyetlerin biyosfer ile değişimleri ne bilinebilen ne de öngörülebilir yönlerle çekmesiyle beraber, biyosfer ve *antroposfer* çapraşık bir şekilde birbirine bağlı hâle geldi. Albert Einstein'ın bir zamanlar söylediği meşhur sözündeki gibi: Tanrı, evrenle zar atmaz; görünüşe göre, aynı şey, insanlar ve Dünya hakkında söylenemez.

402 Bunlar gerçekten çözülmesi güç sorulardır ve kesin olarak bildiğimiz tek şey, geleceğin öngörülemediğidir. Yine de sosyal bilimciler ve doğa bilimcileri muhtemel gerilim ve bunun sonuçlarını irdelemeye çalıştıkları dört farklı senaryo modellemişlerdir. İnceleme için bk. Bert de Vries ve Johan Goudsblom, haz., *Mappae Mundi: Humans and Their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective; Myths, Maps, and Models*, 2. bas. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003), 8. Böl. Ayrıca bk. Ruddiman, *Plows, Plagues, and Petroleum*, 19. Böl., "Consuming Earth's Gifts," 190–94

403 Bu noktayı etraflıca geliştiren eleştirel bir argüman için bk. Naomi Klein, *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate* (New York: Simon & Schuster, 2014)

404 Bk. Klein, *This Changes Everything*; daha erken tarihli bir formülasyon, şu-rada bulunabilir: E. Daly ve John B. Cobb Jr., *For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*, 2. bas. (Boston: Beacon, 1994), özellikle 11. Böl.

Sonuç

Dolayısıyla geçtiğimiz yüzyıla, insanların küresel çevreyle ilişkisi ve bununla ilgili olarak da gezegendeki insanların sayısı hususunda geçmişten büyük bir sapma, damgasını vurdu. Bunların hiçbirisi, Modern dünyanın niyet ettiği sonuçlar değildi ve biz, bu sistemi oluşturan unsurların --çevreye zarar verme pahasına sürekli ekonomik "büyümeyi" teşvik eden, serbest pazarlarla birbirine bağlı bölgesel egemen devletlerin- neden oldukları küresel sorunları hepimiz için çözebilecek kapasiteye sâhip olup olmadıklarını pekâlâ merak edebiliriz.

Küresel servet ve güç merkezinin Batı Avrupa'daki çekirdeğinden Birleşik Devletler'e taşınması da geçen yüzyıla damgasını vurdu. Bâzıları, bu nedenle, 20. yüzyılın Amerikan Yüzyılı olduğunu iddia eder. Her ne kadar zamanında bunu çok az insan anlamış olsa da, Birleşik Devletler, şüphesiz, yüzyılın başında en büyük ve en üretken ekonomiye sâhipti. Birleşik Devletler'in kapitalist dünya düzenindeki liderlik pozisyonuna yükselmesi için, Büyük Buhran ve iki dünya savaşının derin Otuz Yıllık Kriz'i gerekti. II. Dünya Savaşı'nın ardından nihâyet bu gerçekleştiğinde, bu sefer meydan okuyan, Nazi Almanyası'nı mağlup etmek için Birleşik Devletler gibi devâsâ kaynaklar vakfeden, Sovyetler Birliği'ydi. Aslında, 20. yüzyılın bir Amerikan Yüzyılı olduğu kadar, bir Sovyet Yüzyılı olduğu da iddia edilebilirdi, çünkü Sovyetler Birliği olmasaydı, 20. yüzyılın seyriyle alâkalı çok az şey aynı olacaktı.⁴⁰⁵

Dahası, 20. yüzyılı bir Amerikan Yüzyılı olarak etiketlemek, Doğu Asya'nın geçtiğimiz kırk yıldaki yükselişine gölge düşürür. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Japon ekonomisinin yeniden dirilmesi, ilk olarak güçlü bir orduya, günümüzde de endüstriyel bir ekonomiye yol açan Çin'deki komünist devrim, "Dört Kaplan"ın -Tayvan, Güney Kore, Singapur ve Hong Kong- endüst-rileşmesi (ve ilk üçünün demokratikleşmesi), Hindistan'daki ve Güneydoğu Asya'daki değişimlerle birleşince, hem ekonomik üretimin ve hem de popülasyonun küresel merkezinin yönünü, tekrar Asya'ya çevirdi. Birleşik Devletler'den sonra dünyanın en büyük iki ekonomisi Doğu Asya'dadır; Çin ve Japonya.

405 Bu tez, Hobsbawm tarafından kaleme alınan *Age of Extremes* isimli eserde dile getirilmiştir.

Çin'in politik, askerî ve ekonomik gücü, gerçekte Birleşik Devletler'in Asya'daki menfaatlerine ve nüfuzuna karşı bir meydan okuyuş teşkil eder ve görünüşe göre, Çin'in tarihsel ağırlığını Doğu Asya'da ve giderek artan bir oranda dünyanın diğer bölgelerinde savunma niyetinde olduğuna dâir çok az şüphe vardır.⁴⁰⁶ Bu durum, Japonya'yı, Kore'yi ve Vietnam'ı huzursuz edebilir ve onları, Birleşik Devletler'le yakın ilişkiler kurma konusunda teşvik edebilir, ki bu da Birleşik Devletler ve Çin arasında yükselen gerilimlere neden olur. Fakat Sovyetler Birliği ve Birleşik Devletler arasındaki, iki devlet arasında çok az ticâretin olduğu Soğuk Savaş'ın aksine Çin, kendisini başlıca ticârî partneri yapan yüzlerce milyar dolar değerindeki mâmul ürünleri Birleşik Devletler'e satar. Ve Birleşik Devletler Çin'e daha az satış gerçekleştirirken oraya yatırım yapar ve Çin'den yapılan ithâlâtlar Birleşik Devletler'deki yaşam mâliyetini düşürmeye yardımcı olur. Dünya pekâlâ bir "Asya Yüzyılı"nın başlangıcına tanık oluyor olabilir, gerçi bunun Çin veya Hindistan nitelikli bir yüzyıl olup olmayacağı, daha sonra görülecek. Çin, küresel stratejik amaçlar için hızlı ekonomik büyüme güden güçlü bir devletin test edilmiş ve onaylanmış yöntemini izliyor ve kendi vatandaşlarının görüşlerini dikkate almak konusunda çok az ilgisi veya isteği var. Dahası, Çin, kendi kalkınma modeli konusunda o kadar kendinden emin ki, bunu ihraç ediyor. Francis Fukuyama'nın sözleriyle: "bir tarafta Çin, diğer yanda ABD ve diğer Batı ülkeleri arasında, birbiriyle rekabet eden kalkınma modelleri -yâni, ekonomik gelişmeyi destekleyen stratejiler- üzerine bir mücâdele sürüyor. Her ne kadar bu mücâdele büyük oranda kamuoyundan gizlenmiş olsa da, bu mücâdelerin sonucu önümüzdeki yüzyıllarda Avrasya'nın çoğunun âkıbetini belirleyecek."⁴⁰⁷

406 Bruce Cumings, Çin'in ve Birleşik Devletler'in göreceli stratejik güçleri hakkında aydınlatıcı bir makalede, Birleşik Devletler'in küresel rolünün yerini alan "Çin'in yükselişi" anlatısına gölge düşürüyor. Bk. Bruce Cumings, "The 'Rise of China'?", in *Radicalism, Revolution, and Reform in Modern China: Essays in Honor of Maurice Meisner*, haz. Catherine Lynch, Robert B. Marks ve Paul G. Pickowicz, 185–207 (Lanham, MD: Lexington Books, 2011)

407 Francis Fukuyama, "Exporting the Chinese Model," Project Syndicate, <https://www.project-syndicate.org/onpoint/china-one-belt-one-road-strategy-by-francis-fukuyama-2016-01>. Ayrıca bk. Pillsbury, *The Hundred-Year Marathon*.

Diğer yandan Hindistan da demokratik bir devlet ekonomisini küresel güçlere açtı ve demokratik olduğu için de Hindistan hükûmeti kırsal popülasyonunun görüşlerini dinliyor. Hülâsa, günümüzde Hindistan'ın 650.000 köyünde yaşayan daha çok sayıda hâli vakti yerinde birey ve şehirlere göç etmek için daha az baskı var. Şimdiye kadar Hindistan'daki ekonomik büyüme Çin'den yavaştı, fakat Hindistan'ın demokratik kurumları; değişimi, otoriter sistemin kırsaldaki yoksulların seslerini bastırdığı Çin örneğinden daha derin, daha iyi desteklenmiş ve daha yaygın şekilde yapabilir.

20. yüzyılın “Asya'nın yükselişine” şahit olduğu ölçüde, dünya tarihi, 1400'den 1800'e Asya hâkimiyetinin daha önceki modeline pekâlâ dönüş yapabilir. Fakat Avrupa ve Amerika egemenliğinin geçtiğimiz iki yüzyılı tarafından örtülmüş katmanların üzerinden *pentimento*⁴⁰⁸ benzeri görülen aynı Asya mı olacak? Hayır. Çünkü bir İslâm halîfeliğinin yeniden yaratılması nasıl ki mümkün değil, aynı şekilde Dünya, erken modern dünyadaki (2. Bölüm'e bakınız) durumda olduğu gibi, üretken tarıma dayanan Asya imparatorluklarını da görmeyecek. Dünya o denli değişti ki, zenginliğin ve gücün sırları, endüstriyel ekonomiler yöneten güçlü devletler tarafından ortaya çıkarıldı. Gerçi Çin'in, Hindistan'ın ve gelişmekte olan dünyanın geri kalanının Birleşik Devletler'in petrole bağlı, otomobil ve tüketim kültürünü takip edip edemeyeceği, bu yolu izlemenin giderek artan ve bâriz çevresel zararları göz önüne alındığında, tartışılır.

O hâlde uzun vâdede 21. yüzyıla kimin “sâhip olacağı sorusunun” ehemmiyeti, çevreyle değişen ilişkimizin önemi arttıkça, pekâlâ azabilir. Çünkü bu “Büyük Sapma”ya sebebiyet veren, sâdece kapitalist dünyanın sanâyileşmesi değildi - komünist modelin üretimciliği, Çin'in ve Hindistan'ın kalkınmacılığı ve üçüncü dünyanın çoğunun kırsal yoksullaşması da buna neden oldu. Kasıtlı veya değil, hepimiz dünyayı tüketiyoruz.⁴⁰⁹

408 Bk. 22. dipnot.

409 Bu ifâde ilk olarak Peter Perdue tarafından geç imparatorluk dönemi Çin'iyle ilgili olarak kullanılmıştır: Bk. *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500–1850* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987)

Sonuç

Değişimler, Devamlılıklar ve Geleceğin Biçimi

Modern dünyanın tarihine ilişkin bu kısa araştırma, en son tarihsel araştırmaların sonuçlarını küresel bir anlatıda sentezlemiştir. Ya onları nelerin birleştirdiğini incelemekten çeşitli yüksek medeniyetlerin yükseliş ve düşüşlerinin şemasını çizen ya da parçaları birleştirmek için Avrupamerkezli bir tutkal kullanan pek çok dünya tarihinin aksine, ben, Avrupamerkezli açıklamaları eleştirirken, Modern dünyanın nasıl ortaya çıktığını gösteren küresel ve çevresel bir olay örgüsü geliştirdim. Modern dünyayı hepsi de Avrupa'nın ve Batı'nın güçlü yanlarını ve başarılarını vurgulayan, ulus devlet sistemi ile birleşmiş endüstriyel kapitalizm olarak ve "sâhipler" ve "sâhip olmayanlar" arasındaki bir uçurum tarafından bölünmüş bir şekilde tanımlamaya başladığımdan beri, bu, bâzen paradoksal bir görevmiş gibi görünmüş olabilir.

Modern dünyanın oluşumunu anlamak için esas olarak ortaya çıkan şey, dünyanın değişik bölgelerinde neler olduğunu ve o bölgelerin başına neler geldiğini anlamak için elzem olan küresel ve ekolojik bir bakış açısıdır. Aslına bakılırsa, herhangi bir bölgenin kültürel başarıları değil, dünyanın çeşitli bölgeleri ve insanlar ve çevre arasındaki *etkileşimler* Modern dünyanın oluşumunun hikâyesinin çoğunu açıklar. Bu başarılar, aslında küresel bir bağlam hâricinde anlaşılamaz. Nitekim bütün -bu durumda dünya ve onun modern tarihi-, onun parçalarının toplamından büyüktür.

Modern dünyanın oluşumunda Avrupalılar ve Amerikalılar ne derecede etkili olmuşlarsa da onu, kendileri yaratmadı ve nasıl ki Çin'in son zamanlardaki "yükselişi" onun kendine has kültürel özelliklerine atfedilemezse, Batı elbette dünyanın diğer bölgeleri üzerinde kültürel (veya ırksal) üstünlük sâye-

sinde “yükselmedi.” Bu kitabın göstermiş olduğu gibi, Batı’nın büyüklüğü veya üstünlüğü, geçtiğimiz bin yıldaki insanlık tarihinin çoğu boyunca neredeyse hiç âşikâr değildir ve 21. yüzyılın başında dünya tarihi, Avrupa ve Amerikan egemenliğine karşı güçlü bir rakip olarak Çin’in yeniden dirilmesine şahit olmuştur. Dahası, geçtiğimiz yüzyılın tarihi, Asyalıların, Afrikalıların ve Latin Amerikalıların kendi tarihlerini şekillendirmede devrimler, bağımsızlık hareketleri ve ekonomik kalkınma yoluyla oynadıkları rolleri gösterir.

Amerikan “istisnâcılığı”nın bir resmini çizen bilim insanları tarafından desteklenen II. Dünya Savaşı sonrası Amerikan politik düşüncesindeki güçlü bir silsile, Birleşik Devletler’i, küresel hiyerarşinin en üstünde kendine mahsus özel bir yer elde etmiş olarak kabul eder. Sâdece 1914-1945 Otuz Yıllık Krizi’nin özgül koşullarında ve bilhassa 1990’larda Soğuk Savaş’ın bitiminden itibaren gerçek anlamda somutlaşan bu hâkim pozisyonun savunucuları, bu durumu, Yunan şehir devletleri ve onların demokrasi modelleriyle başlayan Batı’nın 2000 yılı aşkın gelişiminin nihâî bir sonucu olarak değerlendirirler. Bu görüşe göre, Birleşik Devletler, sâdece demokrasi harmanisinin ve İngilizlerden de özgürlüğün mirasçısı değil, aynı zamanda onun en yüksek aşamasıdır. Böyle bir görüş, sâdece dünya tarihinin asıl gelgitlerini görmeyen Avrupamerkezciliğin en son cisimlenmesi değildir; ayrıca bu değerleri başkalarına dayatmaya, gerekirse zorla, teşebbüs etmiş olan bâzı Amerikalı liderlerin görüşlerini de etkilemiştir. Buna karşın ABD başkanı Bay Trump’ın eylemleri, küresel liderliği, buna istekli görünen Çin’e devretmeye hazır görünüyor. Tarihçi Paul Kennedy’nin öne sürdüğü gibi, geçtiğimiz beş yüz yılın tarihi gösterir ki, büyük güçler sâdece yükselmez, aynı zamanda düşer de.⁴¹⁰ Daha kısa süre önce Graham Allison, bu 500 yıl süresince yükselen güçlerin var olan güçlere meydan okuduğu 16 hâdisenin 4’ü hâriç hepsinin savaş içerdiğini gösterdi. “Taraflar savaştan kaçındığı zaman, bu durum, sâdece meydan okuyan değil, meydan okunanın da faâliyet ve tavırlarında büyük,

410 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York: Random House, 1987).

sancılı ayarlamalar gerektirmiştir.”⁴¹¹ Küresel ısınmayla birlikte, açıkça görülüyor ki, dünya ve insanlar önemli ve âcil zorluklarla karşı karşıyadır. Tarihsel anlayış, bize, önümüzdeki yolda barış içerisinde seyretmekte yardımcı olabilir.

Hikâyenin Özeti

Bu kitaptaki anlatıda çok yakın zamanlara kadar (yaklaşık 1800 civârı) dünyanın neredeyse bütün insanları, biyolojik eski rejimin çevresel sınırları içerisinde yaşadı. Bu dünyanın içinde, insanları için yüksek yaşam standartları, büyük kültürel başarılar ve sağlam hükûmet gücü geliştiren tarım imparatorlukları başarılı oldu. Eski Dünya’nın en çok gelişmiş ekonomileri ve devletleri -bilhassa Çin’de, Hindistan’da ve Batı Avrupa’da-, iyi gelişmiş pazar sistemleri, insanların tarıma ve üretken endüstrilere dayalı ekonomilerden, gerçi bunlar büyük ölçüde güneşten gelen yıllık enerji akışlarını yakalamaya bağlıydı, en fazla miktarda yararlanmalarını sağlayan kurumsal düzenlemelerle beraber geniş ölçüde karşılaştırılabilir.

Dünyanın bir bölgesinin -bu durumda Britanya’nın öncülüğünde Batı Avrupa- depolanmış enerji kaynaklarını (kömür ve sonra petrol) kullanarak biyolojik eski rejimin kısıtlamalarından kurtulması tesâdüfî idi ve küresel bir konjonktürün sonucu olarak meydana gelmişti. İlk olumsuzluk, Çin’in 1400’lerin başlarında, Asya’nın zenginliğinin dünyanın daha az gelişmiş bölgelerinden ham maddelerle (gümüş ve altın dâhil) takas edildiği Hint Okyanus’undaki deniz üstünlüğünü bırakmaya ve gümüş kullanımıyla ekonomisini yeniden tedâvüle sokmaya karar vermesiydi ki bu da gümüş için kısa bir zaman sonra Yeni Dünya’dan karşılanacak yeni bir küresel talep yarattı. Dört yüzyıl boyunca (1400’ten 1800’e) Çin’in ve Hindistan’ın ticârî ve endüstriyel becerisi, her iki bölge de bunu son derece üretken bir tarımla mümkün kılıyordu, Asyalıların dünya ekonomisini domine etmesine

411 Graham Allison, “The Thucydides Trap: Are the U.S. and China Headed for War?” *Atlantic*, 24, Eylül 2015, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/09/united-states-china-war-thucydides-trap/406756>. Kendisinin bütün tezi ve kanıtları için bk. Graham Allison, *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides’s Trap?* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2017).

ve dünyanın diğer bölgelerinde Asya'nın zenginliklerine erişim sağlamayı arzulayan insanların dikkatlerini ve kaynaklarını kendi üzerlerine çekmesine olanak sağladı. Böylece Asya ekonomilerinin gümüşe yönelik talebi, dünyayı değiştiren pek çok başka süreci harekete geçirdi.

Bundan dolayı, hikâyemizdeki ikinci en önemli olumsuzluk, Yeni Dünya'nın ve onun gümüş kaynaklarının tesâdüfî "keşfi", daha sonra da fâtilhler tarafından taşınan hastalıklardan dolayı yerli nüfusun kırımı ve Afrikalı kölelere dayanan ve Avrupa'nın menfaatlerine bağlı bir plantasyon ekonomisinin kurulmasıydı. Üçüncüsü ise İspanyolların 16. yüzyılda Avrupa'nın geri kalanının üzerinde bir imparatorluk dayatmakta başarısız olmasıydı, bu da birbiriyle mücadele eden Avrupa devletlerinin neredeyse sürekli savaş hâlinde olduğu bir sisteme yol açtı, dolayısıyla da bu oranda hızlı askerî inovasyonları teşvik etti.

18. yüzyılda geniş bir güçler konjonktürü, Britanya'nın -Avrasya'nın en batı ucunun açıklarında küçük bir ada- diğerlerini geride bırakmaya başlamasına imkân sağladı. Yedi Yıl Savaşları'nda doruğa ulaşan (1756-1763) Fransa ve Britanya arasındaki savaşlar, Britanya'nın Avrupa, Kuzey Amerika ve Hindistan'daki egemenliğinin önünü açtı. Neredeyse eş zamanlı olarak Hindistan'daki Bâbürlü gücü, genellikle iç sebeplerden dolayı, parçalanmaya başladı ve bu durum, Britanyalı maceracılara kolonileri için bir başlangıç noktası elde etmesi için bir fırsat sağladı. Gerçi Çin, Britanya'ya göre hâlâ çok daha güçlüydü ve böylece onların Doğu Asya dünyasına Britanyalıların ortaklığının şartlarını belirleyebildirdi; ta ki Britanya'nın Hindistan sömürgesinden afyonun ve buhar gücüyle çalışan gambotlarının birleşimi Çin'in Afyon Savaşı'ndaki (1839-1842) mağlubiyetine yol açıncaya dek. Çin'in içeride yaşadığı zorluklarla birleşince Afyon Savaşı, Çin'e karşı Batı ve Japon taarruzunun bir yüzyılını başlattı.

Geçmişe dönüp bakıldığında, eğer Britanya sanâyileşmeye ve sanâyileşmenin meyvelerini ordusunda uygulamaya başlamasaydı, dengeler Çin'in aleyhine dönmezdi. Dahası orada sanâyileşme, Britanya'nın Yeni Dünya'da Britanyalıların mâmul ürünlerine, özellikle Afrikalı köleleri giydirmek için pamuklu kumaşlara, ihtiyaç duyan kendisine has türde bir çevreye sâhip olmasına bağlıydı. Ayrıca Britanya, hem Britanyalıların adanın geniş bir kısmını Londra'yı ısıtmak için ormansızlaştırmasının

ardından uygun bir şekilde konumlanmış kömür yatakları üzerinde olma şansına hem de gerek stratejik önemdeki kömür endüstrisi gerek genç tekstil endüstrisini korumak isteyen ve koruyabilen bir hükûmete sâhipti. Bu nedenle, 1800'e kadar Asya ve Latin Amerika biyolojik eski rejim tarafından dayatılan ekolojik limitler tarafından sınırlandırılmışken, önce Britanya ve sonra diğer Avrupa ülkeleri (Britanya'dan geri kalma endişesiyle), depolanmış enerji kaynaklarını (önce kömür sonra da petrol) endüstride ve orduda kullanarak, bu sınırlardan kurtulmaya başladı.

Meydana gelen dönüşümler, iktisâdî dinamikleri ve insanların çevreyle ilişkilerini değiştirdi; iktisâdî döngüde ânî yükseliş ve düşüşlere neden oldu, yeni sosyal sınıflar ve insanlar ve devlet arasındaki bölünmeleri büyüttü ve Avrupalı devletler arasındaki köle pazarları ve garantili ham madde kaynakları hâline gelecek sömürgeler için rekabeti, Afrika'nın kontrolü ve Çin'deki imtiyazlar için çekişmeleri artırdı. Dünyanın biyolojik eski rejimin sınırları içerisinde işleyen bölgeleri için tâlihsiz bir şekilde beş yüzyıl içerisindeki en kuvvetli El Niño koşulları, 18. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktı: üç etkili El Niño (1876-1879, 1889-1891 ve 1896-1902), on milyonlarca insanı, kuraklığın neden olduğu kıtlıklarda öldürdü; Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın çoğunu, günümüzde üçüncü dünya veya bugünlerde daha yaygın bir ifâdeyle Küresel Güney diye adlandırılan şeyle ilişkilendirilen koşulların içerisine çekti.

Tarihçi R. Bin Wong'un *China Transformed* isimli eserinde öne sürdüğü gibi, 19. yüzyılda insan topluluklarını organize etmenin iki farklı yolu, birbirleriyle karşı karşıya geldi. Bunları biri -son derece üretken zirâî ekonomileriyle beraber tarım imparatorlukları-, Çin'in ve Hindistan'ın gösterdiği gibi, neredeyse bin yıl boyunca en başarılısı oldu. Diğer halklar da (örneğin Kuzey ve Güney Amerika'daki Aztekler ve İnkalar) biyolojik eski rejimin faydalarını âzamî seviyeye çıkaracak yollar buldular; fakat enerji kaynakları en nihâyetinde yıllık güneş ışınlarından istifâde edilmesine dayandığı için bu devletlerin güçleri, popülasyonlarının boyutu ve ekonomilerinin üretkenliği sınırlıydı. Diğer, -endüstriyel verimi ve askerî gücü çarpıcı bir biçimde artırmak için fosil yakıtlardan sağlanan enerjiyi kullanan ekonomilere sâhip ulus devletler- ilk olarak 19. yüzyıl boyunca Batı

Avrupa'da gelişti. Bu yeni politik iktisat, Avrupalılara, 1900'e kadar dünyanın yüzde 85'ine egemen olacak gücü sağladı. Antik Yunan'ın "medenileşmiş" mirasçıları ile Asya'nın ve Afrika'nın "barbarlarını" mukayese etmeye yönelik teşebbüslere rağmen egemenlik, Avrupalıların diğerklerinden daha üstün bir kültüre sâhip olmasından dolayı değildi. Kültürel üstünlük fikri anlamsızdır, fakat dünyanın 20. yüzyılın ilk yıllarında öğrendiğı ve tekrardan uğraştığı gibi, milliyetçilikle beraber zerk edildiğinde tehlikeli olabilir.⁴¹² Gördüğümüz gibi, "Batı'nın yükselişi", şâyet bu terimi kullanmak zorundaysak, daha çok Büyük Ölüm, şeker, Afrikalıların köleliğı, çalıntı gümüş, kömür, afyon, silâhlar ve savaş ile ilgiliydi.

Avrupalılar ve Amerikalılar bu avantajlarla beraber, yirminci yüzyılın başlangıcında Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın -Küresel Güney- büyük kısmını yönettiler veya kontrol ettiler. Üretilmeyen fakat modern endüstri için elzem olan doğal kaynaklara ulaşabilmek maksadıyla onları kullandıklarından dolayı, Avrupalılar ve Amerikalılar bu tarım rejimlerini değıştirmekle çok ilgili değillerdi. Üçüncü dünya ülkelerinin biyolojik eski rejim tarafından dayatılan sınırlamaları kaldırması, böylelikle Asyalılar, Afrikalılar ve Latin Amerikalıların kendi devletlerini yaratmalarını ve yönetmelerini beklemek zorunda kaldı. Emperyalizm karşıtı bağımsızlık hareketleri ve sosyal devrim yoluyla -yâni Avrupalı merkezli değıl, Asya, Afrika ve Latin Amerika merkezli hareketler- bunun nasıl ve neden meydana geldiğı, 20. yüzyılın öyküsünün ayrılmaz bir parçasıdır. Aslında Modern dünyayla ilgili çoğı şey, 20. yüzyılın başlangıcından 21. yüzyılın ilk on yılına doğıru değışmiştir. İki dünya savaşı ve Büyük Buhran, hem imparatorlukları hem de Avrupa ve Japon devletlerinin gücünü

412 I. Dünya Savaşı'nın sonunun yüzüncü yılını anma törenlerinde Fransa cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, içlerinde kendi ülkelerindeki ulusçuluk ateşini körüklemekte olan ABD başkanı Trump, Rusya başkanı Vladimir Putin ve diğerklerinin de olduğı 60 dünya liderinden oluşan bir dinleyici kitlesini, ulusçuluğun dünya barışı ve istikrarına yönelik tehlikeleri konusunda uyardı. Basın, Macron'un konuşmasını diğerk liderlere yönelik bir "azar" diye nitelendirdi. David Nalamura, Seung Min Kim ve James McAuley, "Macron Denounces Nationalism as a 'Betrayal of Patriotism' in Rebuke to Trump at WWI Remembrance," *Washington Post*, 12 Kasım 2018. Ayrıca bk. Noah Bierman, "Trump Walks Alone as Macron Rips into Nationalism," *Los Angeles Times*, 12 Kasım 2018.

yok etmekle kalmadı, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin ve Birleşik Devletler'in yükselişine ve aralarındaki Soğuk Savaş'a yol açtı. Eş zamanlı olarak Çin'deki devrimle beraber eski kolonilerin bağımsızlığı, bu ülkelere endüstriyel gelişmede bir pay verdi ve insanlığın üretici gücünde ve çevre üzerindeki etkisinde, 20. yüzyılın ikinci yarısında devâsâ bir artışa neden oldu.

Ekonomik aktivitedeki bu patlama, dünya üzerinde insanın ayak izinin boyutunu genişletti ve pek çok durumda, biyosferdeki doğal süreçleri aştı. 21. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde, beşerî faaliyetler (hem kasıtlı olanlar hem de tersi) doğal süreçlerin açığa çıkardığından daha fazla reaktif azotun üretimiy-le sonuçlandı: atmosfere milyonlarca yıl boyunca görülmemiş seviyelerde metan ve karbondioksit sera gazları ekleyerek, küresel iklim süreçlerini etkiliyoruz; barajlar yoluyla dünyadaki tatlı suyun yarısından fazlasının hidrolojisini kontrol ediyoruz; makinelerimizle rüzgâr ve su erozyonunun doğal süreçlerinden daha fazla toprağı taşıyoruz ve tüm bu süreçler yoluyla insanlar, Dünya gezegenindeki altıncı büyük yok oluşa neden oluyor. İnsanlar o denli aktif bir hâle geldi ki, Doğa'nın küresel güçleriyle rekabet ediyoruz, onları geçiyoruz ve onları yerlerinden ediyoruz. İnsanlar, tarımın gelişiminden beri doğayı büyük yollarla yeniden yaratırken, biyolojik eski rejim, Doğa'nın üzerinde bırakabileceğimiz etkiyi sınırlandırdı. Fakat bu durum, 19. yüzyılda sanâyileşmeyle birlikte hızla değişmeye başladı ve 1950'den beri kritik bir noktaya erişmiş durumda. Günümüzde, her zamankinden daha fazla, insan yapımı fakat bununla beraber kasıtsız bir "antroposfer"de yaşıyoruz ve Dünya'nın doğal çevresiyle ilişkimiz bakımından yeni bir döneme girdik: Antroposen. Bu, geçmiş tarihsel modellerden "Büyük Sapma"dır.

Ama ne çıkar bundan? Bir tür olarak uzun evrimsel yolumuz boyunca insanlar, Doğa'nın güçlerini memnun etmek, yatıştırmak, iyileştirmek ve kanalize etmek ve modern bilimin yükselişi ile beraber de Doğa'yı anlamak, kullanmak ve kendi yararına işlemek için çabaladı. Bâzı 20. yüzyıl liderleri, hatta insanlara, âsî Doğa'ya egemen olmaları ve onu ehlîleştirmeleri yönünde çağrıda bulundu.⁴¹³ Fakat insanların günümüzde neden olduğu

413 1950'lerde Çin'in komünist lideri Mao Zedong, "İnsanlar Doğayı Kontrol Edecek!" (*Ren ding sheng tian*) sloganını yaydı. Bk. Robert B. Marks, *Chi-*

bu etki, henüz tam anlamıyla idrak etmediğimiz, bizim için ve Dünya gezegeni için yavaş yavaş baş gösteren sonuçlarla beraber planlanmamıştı ve kasıtlı değildi. Ancak büyük oranda beşerî faaliyetlerin sonucunda oluşan (ne kadar ileriye göremese ve kasıtsız olsa da) yeni bir çağda yaşadığımızın farkına varmak, gerektiği gibi, ileriye doğru yolumuzu en iyi şekilde nasıl çizeceğimizi bulmanın ön koşuludur.⁴¹⁴ Pek çok bilim insanı ve dünyadaki önemli sayıda insan ve onların liderlerinin bâzıları, küresel iklim değişikliği sorununun üzerinde durmanın sâdece başlamak için ilk adım değil, aynı zamanda insanlığın gündemindeki âcil bir madde olduğunu düşünüyor.

İlâveten, insanlığın Modern dünyanın pek çok temel özelliğini ele almaya (ve geri almaya veya azaltmaya) başlaması lazım. Crispin Tickell'in görüşüne göre, "Öncelikle her yönüyle kendi nüfus artışımızın sonuçlarıyla yüzleşmek zorundayız; sonrasında, ekonomiyi tekrar gözden geçirmeli ve bir amaç olarak tüketimciliği değiştirmeliyiz; daha sonra, enerji üretmenin yeni yolları üzerinde çalışmalıyız; aslında iklimin istikrarsızlaşması mevcut durumu yönetmeli ve ona uyum sağlamalıyız; doğal dünyanın korunmasına daha çok önem vermeliyiz ve son olarak, toplumun her zamankinden daha entegre olduğu bir dünyada, küresel problemlerin üstesinden gelecek gerekli kurumsal araçları yaratmalıyız."⁴¹⁵ Bu, hepimizin yaşadığı hassas doğal dünyayla daha iyi bir ilişkinin arayışında, hepsi de Modern dünyanın yapı taşları niteliğindeki piyasa ekonomilerinin, endüstrileşmenin ve ulus devletin rollerinin sorgulanmasını gerektirir.

Küreselleşme

Günümüzde fikirlerin, bilginin, virüslerin, insanların, bitkilerin, hayvanların ve metâların dünya genelinde dolaşım hızı, küreselleşmenin sanki yeni bir olguymuş gibi görünmesine neden

na: *An Environmental History* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2017), 313–15.

414 Bu düşüncenin 1970'lerden bir ifâdesi için bk. "Keep Amerika Beautiful" [Amerika'ya İyi Bakın] organizasyonunun kamu spotu "Crying Indian" [Ağlayan Kızılderili], 22 Nisan 1971'de, ikinci Dünya Günü'nde televizyonda yayımlanmıştı, <https://www.youtube.com/watch?vj7OHG7tHrNM>.

415 Crispin Tickell, "Societal Responses to the Anthropocene," *Philosophical Transactions of the Royal Society A* 369 (2011): 926–32.

olabilir. Fakat küreselleşmenin piyasaların, politikanın, değerlerin ve çevresel değişimin dünya çapında entegre olduğu süreçler olduğu anlaşıldığı takdirde, o zaman küreselleşmenin, Modern dünyanın oluşumuyla ilgili burada anlatılan hikâyeye iç içe geçen uzun bir tarihi vardır. 1521 yılında Portekizlilerin kürenin etrâfını dolaşmasından önce bile Asyalılar öylesine faal ekonomiler yaratmışlardı ki mallar ve fikirler Hint Okyanusu’nun çevresinde dolaşıyordu, bu da Çin, Japonya ve “baharat adalarını”; Hindistan, Orta Doğu, Doğu Afrika ve hatta Kuzey Avrupa’ya bağlıyordu. Bundan önce 13. yüzyılda Moğollar dünyanın gördüğü toprağa bağlı en büyük imparatorluğunu yaratmıştı. Bunun sonuçları arasında vebanın, insan nüfusu üzerinde büyük bir yıkımla beraber, Avrasya üzerinden Çin’den Avrupa’ya geçmesine olanak vermek de vardı. Ve Darü’l İslâm, ya da “İslâm’ın meskeni”, 13. yüzyılda Batı’da İspanya’dan ve Tunus’tan, Doğu’da bugün Endonezya diye bilinen yerdeki Açe’ye kadar uzanan kültürel ve dilsel bir ekümeni.

Bu Asya toplumlarının boyutuna ve önemine karşın, bunlar bütün küreyi kuşatmamıştı. Yâni eğer küreselleşmenin doğuşunun bir tarihi varsa, bu, 1492 değil, İspanyolların Filipinler’deki Manila kolonilerini kurdukları 1571 tarihidir.⁴¹⁶ Her ne kadar yer-kürenin etrâfı daha önce dolaşmış ve dünya çapında insanların,

416 Bk. Dennis O Flynn ve Arturo Giraldez’den iki makale: “Path Dependence, Time Lags, and the Birth of Globalization: A Critique of O’Rourke and Williamson,” *European Review of Economic History* 8 (2004): 83; ve “Born Again: Globalization’s Sixteenth-Century Origins (Asian/Global versus European Dynamics),” *Pacific Economic Review* 13 (2008): 359–87. Onların küreselleşme tanımını kullansam da kavram tartışmaya açıktır. Diğerleri bu yaklaşımın küresel ekonomik süreçlere öncelik verdiğini öne sürer. Bunun yerine, tüketici zevklerinin, örneğin kahve, çikolata veya şeker gibi maddelerden, metâlar yarattığı yollara odaklanan ve tüccarların uluslararası ağlarının kültürlerarası sınır aşımalarını vurgulayan vaka analizlerine dikkat çekerler. Lynn Hunt, ilkin küreselleşme çalışmalarındaki “yukarıdan aşağıya” yaklaşımlar olarak adlandırırken, ikincisini “aşağıdan yukarıya” yaklaşımlar olarak tanımlar. Birinin ötekinden daha iyi olduğunu iddia etmez ancak her iki yaklaşımın da sonuçlarının zamanla daha kapsayıcı bir anlayışla ya da kendisinin tanımladığı şekilde küreselleşmenin “alternatif bir paradigması”yla sonuçlanabileceğini öne sürer. Bir inceleme için bk. Lynn Hunt, *Writing History in the Global Age* (New York: W. W. Norton, 2014), 44–77. Okuyucuların farkına varacağı gibi ben, insanların küreselleşen güçleri görüp geçirdiği, kanallı ettiği ve değiştirdiği yollara dikkat gösterdim.

bitkilerin ve patojenlerin yelkenli, ahşap gemilerle Kolomb Takası başlamış olsa da insanların, malların, bitkilerin, hayvanların, patojenlerin ve genetik materyallerin dünya genelinde düzenli bir değiş tokuşu henüz yoktu. Yeni Dünya gümüşünün sâdece Atlantik'te taşınmasından ziyâde, Acapulco'da İspanyol kalyonlarına yüklenip Pasifik üzerinden batıya doğru yönlendirilmesiyle beraber, bunu insanlık tarihinde ilk defa Manila mümkün kıldı. 1571'den itibaren küresel gümüş akışı, doğrudan Asya'ya gitmenin yolunu buldu ve Asya malları dünyanın dört bir yanından Avrupa'ya ve Amerika'ya aktı: Bu gemilerde aynı zamanda fikirleri ve gelenekleriyle beraber insanlar, bitkiler, hayvanlar ve ölümcül hastalıklar da yolculuk ediyordu, hepsi de dünya genelinde yayıldı. Bununla beraber küreselleşmenin bu *ilk dalgasının* itici gücü, Çin'in gümüş için doymak bilmez iştahıydı.

Küreselleşmenin *ikinci dalgası*, 19. yüzyılda başladı. Önce Britanyalılar, daha sonra da diğer Batı Avrupa devletleri, Birleşik Devletler ve Japonya sanâyileşmenin meyvelerini askerî güç için kullandı ve bu yeni gücü, Asyalıları ve Afrikalıları sömürgeleştirmeye yöneltti. Emperyalistler, endüstriyel ürünleri için güvenilir pazarlar ve diğerlerinin yanında kauçuk, altın, petrol ve boksit gibi ham madde kaynakları sağlamak için sömürgeler, yarı sömürgeler ve kendilerine bağlı devletler kurdular. İkinci küreselleşme döneminde daha da büyük oranda mal ve fikir, dünya çapında dolaştı; bunların arasında, Asyalıların ve Arapların Avrupa'nın kolonyal egemenliğinden bağımsızlık rüyalarına güç veren milliyetçilik de vardı.

Sıklıkla 19. yüzyılın “Yeni Emperyalizmi” denen küreselleşmenin bu ikinci dalgası, hemen sonra yeni bir küreselleşme safhasından ziyâde kendisinin parçalanmasına yol açtı. I. Dünya Savaşı ve sonrasında Büyük Buhran, dünyayı, emperyalist güçlerin az ya da çok otonom “otarşik” bölgelerine ayırdı. Bu güçler, piyasalardaki durgunluk krizini kendi yöntemleriyle çözmeye çalışıyordu fakat birbirleriyle giderek artan oranda ihtilâflara düşerek II. Dünya Savaşı'na yol açtılar. Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği, bu savaştan küresel “süper güçler” olarak çıktılar: Her birinin dünyayı yapılandırmak için kendi vizyonu vardı ve kutuplara ayrılmış bir dünyada küreselleşmenin *üçüncü dalgası*na öncülük ettiler. Hem Birleşik Devletler hem de Sovyetler Birliği, birinin kapitalist diğerinin sosyalist bir dünya kurmaya yöne-

lik küresel hedefleri için tasarlanmış kurumlar yarattı. Bununla beraber, devletlerarası anlaşmazlıkların artarak küresel çatışmalara dönmesini önlemek için II. Dünya Savaşı'nın sonunda kurulan kuruma -Birleşmiş Milletler- ikisi de katıldı. Dekolonizasyon neredeyse yüz tane yeni ulus devlet yarattı, böylece 1970'lere gelindiğinde dünya üzerindeki hemen hemen her insan, fiilî bağılılıklarına sâhip olmasalar da kendilerinin üzerinde bir egemenlik iddiasında bulunan devletlerin sınırları içerisinde yaşıyordu.

Küreselleşmenin *dördüncü* ve en son dalgası, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin son bulmasıyla başladı ve o günden itibaren büyük oranda ABD'nin himâyesinde devam etti. Sovyetler Birliği'nin ve Doğu Avrupa sosyalizminin sona ermesi ve Çin'in sosyalist modelini terk etmesiyle beraber, Birleşik Devletler'in gerçekleştirmeye çalıştığı hedefler -küresel serbest ticâret, tüm devletlerde devletin sâhip olduğu girişimlerin özelleştirilmesi (örneğin toprak ve fabrikalar) ve daha açık ("şeffaf") politik sistemler-, eski sosyalist dünyayı ve Küresel Güney'i, küresel kapitalist dünyanın ritmine ve ihtiyaçlarına daha sıkıca entegre etti. Bu son rauntta küreselleşme, kapitalizmin dünyanın her bir köşe bucağına yayılması -Birleşik Devletler'in önderliğinde- anlamına geliyor. Pek çok gözlemci, güçlü olduğu hâlde Birleşik Devletler'in bir düşüş hâlinde olduğunu kabul ediyor ve belki de Çin ve/veya Hindistan günümüzdeki bu dalganın meyvelerini toplamaya hazır.

Eğer beşinci bir dalga olacaksa bu, büyük olasılıkla, ilk küreselleşme dalgasında olduğu gibi, Çin'de meydana getirilecek. Çin, hâlihazırda Birleşik Devletler, Japonya ve Almanya ekonomilerinin hacmini geride bırakan dünyanın en büyük ekonomisine sâhip (kişi başına düşen GSYİH ile ölçüldüğünde en zengini olmasa da). Hindistan da hızlı bir şekilde geliyor ve Doğu Asya'nın "dört kaplanı"nın (Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur) başarıları, otuz yıldır övülüyor. Çin'in, Japonya'nın ve Güneydoğu Asya'nın -son derece üretken ekonomileri ve devâsâ ham madde (petrol dâhil) talepleriyle beraber hâlihazırda oldukça iyi tanımlanmış bir iktisâdî bir birlik- Hindistan'la birleşimi, dünyanın iktisâdî ağırlığını, 1400 ila 1800 arasındaki dönemde olduğu gibi, yeniden Asya'ya yönlendirebilir. Çin'in ilk uçak gemisini inşâ etmesi ve bununla beraber askerî gücünü kendi kıyılarından uzakta planlama kabiliyeti, Kızıl Deniz'deki ilk deniz

üssünü Cibuti’de açması ve Güney Çin Denizi’ni silâhlandırması, bâzılarınca, Çin’in Birleşik Devletler’in küresel sistem hiyerarşisinin en tepesindeki yerini alma niyetinde olduğunun kanıtı addediliyor.⁴¹⁷

Geleceğe Doğru

1950’lerde, Çinli bir komünist lidere, 1789’daki Fransız Devrimi hakkında ne düşündüğü sorulmuştu. Başbakan Zhou Enlai cevapladı: “Bunu söylemek için henüz çok erken.” Demek istediği şey, bu olay tarafından harekete geçirilen süreçlerin hâlâ kendi kendilerine işledikleri, bu nedenle tarihini henüz tamamlamamış olduğuydu. Durum böyleyken, Zhou, bir yargıda bulunmak için erken olduğunu düşündü.

Benzer bir şekilde, bizler Modern dünyanın içinde doğduk kökenlerinin ve gelişiminin altı yüzyılı aşkın tarihiyle beraber bu kitapta tanıtılan, fakat seyrini henüz tamamlamayan bir dünya. Bu bakımdan her birimiz, içeride olmanın avantajlarıyla beraber içeride bulunan kimseleriz, fakat aynı zamanda, kendimizi ve kendi zamanımızı bizden iki yüzyıl veya üç yüzyıl gelecekte olan birinin görebileceği kadar net bir şekilde görememe dezavantajına da sâhibiz. Yine de uzun vâdeli tarihsel bir perspektif, geçmiş ve gelecek hakkında anlamlı sonuçlar çıkarmamıza ve gelecek için akıllı tahminlerde bulunmamıza olanak sağlar ve şu an da kendimiz ve gelecek nesiller için ne tür bir dünya istediğimize dâir kişisel ve politik tercihlerimizi yaparken her birimize yol gösterir.

Tarım imparatorlukları ve biyolojik eski rejimin limitleri, büyük ihtimalle, sonsuza kadar yok oldu. Elbette dünya, insan nüfusunu beslemek için hâlâ tarıma bağlı, fakat fosil yakıtlardan elde edilen enerjiyi kullanan fabrikalarda üretilen yapay gübrelerin bol bol uygulanmasıyla tarımsal verim, çarpıcı bir biçimde arttı. Bu nedenle, Dünya nüfusu yükselmeye devam

417 Özellikle bk. Michael Pillsbury, *The Hundred-Year Marathon: China’s Secret Strategy to Replace America as the Global Superpower* (New York: St. Martin’s Press, 2015). Pillsbury, Çin’in askerî dokümanlarına ve Çinli yetkililerle yaptığı röportajlara dayanarak, Çin’in bir süredir küresel egemenliğe yükselişini planladığını ve günümüzde bu tasavvuru gerçekleştirecek bir stratejik plana sâhip olduğunu öne sürer.

ediyor. 1820'lerin ilk yıllarında bir milyar eşiğine ulaşan Dünya nüfusu, sonraki yüzyıl boyunca ikiye katlanarak iki milyara ve sonra da 1970'lere gelindiğinde dört milyara çıktı. Günümüzde Dünya nüfusu yedi milyarın üzerinde ve nüfusun 2050'ye kadar dokuz milyarın üzerine, 2100'de de muhtemelen on milyara çıkması bekleniyor.

Orta gelirli ve zengin toplumlar genelinde nüfus istikrarlı bir hâle geldikçe veya düştükçe, ilâve üç milyar insanın dünyanın yoksul bölgelerine âit olma ihtimali oldukça yüksek. Yoksulların, marjinalleştirilenlerin ve baskılananların Modern dünyanın işleyiş biçiminde çok az bir payı var ve var olan dünya düzenine karşı olanlar için de geniş bir destek rezervi sağlıyorlar. Bu nedenle, küreselleşmenin ve Modern dünyanın kendi düşmanları var. Güney Amerika'nın kıyı bölgelerindeki Tupilerin, Portekiz'in şeker plantasyonlarında çalışmak için köleleştirilmekten kurtulmak amacıyla, Brezilya'nın ormanlarına kaçmasından beri insanlar, kendi dünyalarını çığneyen yeni güçlere karşı direndiler. Ne Usume bin Ladin'in ve El Kaide'nin ve daha yakın zamanda IŞİD (Irak Şam İslâm Devleti) gibi diğer cihatçı güçlerin, bunları "özgürlük savaşçıları" addeden dünya çapındaki çok sayıda yoksul Müslümanın arasında destek bulması ne de bunların bâzılarının küreselleşmenin dördüncü dalgasının yüzünü -Birleşik Devletler'i- açıkça düşmanları olarak tanımlaması, bizleri şaşırtmalı.

Çelişkili bir biçimde, her ne kadar Birleşik Devletler, El Kaide'yi ve IŞİD'i "terörist" veya bir ülkeye saldıran devlet dışı aktörler diye tanımlamışsa da, ABD'nin "teröre karşı savaşı", 1648 Vestfalya Antlaşması'yla düzenlenen egemen devletler sistemi üzerinden yürütülüyor. Birleşik Devletler 2002 yılında Afganistan'a, Taliban liderlerinin terörist olmasından dolayı (Birleşik Devletler daha önce Taliban'ı Sovyet yanlısı rejimi devirmek için en iyi çâre olarak desteklemişti) değil, Taliban'ın kendi egemenlik sınırları içerisinde bulunanların faâliyetlerini -El Kaide- kontrol etmeyi ve adlî tâkibat için onları Birleşik Devletler'e teslim etmeyi reddetmesinden dolayı saldırdı. 2003 yılındaki Irak işgalini aklamak için Birleşik Devletler'in, Saddam Hüseyin'in kitle imhâ silâhlarına sâhip olduğuna -ve bunları kullanma niyetinde olduğuna- dâir iddialar üretmesi gerekiyordu (daha sonra bunların düzmece olduğu kanıtlandı). Benzer bir şekilde, Birleşik Devlet-

ler, 2 Mayıs 2011 tarihinde, *Seal Team Six* isimli birliğini, Usama bin Ladin'i öldürmek için, Pakistan'ın izni olmadan ve gizlilik kılıfı altında, Pakistan'a gönderdiğinde de şüpheli bir hukuksal zemin üzerindeydi.

Böylelikle Birleşmiş Milletler aracılığıyla uzlaştırıldığı ve küreselleşme süreçlerinin yersiz yurtsuzlaştırıcı eğilimleri tarafından ciddi bir baskı altında olduğu zamanda bile, ulus devlet ve devlet sistemi, öngörülebilir bir gelecekte küresel ticâretin büyük kısmının yürütüldüğü ve yürütülmeye devam edeceği (veya önleneyeceği) çerçeve olmaya devam edecek gibi görünüyor; bununla birlikte devlet dışı aktörler ve onların askerî güçleri -devletlerin ordularından ayırmak için "ordular" veya "askerler" değil, "savaşçılar" diye adlandırılanlar- dünya çapında devletlere ve onların bölgesel yönetimlerine ciddi ve günümüzde dahi devam eden bir tehdit oluşturuyor.

Fakat Modern dünyanın, hiç şüphe yok ki, en önemli mirası, insanların doğal çevreyle değişen ilişkisi olacaktır. Bu kitapta gördüğümüz gibi, biyolojik eski rejim, insan topluluklarını ve insan nüfusunun büyüklüğünü sınırlamıştı. Sanâyi Devrimi ve fosil yakıtların kullanımı, bu limitleri defetti ve görülmemiş bir iktisâdî büyümeyi ve nüfus artışını başlattı. Fakat bu yeni rejimin de -bizim bugün içinde yaşadığımız dünyanın- ekolojik sınırları var mı? Çoğu zaman yokmuş gibi davranıyoruz: hem insan nüfusunun hem de Çin'in ve Hindistan'ın hızla sanâyileşmesinin yanında fosil yakıtların kullanımı, henüz bilinmeyen, muhtemelen oldukça korkunç çevresel sonuçlarıyla beraber yükselmeye devam ediyor.

Biyolojik eski rejimde de bu tarz belirtilerin tezâhür etmesi gibi, küresel ısınma, şüphesiz sınırları zorladığımıza dâir ortaya çıkan pek çok belirtiden yalnızca biri. 19. yüzyılda Çinliler, tarım için kısıtlı arâzi ve endüstri için kısıtlı ham maddeyle karşı karşıya kaldığında, yiyecek yetiştirmek için gittikçe artan sayıda iş gücünü küçük arâzilerde harcamıştı. Benzer bir şekilde, her ne kadar atmosferik karbondioksit kaynaklarını gömülü oldukları yerde bırakmanın tam vakti olduğuna dâir faydalı bir görüş ileri sürülebilirse de, günümüzde biz, kısıtlı petrol, doğalgaz ve fosfat yataklarından damla damla sızdırmaya devam etmeye çalışıyoruz. Sanâyi Devrimi'yle kıyaslanabilir yeni bir inovasyon devrinin geçtiğimiz yüzyılda inşâ edilen kitlesel tüketim/otomobil/

fosil yakıt ekonomisinin daha çok yayılmasını ve genişletilmesini sınırlamaya başlayan enerji kısıtlamalarını gevşeteceğinin bir garantisi yok. Ancak nasıl ki, geçmişte meydana gelenler kaçınılmaz, önceden belirlenmiş veya yazılı değilse; gelecek de bizim mevcut koşullarımız tarafından önceden belirlenmiş değildir. Fakat sâdece geçmiş örüntülerin bir devamı olmayan bir gelecek tasavvur etmek için, bilhassa insanlığın doğal çevremizle ilişkisi bakımından, geçmişimizi ve bu noktaya nasıl geldiğimizi anlamamız lazım. Bir zamanlar Winston Churchill'in dediği gibi, "Geçmişte ne kadar geriye bakabilirsen, o kadar ileriye görebilirsin."⁴¹⁸ Umuyorum ki, yaşadığımız dünyanın tarihsel açıdan olumsal doğası üzerine düşünmek, tüm insanlık için sürdürülebilir bir gelecek sağlayacak seçimler yapmamızı -ve harekete geçmemizi- kolaylaştıracaktır.

418 Jo Guldi ve David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2014), 14. sayfadan.

Dizin

Symbols

12 Years a Slave 138
17. yüzyıl küresel krizi 11
\\“bağlantısızlar\\” hareketi 288

A

Abbâsî 92
Açe 86, 90, 106, 345
Açık Kapı Politikası 243, 259
Aden 84, 86
Adolf Hitler 248, 262, 266
Afganistan 302, 309, 349
Afrika 8, 18, 21, 23, 31, 34, 36, 38, 47,
49, 53, 64, 69, 70, 71, 75, 79,
81, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91,
93, 94, 95, 96, 97, 102, 103, 104,
106, 107, 109, 116, 132, 135,
136, 137, 138, 151, 156, 161,
163, 177, 193, 203, 210, 217,
225, 231, 236, 237, 238, 239,
241, 243, 245, 251, 253, 264,
265, 267, 270, 273, 274, 275,
277, 288, 292, 293, 294, 295,
296, 298, 300, 327, 331, 341,
342, 345
Afrika Kalkınma Bankası 298
afyon 190, 191, 193, 194, 204, 205, 206,
209, 219, 342
Afyon Savaşı 191, 193, 194, 205, 241,
340
ağaçlar 60, 330

Akdeniz 30, 46, 49, 64, 66, 72, 88, 91,
92, 93, 94, 97, 98, 101, 102, 103,
109, 114, 127, 128, 132, 253, 294
Aksak Timur 89
Albert Einstein 333
Almanya 50, 57, 127, 140, 143, 211,
214, 215, 216, 217, 218, 219,
223, 226, 230, 235, 239, 257,
259, 260, 261, 262, 264, 265,
266, 267, 268, 270, 271, 278,
287, 291, 294, 306, 308, 315,
317, 318, 319, 320, 321, 347
altın 67, 87, 88, 93, 94, 95, 96, 97, 103,
105, 107, 118, 121, 122, 126,
149, 150, 231, 304, 329, 339, 346
Amerika 10, 15, 16, 17, 18, 21, 31, 34,
36, 38, 46, 47, 53, 54, 59, 63, 64,
68, 74, 86, 96, 106, 108, 109,
111, 116, 117, 118, 119, 120,
122, 123, 124, 125, 129, 133,
134, 135, 136, 137, 138, 139,
146, 150, 151, 157, 160, 161,
162, 177, 178, 203, 210, 212,
213, 217, 222, 223, 225, 226,
230, 231, 236, 239, 243, 244,
245, 247, 248, 251, 253, 255,
260, 261, 265, 267, 270, 272,
273, 279, 283, 284, 286, 287,
288, 289, 291, 292, 294, 295,
299, 312, 316, 320, 331, 336,
340, 341, 342, 344, 346, 349
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 151

- Amerikan İç Savaşı 194, 235, 237
 amonyak sentezi 258
 Angola 246, 277
 anlatı 8, 26, 28, 29, 32, 34, 35, 36, 39, 204
 Annam 76
 Antroposen 7, 16, 175, 194, 195, 254, 323, 324, 330, 331, 343
 apartheid 294
 Aral Gölü 282
 Arrow Savaşı 205
 askerî güç 268, 280, 308, 346
 Asya 7, 16, 18, 20, 22, 23, 25, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 39, 42, 46, 47, 49, 50, 57, 63, 64, 66, 67, 70, 75, 76, 79, 82, 83, 84, 87, 90, 94, 96, 97, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 138, 139, 145, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 158, 165, 177, 186, 187, 189, 190, 192, 193, 203, 204, 205, 209, 210, 217, 219, 231, 232, 236, 238, 243, 244, 245, 251, 252, 253, 259, 260, 264, 265, 266, 267, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 280, 288, 291, 292, 295, 296, 298, 299, 320, 321, 331, 334, 335, 336, 339, 340, 341, 342, 345, 347
 Avrupa 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 82, 86, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 110, 111, 116, 124, 127, 128, 129, 132, 133, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 158, 159, 160, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 185, 186, 187, 193, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 223, 224, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 245, 248, 249, 251, 252, 253, 255, 257, 260, 261, 263, 264, 265, 267, 268, 270, 273, 277, 278, 279, 280, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 299, 300, 305, 307, 309, 316, 317, 321, 322, 325, 329, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 345, 346, 347
 Avrupa Birliği 9, 299, 316, 322, 329
 Avrupa Merkez Bankası 317
 Avrupamerkezcilik 26, 27, 247
 Avrupa mucizesi 20, 35, 36
 Avrupa özgüçlüğü 20
 Avusturya 127, 260, 261, 262, 267, 271
 ayaklanmalar 211, 263
 Aydınlanma 17, 18
 azot döngüsü 61
 Aztekler 17, 46, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 126, 341
- B**
- Bâbür İmparatorluğu 159
 Bağdat 49, 66, 91
 Baharat Adaları 64, 79, 81, 87, 106
 Balkanlar 92, 114, 234, 260
 Barack Obama 328
 Bartolomeu Dias 103
 barut 256, 257
 Baykal Gölü 282
 Bengal 84, 88, 159, 190, 194, 207, 208
 Bereketli Hilâl 47
 Berlin Konferansı 239
 biber 102
 bilimsel devrim 186
 bilinçli el 185
 Birinci Dünya Savaşı 252, 259, 260, 261, 264, 266, 293, 306
 Birkenhead Iron Works 192
 Birleşik Devletler 9, 14, 16, 19, 21, 22, 24, 30, 43, 47, 82, 97, 124, 161, 162, 170, 176, 177, 183, 193, 200, 203, 205, 210, 212, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 223, 227, 228, 230, 232, 235, 238, 243, 248, 251, 252, 253, 257, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 276, 278, 279, 281, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 292,

294, 295, 299, 300, 302, 303,
304, 305, 306, 307, 308, 309,
310, 311, 312, 313, 315, 316,
318, 319, 320, 321, 322, 325,
326, 327, 328, 330, 334, 335,
336, 338, 343, 346, 347, 349
Birleşmiş Milletler 275, 278, 294, 306,
329, 347, 350
biyokütle 60, 182
biyolojik eski rejim 41, 73, 154, 163,
171, 175, 196, 331, 341, 342,
343, 350
Bizans İmparatorluğu 92, 127
Bolşevik Devrimi 262, 275, 278
borçlar 144
borsa 170
Brexit 9, 318
Brezilya 9, 132, 133, 230, 244, 245,
246, 248, 291, 318, 319, 349
Britanya 32, 111, 131, 135, 141, 151,
152, 157, 160, 161, 162, 163,
168, 176, 177, 178, 179, 181,
182, 183, 184, 185, 186, 187,
188, 190, 191, 193, 194, 205,
209, 210, 211, 212, 214, 217,
219, 229, 234, 235, 237, 238,
241, 243, 245, 247, 260, 261,
262, 263, 266, 267, 268, 271,
274, 282, 287, 302, 318, 320,
321, 339, 340
buhar 31, 153, 155, 163, 177, 178, 179,
180, 181, 182, 183, 185, 192,
193, 194, 196, 197, 210, 212,
213, 222, 255, 327, 340
buhar makinesi 163
Buz Çağı 32, 110, 112, 123, 124, 140,
145, 195
Büyük Buhran 252, 261, 265, 266, 267,
268, 270, 271, 278, 280, 284,
300, 319, 321, 331, 334, 342, 346
Büyük Durgunluk 8, 285, 296, 315,
317, 320
Büyük İleri Atılım 282
Büyük Katerina 112
Büyük Ölüm 17, 123, 124, 125, 126,
138, 160, 163, 186, 342
Büyük Petro 112
Büyük Yağma 126

C

Carl Bosch 255, 258
Cava 113
Cenova 64, 102
Cezayir 114, 246, 276
Charles Darwin 247
Cidde 81

Ç

çay 156, 187, 188, 189, 190
Çekoslovakya 262, 267, 287, 305, 306
çelik 153, 163, 182, 185, 211, 212, 214,
215, 222, 255, 281, 283
Çeper 160
Çernobil 282
çevre tarihi 10, 22, 283
Çin 14, 16, 18, 19, 20, 23, 24, 30, 33,
35, 37, 39, 44, 45, 46, 47, 49,
50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
63, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84,
86, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 97,
99, 102, 104, 105, 106, 107, 109,
111, 112, 113, 114, 115, 122,
128, 129, 130, 131, 139, 140,
152, 153, 156, 157, 160, 163,
164, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 171, 172, 173, 175, 176,
179, 180, 181, 182, 183, 184,
185, 186, 187, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 196, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 209, 216, 217,
218, 219, 220, 221, 223, 224,
225, 231, 232, 236, 241, 242,
243, 246, 259, 262, 263, 264,
266, 268, 270, 275, 277, 278,
281, 282, 283, 287, 289, 291,
293, 295, 296, 298, 300, 307,
308, 312, 313, 319, 320, 321,
322, 325, 328, 330, 331, 334,
335, 336, 337, 338, 339, 340,
341, 343, 345, 346, 347, 348, 350
Çing hanedanı 112, 196
Çinhindi 276, 321

D

- Darü'l İslâm 90, 93
deglobalizasyon 278, 320
Delhi Sultanlığı 89
demir 48, 93, 105, 147, 153, 163, 176,
178, 180, 181, 182, 184, 185,
193, 194, 203, 211, 212, 214,
215, 216, 217, 222, 234, 242,
245, 256, 277, 281, 286
Deng Xiaoping 307
Denizci Henry 103, 104
Denizcilik Yasaları 147, 162
Devrimler 262
doğal seçim 247
Dünya Sağlık Örgütü 289
Dünya Savaşı 8, 19, 20, 21, 55, 195,
203, 213, 216, 219, 235, 236,
252, 253, 254, 255, 261, 262,
263, 264, 265, 266, 267, 268,
270, 271, 272, 273, 274, 275,
276, 277, 278, 279, 280, 283,
284, 286, 288, 289, 293, 300,
301, 304, 306, 316, 319, 320,
322, 324, 325, 328, 330, 331,
334, 338, 342, 346
Dünya Ticâret Örgütü 314

E

- egemenlik 31, 84, 91, 98, 116, 143,
146, 151, 208, 247, 259, 261,
316, 342, 347, 349
Ekvador 320
elektrik 174, 214, 252, 281, 286, 327
El Kaide 308, 349
El Niño 8, 203, 209, 243, 245, 246, 247,
341
encomienda 125
Endonezya 24, 30, 46, 77, 83, 84, 87,
90, 95, 107, 203, 288, 313, 345
enerji krizi 175, 176
Eric Hobsbawm 10, 252, 277, 304
Etiyopya 97, 239, 244, 246

F

- fabrikalar 149, 220, 226, 227, 228, 281,
283, 291, 307, 347
faşizm 263
Fernand Braudel 24, 37, 43, 131, 202

Fes 49

- Fidel Castro 279
Filipinler 109, 129, 243, 267, 271, 272,
288, 313, 345
Filistin 91, 93, 114, 262, 264
Floransa 101
Fransa 23, 55, 64, 66, 100, 101, 110,
127, 133, 141, 143, 147, 149,
151, 152, 158, 170, 174, 177,
186, 211, 214, 215, 217, 219,
229, 230, 235, 236, 238, 260,
261, 262, 267, 268, 276, 287,
315, 318, 320, 340, 342
Fransız Devrimi 17, 146, 212, 233, 348

G

- G7 311, 314, 315
Gana 93, 94, 97
gıda güvenliği 299
Graham Allison 338, 339
grip 17, 63, 124
Guangzhou 83, 105, 169, 173, 188,
190, 191
guano 223, 256, 257, 258
gübre 62, 63, 254, 256, 257, 290, 299,
324, 326, 327, 330
güherçile 257, 258
gümüş 33, 39, 78, 87, 107, 118, 126,
128, 129, 145, 149, 150, 186,
187, 189, 190, 204, 205, 210,
231, 339, 340, 342, 346

H

- Henry Ford 284
hıyarcıklı veba 69, 124, 206
hikâyeler 10, 29, 230
Hindistan 16, 19, 21, 23, 30, 33, 37, 39,
46, 49, 50, 58, 63, 64, 66, 72, 73,
75, 77, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 89,
90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 102,
104, 106, 107, 111, 113, 115,
130, 131, 135, 140, 151, 152,
155, 156, 157, 158, 159, 160,
163, 165, 175, 177, 181, 186,
187, 189, 190, 192, 194, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 209, 210, 217,
218, 219, 221, 224, 231, 236,
243, 245, 263, 264, 274, 288,

289, 294, 296, 298, 300, 313,
319, 325, 327, 328, 334, 335,
336, 339, 340, 341, 345, 347, 350

Hinduizm 89

Hint Okyanusu 30, 31, 64, 66, 70, 75,
77, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 90, 91,
97, 103, 104, 105, 106, 107, 109,
128, 129, 231, 345

Hiroşima 268

Ho Chi Minh 276

Hollanda 23, 100, 127, 141, 143, 149,
158, 176, 186, 196, 318, 321

Hong Kong 191, 193, 205, 291, 334,
347

Hristiyanlık 17, 92, 127

Hugh Brody 52

Hutular 275

Hürmüz 81, 84, 86, 105

I

IMF 311

Irak 47, 90, 262, 275, 287, 288, 302,
308, 309, 312, 349

ırkçılık 247, 255

İŞİD 309, 349

İ

İbn Battûta 90, 93

iklim değişikliği 44, 111, 140, 344

ilk küreselleşme 109, 347

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 159,
187, 189, 192, 207, 208

İnkalar 17, 116, 118, 119, 120, 122,
126, 341

internet 67, 327

ipek 73, 78, 87, 107, 131, 156, 169, 189,
217, 266

İran Körfezi 66, 79, 81, 84, 89

İskenderiye 71, 91

İslâm 30, 72, 81, 83, 89, 90, 91, 93, 94,
95, 97, 98, 103, 106, 107, 114,
308, 309, 310, 336, 345, 349

İslâm dünyası 91, 103

İspanya 21, 100, 101, 104, 127, 129,
130, 141, 144, 149, 150, 151,
158, 187, 229, 243, 271, 317, 345

İspanyol Engizisyonu 146

İstanbul 49, 92

ithal ikamesi 172

İttifak Devletleri 260

J

James Dobbins 321

James L. Brooke 167, 174, 179

Joyce Appleby 28, 234

K

Kahire 49, 66, 71, 90, 94, 96

kahve 178, 244, 265, 345

kalkınmacılık 324

Kambay 84

kanalizasyon 120, 224

kaplanlar 53, 54

Karadeniz 66, 71, 92, 96

Kara Perşembe 265

Kara Veba 35, 42, 44, 63, 69, 72, 74,
82, 99

Karayipler 133, 134, 135, 158, 160,
161, 178, 183, 267, 271, 275, 296

karbondioksit 13, 60, 195, 197, 225,
327, 328, 343, 350

karbon vergisi 14

Keşmir 274

Kırım Savaşı 235

kıtlık 56, 57, 59, 140, 244, 246, 247

kızamık 124

Kızıl Deniz 106, 347

Kilwa 84, 94

kinin 236

kira 49, 57, 58

kitaplar 69

klorofil 60, 61

Kolomb Takası 346

Komünist Manifesto 18, 229

Konfüçyüs 78

Konstantinopolis 91, 92, 100, 114, 127

Kore 46, 113, 242, 246, 266, 271, 276,
277, 278, 279, 288, 291, 334,
335, 347

Kozhikode 77, 84, 104

kölelik 95, 133, 136, 138, 160, 177, 298

Köln 50

Kraliçe Victoria 247

kredi 284, 298, 320

Kristof Kolomb 75, 104, 109, 312

kurtlar 53, 55

Kutsal Roma İmparatorluğu 127

Kuveyt 308
Küresel Kuzey 253, 292, 293, 322
Kürtler 275

L

Lebensraum 55
Leopold 226, 236, 237

M

mâdencilik 97, 126
Madras 88, 159, 194, 207
Mali 90, 94, 97
Mançurya 53, 231, 242, 266, 277, 321
Max Weber 19, 165
Mayalar 117
Meksika Savaşı 212
melez kültürler 137
merkez 38, 42, 46, 67, 167, 168, 171,
172, 260, 293
Mısır 71, 81, 91, 92, 96, 103, 105, 114,
203, 246, 264, 288
Milenyum Ekosistemi Değerlendir-
mesi 324
Ming hanedanı 112
Moctezuma 118, 121
modernleşme 19, 241
Mombasa 94
mülteciler 293, 294, 295

N

Nankin 49, 76, 193, 241
Nazi 248, 261, 262, 266, 267, 270, 311,
334
Nübye 97
nükleer silâhlar 306

O

OAPEC 292
olumsallık 29, 339, 340
OPEC 292, 296, 304
ormanlar 54, 56, 125, 182, 226, 243,
244, 330
Orta Amerika 295
ortalama yaşam süresi 199
Osman Bey 92
Osmanlı İmparatorluğu 92, 106, 111,
114, 161, 217, 234, 260, 262
otarşi 267, 271

otomobil üretimi 284
Otto von Bismarck 239
Otuz Yıl Savaşı 128, 141

Ö

ötrofikasyon 326
özel mülkiyet 96, 164

P

Pakistan 89, 208, 274, 275, 288, 294,
298, 327, 350
Paris 49, 53, 146, 212, 232, 320, 329
Pekin 76, 113, 189
pentimento 25, 336
Peru 116, 119, 122, 126, 127, 130, 223,
224, 257, 325
petrol 32, 154, 215, 277, 287, 288, 291,
304, 310, 313, 339, 341, 346,
347, 350
pirinç 13, 42, 74, 134, 157, 165, 168,
169, 171, 174, 208, 225, 277, 328
Pisa 101
planlı eskitme 284
Polonya 9, 88, 100, 112, 143, 262, 267,
305, 317, 318, 319, 329
porselen 30, 87, 97, 107, 156, 189
Portekiz 23, 103, 105, 106, 133, 137,
150, 158, 277, 349
Potosí 126, 127, 129
Protestanlık 19

R

râhipler 48
reaktif azot 61, 63
Romanov hanedanı 112
Ronald Reagan 305
Rönesans 18, 186
Rusya 23, 24, 111, 112, 115, 139, 140,
211, 214, 215, 216, 217, 219,
231, 232, 234, 235, 242, 255,
260, 262, 263, 268, 275, 287,
291, 306, 307, 315, 319, 331, 342

S

Saddam Hüseyin 308, 349
Safevî 111, 113
Sanâyi Devrimi 18, 34, 35, 37, 83, 153,
180, 181, 182, 184, 195, 196,

208, 226, 227, 277, 313, 323,
327, 350
Satsuma 217
savaş 21, 51, 57, 69, 79, 81, 92, 95, 100,
101, 102, 110, 118, 121, 124,
140, 141, 146, 149, 151, 152,
158, 159, 192, 193, 194, 213,
217, 229, 232, 235, 241, 242,
252, 255, 259, 260, 261, 262,
263, 264, 267, 268, 269, 270,
271, 272, 274, 276, 278, 279,
283, 284, 286, 294, 298, 306,
309, 317, 320, 338, 340, 342
SEATO 278, 288
Semerkant 49, 87
Sepoılar 159
sera gazları 251, 343
serbest ticâret 24, 162, 194, 209, 210,
347
Sırbistan 92, 260
silâhlanma yarışı 237, 279
Singapur 137, 291, 334, 347
sodyum nitrat 223, 257
Sofala 94
Soğuk Savaş 203, 253, 270, 271, 273,
278, 279, 288, 294, 304, 305,
306, 308, 311, 335, 338, 343
Song hanedanı 153, 180, 196
sosyalizm 263, 266, 272, 321
Sovyetler Birliği 24, 143, 203, 216,
252, 263, 266, 267, 268, 270,
271, 272, 273, 278, 279, 280,
282, 283, 286, 288, 291, 293,
305, 306, 321, 334, 335, 343,
346, 347
soyların tükenmesi 175
step 113
Suriye 114, 262, 275, 294, 309, 317
Sünnîler 310
Ş
Şanlı Devrim 147
şeker 39, 103, 132, 133, 135, 139, 159,
160, 169, 178, 183, 186, 188,
203, 208, 244, 265, 277, 342,
345, 349
Şiiler 310
Şili 116, 257, 291

T

Taliban 349
tarım 9, 16, 34, 42, 44, 46, 47, 48, 50,
52, 55, 56, 59, 62, 71, 73, 78, 82,
87, 89, 97, 98, 114, 116, 117,
122, 123, 141, 143, 145, 157,
165, 166, 168, 170, 174, 175,
176, 195, 206, 207, 211, 213,
215, 218, 223, 225, 232, 241,
256, 258, 264, 277, 285, 290,
299, 311, 324, 325, 328, 329,
331, 339, 341, 342, 350
telefonlar 291
televizyonlar 286
Tenochtitlan 118, 120, 121, 126
ticâret 24, 41, 48, 49, 51, 57, 63, 64, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 77, 79,
81, 82, 83, 84, 86, 87, 90, 93, 94,
97, 102, 103, 105, 106, 107, 113,
128, 129, 135, 139, 150, 158,
159, 160, 161, 162, 190, 191,
204, 205, 207, 209, 210, 216,
219, 220, 243, 267, 271, 283,
291, 318, 321, 322
Timbuktu 94
tuz 51, 94, 102, 176
Türkler 57, 89, 113
tütün 132, 135, 139, 160
Ü
Üçlü İttifak 117
üçüncü dünya 203, 209, 210, 215, 236,
238, 245, 289, 290, 309, 323, 341
Ümit Burnu 21, 75, 103, 104, 128, 192
üretimcilik 287, 324

V

Varşova Paktı 288
Venedik 64, 71, 94, 98, 102, 106
vergiler 50, 111, 119, 143, 300, 302
Viet Minh 276
Vietnam 76, 113, 238, 246, 264, 276,
278, 279, 288, 291, 313, 335
Vijayanagar 49
Vladimir Putin 342

W

Washington 14, 15, 18, 64, 151, 229,
320, 324, 342
Winston Churchill 237, 351

X

Xi Jinping 320, 328

Y

Yan Prens 76, 78
Yedi Yıl Savaşları 151, 159, 160, 186,
188, 340
Yeniçeriler 92
yeşil devrim 290
Yongle 76, 78
yozlaşma 305
Yunanistan 17, 92, 114, 229, 317

Z

Zheng He 77, 79, 81, 86, 89, 95, 104,
107, 137, 312

“Çoğu zaman yokmuş gibi davranıyoruz, ancak nüfus artışı, Çin ve Hindistan’ın hızlı sanayileşmesi ve fosil yakıtların kullanımı, henüz bilinmeyen korkunç çevresel sonuçlarıyla yaklaşıyor.”

Bu sürükleyici kitap, 1400 yılından günümüze modern dünyanın kökenlerine dair küresel bir anlatı sunuyor. “Batı’nın yükselişini” modern dünyanın ortaya çıkışıyla bağdaştıran çok sayıda çalışmanın aksine; Asya, Afrika ve Yeni Dünya gibi marjların dışında kalan bölgeleri odağına alıyor. Çevre tarihi disiplininin de yararlanan bu sıra dışı tarih araştırması coğrafya, tarih ve insan ilişkisinin aktörleri arasında dengeli bir anlatı sunuyor.

Robert B. Marks modern dünyanın destanını ekoloji tarihiyle harmanlayarak günümüze ulaştırıyor. Batı’nın gerçekten yükseldiğini mi yoksa bunun bir mit mi olduğunu sorguluyor, toplumlar arasında ortaya çıkan uçurumu derinlemesine inceliyor, nüfusu medeniyet için bir aktör olarak değerlendiriyor, Moğolların ve Osmanlıların modern dünyanın kökenlerindeki rollerini ortaya koyuyor. Sadece bununla kalmayan Marks, Birleşik Devletler’in 21. yüzyılda nasıl ve niçin süper güç hâline geldiğine dair yeni yaklaşımlar sunuyor. *Modern Dünyanın Kökenleri* başlıklı bu kitap, Asya’nın yeniden dirilişine, insanların çevreyle kurduğu, geçtiğimiz yüzyılların politik ve ekonomik dönüm noktalarını uzun vadede gölgede bırakan ve büyük ölçüde değişen ilişkisine dikkat çekiyor.

selenge.com.tr
[/selengeyayinevi](https://selengeyayinevi)
[/selengeyayinlari](https://selengeyayinlari)
[/selengeyayinevi](https://selengeyayinevi)

ISBN 978-625-7459-79-2

